TRIPLEX CONFINIUM (1500-1800): EKOHISTORIJA

KNJIŽEVNI KRUG SPLIT
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

TRIPLEX CONFINIUM (1500-1800): EKOHISTORIJA – ZBORNIK RADOVA

BIBLIOTEKA KNJIGA MEDITERANA
28

Počasni i dugogodišnji glavni urednik
IVO FRANGEŠ

Uredništvo
IVO BABIĆ, MARIN BERKET, JOŠKO BOŽANIĆ, NENAD CAMBI,
JAKŠA FIAMENGO, IVO FRANGEŠ, PETAR JAKELIĆ, BRANKO JOZIĆ,
VANJA KOVAČIĆ, ANATOLIJ KUDRJAVCEV, BRATISLAV LUČIN,
EMILIO MARIN, IVO PETRINOVIĆ, ŽELJKO RADIĆ, DRAGO ŠIMUNDŽA,
MIRKO TOMASOVIĆ, RADOSLAV TOMIĆ

Glavni urednik
NENAD CAMBI

Recenzenti
NENAD MOAČANIN
NIKŠA STANČIĆ

TRIPLEX CONFINIUM (1500-1800): EKOHISTORIJA

Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa
održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru

Uredili: Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec
i Vinka Glunčić-Bužančić

KNJIŽEVNI KRUG
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
SPLIT / ZAGREB
2003

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Sveučilišna knjižnica u Splitu

UDK 94(497.5)"15/18"(063)

MEĐUNARODNI znanstveni skup Triplex Confinium (3 ; 2000 ; Zadar)
Triplex Confinium (1500.-1800.): ekohistorija : zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. u Zadru / uredili Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić. — Split : Književni krug ; Zagreb : Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 2003. - 450 str. : ilustr., faks ; 24 cm. — (Biblioteka Knjiga Mediterana ; 28)
Podatak o rednom broju Znanstvenog skupa preuzet iz predgovora. - Bibliografija i bilješke uz tekst. — Summaries. - Kazala.

ISBN 953-163-170-0 (Književni krug, Split)

1. Roksandić, Drago

ISBN 953-163-170-0 (Književni krug, Split)

PREDGOVOR

Ovaj zbornik znanstvenih radova »Triplex Confiniuma (c. 1500. – 1800.): ekohistorija« nastao je iz priopćenja pripremljenih za Treću međunarodnu projektnu konferenciju TRIPLEX CONFINIUM, održanu na Filozofskom fakultetu u Zadru, od 3. do 7. svibnja 2000. godine, u organizaciji Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz i History Department, Central European University, Budapest. Te su tri ustanove projekt i utemeljile 1996. godine.

U to je doba povijest granica izazivala mnogo manje stručne pozornosti u Europi nego što je to danas slučaj, a povijest višegraničja jedva da je bilo gdje drugdje bila sustavnije istraživački problematizirana. TRIPLEX CONFINIUM ili TROMEĐA bio je od svog početka zamišljen kao povijest hrvatskih višegraničja u ranome novom vijeku u euromediteranskom kontekstu.[1] Nastao je, dakle, iz uvjerenja da se u hrvatskoj povijesti toga doba, s jedne strane, malo što može razumjeti unutar predestiniranih stereotipa Zapad-Istok, civilizacija-barbarstvo, kršćanstvo-islam itd., a da se u svakom pristupu njezinoj baštini uspješno može suočiti, s druge strane, promišljajući je u pluralnim historijskim kontekstima, točnije, u pluralnim ekohistorijskim kontekstima. (Povijest su i ljudi i vremena i prostori.) Jadransko more, Dinarske planine i Panonska nizina, koje hrvatski prostor u milenijskom rasponu integriraju u sredozemni svijet, u alpski svijet te u svijet srednjo- i istočnoeuropskih ravnica ponajmanje su puki ekohistorijski 'okvir' hrvatskih višegraničja. Hrvatski prostor ponajprije čine njihova susretišta, sa svim svojim povijesno relativnim prednostima i nedostacima u različitim razdobljima. U euromediteranskom 'vrijenju' (Edgar Morin) ranoga novog vijeka hrvatski je prostor poprište sraza tri imperijalna

[1] Iscrpniju razradu projektne 'strategije' vidjeti u Drago Roksandić. *TRIPLEX CONFINIUM ili o granicama i regijama hrvatske povijesti*. Barbat. Zagreb, 2003.

projekta (habsburškog, mletačkog i osmanskog), tri vjeroispovijedne kulture (zapadnog i istočnog kršćanstva te islama - s važnim udjelima i protestantizma i židovstva), tri kulturno/civilizacijske tradicije u mnoštvu preplitanja i isključivanja – sredozemne, balkanske i srednjoeuropske itd. Otuda i naziv projekta TRIPLEX CONFINIUM, što je uostalom i toponim nastao prvim međunarodnopravno regularnim razgraničenjem Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva poslije Karlovačkog mira (1699.), na mjestu gdje su se sustekle tri imperijalne granice (Medviđa glavica na Debelom brdu kod Knina).[2]

Valja dodati da je nastao i iz dubokog uvjerenja da bitniji pomak u pristupu tako zahtijevnim problemima hrvatske povijesti ranoga novog vijeka može biti intelektualno produktivniji korištenjem potencijala makro- i mikrohistorijskih metoda, s jedne strane te komparativnohistorijskih metoda, s druge strane.

Praktično je to značilo - a znači i dalje - shvatiti hrvatsku povijest ranoga novog vijeka prije svega kao povijest granica i regija, što je nužno u opreci – moramo to priznati - s centralitetnim modelom interpretacije nacionalne povijesti, koji slijedi hrvatska historiografija, kao i sve druge nacionalne historiografije u Srednjoj i Jugoistočnoj Europi. Dakle, TRIPLEX CONFINIUM je nastao s uvjerenjem da se temeljne civilizacijske i kulturne vrijednosti hrvatske nacionalne moderne može ponekad i bolje istražiti kada se najprije definiraju širi, prije svega euromediteranski konteksti promjena u hrvatskoj povijesti i kada se potom središte istraživačke pozornosti pomjeri sa središta nacionalnointegracijskih i modernizacijskih procesa na njegove periferije, tj., granice i regije. Kada se ovo pitanje dosljedno izvede do svih svojih implikacija, može se zaključiti da je u hrvatskoj nacionalnoj moderni malo toga što ne bi imalo granične i/ili regionalne konotacije. Pođimo od samog Zagreba, epicentra integracijskih procesa u modernoj hrvatskoj povijesti, koji je i sam, od svoga srednjovjekovnog nastanka, grad na granici. U ranom novom vijeku prostorno je to manje bilo izraženo u odnosu prema Osmanskom Carstvu, a više prema Svetom Rimskom Carstvu. Kasnije su se osmanske granice odmicale od Grada, ali je potonja granica 'zauvijek' ostala na Sutli i Kupi. U svakoj je europskoj povijesti ranoga novog vijeka grad jedan od najpouzdanijih pokazatelja modernosti. U hrvatskom ih je prostoru i tada bilo razmjerno mnogo, što god mislili o njihovu urbanitetu. Međutim, velika je većina tih gradova bila na rubovima hrvatskog prostora, tada silno naglašenima habsburškim, mletačkim i osmanskim imperijalnim granicama. Bio je to slučaj Varaždina, ali i Karlovca te Rijeke. Slično se redom može reći i za gradove 18. i 19. stoljeća na Dravi, Dunavu, Savi i Uni, odreda gradove na granici. Stari

[2] Vidjeti Mirela Slukan, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma – Cartographic Sources for the History of the Triplex Confinium – Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*, Hrvatski državni arhiv i Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1999. 142 str. + 16 kolor-reprodukcija.

gradovi duž obale Jadranskog mora i na otocima su isto tako bili na različite načine gradovi na granicama. Sličnu argumentaciju bilo bi moguće izvoditi i na drugim problematikama hrvatske povijesti ranoga novog vijeka.

Do sada su u sklopu Projekta održane tri međunarodne znanstvene konferencije. Prva je bila na temu *Triplex Confinium after the Vienna War (1683-1699): Problems of Micro-historical Research*, a održana je u Central European University Conference Centre u Budimpešti od 21. do 22. ožujka 1997. godine u organizaciji CEU Southeast European Studies. Znanstveni članci s te konferencije objavljeni su u *Microhistory of the Triplex Confinium. International Project Conference Papers. Budapest, March 21-22, 1997* (CEU Institute on Southeastern Europe. Budapest, 1998, 160 str.) urednika Drage Roksandića na engleskom, njemačkom i talijanskom jeziku.[3]

Druga konferencija s temom *Plan and Practice: How to Construct a Border Society? The Triplex Confinium c. 1700-1750* održana je na Sveučilištu u Grazu od 9. do 12. prosinca 1998. godine, u neposrednoj izvedbi Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, Universität Graz u suradnji i uz financijsku potporu CEU History Department. Jedan od suorganizatora bio je i Zavod za hrvatsku povijest. Znanstveni članci s ove konerencije objavljeni su u zborniku *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. International Project Conference Papers. Graz, December 9-12, 1998* (CEU History Department Working Paper Series 4. Budapest, 2000, 288 str., 13 autorskih karata, 41 ilustracija) urednika Drage Roksandića i Nataše Štefanec na engleskom jeziku.[4]

---

[3] CONTENTS: »Preface« by the editor / Drago Roksandić (Zagreb), »The Triplex Confinium. International Research Project: objectives, approaches and methods« / Hannes Grandits & Karl Kaser (Graz), »Familie und Gesellschaft in der habsburgischen Militärgrenze: Lika und Krbava zu Beginn des 18. Jahrhunderts« / Siegfried Gruber (Graz), »Die Konskription in der Lika 1712. Einige quellenkritische und demographische Überlegungen« / Sanja Lazanin & Drago Roksandić (Zagreb), »J. W. Valvasor and J. Rabatta on the Croatian Military Border in 1689 and 1719. Stereotypes and Mentality on the 'Triple-Frontier'« / Christian Promitzer (Graz), »Borderlands and Ethnic Identities in the Habsburg Military Border (18th and 19th Centuries). A Theoretical Approach« / Nenad Moačanin (Zagreb), »Introductory Essay on an Understanding of the Tri-border Area: Preliminary Turkologic Research« /Alessandro Sfrecola (Trieste), »Le Craine di Dalmazia: la 'frontiera militare' di Venezia nel primo Settecento e le riforme del feldmaresciallo von Schulenburg« / Borna Fürst - Bjeliš (Zagreb), »Triplex Confinium - An Ecohistoric Draft«.

[4] CONTENTS: List of maps / List of Illustrations / Preface by the editors / Alfred J. Rieber, »Triplex Confinium in Comparative Context: Caucasus« / Wendy Bracewell, »Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium« / Larry Wolff, »Disciplinary Administration and Anthropological Perspective in Venetian Dalmatia: Official Reflections on the Morlacchi from the Peace of Passarowitz to the Grimani Reform« / Elisabetta Novello, »Crime on the Border: Venice and the Morlacchi in the Eighteenth Century« / Nenad Moačanin, »Exposing Existing Fallacies Regarding the Captaincies in the Bosnian Frontier Area Between the 16th-18th Centuries« / Sanja Lazanin & Nataša Štefanec, »Habsburg Military Conscription and Changing Realities of the Triplex Confinium (16th-18th Centuries)« / Željko Holjevac, »The 'Triplex Confinium' in

Treća međunarodna projektna konferencija održana je na Filozofskom fakultetu u Zadru od 3. do 7. svibnja 2000. U njezinu je radu sudjelovalo 30 znanstvenika iz 7 zemalja. Konferenciju su financijski omogućili Srednjoeuropsko sveučilište iz Budimpešte (Central European University Budapest) i European Cultural Foundation iz Amsterdama. Najljepša im hvala na povjerenju koje su nam ukazali! Ovaj zbornik znanstvenih radova, dakle, uključuje priloge sudionika s te konferencije. Pripremajući se za nju, prvu ekohistorijsku konferenciju u hrvatskoj historiografiji uopće, Projektni tim u Zavodu za hrvatsku povijest održao je niz rasprava. Među njima treba izdvojiti Znanstveni kolokvij *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, održan u Hrvatskom državnom arhivu, 29. listopada 1999. godine i izložbu starih karata pod istim nazivom.[5] Okrugli stol *Ekohistorija danas*, održan u Zavodu za hrvatsku povijest, na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 13. travnja 2000. godine.

U pripremi je Četvrta međunarodna projektna konferencija *Religije, kulture, društva i političke strukture »Drugog« na istočnom Jadranu (15.-19. stoljeće)*, koja će se održati na Sveučilištu u Padovi 25. i 26. ožujka 2004. godine.

U međuvremenu je u Projektu TRIPLEX CONFINIUM utemeljen još jedan subprojekt, «Podravsko višegraničje». S njime u vezi je isto tako održano nekoliko stručnih i znanstvenih skupova u Zagrebu i Križevcima. Među njima treba izdvojiti Prvu međunarodnu konferenciju *Etnokonfesionalne promjene u Križevačkoj županiji i Varaždinskom generalatu u ranome novom vijeku (c. 1450-1750)*, održanu u križevačkoj Gradskoj vijećnici od 26. do 28.

Habsburg-Venetian Relations at the End of the Seventeenth Century« / Siegfried Gruber, »Good Luck for Pioneers and Bad Luck for Latecomers: Different Settlement Patterns in Resettling Lika Around 1700« / Eva Faber, »Lika and Krbava under the Administration of the Inner Austrian Court Chamber« / Tamás Faragó, »Spontaneous Population Movements in the Hungarian Kingdom During the Early Eighteenth Century with Special Attention to the Croatian and Serbian Immigration« / Borna Fürst-Bjeliš, »Cartographic Perceptions of the Triplex Confinium and State Power Interests at the Beginning of the 18th Century« / Zrinka Blažević, »Croatia on the Triplex Confinium: Two Approaches« / Drago Roksandić, »Stojan Janković in the Morean War, or of Uskoks, Slaves and Subjects«.

[5] Radovi s kolokvija objavljeni su u *RADOVIMA* Zavoda za hrvatsku povijest (32-33. Zagreb, 1999-2000. Str. 321-419), a za izložbu je pripremljen trojezični katalog, već citiran u bilj. 2. Izložba je još jednom bila postavljena u Budimpešti na Central European University od 20. do 27. ožujka 2000. godine.

S tom je konferencijom u vezi i objavljivanje hrvatskog prijevoda *Priručnik(a) o vojnim krajinama u Dalmaciji / Summario a materia di Craine* (Ljetopis SKD Prosvjeta. Zagreb, 1999, 11-41, 1 karta), koji je prevela prof. Olga Diklić. Nedavno je tiskan i prvi protostatistički popis ljudi i dobara Like i Krbave iz 1712. godine (Karl Kaser - Hannes Grandits – Siegfried Gruber. *Popis Like i Krbave 1712. godine. Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*. SKD Prosvjeta. Zagreb, 2003. 420 str.). U pripremi je i CD-ROM s dokumentacijom sadržanoj u toj knjizi pripremljenoj za informatičko pretraživanje, koji uređuje Nataša Štefanec.

lipnja 2002. U pripremi je zbornik znanstvenih radova. Uveliko traju pripreme za Drugu međunarodnu konferenciju *Podravskih višegraničja* na temu *Ekohistorija Drave*, koja će se održati u Koprivnici, u studenom 2003. godine.

U pripremi su još dva subprojekta TRIPLEX CONFINIUMA, *Podunavsko višegraničje* u suradnji s prof. dr. sc. Zvonkom Kovačem i *Banovac. Istraživački i revitalizacijski program* u suradnji s prof. dr. sc. Aleksandrom Durmanom.

Treba reći da je ovaj zbornik bio moguć prije svega zbog vrlo poticajnih iskustava sa zadarske konferencije, koja je bila tako uspješna velikim dijelom zahvaljujući i kolegama s Filozofskog fakulteta u Zadru, među kojima bismo htjeli izdvojiti dekana i sudionika konferencije prof. dr. sc. Damira Magaša te prodekana prof. dr. sc. Slobodana Čaču. Rado bismo se zahvalili i prof. dr. sc. Pavuši Vežiću, koji je sudionike vrlo upečatljivo upoznao s materijalnom kulturnom Zadra te osoblju Hrvatskoga državnog arhiva u Zadru, koje nas je podsjetilo koliko tek trebamo učiniti u radu na ovom projektu.

Zbornika ne bi bilo da nam prof. dr. sc. Nenad Cambi te, posebno, prof. dr. sc. Ivan Mimica i prof. dr. sc. Šime Pilić iz Splitskoga književnog kruga nisu ukazali povjerenje uvrštavajući ga u izdavački program toga, u nas najuglednijeg nakladnika, kada je riječ o poznavanju baštine koja je u središtu i našeg interesa. To je za nas u TRIPLEX CONFINIUMU najveće priznanje za obavljeni rad. Posebnu zahvalnost dugujemo uredničkom trudu i strpljenju prof. Vinke Glunčić-Bužančić.

U Zagrebu, 23. travnja 2003.

prof. dr. sc. Drago Roksandić
mr. sc. Nataša Štefanec

I. PROMATRAJUĆI PRIRODU

Damir Magaš
Filozofski fakultet u Zadru

GEOGRAFSKE ODREDNICE NASTANKA KARTE MATEA PAGANA: *CIJELI OKRUG ZADRA I ŠIBENIKA (TUTTO EL CONTADO DI ZARA ET SEBENICHO)*, VENECIJA, OKO 1530.

UDK: 821.163.42'373.21
912.43(497.5 Zadar, Šibenik) »15«
Izvorni znanstveni rad

Karta Matea Pagana *TUTTO CONTADO DI ZARA ET SEBENICHO*, nastala u prvoj polovici 16. st., jedan je od najvažnijih kartografskih predložaka i svjedočanstava geografske i povijesne, pa i ekohistorijske stvarnosti dijela Hrvatske na početku novog vijeka. Autor razmatra glavne toponime SI dijela zemljovida unutar crte Lapaz — Chumic — Zuonigrad — Žegar — Bergane — Lab — Stermiza. Nastao u Veneciji u školi vrsnih kartografa, zemljovid, premda naslovljen na talijanskom jeziku, nedvosmisleno ukazuje na prevagu slavenske, tj. hrvatske toponimije, naročito izvan samog Zadra. To, također, potvrđuje i toponimija okolice Zadra. O karti je već opširno pisao Ivo Petricioli, a ova rasprava odnosi se na proučavanje kartografskog sadržaja s obzirom na ekohistorijske i ekogeografske aspekte istraživanja. Naročita se pozornost posvećuje prostoru Krbave (Corbavia), Like (Licha) i Banovine (Banadego) čiji su brojni toponimi preživjeli stoljeća burnih događanja do današnjih dana. Toponimiju prate brojne oznake naselja, utvrdi, morfologije, izvora, rijeka, jezera, mora, ruševina, šuma, oznaka geopolitičke pripadnosti, plovila, mostova, koji govore o prirodno-geografskim i društveno-geo-grafskim okolnostima u vremenu nastanka zemljovida, osloncima opstanka i pripadnostima. Mateo Pagano zacijelo dobro poznaje prostor koji prikazuje, a karta je očigledno tek dio opsežnijeg kartografskog materijala koji obuhvaća znatno širi prostor dijelova Hrvatskog Kraljevstva i mletačkog dalmatinskog posjeda poslije pada Bosne i u vrijeme značajnije osmanlijske penetracije na hrvatskom tlu. Karta je nastala s mletačkog gledišta što se odražava na oznakama i isticanjima utvrđenja strateški važnih za interese Venecije, pa i onih manjih, koje su kasnije napustili i zanemarili. Kartograf, međutim, odlično poznaje i stanje svih ostalih hrvatskih utvrda i burgova čiji su brojnost i prostorni raspored indikativni za ekohistorijsko razmatranje jednog od tradicionalno važnih težišta hrvatskog prostora. Njihov broj i prostorni raspored su usmjeravajući i funkcionalni za ekohistorijsko istraživanje jednog od tradicionalno najvažnijih središta hrvatskog teritorija.

Karta Matea Pagana *Tutto el Contado di Zara et Sebenicho,* izrađena u prvoj polovici 16. stoljeća (između 1522. i 1527.), jedan je od najvažnijih kartografskih prikaza geografske, povijesne i ekohistorijske stvarnosti navedenog dijela Hrvatske na početku novog vijeka. Zemljovid je izrađen prije

nego što su otomanske trupe osvojile prostore blizu Zadra, te poslije nego što su pali (1522.) više od 50 km udaljeni Knin (Lab), Skradin i Nečven. Stoga su spomenute utvrde označene na karti s otomanskim stijegom. Glavna obilježja karte: tehnika izrade, veličina, obuhvat, orijentacija, tip slova, već su ukratko objašnjeni i elaborirani (Ivo PETRICIOLI, 1969., 523-529) s listom svih toponima ili tek spomenuti u atlasu povijesnih granica Hrvatske (A. PANDŽIĆ, 1993, 89). U ovom radu raspravljaju se imena u prostoru oko *triplex confiniuma* uz analizu njihove važnosti, ekohistorijskog i ekoprostornog značenja u središnjem dijelu Hrvatske. Glavna svrha ovakove analize je ukazati da je prije otomanskih prodora (15. i 16. st.) ovaj dio Hrvatske bio jedan od najvažnijih i vitalnih prometnih, gospodarskih i političkih područja dvojnog kraljevstva.

Imena SI dijela zemljovida (SI četvrtina) koja su u blizini točke *triplex confiniuma* kod Knina (oznaka koja se javlja mnogo kasnije, uglavnom od 17. st.), glavni su predmet ovog rada. To su: *Lapaz, Capagna de Lapac, Stermixi, Beglouic, Butisin F., Hoton, Campagna, Boscho, Popine, Rachouac, Xuonigrat, Clegouic, Xegar, Bilisane, Druignan, Biline, Bergane, Deficio antiquo chiamato Bergane, Lab, borgo de tina, Capitulo, la fiumara, de qua isi el fiu, Topoglio, Campagna* etc.

Lapaz — danas Donji i Gornji Lapac i *Capagna de Lapac* nose imena po hrvatskoj plemenitaškoj obitelji Lapčan (Lapčan, Lapčani, također i *de Lapuch* itd.; *»de genere Lap(anorum«*) u čijim je rukama do ranog 16. st. postojao i drugi, stariji Lapac, naselje blizu Karina, oko 30 km istočno od Zadra, u posjedu iste plemenite obitelji »Lapčani«[1] (od 11. do 15. st). Ovaj je Lapac bio kolijevka obitelji koja je koristila dvojnu komplementarnu ekonomiju (transhumanca i sredozemno poljodjelstvo). Poznato je da su imali sudske sporove sa samostanom sv. Krševana u Zadru radi posjeda Kokićane koji su trajali više od sto godina.[2] Dva ili više naselja s istim imenima uobičajena su pojava kao posljedica transhumantne ekonomije koja je bila tipična za ovaj prostor od prapovijesti donedavna. Isti su posjednici u pravilu imali posjed i naselje u sredozemnom dijelu kao zimsko stanište i, vrlo često, drugi posjed istog imena u gorskom prostoru kao zimsko stanište (npr. Ostrovica u Ravnim Kotarima, Lovinac u Luci i Lovinac u Lici, »Slimuisa«/Slivnica isto tako, Jošane u R. Kotarima i Jošani u Lici, Gračac blizu Bilina i Gračac u Lici, Žegar na Zrmanji i Žegar u dolini Une, Perušić u Lici i u R. Kotarima i sl.). Posljedica je to jedinog tipa gospodarstva koje je moglo opstati u ovdašnjim regionalnim okolnostima. Tako je ovaj *Lapaz* i njegovo polje (*Capagna*) očigledno bio ljetno boravište plemenitog roda, jednog od 12 hrvatskih plemenitih rodova poznatih u 11. i 12. st. U drugoj polovici 11. st. Vinika Lapčanin oženio je

[1] M. Barada, Lapčani, 477; SC IV, 1906, 46; S. Antoljak, 1959., 230, 1962, 57, 63, 86, 94.; B. Gušić, 1971, 175,176.

[2] M. Barada, ibid., 480-483, 497-500, 504-506; T. Raukar, 1977, 108

Klaudiju, sestru hrvatskog kralja Zvonimira.[3] Godine 1448. spominje se Dragovol kao knez Lapca i kao »grašćak« Rmnja (JI od Lapca) u spisima koji opisuju otomanske prodore u teritorij hrvatske plemenitaške obitelji Karlović iz Strižića.[4] Poznati Martin »plemenom Lapčanin« (*de genere Lapčanin*), opisao je 1493. jednu od najtežih bitaka između otomanskih i hrvatskih snaga na obližnjem Krbavskom polju (Krbavski boj). Udaljenost između Lapca kod Karina i and Lapca (Donji i Gornji) je nekih 50 km, što se može prijeći u dan-dva. U Lapačkoj županiji posjedovala je i hrvatska plemenita obitelj Frankapan imanje Doberčević (blizu Rmnja) koje se spominje 1442. kad su ga dali Mikuli Mikšiću.[5] Obitelji Tumpić i Stojković spominju se u mjestu Neblusi (danas Nebljusi) 1443., a obitelj Karlović u Rmnju 1448. i 1449., te Frankapani u Podstranici, svi u dvostranim ugovorima s Mikšićem. Godine 1477. i Ostrovica u županiji Lapac pripadala je kralju Matijašu Korvinu koji ju je darovao Mikuli Gašparoviću (Mikšiću).[6] Nakon što je Mikšićev sin Juraj Mikuličić 1494. u Kninu usvojio (*in filium adoptavit*) kneza Ivana Keglevića, brata njegove žene Jelene, ovaj je dobio sve Mikšićeve posjede u županiji Lapac (Rmanj, Ostrovica, Doberčević) i neke posjede u kninskoj, lučkoj, gackoj i zagrebačkoj županiji.[7]

Stermixi — danas Strmica, staro naselje u dolini rijeke Butišnice. Poput Lapca pripadalo je starom hrvatskom plemenitom rodu Strmičana ili St(e)rmića (*de genere Tiscoua(Stermi(ani)*[8], poznatom od 14 st. Još i danas su tamo naselja: Gornji Tiškovac, Donji Tiškovac i Lički Tiškovac u gornjoj dolini Butišnice, sjeverno od Strmice. Ta su mjesta očito bila posjed istog roda koji je također mogao imati svoje zimsko boravište u toplijoj primorskoj zoni. Na zemljovidu je mjesto označeno kao utvrda na brežuljku s kulama u čijem podnožju je zapadno orijentirana (obično u ovoj regiji rimsko-katolička) crkva.

Beglouic — danas Begluci, staro naselje u dolini rijeke Une, tek 2 km istočno od vrela Une. Na karti je označeno kao dobro utvrđeni burg s kulom i zapadno orijentiranom crkvom.

Hoton — danas Oton, staro naselje u prostoru južno od Strmice. Označeno je kao utvrda na brežuljku. Ime mu potječe od vrlo stare osnove (Hoti, stari dinarski rod, povezan s liburnskim, ili ilirskim ili možda kasnijim avarskim plemenima; mnogo je sličnih toponima u širem prostoru (H)Otavac, (H)Otuča, (H)Otavice, itd.). Ovdje je bilo staro neolitsko naselje,[9] a razvila se i liburnska

---

[3] J. Horvat, 1980, 112

[4] J. Horvat, 1980, 48, 49

[5] V. Klaić, Acta Kegl., 1917, XXXI.

[6] Ibid., XXXI-XXXIII.

[7] Ibid., XXXI-XXXIII.

[8] S. Antoljak, 1962, 93, 98, 114

[9] Š. Batović, 1955, 395.

gradina.[10] Blizu naselja upisani su toponimi na talijanskom *Campagna* (Polje) and *Boscho* (Šuma, Gvozd) koje su kartografi upotrijebili da označe korištenje zemljišta.

Butisin.F. — danas rijeka Butišnica, pritoka rijeke Krke. Dobro je označena od Strmice do utoka u Krku kod lokaliteta *Tina* (Knin). U antičkom razdoblju za rimske uprave izvorišta njenog pritoka Radljevca bila su iskorištena za vodoopskrbu Burnuma, rimskog vojnog *castruma*, koristeći akvedukt dug 20 km.[11]

Popine — danas također Popine, zapravo sjevernije smještena Popina Velika i južnije smještena Popina Mala, dva naselja u dva mala istoimena polja. Na zemljovidu se toponim *popine* nalazi zapadno od naziva *Rachouac* koji je i danas jedan od obližnjih toponima. Prostor Popine, sa Sučevićima i (H)Otrićem (stara hrvatska *župa*) ima veliku važnost u prometnom povezivanju (rimska cesta, srednjovjekovna cesta, suvremena cesta i željeznička veza) hrvatskih kontinentalnih i primorskih regija.

Rachouac — danas Rakovac ili Rakovnik, stara hrvatska utvrda u dolini Zrmanje na važnoj cesti koja povezuje primorske (Zadar-Nin, Šibenik, Split, Knin) s kontinentalnim hrvatskim regijama. Smješten je na brežuljku koji je bio prapovijesna liburnska gradina koja je postojala i u razdoblju rimske uprave. Na zemljovidu je označen kao utvrda s velikom kulom u blizini vrela rijeke Zrmanje.

Xuonigrat — Zvonigrad, stara utvrda ponad doline Zrmanje, južno od Rakovnika, također prapovijesna liburnska gradina, antički lokalitet i srednjovjekovna hrvatska utvrda, s istom funkcijom kao i Rakovnik. Na zemljovidu je označen kao veliki bedem na desnoj (zapadnoj) strani rijeke Zrmanje koji se nastavlja prema mostu na rijeci i tornju na drugoj strani rijeke. To pokazuje značenje Zvonigrada kao prometne postaje i riječnog prijelaza, veoma značajnog u lokalnoj transhumanci. U 13. stoljeću bio je u rukama hrvatskog plemenitaškog roda Šubića (1221. knez Višen Šubić od Zvonigrada bio je izabran za kneza Splita).[12] Zna se da je 1363. magister Mihovil (*Michaelis*), protonotar hrvatsko-dalmatinskog bana Nikole Seča, bio tadašnji kaštelan Zvonigrada.[13] Postavio ga je Ludovik, kralj Hrvatske i Ugarske, koji je zanemario stare i tradicionalne hrvatske zakone pokušavajući uvesti ugarske, istovremeno započevši naseljavanje kraljevskih posjeda i okolice gradova Vlasima (tzv. kraljevski Vlasi, *Wallachi*, *Olahi regales*, itd.). Hrvatski plemić Ivan Benković (*de genere Vsna(ac de Croatia, de Plavno*), »familiar« Karla Kneza Krbavskog (od Krbave, *de Corbavia*), bio je 1468. i 1469. kaštelan

[10] M. Suić, 1996, 338-340.

[11] B. Ilakovac, 1982., 35-105.

[12] J. Horvat, 1980, 193.

[13] V. Klaić, Acta Kegl., 1917, XXI.

Zvonigrada.[14] Kasnije, 1585., neke autohtone obitelji, izbjegle iz Zvonigrada zbog siline otomanskog širenja, našle su novo boravište u Istri (Premantura).[15] Nakon što je osvojen od otomanskih snaga, kasnije u 17. i 18. stoljeću, Zvonigrad su često napadali kršćani s mletačkog posjeda (1648., 1654.),[16] a 1689. razorile su ga austrijske snage.[17] Već 1690. utvrda se nalazi u rukama mletačkih snaga.[18]

Clegouic — danas ostaci Keglević ili Kegalj grada, zvanog i Keglevića gradina, tvrđave i središta stare hrvatske plemićke obitelji Keglević u dolini Zrmanje. Na karti je utvrda smještena na lijevoj strani rijeke Zrmanje gdje se nalazio glavni posjed obitelji (Prkalj ili Prklje ili Prklji te Brdari, Bahtići, Poričane i dr.), ali zapravo je Kegalj grad smješten na desnoj strani rijeke, na južnoj padini planine Kom. Na zemljovidu cesta povezuje *Clegouic* s prostorom Bribira. Godine 1433. spominje se kao granična utvrda između glavnine Hrvatske za vrijeme vladavine kralja Sigismunda i teritorija preotetog od Venecije.[19] Plemićka obitelj Keglević potječe od hrvatske plemenitaškg roda Prkalj ili Prklji (*generacio Perkal, genus Parkly, generatio Perkly, de Perkly, nobilis generacionis de Perkly* i sl.) koja se spominje u ispravi bana Mladina II. Šubića iz 1322.[20] Malo naselje Prklje koje pripada Erveniku i danas postoji. Prvi se spominje Budislav (*Budizlaui de generacione Perkal*) sa sinovima Petrom i Jakovom. Petrov stariji sin Kegalj vladao je utvrdom (smještenom više prema istoku od glavnog posjeda) koja je po njemu i dobila ime: Kegalj grad, a počevši od njegova sina Stjepana, sljedeća koljena nose novo obiteljsko ime Keglević. Postao je poznat zbog rasprave koja se vodila na kninskom sudištu 1358. kada je uspio vratiti svoj posjed Brdare kojeg je bio zaposjeo Grgur, knez Krbave. Presudu su donijeli hrvatski ban Ivan Ćuz i porota koju su činili predstavnici svih dvanaest hrvatskih plemenitih rodova.[21] Godine 1365. ban Nikola Seč naselio je neke *kraljevske Vlahe* u središte posjeda obitelji Prklji — Keglević, u Vidče selo, između Kegalj grada i Zrmanje. Time je započela više od 120 godina duga raspra između Keglevića i Vlaha koja je završena 1489.[22] Nakon što su bili prisiljeni plaćati visoke poreze za vrijeme kratke uprave bosanskog kralja Tvrtka, (1390.-1394.), na hrvatsko-dalmatinskom saboru u Ninu 1396. kao *»ipsos veros et antiquos esse nobiles«* ponovno su bili izuzeti od te obveze i vraćene su im stare povlastice. U Modrušu je 1412. kralj Si-

[14] S. Antoljak, 1962, 92.

[15] S. Traljić, 1962, 341.

[16] B. Desnica, 1951, I,34; DAZd, Spisi glavnog namjesnika G. Dolfina, knj. jedina, 58.

[17] F. J. Fras, 1988, 128

[18] DAZd, Spisi glavnog namjesnika A. Molina, knj. II, 115.

[19] V. Klaić, Acta Kegl., 1917, XIX.

[20] V. Klaić, Acta Kegl., 1917, XIX.

[21] Ibid., XX,XXI.

[22] Ibid., XXII,XXIII.

gismund potvrdio povlastice Prkalja svojom poveljom »*in perpetuo valituras*«.[23] Vezano za njihova prava, posjede i povlastice, obitelj Keglević često se spominje na sudištu u Kninu, ali i u Budimu, Jajcu, Brnu, Senju u rasprama protiv *kraljevskih Vlaha* (1435.-1489.).[24] Procesi koji su trajali više od 100 godina završili su uspjehom plemenitih Keglevića. Između 1436. i 1496. Keglevići nose i pridjevak »Poričkі« (*de Porychane, de Porychky*, itd.)[25] po svojim posjedima u Poričanima (Donje i Gornje). Keglevići aktivno sudjeluju u boju na Krbavi 1493.[26] Poslije dobivanja gotovo svih posjeda Jurja Mikuličića 1494., Ivan Keglević Poričkі proširio je svoja vlastelinstva od Luke i Lapca do Zagreba (dvorac Bužin ili Buzin) i županije Gacke. Počeo je nositi i novo ime Bužinski, upravo po novom važnom posjedu dvorca Bužin (Ivan Keglević Bužinski, *de Buzin, de Bwsyn*, itd.). Štoviše, premjestio je svoje sjedište u Bužin jer su mu stari posjedi u dolini Zrmanje bili sve više izloženi otomanskim i martoločkim nasrtajima. Bilo je i drugih grana plemenitaške obitelji Keglević: istočno od rijeke Une u županiji Pset poznati su Keglevići Bilajski (od Bilića, *de Bylich*), blizu Krupe na rijeci Uni Keglevići Gradečki (*de Gradecz*) i drugi.[27] Godine 1521., upravo koju godinu prije nego što je Mateo Pagano radio na ovom zemljovidu, Petar Keglević (*Petrus Cheglenus, P. Queglevitius*, etc.), ban (*presidii prefectus*) Jajca, uspješno se borio tamo protiv otomanskih snaga.[28] Međutim, 1522. godine u ruke osmanlija pada Knin, staro središte Hrvatske i sjedište rimokatoličkog biskupa. Petar Keglevich se oženio 1523., a 1524. potpisao je spis hrvatskom glagoljicom, kao i još jedan kasnije 1538. godine.[29] Sve više je boravio u kontinentalnim dijelovima Hrvatske (Slavonija, Jajce, Zagorje, Požega itd.), a poslije pada Karina i Obrovca nije bilo mogućnosti povratka u starodrevnu postojbinu Keglevića. Poslije podrške Ferdinandu I. Habzburgškom u civilnom ratu u Hrvatskoj godine 1527., Petar Keglević postao je župan Varaždinske županije, 1533. komesar cijelog Hrvatsko-Slavonskog Kraljevstva (*regnorum Croatie et Sclavoniae commissarius...*) i upravitelj cistercitske opatije u Topuskom, 1537. podban, a 1540. ban Hrvatskog Kraljevstva. Pomogao je obranu starih hrvatskih središta, npr. Bihaća i Ripača od stalnih otomanskih napada. Kasnije i Gerhard Mercator, 1623. godine, naznačuje *Clegovic*, kao i *Xuonigrad* i *Oton* na svojoj karti.

Druignan — utvrda na lijevoj strani doline Zrmanje, danas ne postoji pod istim ili sličnim imenom. Postavlja se pitanje smještaja ovog lokaliteta. Na zapadnom dijelu Ervenika nalaze se danas toponimi Dragunić i Dragonjska glava u blizini Prklja, što podsjeća na oblik starog imena s karte. Budući da su

[23] Ibid., XXIII.
[24] Ibid., XXIV-XXX.
[25] Ibid., XXIV,XXV.
[26] Ibid., XL
[27] Ibid, XXXV-XXXVIII.
[28] Ibid., XXXIX.
[29] Ibid., XLIII.

Prklje bili stara postojbina hrvatske plemićke obitelji Prklji-Keglević, nema sumnje da su imali tamo još jednu utvrdu, zacijelo i stariju, jer je na maloj udaljenosti bio smješten i njihov glavni posjed Brdar.

Xegar — danas Žegar, naselje u dolini Zrmanje. Na karti je označen kao utvrda na uzvišenju na lijevoj strani rijeke Zrmanje, bez mosta. Danas postoje ruševine utvrde (Kaštel Žegarski) na malom brežuljku u polju u dolini Zrmanje. Mjesto je smješteno na važnom raskrižju Obrovac — Knin i Kotari — Krupa — Lika pokraj prijelaza na Zrmanji. Ovdje je i stari arheološki lokalitet Crkvina s neistraženim ostacima, zacijelo ranokršćanske crkve. Naselje istog imena Žegar u dolini rijeke Une blizu Bihaća ukazuje da su u srednjovjekovnom razdoblju postojale veze između ovih dviju lokacija.

Biline — danas naselje Bjelina, srednjovjekovna utvrda koja je pripadala starom hrvatskom plemenitaškom rodu Bilinjan (*de generacione Bilignan*), a poslije plemenitim Draškovićima (poznatima od 13. st. do danas) koji su u 16. st. potisnuti iz svoje postojbine i, poput Keglevića, zasnovali nova boravišta u kontinentalnoj Hrvatskoj. Draškovići su bili vrlo bliski susjedima Keglevićima i obje su se obitelji borile protiv mletačke i turske najezde na hrvatsku zemlju. Jedan od njih, Paulin Drašković, bio je biskup susjednog Skradina (1319.-1327.). Posjed i utvrda koristili su cestu od Podvršja prema Kninu (*strada di Biline* u 17. st.).[30] Kralj Ludovik I. darovao je posjed Biline svom dvorjaninu Nikoli Draškoviću polovicom 14. stoljeća.[31] Nije poznato što se zbilo s rodom plemenitih Bilinjana. Godine 1347. Petar Drašković borio se na strani kralja Ludovika I. protiv Venecije u prostoru Zadra i u Lombardiji.[32] Obitelj je imala i značajne posjede blizu Knina i u Zažičnom (kasnije Pazarište) Donjem u Lici,[33] pa je kombinirala mogućnosti sredozemne i kontinentalne agrikulture kao i transhumantne stočarske ekonomije. Obitelj Draškovića držala je utvrdu Biline do 1523. kada su je osvojile otomanske snage. Bartol Drašković (»*de Tininia*«; umro 1538.), sa ženom Anom (sestra kardinala Jurja Utješanovića) i sinom Jurjem (1515.-1587.), izbjegao je iz Bilina i Zažičnog Donjeg prema Pokuplju.[34] Juraj Drašković postao je poznati humanist, zagrebački biskup i kardinal (s pretenzijama da postane papa), hrvatski ban (1567.-1578.) i *orator Hungariae*.[35] Bartolov drugi sin Gašpar dobio je naslov baruna 1569., a njegovi unuci grofovski naslov. Draškovići su postali poznata obitelj u hrvat-

---

[30] DAZd, Spisi glavnog namjesnika Andrea Corner, II, 381, document of March 22, 1622.

[31] K. Stošić, 1927, 29, 30;

[32] M. Švob, »Drašković«, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, LZ »M. Krleža«, 1993, 578.

[33] *Enciklopedija Jugoslavije* 3, »Draškovići«, JLZ, Zagreb 1984., 566-568.

[34] K. Stošić, 1927, 29, 30; *Enciklopedija Jugoslavije* 3, »Draškovići«, JLZ, Zagreb 1984., 566-568.

[35] K. Stošić, 1927, 30; J. Horvat, 1980, 321,428

skom političkom, vojnom i crkvenom životu. Juraj i Gašpar postali su vlasnici vlastelinstva Trakošćan (od 1572.) s jednim od najvećih dvoraca u Hrvatskoj.

Xelengrat — danas Zelengrad, velika srednjovjekovna kula sa zaklonom na cesti Obrovac — Krmpote — Kistanje. Još je dobrim dijelom sačuvana. Bila je središte Krmpota, raštrkanog hrvatskog naselja čiji su stanovnici prebjegli na SZ za vrijeme otomanskih napada, ali su se često pokušavali vratiti nazad u 17. i 18. st.

Chumic — danas Komić, naselje i vrh u Lici, s ostacima srednjovjekovnog grada u vlasništvu knezova Krbavskih. Grad je smješten na Komiću, istaknutom vrhu na brdu Šaranča i, prema Paganovoj karti, izgleda da je bio impresivna utvrda na tri razine sa središnjom kulom i dvorcem okruženim s dva kruga bedema. Utvrdu je izgradio Ivan Torkvat Karlović, knez Krbave.[36] On potječe od starog hrvatskog plemenitaškog roda Gušić-Kurjaković. Komić je 1397. posjetio kralj Sigismund na svom putu od Konstantinopolisa preko Jadrana i Knina prema Ugarskoj. Znatno jači od Udbine i Kurjaka, koji su također bili važna središta Krbavskih, Komić je i u 14. stoljeću imao ulogu glavnog centra njihove moći i uloge u Hrvatskoj. Prema zapisima, braća Karlo i Pavao, knezovi Krbavski, boravili su u Komiću između 1462. i 1469. godine. Hrvatski plemić, Ivan Benković (*de genere Vsna(ac de Croatia, de Plavno*), obiteljski vezan s Karlom Knezom Krbavskim (*de Corbavia*), kaštelan Zvonigrada, kupio je od njega neke zemlje 1469.[37] Karla su ubili Turci u boju na Krbavi 1493., a 1509. njegov sin Ivan i kćerka Jelena stolovali su u Komiću. Ivan se spominje još 1499.,[38] a 1501. zajedno s majkom, kneginjom Doroteom organizira i sudjeluje u obrani protiv otomanskih snaga zajedno s građanima Zadra i njegova okruga.[39] Bili su vlasnici gradova Komića, Udbine i Podlapca. Ivan je sudjelovao s ostalim hrvatskim plemenitašima u akcijama protiv Turaka, a 1512. proglašen je podbanom Hrvatske.[40] U razdoblju najtežih sukoba u obrani hrvatskih granica od otomanskih snaga[41] kolaborirao je i s Mlečanima od 1499. do 1524.(27.), i s Habsburgovcima od 1522. do 1527.[42] Pomoć Venecije i Austrije nije bila dovoljna pa je kroz gotovo četrdesetogodišnje razdoblje u borbama protiv otomanskih snaga njegova državina bila iscrpljena i razorena. Hrvatskim banom postao je 1521. Godine 1523. otomanske snage osvojile su njegov grad Ostrovicu. Ivan Karlović odupirao se sljedeće tri godine, ali je naposlijetku Komić pao pod pritiskom otomanskih snaga 1527., kao i Udbina, Mrsinj i Obrovac. Tako je, na kraju, gotovo cijela

---

[36] J. Fras, 1988, 143.

[37] S. Antoljak, 1962, 92.; M. Kruhek, 1993., 113.

[38] T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić, 1987, 203.

[39] A. de Benvenuti, 1944, 65.

[40] E. Peričić, 1971, 302.

[41] Ibid., 309, 310.

[42] T. Raukar, I. Petricioli, F. Švelec, Š. Peričić, 1987, 203-205.

južna Hrvatska bila zaposjednuta od Turaka ili Venecije. Ivan Karlović izgubio je cijelu državinu 1527./28.

Bergane — s dodanim napisom na karti i objašnjenjem: *Deficio antiquo chiamato Bergane* (antički ostaci zvani Bergane), naziv je nekadašnjeg rimskog vojnog logora, a u 2. st. municipija Burnuma (danas nenaseljen predio zvan Šuplja crkva ili Šupljaja koji pripada naselju Ivoševci). Ostaci se dobro vide u prostoru, a spominju ih Fortis (1778.,166), Suić (1962., 190), Petricioli (1969., 528, 529) i dr. Nedavno je antički logor s vodoopskrbnim sustavom (prije 20. poslije Krista) opsežno elaborirao Ilakovac (1982., 35-105) koji donosi i glavnu literaturu o ovom lokalitetu. Na zemljovidu su Bergane smještene između cesta *Clegouich-Bribir* and *Bribir-Cuda-Tina*.

La Fiumara — Rijeka (ovdje rijeka Krka), istaknuto je ucrtana na karti. Počevši od planinskog prostora Dinare (*M.dinara*), njen je izvor označen s *de qua isi el fi û* pokraj *Topoglio* (danas Topolje). Nizvodno pred Kapitulom (*Capitulo*, Capitul, Kapitul), dijelom srednjovjekovnog prostora Knina, rijeka oblikuje proširenje, svojevrsno jezero s ucrtanim čamcem na njemu. Izgleda da su ekološka situacija i lokalna topografija bile donekle različite od današnjih. Čamci na jezeru i rijeci pokazuju da su površine voda bile prostranije nego danas na mjestima gdje se danas šire močvare oko Knina.

Capitulo je označen na karti kao veće naselje unutar bedema sa 6 kula i crkvom na malom poluotočiću na u proširenju *Fiumare* (rijeka Krka). Bez sumnje je to crkva Sveti Bartul s kraljevskim samostanom (*monasterium regale*), dobro poznatim iz srednjovjekovnih isprava u kojima se razmatraju odnosi hrvatskih kraljeva i rimokatoličkog samostana (najstarija je poznata povlastica kralja Krešimira I. iz 950. godine).[43] Sigurno je da su crkva i samostan ustanovljeni od hrvatskog kralja do prve polovice 10. stoljeća.[44] Na istoj lokaciji je pronađen i grob kralja Držislava.[45] Prema nekim izvorima to je i crkva s grobom hrvatskog kralja Zvonimira.[46] Opat Sv. Bartula imao je čast biti dvorski kancelar u vrijeme uprave hrvatskih kraljeva. Kasnije je ta čast prešla na biskupe Nina i Knina.[47] Kninski Kapitul poslije se spominje u mnogim srednjovjekovnim izvorima od 11. do 16. stoljeća.[48] Godine 1158. ugarsko-hrvatski kralj Geza II. darovao je »*ecclesiam santi Bartholomei de Tnin*« sa svim posjedima nadbiskupiji u Splitu.[49] Dvije isprave iz 1180. pokazuju da crkva još pripada Splitskoj Crkvi.[50] U vrijeme stolovanja Bernarda

[43] S. Antoljak, 1992, 111-113, 125-154, 162, 163, 170-174
[44] S. Antoljak, 1992, 162, 163
[45] F. Bulić, 1888, 690.
[46] J. Tomasich, 1868, 13, 14.
[47] J. Horvat, 1980, 94.
[48] S. Antoljak, 1992, 163
[49] N. Jakšić, 1988, 124
[50] N. Jakšić, 1988, 124

u splitskoj nadbiskupiji (1192.-1217.) posjed u Kninu je bio u lošem stanju, pa se crkva obnovila (1203.) i kasnije posvetila (1272.-74.) kao nova kninska stolnica umjesto starije katedrale Sv. Marije u Biskupiji na Kosovom polju.[51] Godine 1376. Pavao, kninski biskup, sklopio je jedan ugovor s Nelipićem u »*Tinine nella cappella di san Bartolomeo*«.[52] Matija, arhiđakon Lapca, (..*Mathias Archidiaconus de Lapa*(..) bio je 1420. postavljen za kanonika crkve Sv. Bartula.[53] U jednom dokumentu iz 1430. stoji: »*Tinine nella cappela di san Bartolomeo nella catedrale*«.[54] Godine 1492. kninski kaptol poslao je poruku ugarsko-hrvatskom kralju Vladislavu u kojoj stoji da su kanonik Petar Šubašić i kraljev poslanik Ivan Stojšić dali jednu investituru u distriktu Luka.[55] Vid Šubić bio je kaptolski kanonik 1494.[56] Poslije boja na Krbavskom polju biskupija je izbjegla SZ u Cazin, premda je Kapitul opasan novim bedemom 1504.

Tina (danas Knin), tvrđava s podgrađem smještena na vrhu brijega, na karti između *Butisin F* (Butišnica) and *Fiumara* (rijeka Krka) južno od *Campagna* (polje) i *uigne* (vinogradi), označena je s bedemima i kulama. *Tina* se razvila za vrijeme vladavine hrvatskih vladara (Trpimir, Mutimir, Svetoslav) i kraljeva (Držislav, Dmitar Zvonimir i Petar Svačić) u 10. i 11. stoljeću u važno strateško mjesto s kraljevskim dvorcem u blizini.[57] Latinski biskup, tzv. »hrvatski biskup«, pripadnik kraljevskog dvora, rezidirao je ovdje od 11. stoljeća (oko 1040).[58] *Tina* (Knin) je bio središte stare hrvatske župe (comitatus, parochia) istog imena. U 13. stoljeću bio je sjedište hrvatskog bana. Tada je u Kninu bio i dvor plemenitaške obitelji Šubić. Pavao Šubić Bribirski (»*Paulus banus Maritimus*«) izdao je ovdje svoju darovnicu 1282.[59] Plemeniti Nelipići pripojili su Knin i njegovu županiju svom posjedu.[60] Godine 1345. ban Nikola pokušao je osvojiti tvrđavu ali nije uspio jer je bila »prejaka i visoka«.[61] Ipak je 1346. ugarsko-hrvatski kralj Ludovik I. ponovno uveo kraljevsku upravu u Kninu. Između 1388. i 1394. Knin je bio podređen bosanskim kraljevima Stjepanu Tvrtku i Dabiši. Od sredine 14. st. do početka 16. st. Knin (Tina) se često spominje kao dvorac, utvrda, sjedište bana, središte

---

[51] N. Jakšić, 1988, 124-126, 132, F. Smiljanić, 1985, 126.

[52] N. Jakšić, 1988, 121

[53] N. Jakšić, 1988, 120

[54] N. Jakšić, 1988, 121

[55] N. Jakšić, 1988, 119

[56] N. Jakšić, 1988, 121,122

[57] J. Horvat, 1980, 112, 420, F. Šišić, 1925, 622, Dušan Jelovina, Knin, Likovna enciklopedija Jugoslavije, 2, Zagreb 1987, 61,62

[58] Lj. Karaman, 1963, 29,30, D. Jelovina, o.c.

[59] S. Antoljak, 1972, 8

[60] F. Smiljanić, 1988, 143

[61] F. Smiljanić, 1985, 124

distrikta (comitatus), sudsko središte i biskupsko sijelo.[62] Na Paganovom zemljovidu utvrda *Tina* širi se na istočnoj padini brda, a povezana je s drugim brdom na kome je označena utvrda *Lab*. Između njih nalazi se i treća utvrda. Sve one prikazuju kompleks bedema i kula kninske tvrđave.[63] On je bio nesumnjivo ojačan i učvršćen u 15. stoljeću kad su započeli otomanski napadi.[64] Baš pored *Tine* su 1485. godine snažno poražene otomanske snage pod vodstvom Skenderpaše.[65] Ubrzo je Knin ponovno napadnut s 10.000 osmanlijskih vojnika, ali se uspio obraniti.[66] Novi napad zbio se 1518. godine.[67] Knin je konačno osvojen od osmanlijskih snaga pod vodstvom Husrevbega 1522.[68] i ostao je u Otomanskom Carstvu do 1688. Te je godine mletački inženjer Alberghetti uzradio plan Kninske tvrđave koja uključuje i utvrdu Tina i utvrdu Lab.[69]

Lab (u ispravama Lab, Laab, Labwar itd.) na Paganovoj karti smješten je na vrhu brda na JZ rubu jezera na *Fiumari*, upravo ponad *borgo de tina*. Ucrtan je kao utvrda s bedemima i dvije kule povezane s Tinom. Ucrtan je i otomanski stijeg na bedemima, što pokazuje da je zemljovid izrađen nakon što je Knin bio osvojen od Turaka. Problem lokacije Laba studiozno je obradio JAKŠIĆ (1982, 43-48). Lab je bio sjedište hrvatskog podbana (vicebana), dok je susjedna Tina bila sijelo hrvatskog bana.[70] Ovdje je hrvatski podban *Ivan Pechiban* izdao kninskom kaptolu neke odredbe 1486. godine.[71] Posljednji puta Lab je označen na prije spomenutom Alberghettijevom planu kninske tvrđave.[72]

Borgo de tina — podgrađe, tj. suburbium ili naselje Knina (u dokumentima i: *buccarius fori tiniensis, suburbium*),[73] širi se sjeverno i sjeveroistočno od tvrđave.

---

[62] V. Klaić, 1917.
[63] N. Jakšić, 1982, 48
[64] F. Smiljanić, 1985, 125
[65] S. Traljić, 1962, 337
[66] E. Peričić, 1971, 304
[67] E. Peričić, 308
[68] S. Traljić, 1962, 339, J. Horvat, 1980, 253,
[69] N. Jakšić, 1982, 46-48
[70] N. Jakšić, 1982, 48
[71] V. Klaić, 1917, 34
[72] N. Jakšić, 1982, 48
[73] F. Smiljanić, 1985, 125

LITERATURA

Almagio, Roberto, *Su un'antica carta della Dalmazia*, Archivio storico per la Dalmazia, Roma, 1935, A.XIV, f. 83, 533-535.

Antoljak, Stjepan, »Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojščine u zadarskom distriktu (1435.)«, *Starine JA*, Zagreb, 1959, 230.

Antoljak, Stjepan, »Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 9, Zadar, 1962, 55-115

Antoljak, Stjepan, »Ban Pavao Bribirski *Croatorum Dominis*«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 19, Zadar, 1972, 5-62

Antoljak, Stjepan, *Hrvati u prošlosti*, Split, 1992.

Barada, Miho, »Lapčani«, *Rad* JA 300, Zagreb, 1954.

Barada, Miho, *Starohrvatska seoska zajednica*, JAZU, Zagreb, 1957.

Batović, Šime, »Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 2, Zadar, 1955, 387-399.

Benvenuti de, Angelo, *Storia di Zara dal 1409 al 1797*, Milano, 1944.

Bulić, Frane, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba narodne hrvatske dinastije*, sv. 1. Zagreb, 1888, 3-13.

Fortis, Alberto, *Voyage en Dalmatie* 1, Berne, 1778.

Fras, Franjo Julije, *Topografija karlovačke vojne krajine*, Gospić, 1988.

Gusić, Branimir, »Čovjek i kras«, *Krš Jugoslavije* 1, JAZU, Zagreb, 1957, 23-61

Gusić, Branimir, »Naše Primorje, historijsko-geografska studija«, *Pomorski zbornik* I. (jub.), IJAZU u Zadru, Zagreb, 1962, 19-65

Gusić, Branimir, »Prilog etnogenezi nekih starohrvatskih rodova«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 16/17, Zadar, 1969, 449-478

Gusić, Branimir, »Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 18, Zadar, 1971, 137-192

Horvat, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, I sv., Zagreb, 1980. (pretisak izdanja iz 1939)

Ilakovac, Boris, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb, 1982.

Jakšić, Nikola, »Iz srednjovjekovne topografije Knina«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 20 (9), Zadar,1982, 43-52.

Jakšić, Nikola, »O katedralama Hrvatske i kninske biskupije«, *Radovi Filozofskog fakulteta* u Zadru, 27 (14), Zadar, 1988, 115-133.

Karaman, Ljubo, »Dalmatinske katedrale«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 10, Zadar, 1963, 29-66.

Klaić, Vjekoslav, »Acta Keglevichiana«, *Monumenta spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Vol. XLII, JAZU, Zagreb, 1917.

Kruhek, Milan, *Topografija krbavske spomeničke baštine, Krbavska bitka i njezine posljedice*, Novi Vinodolski, 1993, 99-129.

Peričić, Eduard, »Vranski priori Ivan od Paližne i Petar Berislavić«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 18, Zadar, 1971, 239-321.

Petricioli, Ivo, »Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti«, *Zadarska revija*, 5/1969, Zadar, 1969, 523-529.

Raukar, Tomislav, *Zadar u XV. stoljeću*, IHP, Monografije 6, Zagreb, 1977.

Raukar, Tomislav; Petricioli, Ivo; Švelec, Franjo; Peričić, Šime, »Zadar pod mletačkom upravom«, *Prošlost Zadra* III, Zadar, 1987.

Smiljanić, Franjo, »Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 24 (11), Zadar, 1985, 119-132.

Smiljanić, Franjo, »Teritorij i granice kninske županije u srednjem vijeku«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru,* 27 (14), Zadar, 1988.

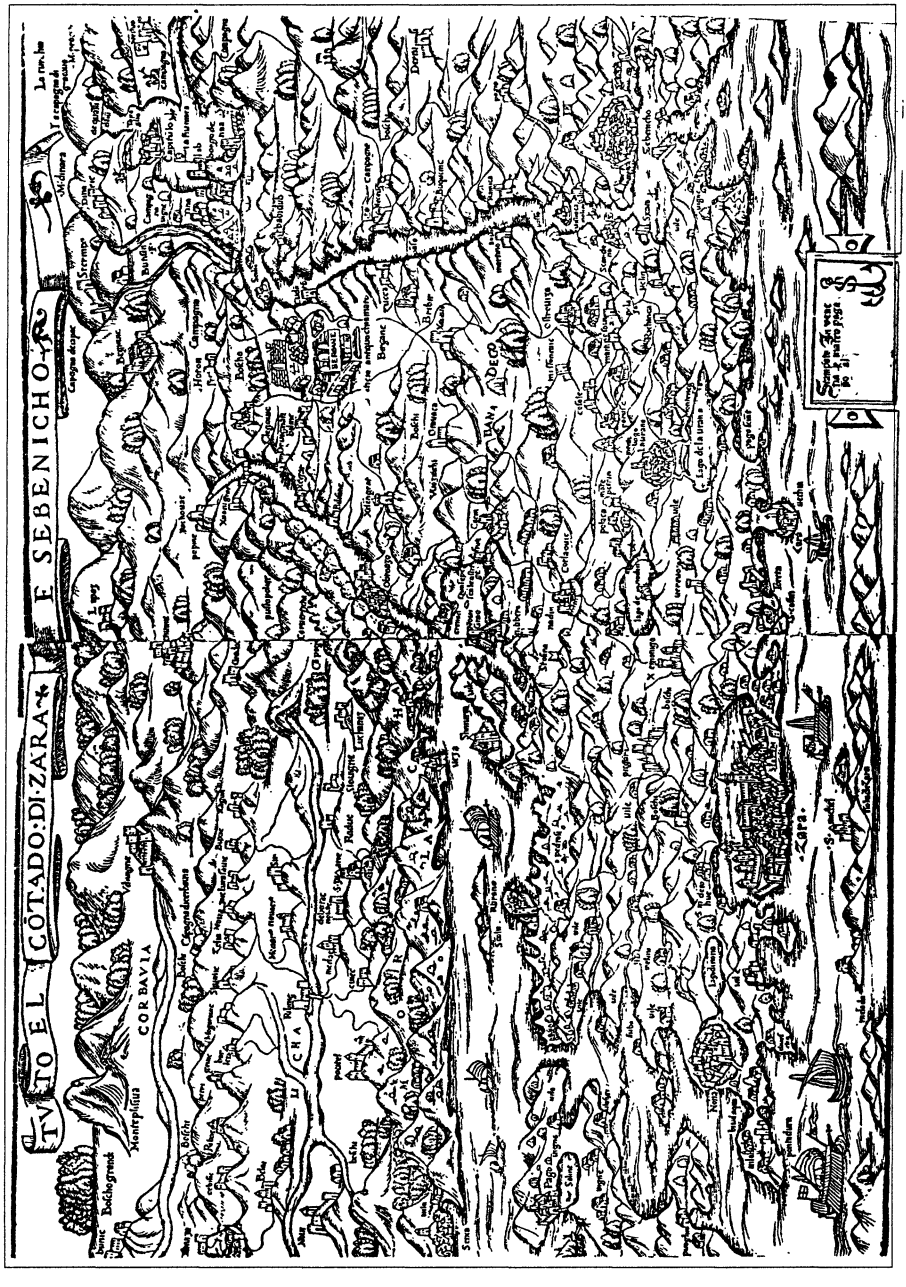
Suić, Mate, »Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg primorja«, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske* (*Opera selecta*), Zadar, 1996, 333-348.

Tomasich, Joannes, »Chronicon breve Regni Croatiae«, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* IX, Zagreb, 1868, 13, 14.

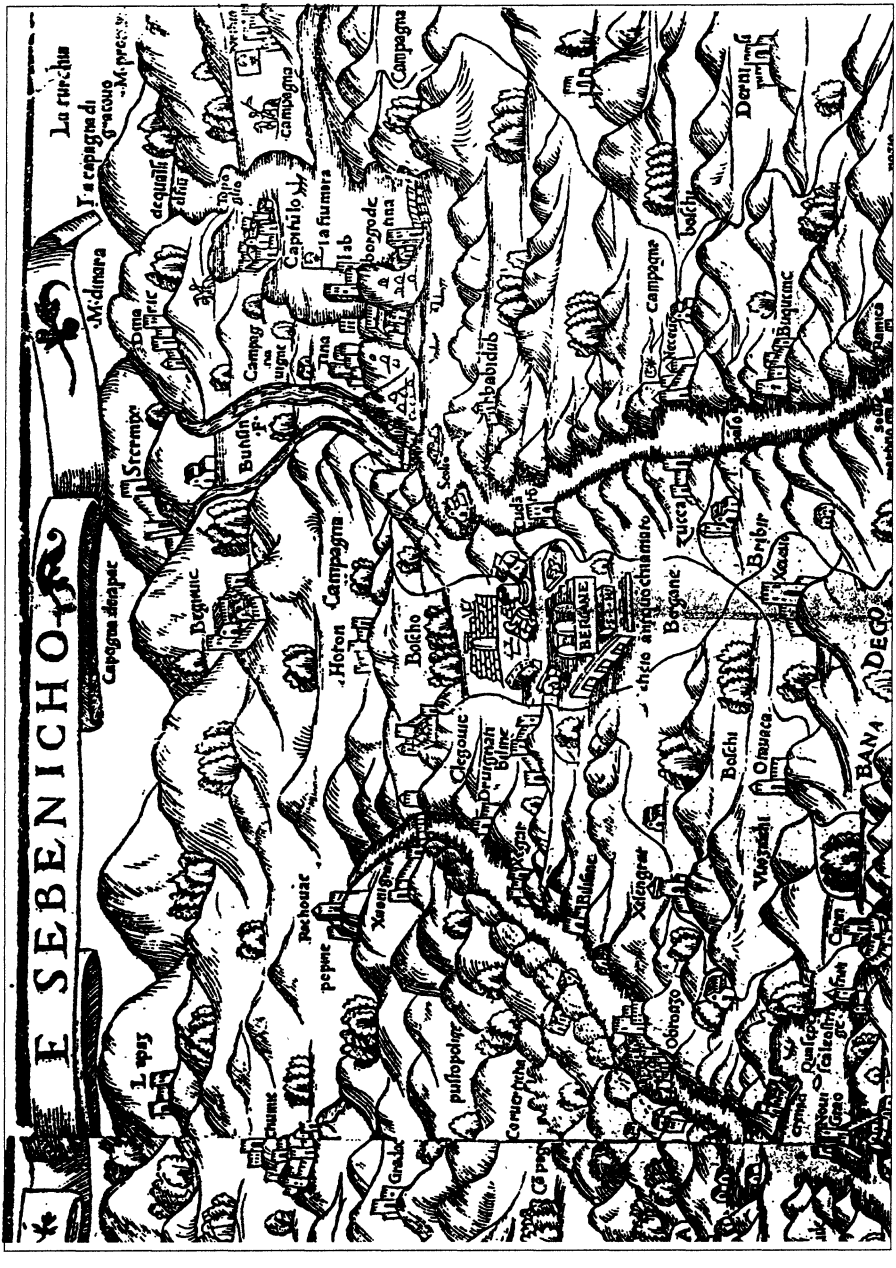
Traljić, Seid, »Vrana pod turskom upravom«, *Radovi* IJAZU u Zadru, 9, Zadar, 1962, 337-358.

Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1925.

Šišić, Ferdo, »O srednjovjekovnom hrvatskom gradu Labu«, *Bulićev zbornik*, Zagreb, 1924.

Mateo Pagano: Tutto el contado di Zara et Sebenicho, *Venecija, 1530.*

E SEBENICHO
Campagna
Campagna
Campagna

GEOGRAPHIC DETERMINANTS IN THE CONCEPTION OF MATEO PAGANOS MAP: THE WHOLE DISTRICT OF ZADAR AND ŠIBENIK
(TVTO EL CONTADO DI - ZARA ET SEBENICHO -). VENICE, C. 1525.

Summary

Mateo Paganos map, *Tvto el Contado di -Zara et Sebenicho,* made in the first half of the 16th century, is one of the most important cartographic legacies describing geographical, historical and eco-historical reality of that part of Croatia at the beginning of the early modern period. The author analyses the main toponims in NE part of the map inside the line: Lapaz - Chumic - Zuonigrad - Žegar - Bergane - Lab - Stermiza. The map, created in the excellent school of Venetian cartographers, in spite of its Italian title, obviously displays the prevalence of Slavic, that is, Croatian toponimy. That can be furthermore noticed in the toponimy of the surroundings of Zadar. The map was already thoroughly investigated by Ivo Petricioli, but this paper focuses on the investigation of the cartographic content of the map, on its eco-historical and eco-spatial components respectively. Special attention has been paid to the area of Krbava (Corbavia), Lika (Licha) and Banovina (Banadego), whose numerous toponyms have survived through centuries of turbulent events. Besides the toponimy, the map contains numerous marks of settlements, fortresses, geomorphology, sources, rivers, seas, ruins, forests, geo-political denominations, vessels, bridges, etc. providing information on natural-geographic and sociogeographic circumstances in the area at the time when the map was created. Mateo Pagano was obviously very well acquainted with the territory he was mapping. Moreover, this map was evidently just one fragment of the abundant cartographic material embracing much wider area of the Kingdom of Croatia, and the Venetian possessions on Dalmatian coast after the fall of Bosnia and at the time of the fierce Ottoman penetration into Croatia. The map was created bearing in mind Venetian interests, particularly emphasising strategically important fortresses, but also those smaller forts that were later neglected and abandoned by Venetians. The cartographer was also very familiar with the position and condition of all other Croatian fortresses and castles. Their quantity and spatial distribution are indicative as well as functional for the eco-historical investigation of one of the traditionally vital focuses of the Croatian territory.

Dubravka Mlinarić
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

KOMPARACIJA RANONOVOVJEKOVNIH TOPONIMA IZ ZORANIĆEVIH *PLANINA* I S PAGANOVOG ZEMLJOVIDA *TUTO EL CONTADO DI ZARA E SEBENICHO*

UDK: 821.163.42'373.21
821.163.42 Zoranić, P.-13
Izvorni znanstveni rad

U članku su analizirani toponimi šire regije Triplex Confiniuma u 16. stoljeću na osnovi usporedbe književne i kartografske građe. Ranonovovjekovni književni izvor, prvi hrvatski roman *Planine* Petra Zoranića iz 1536. kompariran je sa zemljovidom Matea Pagana *Tvto el Cotado di Zara et Sebenicho* iz 1530. godine. Originalni rodoljubni koncept Petra Zoranića, duboko ukorijenjen u srednjovjekovnu trubadursku poeziju i petrarkistički stil osigurali su obilje ekohistorijskog materijala za povijest zadarskog zaleđa. Autorova odluka da koristi izvorne čakavske riječi te antičko i glagoljaško nasljeđe garantira nam autentičan pristup toponimima tog područja. Na osnovi usporedbe toponima iz dvije različite vrste izvora ustanovljeni su modeli i izrađena je tipologija njihovog pojavljivanja. Problematizirana je i mogućnost korištenja književnih izvora u ekohistorijskim istraživanjima. Dodatna je pozornost usmjerena na otkrivanje različitosti između toponima zbog različitih vrsta izvora te različitih motiva i interesa kojima se vode njihovi autori. Značajnu ulogu imale su i različite percepcije hrvatskog književnika s jedne, i venecijanskog kartografa, s druge strane.

UVOD

Ekohistorijsko istraživanje područja Triplex Confiniuma uključuje i komparativno istraživanje toponima. Takav metodološki pristup u ovom radu podrazumijeva pretraživanje, identifikaciju i evaluaciju dva raznovrsna primarna izvora podrijetlom iz istog razdoblja. Komparativnoj analizi toponima koje sadržavaju cilj je interpretacija fizičko-geografskog i kulturnog pejzaža tromeđe, prije svega na informativnoj, a potom i simboličkoj razini doživljavanja okoliša. Analizirane su percepcije zadarskog prostora i njegovog okružja u hrvatski pisanu djelu zadarskog pisca prve polovice 16. stoljeća Petra Zoranića te suvremena kartogafska percepcija istog prostora u djelu venecijanskog kartografa Matea Pagana. U tom je kontekstu razmotreno percipiranje mletačko-turske granice i graničnog teritorija. Dodatno je

raspravljen problem pronalaženja geografskih podataka u literarnim (negeografskim) izvorima ranog novog vijeka i njihovog korištenja u suvremenom doživljavanju prostora.

GRAĐA

Primarni izvor književne provenijencije je prvi hrvatski roman *Planine*, kojeg je 1536. godine objelodanio Petar Zoranić. Zoranićev originalni književni koncept, u kojem se petrarkistička poetičnost prožima s patriotskom angažiranošću u tragičnoj hrvatskoj situaciji tog doba, implicira vrlo izoštren interes za zavičajni prostor, što uključuje i korištenje brojnih toponomastičkih referenca. Autorov hrvatskočakavski jezik i njegovo neupitno dobro poznavanje nasljeđa glagoljaške kulture čine njegove toponime autentičnim svjedočanstvom o njihovim izvornim oblicima.

Kao komparativni kartografski materijal izabran je zemljovid *Tuto el Contado di Zara e Sebenicho* Venecijanca Matea Pagana iz 1530. godine.[1] Taj zemljovid je istražio Ivo Petricioli za potrebe konferencije o Petru Zoraniću, održane u Zadru 1969.[2] Temeljito je opisao geografski sadržaj Paganovog zemljovida kao dokumenta vremena i prostora u kojem je Zoranić živio i djelovao.

Kao dodatni 'kontrolni' književni materijal u komparativnoj analizi toponima korištena je anonimna lirika[3], točnije zbirka od dvadeset i pet izabranih pjesama iz šireg područja zadarskog zaleđa.[4] Kako je vremenski razmak od njihovog nastanka do trenutka zapisivanja prilično velik, one u određenoj mjeri odstupaju od izvornih. Time se smisao bilo kakvih mogućih geografskih podataka u takvoj vrsti književnih djela mijenja[5]. Drugo, njihove

---

[1] Zemljovid čuva Zbirka Novak sa sljedećim opisom i signaturom:
MATEO PAGANO / TVTO EL CONTADO DI ZARA - ET SEBENICHO / Stampato in Venetia mateo pagano al. - Mjerilo nije izraženo. - Venezia: Mateo Pagano, 1530?. - Jedna zemljopisna karta; sastavljena iz dva dijela; drvorez; 524 x 367 mm / sign: ZN-Z-XVI-PAG-1530

[2] Autor članka se koristio zemljovidom iz Nacionalne biblioteke u Leidenu, u Nizozemskoj. Pored primjerka iz Zbirke Novak to je jedini poznati Paganov zemljovid zadarskog područja koji je do danas sačuvan. Za detaljnije informacije vidi u: Petricioli , 1969: 523-531.

[3] *Planine* su pisane u stihu i prozi, bez ikakovih naznaka epske, takozvane »muške« književnosti. Stoga je njihovo poređenje s epskim književnim radovima, rodoljubne ili herojske tematike gotovo nemoguće. U povijesnoj perspektivi epski izvori bi nam svakako bili relativno bolji izvor povijesne građe, kao što se njima poslužila Wendy C. Bracewell na primjeru uskoka. Vidi: Bracewell, 1997: 7.

[4] Delorko, 1963.

[5] Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće posebne zbirke prikupljenih narodnih lirskih pjesama objavili su, među ostalima i Kurelac, Kuhač, B. Bogišić i S. Mažuranić.

konvencionalne lirske forme, te 'univerzalnost' ljubavnih i pastoralnih motive u vremenskom i prostornom smislu dodatno ih relativiziraju kao izvor u našem istraživanju.[6] Njihovi simboli u najboljem slučaju mogu imati geografski skriveno značenja. Time nužno nailazimo na poteškoće u potrazi za traženim toponomastičkim obavijestima. Izuzetno se toponime u takvim izvorima i može pronaći, ali oni onda pokazuju odmak od pravih imena i lokacija, ili su u nekoj mjeri deformirani. Primjer tomu je narodna lirska pjesma *Čudo spasilo Radojicu*, u kojoj je ime Knina zapisano i sačuvano kao Klin.[7] U takvim iznimnim slučajevima neki su toponimi samo stilski ukras ili pak »topografski stereotipi«, svjedočeći o mjestima koja su u svijesti ljudi egzistirala kao sudbinska središta vlasti i moći, lokacije gdje su se donosile presudne odluke s njima u vezi, kao što su Istambul (*Stambol)* ili Beč.

U ovom smislu hrvatska književnost ranog novog vijeka i mediteranska (venecijanska) kartografija istovremeno pokazuju i sličnosti i razlike. Oba autora su pripadnici mediteranskog kulturnog kruga, u kojem su odrasli, stekli svoje obrazovanje i otvorili vlastite umjetničke i kulturne horizonte. Iznijet ćemo neke podatke iz njihovih biografija da bismo pojasnili mediteranske sličnosti.

Petar Zoranić (1508-1574) odrastao je u Zadru, središtu mletačke vlasti u Dalmaciji i gradu bogatoga kulturnog nasljeđa, sve od antike. Započeo je s pisanjem *Planina* u svibnju i završio u rujnu 1536. godine.[8] *Planine* sadrže određen broj autobiografskih podataka,[9] obzirom da su Zoranićevi preci podrijetlom iz Like.[10] Njegov djed Zoran Bondumiera preselio se s obitelji u Ljubač (između Ražanca i Nina) u 14. stoljeću, da bi se potom jedna grana obitelji preselila na otok Pag. Zbog močvarnog tla i nezdrave klime[11] obitelj se preselila bliže Zadru, u neposrednu blizinu turskim susjedima. Zoranić je prihvaćao mletačku vlast i upravu[12], koja je Dalmaciju kako-tako štitila od osmanskih napada. Zoranić je dijelio iskustvo života u osmanskom okruženju i još gore, iskustvo neizvjesnosti mletačko-turskih ratova, obilježenih čestim iznenadnim prodorima i razaranjima u zaleđu. U tim su uništavalačkim

---

[6] Prema motivima odnosno specifičnim stilskim figurama lirske pjesme mogu se podijeliti na podvrste: balade, legende, molitve, mitološke i obredne pjesme, uspavanke, ljubavne i vojničke pjesme. Neki se od tih elemenata mogu pronaći i u *Planinama.*

[7] U tradicionalnoj anonimnoj lirskoj pjesmi iz šibenskog kraja javlja se u stihu *»Više Klina crljenica stina,..«.* (Delorko, 1963: 170.)

[8] *»SFARCA // Mayius incepit: September perfecit // istorice, et Alegorice. // M. D. XXXVI.«* (Zoranić, 1952: *77.*) Radi se o faksimil-izdanju jedinog poznatog originalnog primjerka *Planina*, tiskanog u Veneciji, 1569. Taj se primjerak čuva u HAZU, Zagreb, a po njemu je 1952. izrađeno spomenuto faksimil izdanje.)

[9] Podrobnije informacije o biografiji samog Petra Zoranića vidi u: Antoljak, 1969.

[10] Posjedovali su obiteljsko imanje Tetačić jugoistočno od Gospića.

[11] Zoranić, Petar i Juraj Baraković, 1964: 8.

[12] *»y tuy blizu u Zadru gradu susedu ya rogen y uz goyen u umiglenoy Srichi yesam: pod Cregluti slafnoga zlatoga yprauednoga laua: ...«* (Zoranić, 1952: 19.)

pohodima uništena su sela i zemlja u posjedu Zoranićeve obitelji u okolici Nina i Privlake.

Nasuprot osmanskoj vlasti, koja se redovito nametala i kao vlast kulturnog diskontinuiteta, mletačka uprava nije u to doba sustavno priječila ili ograničavala hrvatski kulturni razvoj, ukoliko je od toga sebi mogla namaknuti propisane poreze na tisak i ukoliko su takav kulturni razvoj odobravale crkvene vlasti. Razlozi njegovu nezadovoljstvu bili su druge naravi. Naročito su ga smetali postupci mletačke uprave i nebriga za svakodnevni život puka. Osuđivao je razaranje skradinske utvrde, koju je mletačka vlast sama uništila 1537. godine, da ne bi poslužila Turcima kao strategijski važno uporište. Mlečani su u to vrijeme razmišljali i o paljenju i uništenju ninske utvrde, s obrazloženjem da su fortifikacije ionako u lošem stanju, a okolica močvarna te klima vlažna i nezdrava. Zoranića je i to dodatno ogorčilo.

Mateo Pagano (1538-1562), s druge strane, bio je izdavač, bakrorezac, kartograf i trgovac zemljovidima iz Venecije. Bio je stvaralački plodan i poslovno uspješan čovjek u gradu koji je tada još uvijek važio za jedan od najvažnijih europskih središta. Inače, u jednom od svojih najpoznatijih radova *Ungheria* (1564.) objavio je i nekoliko zemljovida jugoistočne Europe, uključujući i listove s pojedinim dijelovima hrvatskih zemalja.

Obojica su autora, Zoranić i Pagano, svaki na svoj način imali izražen osjećaj vijernosti vlastitim korjenima i tradiciji. Istočna obala Jadrana je jednome i drugome na različite načine bila vrlo važna. Obojica su se njome bavila u svojim djelima, svaki po pravilima svoje struke i s različitim motivacijama. Geografski je inventar, posebno toponimi zadarskog zaleđa 30-ih godina 16. stoljeća, interpretiran u njihovim radovima nužno drugačije. Konkretni se oblici toponima koje su Pagano i Zoranić koristili razlikuju zbog različitih transkripcija.[13] Toponimi su sastavni dio i odraz autorovih misaonih ili kognitivnih karata zadarskoga zaleđa, stvorenih primjenom »filozofske geografije«.[14]

Pri tome valja stalno imati na umu veliku razliku između današnje percepcije i valorizacije zemljovida i literature nasuprot ranonovovjekovnim kartografskim i književnim postignuća i biti svjestan opasnosti historijskog anakronizma.

---

[13] O dvojnosti imena kao npr. Zara/Zadar vidi u: Skok, 1918: 124.

[14] Takve intelektualne percepcije svijeta stvorene su temeljem njegova otkrivanja i upoznavanja. (Larry Wolff, 1994)

ANALIZIRANO PODRUČJE

Konkretan prostor ranonovovjekovnih hrvatskih zemalja, kojeg prezentiraju i Zoranić i Pagano, šira je okolica Zadra[15], uključujući i planinsku unutrašnjost. Šire područje čini trojedni kompleks zadarskog otočja, priobalja i planinskog zaleđa. U 16. stoljeću taj je prostor upravo područje različitih sustjecanja na Tromeđi, koja je pak sama dio šireg povijesno-prostornog konteksta.

POVIJESNI KONTEKST

Osmanski ratovi 16. stoljeća unijeli su nove elemente u prostor Tromeđe, kao i na cijeli geografski prostor zapadnog Balkana (kasniji termin), koji je stalno trpio stalne ili povremene osmanske upade već od 15. stoljeća. Ti su nam ratovi ostavili posredno ili neposredno mnogo raznorodnog izvornog materijala za interdisciplinarna istraživanja. Vrijeme stalne nesigurnosti i nemira paradoksalno je postalo jedno od najproduktivnijih razdoblja u književnom i u kartografskom smislu.

Sama ranonovovjekovna granica, kao dio problemskog sklopa kojim se bavi historijska geografija, posebno u odnosu na njen širi socijalni okvir, predstavlja vojno područje a ne jednoznačnu među, odnosno liniju razgraničenja koja odvaja dva (ili više) teritorija i dvije (ili više) različite jurisdikcije.

Kao što Peter Sahlins preispituje »boundaries« na primjeru Pirineja,[16] granični prostori, u našem slučaju krajine, nisu linije razgraničenja između država, čak niti u vrijeme samih ratova. Raznolike i brojne svakodnevne veze i odnosi, posebno oni dozvoljeni i nedozvoljeni trgovačke prirode, ali isto tako i diplomatske pa čak i političke naravi, čine od graničnih područja dinamične zone fluktuacije roba, ideja i ljudi različitog intenziteta. Ti stalni pokreti odrazili su se u mijenjanju okoliša: od fizičkog, poljoprivrednog okoliša, preko materijalnog okruženja, poput arhitekture, do promjena socijalnih struktura, religije, te mijenjanja ideja i shvaćanja svijeta zajedno s promjenama mentaliteta lokalnog stanovništva.

U prilog dinamičnosti granice govori činjenica da je imaginarni (kako se pretpostavlja) Zoranićev put upravo prolazio upravo preko jednog takvog multidimenzionalnog područja, a Pagano je kartografirao i one zemlje u zaleđu koje tada više nisu bile podložne Serenissimi.

---

[15] O konkretnom prostoru više u: Maštrović, 1969. i Peričić 1969.

[16] Sahlins, 1989.

POTRAGA ZA GEOGRAFSKIM I TOPOGRAFSKIM PODACIMA

Posebna je pozornost posvećena preispitivanju i identificiranju geografskih informacija u lirskoj književnosti ranog novog vijeka. Zoranićeve *Planine* tipičan su renesansni roman, koji je istodobno i mozaik različitih žanrova: pastoralnih ekloga, putopisa, mitoloških priča, antičkih simbola, srednjovjekovnih biblijskih motiva, petrarkističke lirike, hrvatskog usmenog književnog nasljeđa, autobiografskih i rodoljubnih motiva. Stoga je, prije svega, potrebno razotkriti »skriveno« značenje simbola i mitoloških obrazaca bilježenja lokaliteta da bi se definirao njihov današnji položaj. Kao primjer navodimo opis stvaranja sjeveroistočnog vjetra - bure. Pomoću tog se klimatološkog elementa može odrediti lokacija »*Vražjih Vrata*« (Mala i/ili Velika Paklenica), odnosno gorskog usjeka ili prolaza, koji omogućava prolaz vjetra.[17]

Brojne riječne tokove, potočiće i druge hidrografske elemente (kao i njihove hidronime) koje nalazimo u »Planinama« možemo objasniti egzistencijalnom ekološkom potrebom za vodom u tom podneblju pretežno tradicionalne poljoprivrede. Čak je i ekstenzivna ekonomika pastoralnog transhumantnog stočarenja, koja je do posebnog izražaja došla upravo u doba turskih ratova bila ovisna o pitkoj vodi.

Promatrajući *Planine* kao primarni izvor u analizi prostorne percepcije suočavamo se s cijelom lepezom kompleksnih pitanja na koja je teško ponuditi odgovore i zbog književne prirode samog teksta, odnosno izraženog umjetničkog doživljaja autora[18]. Brojni su nedostaci *Planina* kao izvora geografskih odnosno topografskih podataka. Ponekad je teško pronaći i istražiti geohistorijeke podatke zbog činjenice da se oni trebaju iščitati iz alegorijskih imaginacija simboličnih pastoralnih prizora i prostora ili orijentirati se između ljubavnih motiva, patriotizma i rodoljubne svijesti.

Zoranić ponekad prekida kontinuirani tijek svog romana naglašenom uporabom i brojnošću simbola, čime gubi na jedinstvenosti teksta te prepoznatljivosti i razumijevanju vlastitih vizija. Često opisuje lokalitete i fizičke elemente prostora (izvore, rijeke, planine) koristeći antropomorfološku genezu riječi. Pri tome su »njegovi« toponimi bliski lokalnom nazivlju, npr. vrulja Stana (*?tana*), Novakov izvor (*Nouach*) ili Sokolarov izvor (*Socholar*). Takva morfološka geneza nije njegova inovacija jer se njome služila još grčka tradicija. Prema tome je i sam Zoranić naslijedio i slijedio obrasce europskoga kulturnog nasljeđa.

---

[17] »*Istina iest da ugori ulaschoi pranam:yest misto chose zoue urasia urata*«. (Zoranić, 1952: 8)

[18] Zaseban je problem, koji ovu analizu dodatno usložnjava transkripcija *Planina*. Urednici brojnih kasnijih izdanja (vidi literaturu pod Zoranić) na različite su načine kritički razrješavali pojedine jezičke dvojbe ili tiskarske greške u samom izvorniku i time poticali različita čitanje *Planina*.

TEMELJNI KNJIŽEVNI IDEALI

Zoranić se koristio motivima i postupcima klasične književnosti kao i sebi suvremenim, donekle pomodnim motivima u konstruiranju svog alegorijskog pejzaža i prirode. Kako je pozornica radnje *Planina* Zoraniću zapravo fiktivna odnosno nedostupna (između 1522. i 1527. cjelokupno zaleđe osvojili su Turci) on nam ne pruža prirodnogeografsku analizu[19] prostora, već se koristi prostorom *Planina* kao dekorativnom kulisom. Motive slične njegovima možemo pronaći u antičkim radovima poput Ovidijevih *Metamorfoza*, Vergilijevih *Ekloga*, srednjevjekovne književnosti poput *Pakla* Dantea Alighieria, Boccaciovih *Ninfale Fiesolano* i *Fiamette* i *Arcadie* Jacoppa Sannazara, sve do biblijskih priča poput *Davidovih psalama, Starog zavjeta* i brojnih drugih religioznih izvora[20].

Zoranić je odabirao različite strane materijale, kombinirao ih i preoblikovao za vlastite potrebe. Time se želio uključiti u pjesnički (i čitateljski) popularno veličanje vlastitog zavičaja. Pri tome je slavio vlastitu zemlju, kao što su strani autori veličali svoju tradiciju i domovinu. Zoranić je inzistirao na »jezičnom pročišćenju« hrvatskog jezika. Kao strastveni etimolog bio je posebno usmjeren na onomastiku termina slavenskog i neslavenskog podrijetla, kojom je nastojao objasniti imena lokaliteta. Glorificirajući hrvatske lingvističke temelje, dijelekt i samu povijest izražavao je svoj patriotizam i obožavanje vlastitog zavičaja.

Jedan od primjera je priča o Zadru, kojeg je, prema Zoraniću, osnovao Jazon i njegovi Argonauti. Grčka mitologija iskorištena je za apostrofiranje antičke tradicije. Istodobno Zoranić razvija konstrukciju o hrvatskim korijenima imena, jer je bog Neptun dao grad vili za dar, želeći pritom ilustrirati utjecaj hrvatske tradicije na razvoj toponomastike.[21]

Jedan od njegovih istaknutih motiva bila je upravo ljubavna tematika, a svaka od umetnutih petrarkističkih pastoralnih priča završava metamofozom i duhovnim prosvijetljenjem odnosno poukom. Antički motivi i klasičnomitološka terminologija koriste se paralelno s klasičnim oblicima riječi, sintaksom i konstrukcijama klasičnih jezika. Mješavinu simbola, kršćanske

---

[19] Jednako tako ne problematizira značenje klimatskih činitelja, kao što je to već u njegovo vrijeme vidljivo kod francuskog mislioca Jeana Bodena (1529-1596). Bodenovim stavom da su fizičke, moralne i intelektualne sklonosti i sposobnosti ljudi rezultat prirodne okoline; temperature, vlage i reljefa, udareni su temelji razvoju prirodnogeografskom determinizmu. Usporedi s: Pavić, 1975: 61.

[20] Vjekoslav Štefanić je u uvodu izdanja Zoranićevih *Planina* iz 1942. godine odbacio mogućnost da je Zoranić bio svećenik ili bar imao takvo obrazovanje, bez obzira na činjenicu da je često citirao izvore kršćanske provenijencije. (Zoranić, 1942.)

[21] »*Iadra a Iasone et argonautis condita...choy uili Neptun Zadar i od glubaui zlamen misto ono ucho opchiasce da: chadi pache od paruih garchofchi plaf plauati pomoru pocasce tui pristafsi Grad slafni z dobrom chobom sasi:da scey ier to misto Zadar bi danno: htisce da ZADAR: zouese:...*« (Zoranić, 1952: 40)

mistike i terminologije Zoranić ponekad pretpostavlja mitološkim pričama. Često koristi formu sna pri izražavanju vlastitih ideja i predskazivanju budućnosti.[22]

Njegovi početni književni koraci na narodnom jeziku nisu bez slabosti. Uzroci leže u Zoranićevom odrastanju na antičkim književnim temeljima, antičkim idealima i nedovoljnom poznavanju razvijenog hrvatskog jezika. Usprkos njegovim velikim naporima u uporabi lokalnog dijalekta, leksičke tvorbe su mu vrlo složene i kompleksne. Pored toga često upotrebljava glagolske oblike participa. Stoga *Planine* odražavaju relativno siromaštvo izraza, što dodatno otežava čitanje koje ionako nije lagano zbog mnoštva konotacija moralne i didaktičke prirode i latinske sintakse.[23] Sve navedeno nije specifični nedostatak i kritika samo Zoranićeva rada, već slabost svjetovne literature toga vremena, koja je imala malo uzora na domaćoj sceni.

MOTIVI ZORANIĆEVA PUTOVANJA

LJUBAV

Iako su motivi putovanja bliski petrarkističkim, prozaični razlozi poput ljubavnih jada i liječenja rana povrijeđenog srdašca zvuče samo kao izgovor za dublje preispitivanje autorovih osjećaja i misli. Roman ne negira zemaljsku ljubav čovjeka prema ženi, ali je istovremeno apologija duhovne ljubavi, prije svega ljubavi prema vlastitom narodu i vjeri. Putnik i narator traži supstitut ljubavi, odriješenje i lijek protiv svojih ljubavnih boli. Upravo zbog ljubavne boli autor i kreće na svoje lutanje »stranim zemljama«, ali bez rezultata, kako i sam potvrđuje. Stoga se zaputio na fiktivni put vlastitim zavičajem.[24]

Stihom »*Sedan lit u Glubaui*« naglašava ljubavnu tematiku nasuprot rodoljubne, koju naglašava poslovicom »*Clauus clauo extruditur*«.[25]

RODOLJUBLJE

Motiv rodoljublja ima svoje korijene u autorovoj pravnoj naobrazbi i eruditskom iskustvu te u činjenici da su latinski i talijanski bili jezici uprave mletačke Dalmacije, pa se s njima svakodnevno susretao. Upravo stoga Zoranić prednost daje hrvatskom jeziku, naglašavajući značaj narodnih pjesama za

---

[22] Ibid: 28, 31, 33.

[23] Usporedi s Zoranić, 1988a; 48.

[24] » .. *zato lich yscuchi bludech po tugih darxauah: aca mise uidi: Zaman Truyam:...*« (Zoranić, 1952: 21).

[25] Ibid, 2.

očuvanje i opstanak običaja lokalnog stanovništva[26]. Puk i poneki intelektualci svojim postupcima iskazuju neosjećajnost pa čak i nebrigu prema vlastitom jeziku, što na Zoranića djeluje depresivno. Ponekad se ti ljudi čak srame svoga hrvatskog jezika i vlastitih korijena.[27] Stoga Zoranić nastoji u svojim tekstovima očuvati lokalne običaje, nošnju, instrumente, folklor i narodni duh.[28]

Nasuprot narodnoj poeziji u cjelini, njegova autorska lirika je vrlo realistična. Brigu za opstanak svog naroda u njegovom zavičaju[29] izražava alegorijskom poslovicom o lutajućem stadu kojeg vreba i kradljivac i vuk.

ANTIOSMANSKI STAV

Zoranićev narator polazi na kružno putovanje od Nina preko Velebita, prema Lici i Dinari, te rijekom Krkom nazad prema Jadranskom moru. Na tom putu u zapažanjima i opisima krajolika prepoznajemo autorovo rodoljublje i antiosmanske osjećaje, kao i autorovu želju da te stavove razvije i narod kao cjelina, jer je u protivnom osuđen na zatiranje vlastite kulture. Veličajući hrvatsku povijest i lokalni dijalekt, autor inzistira na morfološkom objašnjenju toponima njihovim narodnim (slavenskim) podrijetlom i korijenima.

Stilizirani sveznajući pastiri predstavljaju samo simboličku pozadinu stalne osmanske opasnosti. Obzirom da se stalno kreću, slijedeći tradicionalne pravce transhumantnih stočarskih migracija, poznaju i planinske ljetne pašnjake u unutrašnjosti, posebno na obroncima Podgorja i južne Like, te su svjesni i stalne turske blizine.

Antiosmanski stav je važan motiv i u diskursu srednjovjekovnih književnih koncepata. Zoranić je i osobno poznavao radove Marka Marulića, kojeg je u *Planinama* prikazao kao zabrinutog pastira Marula[30]. Zoranićev itinerarij ne

---

[26] Lirika Petra Zoranića stilom i obrascem odgovara mjesnim tradicionalnim narodnim pjesmama. Njegova poezija je takozvana lirska ili »ženska« poezija, nastala po obrascu narodnih pjesama. Ona je najvjerojatnije Zoranićev autorski rad, a ne proizvod anonimnih pučkih pjevača, iako se Zoranić trudi biti što »autentičniji« i sličniji lokalnim pjesnicima, kako tematski, tako i stilom, metrikom pa čak i melodioznošću. Komparativnim sravnjivanjem uočavaju se sličnosti između Zoranićevog stiha i narodne poezije. Dvije njegove pjesme (*A ti, djevojko šegljiva-* pronađena u prijepisu s kraja 16. stoljeća, *i Drazi mi goru projdoše*) imaju identičnu metriku i ton kao i izvorne narodne pjesme. Nameće se pitanje nije li možda Zoranić istodobno bio preteća zapisivačima usmenog narodnog blaga, koji su svoj procvat doživjeli u 18. i 19. stoljeću.

[27] ».. *znam: da Haruat mogih ne iedan ali dua da mnozi mudri i nauceni iesu: chi sebe i iazich sfoy zadouoglno pohualiti proslauiti i naresiti umilibi: da uidimise manom paceli sobom ?ramuyu i stide: i prem acho chi poye ali pisce ugini tuy iazich pisce i poye: dagino ni znay: neg ne pomgna odchriposti:...*« (Ibid: 70)

[28] Ibid, 47.

[29] »*Imminet erra(n)ti fur(s)que lupusque gregi*! (Ibid: 73)

[30] »...*Tu iti pa?tir iedan: pri rici sidechi // Chi bisce MARVL zuan: poiasce milechi // Baschinu videchi: s pogibili blizoy,// Poiasce cuilechi: chnebu upran uid*

prolazi slučajno dijelom preko teritorija koje su Turci već okupirali (pored Knina, Skradina, Nečvena, Čučevca). Naglašava ruiniranost tih prostora, opustošenih od Turaka, da bi pojačao kontrast u odnosu na hiperbolizirano prosperitetne susjedne zemlje, koje su još uvijek pod mletačkom vlašću.

Zoranićevi pastiri su vrlo nostalgični za bezbrižnim vremenima mira koja su prošla, obzirom da Vukovi[31] (Osmanlije) sada predstavljaju stalnu opasnost. I u doba mira vlada nesigurnost.[32] Pastiri bi i sami izbjegli iz toga kraja da ih ne priječi jak osjećaj rodoljublja za zavičaj. Kombinirajući rodoljublje s intenzivnijim osjećajem koji bismo iz današnje perspektive nazvali nacionalnom sviješću,[33] Zoranić pokušava prenijeti svoje spoznaje da će hrvatska tradicija, pa onda i jezik, na tom prostoru postojati dok postoje i ljudi. U borbi za očuvanjem te tradicije traži pomoć u tuđini, a na osobnoj razini za pomoć protiv muslimanskih neprijatelja[34] moli svoga kršćanskog Boga. Pritom nije bitna razlika konkretne druge vjere, već činjenica da pripadnici te vjere dovode u pitanje egzistenciju »njegovih pastira« u vlastitom zavičaju.

Likovi su obično dio alegorije, pa je orao zoometafora kralja Ferdinanda s trostrukom krunom Češke, Ugarske i Hrvatske te Austrije. Zmaj s polumjesecom na glavi je, bez sumnje, metonimijska zamjena za sažeto zlo uobličeno u Osmanskom Carstvu.[35] Upravo ta stilistička književna figura simboličke komparacije bi se s povijesne strane mogla jednostavno objasniti najnovijim osmanskim posezanjem za povećim teritorijem Hrvatske i Ugarske.

Izabrane pjesme iz *Planina* opisuju Zoranićev zavičaj kao nekoć bogat i plodan kraj, koji je sada opustio, razrušen i napušten. Zoranić je među pjesme »svojih« pastira mogao uključiti i autentične pjesme lokalnih narodnih pjesnika

---

sfoy:// ...« (Ibid: 56.) Zoranićev književni ideal je najvjerojatnije Marulićeva »*Molitva suprotiva Turkom*«.

[31] Ovo je zanimljiv primjer autoidentifikacije i identifikacije Drugoga. Tom zoometaforom Zoranić demonizira neprijatelja, koji je *Drugi* (musliman –ne-Europljanin) ne samo iz njegove (ljudske) perspektive, već i u životinjskom svijetu (kao predator je čista suprotnost žrtvi - ovčicama odnosno Zoranićevim sunarodnjacima).

[32] » *...ne cudise rise goste tomu da cudise dase coceto al clouich uouih planinah nahodi: yerne samo yedan ali dua uucha da iata uechsa neg i mi i stada yz ystochnih stran izhode i cesto: paceli sfachcasno: nas nadbiyayu: tolicho naporno: da nesa mo xiuine da nas pastire i straxni psi razdirayu: i iur po sfoy xupi ouoi: nieih paceli uechsi dil razdarlisu a gini budi da malo utuya uladanya pobigli: i mi eto chacho ofca drugu zachla nu gledayuchi, sfoy chogl cechamo.«* (Ibid: 56)

[33] Ovdje se o tome svakako još ne radi, zbog nepostojanja ideje o nacionalnoj državi u razdoblju prije romantizma.

[34] »*Marte* s *macem britchim // Zgoru nam priti sfim // Smisecm na glaui //Zmay: poglia potraui// Nie tcho bisce opril // Ali tho biga od ril// Boxe ti sfe uidis// Zac iur ne prouidis //«* (Ibid: 60)

[35] »*Eno trichrugna boxia ptica oral: zzmayem misecem oc rugnenim zaratilisuse eno Mihouil upomoch: orla yur chreglut iedan zmayu odchrenulye: yostali chip schoncati hochye uzdayse ...«* (Ibid: 77)

(*začinjavaca*),[36] ali se vjerojatnije njima poslužio samo kao uzorom,[37] kao što je to učinio i sa samim Marulićem.

PRAVAC ZORANIĆEVA PUTA PREKO VELEBITA

Iako trasa Zoranićeva puta[38] u planine nije bila od presudne važnosti, kontekst tog prostora i ono što se sugerira izgledom pejzaža bilo je izuzetno važno. Pejzažem se prije svega implicira osmanska prisutnost u samom susjedstvu kao prijetnja svakodnevnom životu običnog čovjeka. U opisu putovanja autor kombinira tri različite vrste književnog teksta: pastirske priče o zavičaju, autobiografsku putopisnu naraciju i lirski izričaj mladih pastira.

Zanimljiv fenomen njegove naracije je apsolutno odsustvo jedinstvenog i ujednačenog oblika bilježenja lokalnih toponima. Što se orijentacije tiče, pluralizam oznaka gore, dolje, lijevo i desno te sjeverno, južno, zapadno i istočno pomaže nam u rekonstrukciji pravca njegova kretanja.

Svoje je putovanje Zoranić započeo iz Vodica, sjeverno od Nina, krećući se preko Nina do Starigrada u Podgorju. Preko Velebita je prošao kroz usjeke Paklenica i kretao se u smjeru južne Like. Odatle je okrenuo prema istoku,[39] prema Dinari, od koje pravac puta skreće prema jugu.

Pri daljnjem putovanju pratila su ga mitološka bića. Put se nastavlja od izvora rijeke Krke, Dinarine kćeri, koja prikuplja vodu sa majčinih obronaka. Došavši do Knina Zoranić nailazi na pritoke Butinšćicu ili Butišnicu[40] s jedne, te Topolje ili Krčić, koji se ulijeva s druge strane rijeke. U produžetku se nižu pritoke Marasovac, Mokrica i Goduša s desne strane te Kosovčica i Čikola s lijeve. Gradovi i sela u okolici su porušeni i napušteni, a autor im ne spominje imena. Na prilazu kaskadama u blizini Skradina (Skradinski buk) zapazio je nekoliko ruševnih kaštela. Prvi je onaj plemićke obitelji Nelipića - Nečven (kasnije Nečven), a na suprotnoj strani rijeke je kaštel obitelji Šubića - Čučevac (kasnije Čučevo). Obje utvrde su 1522. godine zaposjeli Turci.

Skradin je prema Zoranićevu opisu u lošem stanju, obzirom da ga Turci drže još od 1522. godine. Nakon Skradina, Zoranić se približio Šibeniku. Odatle je produžio svoj put prema Zadru, Zatonu, Dražniku i konačno se kopnom vratio u Nin, u kojem je i započeo svoje putovanje.

---

[36] Susreo je 30 različitih pastira (»*pisnivaca*«), koji su kazivali priče ili stihove. Neki bi od njih mogli predstavljati i anonimne narodne pjesnike.

[37] I stihovi i proza u *Planinama* odražaju autora nevičnog hrvatskom jeziku.

[38] Usporedi sa Zoranić, 1964.

[39] (Zoranić, 1952: 56.)

[40] Ibid: 71.

MODELI BILJEŽENJA I OPISIVANJA TOPONIMA I TIPOLOGIJA IDENTIFICIRANIH TOPONIMA

Toponimi - kao imena fizičkog i društvenog geografskog inventara duž Zoranićeva puta su izdvojeni, razvrstani i složeni prema najčešćim modelima njihova pojavljivanja:

a) Među ostalim hidrografskim elementima nalazimo toponim Vodica, zapadno od Nina, gdje je Zoranićeva obitelj posjedovala zemlju. Stihovni opis predstavlja Vodice kao izvor.[41]

- Često se koristeći mitološkim pričama, Zoranić navodi hidronime Savu i Dunav te ostale male izvore ili potočiće poput Fontane - Vrulje Stane, Paprata i drugih iz zadarskog zaleđa.[42]
- U mitološkim pričama moguće je prepoznati pritoke rijeke Krka.[43]

a) Za bilježenje orografskih elemenata kao što je Velebit autor koristi različite oblike istog imena: npr. Velević, Velebić, Velevij, Velebil.[44]

a) Zoranić nam podastire i klimatske podatke kao što je to slučaj kad opisuje uzroke nastanka bure, koja puše iz kopnene unutrašnjosti.[45] Kako je već spomenuto, pomoću tog geografsko-ekološkog elementa mogu se locirati »Vražja Vrata«, odnosno Paklenice, prolaz kroz koji puše vjetar iz zaleđa.

d) Autor se koristi mitološkim pričama i legendama te antropomorfologiziranim imenima, ali ne da bi opisao prostor već da bi naglasi dugotrajnu

---

[41] »*...y tacho za misglien greduchi pri uru gli chase uodica narica naydohse pri gnoy na zeleni y drobni trauici sedoh*«. (Ibid: 3.)

[42] »*...slisaf to Dunay otac gnegof i Saua maycha za uspomenu od miloga sincha ostauiti uhladnu uodicu uodomosnom chripostiu satuorisce: i uoda ta dosega urimena pogimenu mladichieuu Paprat zouese:... u urugliu na onom brigu chacho siyase chier stanu pri tuori i ier od gludeh tui opchechih u diachi ali latinschi yezih dugo urime urugliata: fons stane: ca rechi hochie uruglia stane: zuase: tacho i pache zuanabi: da pache u iednu ric samusada fontana: ne sfvogim yazichom zouu:...*« (Ibid: 43.)

[43] »*... uto tiho dali harlo plafca ploui sce i nadesnu iur nigda pichni TNIN ostauysmo: i ne uele proscad eto uila yedna uelch sud uode za harac charchi pochloni a na sudu Butinschyca diasce: yz druge strane doyde pach Nichi sudom uelichim tachoye i on harac prida ahime na sudu Topolye: i ginih mnozih sobih stran uil uidih chese charchi Chlagnahu i uode za harac pridauahu: tya deri dochlese smorem glubi: ...*« (Ibid: 71.)

[44] »*...Sincho moy put tuoy prauo pram Istochu iest: uazda na desnu tuoyu: goru ostafgliayuchi: i mimoscad: VELEBIL: chi sada VELEBIC: zouese: i pram gnemu yedan od gradof didine tuoyh Tetacih iest od sina gimi choga VELEVIG: chih cholina ti iesi: ...zato znay chacho ya od starih slisil yesam pripouidayuchi: da Atlante: pri mudri mei ginimi yednoga prozua...i zac nauarhu tom opchiasce chacho na onom chi sfa poglia gore i more dalec ochol sebe uidi: prozuascega gludi gnegouim gimenom: ueleuig:...*« (Ibid: 54 –56.)

[45] »*Ta uitar (rece) ni chacho gini po Naraui stuoren, da toye on uitar chi meu uami BVRA zuanaje, ... hchyi mlayahna BVRA zuana...*«. (Ibid: 8.)

prisutnost svog naroda u tom području kroz genezu toponima. Primjer je Sokolarov izvor u Privlaci pored crkvice u Ninu, koji je tako nazvan po Sokolaru, sinu gorske vile. Sokolar je umro od tuge zbog smrti svoje voljene Jagice.[46]

- Dvije je vile, točnije gorske nimfe, Jelu i Maru, kaznila božica Dijana jer su zgriješile zaljubivši se u ljude. Jela je kažnjena[47] i pretvorena u crnogorično drvo, a Mara u Mramornu vrulju (*Mramorna uruglia)*, kraj Nina.[48] Ime izvora - Mramorna Vrulja - zadržalo se do danas i još uvijek se koristi kao izvor vode za zadarski vodovod, jednako kao i izvor Golubinka kraj Vrsi, sjeverno od Nina.
- Dva mladića umiru od tuge zbog smrti svojih djevojaka - gorskih nimfi.[49] Tugujuća majka jednog od mladića, Dražnika, isplakala je Dražnik polje[50] pokraj Zatona. Drugi mladić je pretvoren u zdenac imenom Novakov bunar u Privlaci.[51]
- Privlaka je ime dobila upravo po tugujućoj majci – nimfi Prislavki.[52]

e) Planina Dinara je iskazana u liku mitološke žene koja je u korelaciji s antičkom figurom Dejanire.[53] Susrevši je, Zoranić je prošao katarzu, oslobodio se svojih ljubavnih boli i patnje i pronašao svoj mir i utjehu.

---

[46] »*Prituor socholara uuodu chaye u priulaci selu ...da on nicymre marechi y na chrylce Maycino prostrifse ni utisit moguchise y udigl cuilechi y iadayuchi na maycinu Crilcu u uodu pochriposti nebeschoy satuorise: cha uoda yos gime gnegouo Socholar uzdarxi:...«*. (Ibid: 30.)

[47] Samo ime je dendrometafora kojom se sugerira opravdanost surove kazne u svrhu poštivanja reda i ustaljenih pravila.

[48] Ibid: 33.

[49] Za narušavanje hijerarhijskog reda kroz odvojene kategorije životinja, ljudi i božanskih bića kazna uvijek slijedi. U kršćanskom diskursu grijeh jest i padanje na nižu razinu ali i težnja za osvajanjem više razine. Iako je takav teocentrizam fenomen barokne epohe konzervativnost katolicizma uopće u ovom smislu predstavlja prednost u očuvanju identiteta pripadnika zapadnog civilizacijskog kruga, kakvim Zoranić sebe smatra. (usporedi s Kombol, 1961: 293.)

[50] *Draxnych.* (Ibid: 34.)

Dražnik je učestalo ime u tom kraju, gdje gotovo svako selo ima svoju posebnu Dragu, a oblik toponima može varirati kao npr. *Draga, Dražnik*, itd. Isti se toponim koristi za različite fizičke elemente reljefa; planine, polja, izvore, potoke, itd.

[51] Najvjerojatnije patronimik jer je ime Novak jedno od načešćih imena ili nadimaka u zaleđu Zadra.

»*...y iedan dan tolicho na Chrilu materynu placha dase u uodu chacho brat Socholar rastali: y ta uoda gime gnegouo danasgn dan uzdarxi:...«* (Ibid: 34.)

[52] »*...uidif Prislafcha obyiu sinach i Netya britche smarti y prituorenya mnogo xaluyuchigih uchrat cho schonca xiuot sfoy i tui uchopana zemglia ta gime gne dugo urime uzdarxa y Prislafcha darxaua ta zuana bi: da pach po tuy stechih gimeijoy prominisce y ne uech prislafcha da priflacha dosada zouese:...«* (Ibid: 34.)

[53] »*...tacho poloxy sfachoiacha uochya ybistre uode cimse uazda hragnasce...znay da ya Enea: chraglia chchi DEIANIRA: zuana iessam:...«* (Ibid: 65.)

f) Zoranić nam u nekim slučajevima nudi vlastiti konstrukt povijesne zbilje odražen kroz genezu pojedinih lokaliteta. Opisujući grad Zadar, koristi se grčkom mitologijom u deskripciji njegove antičke tradicije. Pruža nam prividne povijesne podatke o devet požara koji su razarali Zadar.[54] Osim toga, objašnjava legendarne predodžbe o velikim seobama naroda u 6. stoljeću i dolasku Hrvata, sve do opisa recentnijih turskih prodora u Mletačku Dalmaciju oko Zadra.

- Drugi primjer je potraga za izvorima i korjenima imena grada Nina[55]. Autorovo objašnjenje antičkih korijena na latinskom jeziku je imaginarna priča o asirskom kralju Ninu[56], koji je osnovao taj dalmatinski grad i nazvao ga po sebi, a nakon rekonstrukcije Enonija Torquata ime je latinizirano u Enona. Cijela je ta slavna prošlost Nina pala u zaborav nakon što su Turci zauzeli grad 1501. i razorili ga u tursko-mletačkim ratovima 1527. godine. Razlog toj historijskoj analizi je autorova potreba da naglasi antičku tradiciju tog hrvatskog grada, koja je slična tradicijama proslavljenih talijanskih gradova, svima dobro znanih i konstantno slavljenih u litearnim radovima Sannazara i mnogih drugih književnika.

ZAKLJUČAK:
KOLIZIJA KNJIŽEVNIH I KARTOGRAFSKIH TOPONIMA

Uspoređujući zemljovid i roman, treba biti svjestan činjenice da *Planine* nisu ekohistorijsko već prije svega književno djelo, zbog čega posjeduju sva moguća ograničenja opsežnije toponimastičke analize. Temeljni nedostatak je u samoj prirodi književnosti jer njena svrha nije opisati i informirati već probuditi osjećaje, pokrenuti na aktivnost ili naprosto zabaviti čitatelja. Uspoređeni su samo toponimi (ili je konstatiran njihov izostanak) mjesta koja se nalaze na približnom pravcu Zoranićevog imaginarnog putovanja, obzirom da za druge nemamo komparativnih podataka kod Zoranića.

Da bismo omogućili kratak pregled konkretnih toponima pronađenih u obje vrste izvora izrađena je tablica 1 kao paralelan popis toponima fizičko-geografskog okoliša identificiranih na zemljovidu Matea Pagana i u romanu

---

[54] » *...uplemeniti grad Zadar posadsi y tui u darxauah suseda gnegoua grada Nina, budi da sada staroga y crozi deuet pozegof uechi dil rasuta...*« (Ibid: 27.)

[55] »*Ninus Assy rioru(m) rex co(n)didit ciuitatem in Dalmatia quam proprio nomine appella ri iussit: et adhuc in dalmaticha lin gua NIN: nuncupatur licet postmo dum ab Eno nio Torqua to restaura ta lat.(ine) Enona dicitur.*« (Ibid: 19.)

[56] Upravo je ta autorovom maštom stvorena korelacija grada i kralja primjer »primjenjene antropomorfologije« kakvom se koristi Petar Zoranić.

Petra Zoranića. Ukoliko se toponim u izvoru javlja kao ime (ili deskripcija) lokacije (toponimi, hidronimi, oronimi, regionimi ili horonimi) označen je znakom *. Ukoliko ga je prepoznao i imenom upisao Zoranić u tablici je označen kao *Z, a ako ga je zabilježio Pagano, označen je kao *P. Ako je pojedini lokalitet u *Planinama* prepoznatljiv, ali je zabilježen isključivo deskriptivno a ne imenom u tablici je označen kao *Z? Oznaka za Paganov »nejasan« toponim je analogno tome *P? (Tablica1)

Uočljivo je da su autori locirali i imenom zabilježili strateški važne gradove i utvrde, kao elemente društvenog okoliša, kao što su Zara/Zadar ili Sebenicho/Sibenic. Autori koriste različite transkripcije i ortografiju svoga kulturnog kruga, pa je rezultat tipična dvojnost talijanskih i hrvatskih toponomastičkih imena.

Razlika u upisanim toponimima kod Pagana nije prouzročena samo poteškoćama zbog upisivanja hrvatskih naziva romanskom grafijom već i zbog specifične tehnike nastanka drvorezne ploče, odnosno urezivanja u drvo. Stoga su nastale zamjene grafema[57] *u* sa *n* (npr. *Luchanaz* umjesto *Luchauaz*), *l* sa *t* i slično.

Drugi fenomen je razlikovanje percepcija prostora prostora kod dvaju autora pa tako i planina te njihovih imena. Dok je književnik Zoranić definirao Dinaru kao planinu čije je ime vezano uz grčko mitološko podrijetlo, kartograf Pagano je prepoznao i zabilježio dva različita elementa; planinu (*M. dinara*) i grad kao točku (*Dinaric*). Time je Paganovo saznanje bliže suvremenom poimanju trostrukosti pojma Dinare; prvo kao planinskog vrha odnosno najviše točke (1931 m), potom kao gorskog grebena odnosno planinskog sustava, i konačno, kao vododjelnice između rijeka Krke i Cetine.

Ukoliko su pak poneki toponimi koje nalazimo u *Planinama* odsutni na Paganovoj karti, razlog leži u manjem mjerilu karte te činjenici da autor slijedi standarde i vrši selekciju fizičkih elemenata inventara izborom mjerila. Time uravnotežuje preglednost i informativnost karte. Da bi pružio što precizniju geografsku informaciju, koristi se općim imenicama u deskripciji prostora. Tako zemljovid bilježi brojne elemente pejzaža kao što su *vile*-sela, *molini*-mlinovi, *pedrosi*-kamenjari, *scolii*-otočići, *boschi*-šume i drugi. Imenima (toponimima) bilježi najvažnije elemente prostora i izostavlja detalje. Jedina nedosljednost je izostanak imena rijeka Zrmanje i Krka, iako su oba riječna toka ucrtana i čak predimenzionirana.

Pored toga, Pagano se nije vodio patriotizmom prikazujući prostor, kao Zoranić, niti je pak poznavao taj prostor osobno toliko detaljno kao Zoranić, koji je tu rođen.

---

[57] Kod Pagana su regionimi (*LICHA, MORLACHA, BANADEGO*) pisani latiničnom majuskulom dok su ostali toponimi, hidronimi i oronimi pisani minuskulom ranonovovjekovnog latinskog pisma, odnosno svojevrsnom kombinacijom gotice i humanistike. Sličnu kombinaciju prepoznajemo i kod Zoranića. Za specifična odstupanja od jednog odnosno drugog pisma usporedi sa: Stipišić, 1991:125-138.

S druge strane, Zoranić nije bio sistematičan u označavanju lokaliteta i upotrebi toponima, niti je to bila njegova namjera i želja. Ponekad je izrazito uopćavao proctor, a nekad je opet isticao detalje. Prava je svrha njegovog pisanja vjerojatno upravo ispoljavanje vlastitih rodoljubnih i protuosmanskih stavova te kreiranje prikladne lirske pjesničke atmosfere.

Pošavši tragom Zoranićevog fiktivnog putovanja istim *Planinama* koje je karografski zabilježio i dokumentirao suvremenik Mateo Pagano, nalazimo materijalne odraze prostora kompatibilne mentalnim zemljovidima koji su oblikovali njihovi autori, kao predstavnici specifičnih sredina.

LITERATURA

Antoljak, Stjepan. »Nekoliko problema iz biografije Petra Zoranića«. *Zadarska revija*, knjiga XVIII, Sv. 5, Zadar, 1969: 387-395.

Bracewell, Catherine Wendy. *Senjski uskoci (The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-century Adriatic)*, Barbat, Zagreb, 1997.

Delorko, Olinko, (ur.) *Narodne lirske pjesme, Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb, 1963.

Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. II. izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.

Maštrović, Vjekoslav, »Zadar i Nin u Zoranićevo doba.« *Zadarska revija*, knjiga XVIII, Vol. 5, Zadar, 1969: 333-343.

Pantić, Miroslav, »Petar Zoranić i naša narodna književnost.« *Zadarska revija*, knjiga XVIII, Sv. 5, Zadar, 1969: 411-439.

Pavić, Radovan, »Razvitak prirodno-deterministićkih shvaćanja.« *Geografski glasnik*, Br. 36/37, 1974/75: 59-74.

Peričić, Eduard, »Kulturna i nacionalna fizionomija Zadra u Zoranićevo doba.« *Zadarska revija*, knjiga XVIII, Vol. 5, Zadar, 1969: 343-354.

Petricioli, Ivo, »Zoranićeve 'deželje' na jednoj suvremenoj karti.« *Zadarska revija*, knjiga XVIII, Sv. 5, Zadar, 1969: 523-531.

Roksandić, Drago, *Vojna Hrvatska - La Croatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809-1813)*. Sv. 1.-2. Zagreb, 1988.

Sahlins, Peter, *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley, 1989.

Skok, Petar, »Studije iz ilirske toponomastike« *Glasnik zemaljskog muzeja*, XXIX-1917. Sarajevo, 1918.

Stipišić, Jakov, »Latinska paleografija« u: *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi* Zagreb, 1991, Školska knjiga: 3-138.

Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, California: Stanford University Press, 1994.

Zoranić, Petar, *PLANINE che zdarxe usebi Pisni pete po Pastirich, Pripovisti, i Pritvori Iunachou i Dechlic, i Mnoge ostale stuari sloxene po Petru Zoranichiu Nignaninu, in Venetia, Apresso Domenico Farri, in contrata di S. Antonino. M.D.L.XIX. C.T.* Zagreb, 1952.

Zoranić, Petar, *Planine* (ur. Vjekoslav Štefanić), Zagreb, 1942.

Zoranić, Petar i Baraković Juraj. Pet stoljeća hrvatske književnosti: *Planine - Vila Slovinka,* (ur. Augustin Stipčević) Matica hrvatska, Zora, Zagreb, 1964.

Zoranić, Petar, *Planine* (ur. Franjo Švelec, Josip Vončina), Zagreb, 1988a.

Zoranić, Petar, *Planine*; Izvornik i prijevod (ur. Marko Grčić i Josip Bratulić), Zagreb, 1988b.

Zoranić, Petar, *Planine* (ur. Mira Muhoberac), Sysprint, Zagreb, 1998.

A COMPARATIVE ANALISYS OF THE EARLY MODERN TOPONYMS FROM THE NOVEL *PLANINE* OF PETAR ZORANIĆ AND THE MAP *TUTO EL CONTADO DI ZARA E SEBENICHO* OF MATEO PAGANO

Summary

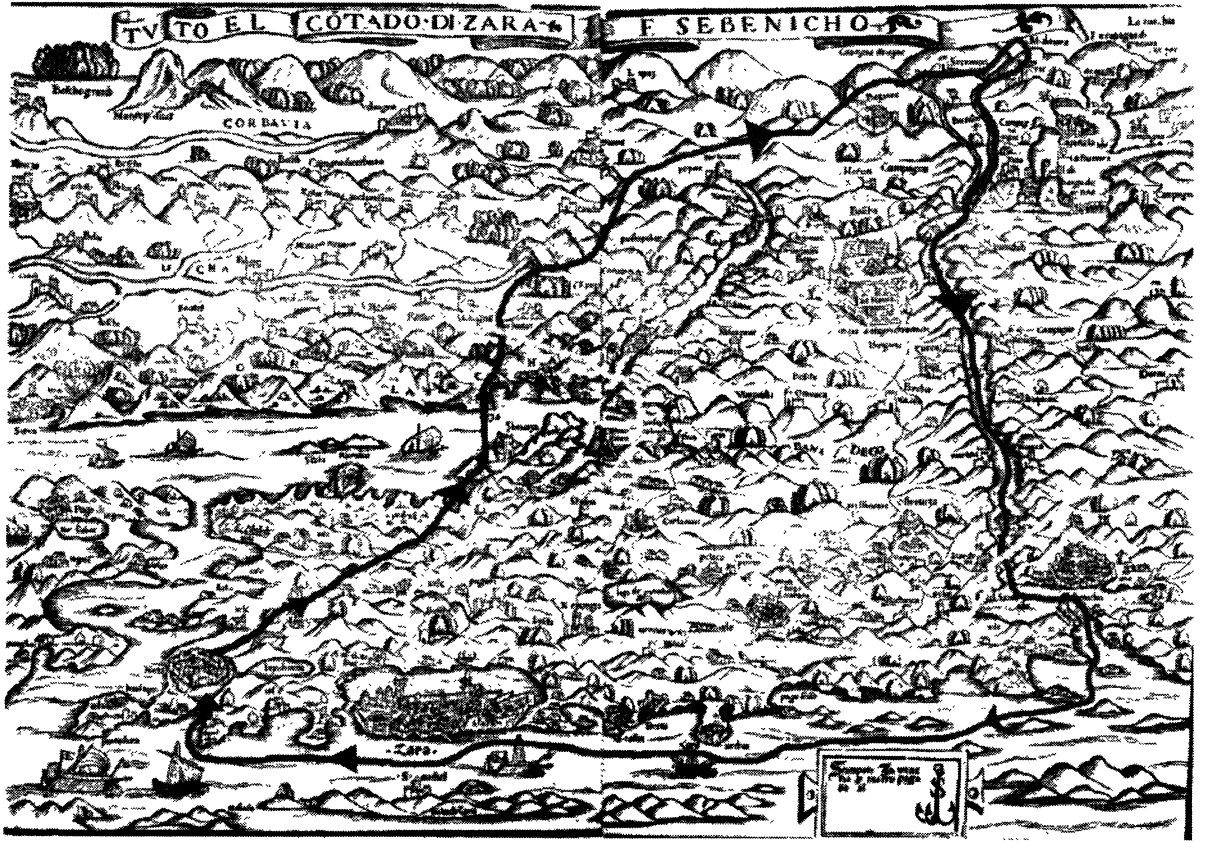
The paper comprehensively investigates of toponyms of the broader area of Triplex Confinium in the 16th century. Sources compared include the first Croatian novel *Planine* (The Mountains), written by Petar Zoranić in 1536 and a cartographic source from the same period, namely the Mateo Pagano's map *Tuto el Contado di Zara et Sebenico* from 1530. Zoranić's original concept of patriotism, deriving from troubadour poems and Petrarca's style is also a rich eco-historical source for the history of Zadar hinterland. The author's use of the dialect (*čakavština*) and the ancient heritage of Glagolitic culture resulted with an original approach to the toponyms of the particular area. By comparing toponyms from two different kinds of sources, the author presented some models of their possible understanding and their typology. Along the way the author embarked upon the problem of using literature as a source for the eco-historical research on a broader scale and engaged in giving some possible solutions based on a concrete example. Further interest was directed to revealing the differences between toponyms used in these two sources. These differences emerged from a various nature of sources as well as from different motivations, interests and perceptions of the area - one made by a Croatian writer, and the other by a Venetian cartographer.

Oznaka	TOPONIMI PETRA ZORANIĆA	Fizički ili društveno-geografski elementi prostora	Mito-loško porijeklo (Z)	TOPONIMI MATEA PAGANA	Fizički ili društveno-geografski elementi prostora
1 *Z	»...pri urugli chase uodica narica...« (Vodica - zapadno od Nina	izvor	-		
2. *Z *P?	»...da priflacha dosada zouesse.« - pokraj Nina	selo	+	*? biuilaqua	Privlaka je prikazana sa par kuća, bez imena, dok na prevlaci stoji naziv
3. *Z	»...cha uoda yos gime gnengouo Socholar uzdarxi . « (u Privlaci kraj Nina)	izvor nedaleko sela Privlaka	+		
4.*Z? *P?	»Prituor Draznicha u uodu cha yest nazatonu...«	izvor pokraj Zatona	+	Sxato	Utvrda (nije kraj Nina već zap. od Šibenika)
5. *Z	»...stuorena Mramorna uruglia...«	izvor, vrulja nedaleko Nina	+		
6. P?				*? Starigrad je prikazan sa skupinom kuća, nije imenovan	naseljeno mjesto
7. *Z *P?	»...ugori ulaschoi... misto chose zoue urasia urata...« (Paklenice)	dva planinska prolaza	-	*? prolaz, nije imenovan	prolaz
8. *Z *P	VELEBIL, VELEBIC, VELEVIG, ueleuig	planina	+	MORLACHA	planinski masiv, regija
9. *P				LICHA	područje, regija i/ili rijeka
10. *P				Slouigne	(Lovinac?) utvrda na brdu
11 *P				Luchanaz	Umjesto Luchauaz, utvrda na brdu
12. *P				Gradac	Gračac, utvrda na brdu
13. *P				Xuonigrat	Utvrda na brdu
14. *P				popine	Velika i mala Popina na rubnom dijelu krbave
15. *P				Rachouac	Rakovnik, grad na izvoru Zrmanje
16. *P					Utvrđeni grad na uzvisini iznad Hotona
17. *Z *P	»...a na sudu sudu butinschyca diasce...«	pritoka rijeke krke	+	Butisin. F.	Butišnica-pritoka rijeke Krke
18. *Z *P	»...Od Dinare vilenice coya iest sad gora...«	planina	+	M. Dinara	Planina

18. *Z *P	»...Od Dınarc vılenıce coya ıest sad gora...«	planina	+	M Dınara	Planina
19. *P			-	Dınarıc	Grad na Dınarı
20. *P? *Z?	»Etho yz uruglie smaglıahnom plafcom Vıla yedna...« (izvor rijeke Krke?)	ızvor?	+	»de qua isi ci fiu(me)«	ızvor Krke u Topolju
21 Z	»...i on harac prida ahımc na sudu Topolye...« (dana šnja prıtoka Krčić)	Pritoka rıjeke Krkc		Topoglıo	(vıdi gore)
22. *Z *P	»...iur nigda pichni TNIN ostauismo...« (KNIN)	grad	-	Tına	Grad
23. *Z *P?	»...la CHARCHA: zuana yesam Dınarına hchı....«	rijeka Krka	+	+? rıjeka dugog i širokog toka, nije imenovana	rijeka Krka
24. *P *Z?	»tad grad Necuen sliue... uchazami ..«	ruševine Nečvena	-	Neceue	utvrda Nečven (s turskim stijegom) na ıst. obali Krke
25. *Z	»a Cuceuac Grad sdesne uchazamı...«	ruševna utvrda Čučevo			
26. *P				Zucca	Utvrda današnjeg Trošnja na zap. obali Krke
27. *P				martino souic	Utvrda na zap. obalı Krke, dan. Babın grad
28. *P				Ramıca	Utvrda na ıstočnoj obalı, današnji Kamićak
29. *P				uısioca	Otočić na Krki s crkvicom, Visovac
30. Z?	»i ıur sfe sedmere slapsche schoche preschocif...« (Sedrene barijere kod Skradına-Skradınski buk)	slapovi			
31. *P *Z?	»Stari i nigda slafnı SCHRADIN uchaza mi...«	grad Skradin	-	Scardona	grad (s turskim stijegom)
32. *Z *P	»...sminoiachi slaufni grad SIBENIC...«	grad		Sebenicho	grad (s panoramom)
33. *P				Zara uechıa	grad na poluotoku, Biograd
34. *Z P*	»...choy uili Neptun Zadar ı od glubaui zlamen misto... da ZADAR zouese« »...tui blizu u Zadru gradu susedu ya rogen...«	grad		ZARA	grad (s panoramom)
35. *Z *P	»...gnegoua grada Nina...«	grad	+	Nona	grad (s panoramom)

Petar Zoranich, *"Planine che zdarxe usebi Pisni pete po Pastirich, Pripovisti, i Pritvori Iunachou i Dechlic, i Mnoge ostale stuari sloxene po Petru Zoranichiu Nignaninu, in Venetia, Apresso Domenico Farri, in contrata di S. Antonino. M.D.L.XIX. C.T.",*
1569, Venetia

Mateo Pagano, "*TVTO EL CÔTADO DI ZARA E SEBENICHO*", Venetia, 1530

Zoranićev zamišljeni put preko Velebita (crno)

Granica Osmanskog Carstva i Mletačke Republike 1528 (sivo)

Josip Faričić
Filozofski fakultet u Zadru

TRIPLEX CONFINIUM NA MERCATOROVOJ KARTI S KRAJA 16. STOLJEĆA

UDK: 912.43"15"
911(084.3)"15
Izvorni znanstveni rad

G. Mercator, vodeći europski kartograf s kraja 16. st., europskoj je političkoj i kulturnoj javnosti nastojao kartografski predočiti krupne političko-povijesne promjene u području hrvatskih zemalja tijekom 16. stoljeća na karti *Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae Parte*. Navedena je karta vrijedan povijesni izvor o navedenom prostoru. U skladu s onodobnim stručno-tehničkim dostignućima kartografije, karta je suvremenom korisiniku predstavljala zrcalo tadašnjih znanja o prostoru Hrvatske koja je Mercator nastojao i grafički predočiti. U tom svijetlu predočen je i prostor *Triplex Confiniuma*. Osobita je vrijednost Bleauovog izdanja Mercatorove karte iz 1630. godine na kojemu je Mercatorovo prvobitno izdanje upotpunjeno prikazom granica.

Obrada Mercatorove karte u ovom radu ponajprije će se temeljiti na kritičkoj obradi svojstava, elemenata te topografskog sadržaja Mercatorove karte, osobito u svijetlu povijesno-geografske okvirnice razdoblja u kojemu je karta nastala te o značenju te karte u kartografiranju tromeđe austrijsko-mletačko-turske velevlasti na hrvatskom povijesnom području. Pri tome je od osobitoga značenja istaknuti činjenicu kako se predočena politička tromeđa uglavnom poklapa s kopčom triju povijesno-geografskih cjelina Europe, i to sredozemne (jadranske), jugoistočne (dinarske) i srednjoeuropske (podunavske). Znakovit je tako stari atribut Knina, najvažnijeg grada u prostoru Tromeđe - *clavis Croatiae*. Složenu i višeslojnu eko-povijesnu strukturu zbiljnosti *Triplex confiniuma* Mercator je nastojao na karti hrvatskih zemalja »uhvatiti« u sasvim određenom povijesnom trenutku kako bi njegov prikaz poput svojevrsne »fotografije« tog povijesnog trenutka postao trajno svjedočanstvo i važan segment za usporedbu i analizu dugotrajnih povijesnih procesa. Metodološki je obrada Mercatorovog kartografskog prikaza *Tromeđe* utemeljena na modelima hrvatskih povjesničara kartografije (Marković, Kozličić, Magaš, Pandžić, Slukan), a poglavito u duhu Braudelovih promišljanja o povijesti, u kojima ovaj francuski povjesničar ističe važnost povijesnog kontinuuma svih političko-povijesnih i socio-povijesnih (ekopovijesnih!) događanja i procesa - geografske osnove.

1. UVOD

Povijesno-zemljopisnom upoznavanju hrvatskih zemalja krajem 16. st. svojim geografskim i kartografskim radovima znatno je doprinio nizozemski kartograf Gerard Cremer Mercator (1512. - 1594.). Mercator je bio vodeći europski kartograf s kraja 16. st. Ovaj je renesansni matematičar, astronom, geograf i povjesničar primijenio tadašnja znanja prirodnih i društvenih znansti pri izradi karata i globusa. Velikim je dijelom, polazeći od Ptolemejevih osnova, reformirao kartografiju. Inzistira na uporabi matematičko-geodetsko-astronomske osnove izrade karata. U tom smislu najviše postiže doradom stožaste projekcije, konstrukcijom matematičkog modela srcolike projekcije, a posebno valjkaste projekcije (koja kasnije po njemu dobiva naziv), obilježavanjem (grafičkog) mjerila karte te oznakom stupanjske ljestvice geografske širine i geografske dužine uz rubove karte. Tim tehničkim rješenjima uporabu karte olakšava, upotpunjuje i znanstveno definira.

Mercator je svoja znanja i vještine izvrsno materijalizirao u izradi planetarnih globusa, preglednih i regionalnih karata tada poznatoga svijeta i Europe. Kartografski opus objedinio je u zbirki karata »Atlas sive Cosmographicae Mediattiones de Fabrica Mundi et Fabricati Figura«, koju godinu dana nakon njegove smrti (1595.) objavljuje sin Rumold Mercator. Tada se po prvi put za sistematiziranu i objedinjenu zbirku karata koristi pojam »atlas«. Primjerke Mercatorovog atlasa imaju tek rijetke svjetske knjižnice i muzeji, a među njima i knjižnica Državnog arhiva u Zadru (signatura: II. a. 4).

U navedenom je atlasu posebno važan dio »Atlantis Pars altera Geographia Nova Totius Mundi« s mapom karata »Italiae, Sclavoniae, et Graeciae tabule Geographicae«. U toj mapi objavljene su i dvije karte s prikazom hrvatskih zemalja (Istre, uže Hrvatske, Slavonije i dijela Dalmacije), koje su izrađene 1589., i to »Forum Ivlivm, Karstia, Carniola, Histria et Windorvm Marchia« i »Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatiae Parte«.

Mercatorovi kartografski prikazi hrvatskih zemalja predstavljaju znatan napredak u kartografiranju hrvatskoga povijesnog prostora. Naime, dotadašnji autori nisu davali cjelovite i sadržajno ujednačene predodžbe hrvatskog prostora. Talijanski su autori (Gastaldi, Camocio, Pinargenti, Franco, Degli Oddi i dr.) uglavnom prikazivali samo hrvatsko primorje jer je ono bilo u zoni njihova političkog, ali i društveno-ekonomskog interesa (osobito za navigaciju), dok su austrijski i mađarski kartografi (Münster, Sambucus, Hirschvogel, Lazius, von Aitzing i dr.) uglavnom točnije prikazivali kontinentalni dio Hrvatske, koji je bio u njihovoj političkoj okvirnici. Mercator radi koncepcijsku sintezu nastojeći dati cjelovit, sadržajno i stilski ujednačen kartografski prikaz. Njegove su karte hrvatskih zemalja rezultat kritičke obrade karata talijanskih (ponajprije mletačkih) austrijskih i madžarskih autora te obrade izvorne građe s terena, osobito u pogledu geopolitičkih promjena na hrvatskom povijesnom prostoru. Tijekom 16. stoljeća, naime, dolazi do osmanlijske penetracije u prostor Hrvatske, gdje je ona i

zaustavljena na putu prema srednjoj i zapadnoj Europi. Upravo radi tih geopolitičkih promjena Mercatorova karta Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije bit će aktualna još čitavo stoljeće nakon njene obrade, pa će se i nakon njegove smrti objaviti u gotovo 40 izdanja u izvornom ili mjestimično dopunjenom obliku. Objavljuju je tako Hondius, Bleau, Jansonius (Gašparović, 1974., Pandžić, 1993., Marković, 1993., Kozličić, 1995.), a čini se kako ju je konzultirao i turski geograf i povjesničar Katib Čelebi (Slukan, 1999.).

2. TRIPLEX CONFINIUM NA MERCATOROVOJ KARTI SLAVONIJE, HRVATSKE, BOSNE I DIJELA DALMACIJE

Područje Triplex Confiniuma predočeno je na karti Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije, u »Atlasu« zavedene pod brojem 17. Na karti je prikazan prostor hrvatskog primorja od Raba do Makarske te prostor uže Hrvatske, Slavonije, Bosne, sjevernog i srednjeg dijela Dalmacije, južne Mađarske i zapadne Srbije.

2. 1. *Općenito o karti*

Karta je izrađena u bakrorezu crno-bijelom tehnikom (premda ima kasnijih inačica u boji), veličine je 455 mm 355 mm. Mjerilo je karte grafičko i izraženo je u njemačkim miljama (od 0 do 5; 1 nj. m. jednaka je 7 421.6 m) s podjelom na jednu milju. Prema tim podacima izmjeren je modul mjerila, pa je mjerilo karte približno jednako 1 : 1 000 000. Geografsku orijentaciju omogućuje detaljna podjela na ljestvicama geografske širine i geografske dužine (podjela na 2 minute) koje su označene uz rub karte. Osim toga glavne su strane svijeta označene uz rubove karte riječima (Septentrio, Oriens, Meridies i Occidens). Karta prikazuje prostor od 43 50' do 46 50' N geografske širine te od 38 40' do 44 10' E (donji rub karte), odnosno od 38 30' do 44 20' E (gornji rub karte) geografske dužine. Karta je izrađena u stožastoj projkeciji, što se može zaključiti mjerenjem na karti, a i u samom je proslovu istaknuto da su paralele dodira 44 40' i 46 00' (N), dok je središnji meridijan onaj 41 30' (E). Geografsku dužinu Mercator na karti određuje na osnovi meridijana otočića Sao Miguel u Azorima (24 30' W od Greenwicha). Naime, mjereći geografsku dužinu značajnijih mjesta na izvorniku (Zadar, Šibenik, Knin, Split), autor rada dobio je vrijednosti koje su približno veće za 24 30' u odnosu na g. d. mjerenu prema meridijanu Greenwicha, što potvrđuje poznatu činjenicu da je Mercator mjerio g. d. od Sao Miguela (C. Moreland - D. Bonnister, 1995.).

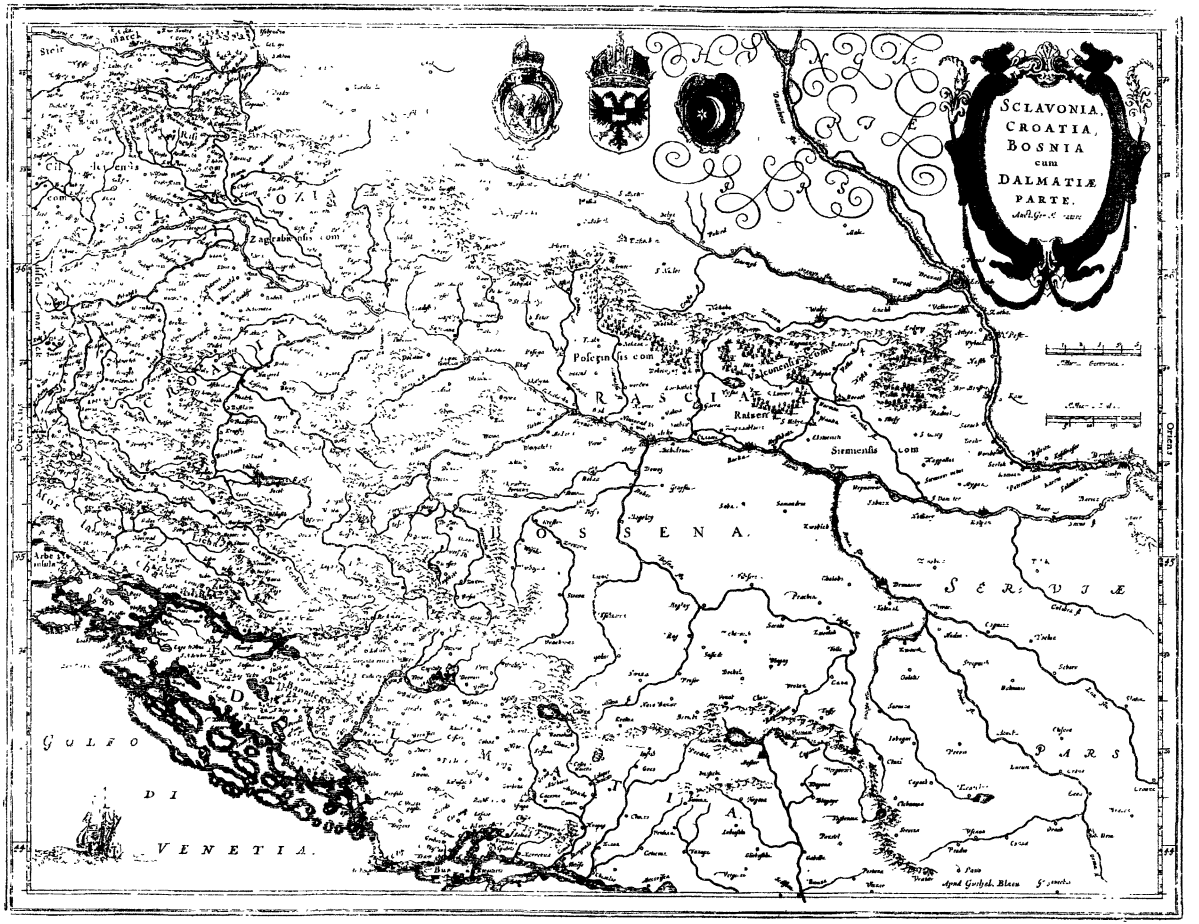
Osnovu topografskog sadržaja čine prikazi hidrografske mreže, reljefa, naselja i bogata toponimija. Reljef je predočen tada uobičajenom metodom ucrtavanja nizova stožastih uzvišenja, tzv. krtičnjaka. Tom je metodom bilo

donekle moguće predočiti smjer pružanja i smještaj reljefnih uzvišenja, ali ne i hipsometrijske odnose. Naselja su predočena vinjetom, standardiziranim prikazom kula, crkvenih tornjeva i zgrada te neispunjenim kružićima. Vinjetom su označena veća i važnija naselja (npr. Zadar, Obrovac, Knin, Šibenik, Trogir, Split, Bihać i dr.) dok su manja naselja označena kružićem (npr. Bribir, Gračac, Glamoč, Žegar i dr.) Mjestimično je predočen i biljni pokrov, i to stilskim crtežima stabala u funkciji topografskog znaka. Topografski je sadržaj iscrpniji u prostoru Dalmacije, Hrvatske i Slavonije dok je znatno skromniji u prostoru Bosne, južne Madžarske i zapadne Srbije. Na osnovi toga moguće je zaključiti da je Mercator kartu, osim na starijim predlošcima, temeljio i na terenskim istraživanjima (svojim, ili koristeći se nekim drugim nepoznatim izvorom). Naime, terensko je istraživanje na prostoru južne Mađarske, zapadne Srbije i Bosne bilo onemogućeno turskim osvajanjem tih krajeva. U hrvatskom pak prostoru Mercator daje izravna svjedočanstva o turskim osvajanjima dodajući uz neke hrvatske toponime turske atribute (npr. Gradiskia Turcicum, Kowatz Turcicum i sl.).

Prema ispisu toponimije (transkripciji i nazivima naselja, voda i pokrajina) moguće je zaključiti da se Mercator služio talijanskim i njemačkim (austrijskim i mađarskim) izvorima. U primorju prevladavaju talijanski nazivi (npr. Golfo di Venetia, Arbe Insula, Pago, Zara, Bua, Lago de Nona i dr.) i talijanska transkripcija hrvatskih naziva (npr. Solta, Xemonigo, Vragnica, Xarnovica, Vlasigi i dr.). U zaobalju, odnosno kontinentalnom dijelu, prevladavaju germanski i mađarski nazivi i njemačka transkripcija hrvatskih naziva (npr. Wihitsch, Obrowatz, Agram, Valkowar, Ezekh i dr.). Zanimljiva je greška u vezi Zagreba. Jednom ga imenuje njemačkim nazivom (Agram), a na posve drugom mjestu talijanskim nazivom (Zagrabia, pogrešan ispis od Zagabria). Dakle, i majstoru Mercatoru potkrala se greška pri kompiliranju više kartografskih predložaka. Greška je tim veća jer je Zagreb tada već glavni grad Hrvatske pa bi Mercator o njemu trebao imati točnije podatke. Latinskim jezikom ispisani su nazivi državnih cjelina i pokrajina (npr. Sclavonia, Dalmatia, Croatia, Campus Cerbauius, Zagrabiensis com., Sirmiensis com.) što ne iznenađuje jer je latinski jezik znanosti, a Mercator ga redovito koristi kao glavni jezik u svim svojim djelima.

Uporabu karte pomaže i kratak proslov. Za predočeno područje stoji kako ono crkveno pripada Rimu, dakle Katoličkoj Crkvi, što se zapravo ne odnosi na Srbiju i dio Bosne. U nastavku Mercator daje popis nadbiskupija metropolija sa sufraganim biskupijama u prostoru Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Duklje. Daje i geografske koordinate (nad)biskupskih središta.

Kartografski prikaz fizičko-geografskih elemenata prostora za tadašnje je doba razmjerno dobar. Prikaz obale i otoka razmjerno je vjeran. Osim nekih deformacija (npr. smanjen prikaz otoka Paga, naglašena zadarska luka, uopćen prikaz zadarskog i šibenskog otočja), Mercator je dobro prikazao pružanje obale, a i sama je obalna linija vjerno predočena. Uspjeli prikaz obale upućuje

Slika 1. Mercatorova karta Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije iz 1589. g.
(Državni arhiv u Zadru, signatura II. a. 4., str. 17)

Slika 2. Isječak iz Mercatorove karte Hrvatske s prikazom Triplex Confiniuma

Slika 3. Isječak iz Mercatorove karte Hrvatske s prikazom Triplex Confiniuma

na činjenicu da se Mercator služio nekom portulanskom (plovidbenom) kartom Jadrana. Riječna je mreža na karti znantno naglašena. Riječni su tokovi u porječju Save, Drave, Drine i Kupe predugi. Prostor je Slavonije znatno sužen zbog previše približenih tokova Save i Drave. Rijeke jadranskog sliva također su prenaglašene i to dužinom i širinom toka. Veća greška je prikaz izravne veze ponornice Like s Podvelebitskim kanalom čime je po Mercatoru na tom mjestu presječen masiv Velebita. Prikaz reljefa daje tek uopćene naznake osnovnih reljefnih oblika. Jedinstveni je prikaz Velebita potpuno izostao što začuđuje tim više što se masiv Velebita jako dobro vidi iz tadašnje prijestolnice Dalmacije, Zadra. Međutim, tu grešku ponavljaju i kasniji kartografi, primjerice V. M. Coronelli (Faričić, 1998.). Planinski niz Dinare i Kamešnice predočeni su razmjerno nevjerno. Dobro je predočen Mosor, jugoistočno od Splita. Crtežom usamljenih krtičnjaka skromno su predočeni Boraja, Moseč i Kozjak. Međutim, kvalitetom prikaza odudara predodžba niza Velika Kapela, Mala Kapela i Ličko sredogorje te prikaz Plješivice. Smještaj i smjer pružanja prilično su vjerno predočeni. Kartografiran je i čitav niz zagorsko-slavonskih usamljenih gora i sredogorja. Stožasta su uzvišenja u tom prikazu znatno veća u odnosu na iste u prostoru Like i Dalmacije pa izostaje realni prikaz hipsometrije reljefa Hrvatske. U prostoru Ravnih kotara Mercator je vjerno prikazao Bokanjačko blato (Lago di Nona), Nadinsko blato (Lago di Nadin) i Vransko jezero (Lago di Laurana) dok je prikaz ujezerenih površina u izvorišnom dijelu toka rijeke Krke u okolici Knina preuveličan. Šumski je pokrov predočen u prostoru Ravnih kotara, Bukovice, Krbave, Velebita te u prostoru slavonskoga sredogorja.

Uz navedene nedostatke, koji su i razumljivi s obzirom na vrijeme nastanka karte te onodobne načine prikupljanja geografskih podataka i tehnike obrade kartografske građe i izrade karata, Mercatorova karta predstavlja bitan pomak u kartografiranju hrvatskih zemalja, a sadržajno će je nadomjestiti tek Coronellijev kartografski opus s kraja 17. i početka 18. stoljeća (Kozličić, 1995., Faričić, 1998.).

2. 2. *Prikaz Triplex Confiniuma*

Prostor Triplex Confiniuma geopolitički se definira tek krajem 17. stoljeća nakon svršetka Morejskog, odnosno Bečkog rata mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine. Granica je definirana radom mješovite austrijsko-turske i mletačko-turske komisije ustrojene odredbom navedenog mira. Sami dodir triju europskih velevlasti na hrvatskom povijesnom prostoru bio je označen graničnim kamenom na Medviđa glavici, sjeverozapadno od Knina s natpisom »Triplex Confinium, Caesareo, Turcico, Venetum« (Marković, 1993., Slukan, 1999.). Međutim, širi prostor Tromeđe geografski je moguće definirati kao sjeverni dio sjeverne i srednje Dalmacije (Južne Hrvatske) te jugoistočni dio

Like i Krbave (Gorske Hrvatske). S tim je prostorom u izravnoj (geografskoj) vezi i krajnji zapadni dio Bosne. Navedeni se prostor zapravo proteže u gornjim dijelovima porječja Krke, Zrmanje, Une te ponornice Otuče i Krbave, koje uz hidrogeografsko značenje imaju značajnu geoprometnu ulogu jer su njihove doline ponajbolje prometne veze hrvatskoga sredozemnoga jadranskog prostora s gorskim dinarskim (i nizinskim podunavskim) prostorom. O tome svjedoči i povijesni naziv Knina – *clavis Croatiae* (ključ Hrvatske). Ova geografska osnova prostora tijekom povijesnog razvoja imati će presudnu ulogu u stvaranju društveno-gospodarskih uvjeta političko-povijesnog razvitka. Tako je moguće da se na prostorno-vremenskom kontinuumu, koji je u razmjerima ljudske povijesti gotovo nepromjenjiv, obrazuju sasvim definirani socio-ekonomski odnosi koji se pak kroz duže razdoblje (nekoliko stoljeća) pod utjecajem općih povijesnih promjena ipak mijenjaju. To se, prije svega, odnosi na specifičnu transhumantnu stočarsku ekonomiju koja uz izravni učinak ljetnog i zimskog izgona stoke ima značenje povezivanja graničnih regija, a s time i razmjena proizvoda, ali i misli, promišljanja i ideja. Političke su promjene na takvom prostoru i u takvom okružju učestale, ali uvijek većim dijelom određene tim dugotrajnim prirodnim i društveno-ekonomskim datostima (ovaj je model povijesno-zemljopisnog razvitka razradio Braudel, 1997.). Prostor Triplex Confiniuma nije samo dodir političkih velevlasti, već i prijelazna zona geografskih regija, pa su se političke granice i povukle upravo tim prostorom. Granični su prostori uvijek u središtu zanimanja povjesničara, a kartografski radovi starih autora, suvremenika sasvim određenih političko-povijesnih promjena, važan su izvor kao svjedočanstvo određenog vremena, svojevrsna fotografija povijesno-zemljopisnog trenutka. Pri tome treba istaknuti tri glavna procesa u graničnim prostorima: miješanje regionalnih i civilizacijskih odrednica, međusobna suradnja i međusobna destrukcija (S. Čače kod I. Rendić Miočević, 1996.). Različiti narodi i države kroz povijest se samo »ubacuju« u zadani okvir, a njihovo će ponašanje biti u početku u osnovi isto, a s obzirom na njihova kulturna i civilizacijska dostignuća očitovati će se i promjene u tom ponašanju, koje se materijaliziraju kroz gospodarski, kulturni i politički razvoj, stagnaciju ili čak nazadovanje.

Detaljnijom obradom zadarskog primjerka Mercatorove karte hrvatskoga povijesnog prostora omogućuje se uvid u Mercatorovo poznavanje prostora Triplex Confiniuma. Geografski se taj prikaz oslanja na grad Knin kojega Mercator imenuje talijaniziranim romanskim nazivom Tina. U proslovu daje i geografske koordinate Knina (44 34' N i 40 34' E), koje su približno točne, uzimajući u obzir računanje geografske dužine (točan smještaj Knina: 44 02' N i 16 11' E po Greenwichu /40 41' E po Sao Miguelu). Opći dojam o prostoru daje prikaz fizičko-geografskih elemenata. Tok rijeke Zrmanje (nije imenovana) točno je prikazan. Rijeka je premoštena u Obrovcu (Obroazo), a razmjerno je dobro predočeno i ušće u Novigradsko more. Tok rijeke Krke (Cherca fl.) širinom je prenaglašen. Na Visovačkom jezeru ucrtan je i samostan Visovac (Vissouoaz). Pritoke Krke razmjerno su dobro ucrtane (Butišnica,

Čikola i Krčić) a izričito imenuje tek Butišnicu (Butisin fl.). Porječje je Une sa samom rijekom (Wana fl.) preuveličano. Ličke i krbavske ponornice potpuno su pogrešno kartografirane. Krbava nije ucrtana, već je u području Krbavskog polja ucrtan gornji tok rijeke Mrežnice (Maresnitza fl.). Otuča, Lika i Gacka spojene su u jedan riječni sustav s odvodnjom prema Podvelebitskom kanalu. Mercator ponavlja Ptolemejevu grešku imenujući taj tok latinskim nazivom Tedanius flu.(men), što je zapravo latinski naziv za Zrmanju (Kozličić, 1990.). Prikaz orografije terena svodi se na predodžbu Plješivice, slabi prikaz Velebita, te prikaz Poštaka i Dinare u kninskom zaleđu. Sjeverno od Knina te u prostoru Bukovice i južnog Velebita Mercator je ucrtao šumski pokrov.

Uz navedeno kartografski je prikaz upotpunjen prikazom naselja s bogatom toponimijom. U prostoru Tromeđe upisani su sljedeći važniji toponimi: Woziachi (?), Obroazo v(ecchio) (Obrovac Stari), Xelengrat (Zelengrad), Bribir (Bribir), Bilisane (Bilišane), Xegar (Kaštel Žegarski), Druignan (Ervenik), Bilina (?), Bergane ruinata (Burnum-Ivoševci), Clegovic (Keglević), Hoton (Oton), Rachouac (Rakovac), Gradac (Gračac), Stermichi (Strmica), Capitulo (Kaptol of Knin) i dr. Vinjetom kao topografskim znakom istaknuti su prikazi Novog Obrovca (Obroazo n(u)o(vo)), Zvonigrada (Xuonigrat) i Knina (Tina). Mercator je posebno naglasio predodžbu kninskog kaptola (Capitulo), smještenog sjeveroistočno od grada Knina. Kninski je kaptol imao važnu ulogu u hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti. Naime, povremeno je u njemu bila smještena hrvatska kraljevska, a potom i banska dvorska kancelarija. Točnost kartografiranja navedenih naselja veže se uz točnost prikaza hidrografske mreže i prikaz reljefa.

Poseban aspekt Mercatorove karte predstavljaju regionalne i državne granice. Mercator nije sam autor tih granica, već su ih Mercatorovom predlošku dodali kasniji nizozemski izdavači Hondius i Blaeu. Predočeno razgraničenje na kasnijim inačicama Mercatorove karte ne prikazuje stvarnu geopolitičku situaciju s kraja 16. i početka 17. stoljeća. Naime, u duhu tadašnjeg monarhijskog legalizma kartografi daju prednost povijesnim granicama sa starim i jedinim priznatim razgraničenjem u Europi. Rječe se kartografiraju stvarne »privremene i promjenjive« vojno-političke granice nakon osmanlijskih osvajanja (Z. Sančević, 1993). I na Mercatorovoj karti dano je razgraničenje u prostoru Triplex Confiniuma prije osmanlijske penetracije u taj prostor. Zanimljivo je da sam Mercator na izvornoj inačici bilježi turska osvajanja u području sjeverozapadne Bosne i Slavonije (kartografiranje granica tzv. metodom taloženja geografskog nazivlja - *superimpozicija*; o tome kod Z. Sančević, 1993). Granica osmanlijskih osvajanja na Mercatorovoj karti ide od utoka Une u Savu do Rmnja (Oriman) na jugu te sjevernim padinama Dinare prema jugoistoku. Prostor Triplex Confiniuma ostaje tako u Dalmaciji i Morlakiji (Morlacha; mletački naziv za hrvatsko područje uz Velebitski kanal). Premda takvo razgraničenje nije aktualno, vrijedan je doprinos te karte što daje prvu točniju preglednu kartu austrijsko-hrvatske i mletačko-turske granice na

hrvatskom prostoru s bogatom toponimijom. Upućeni je onodobni korisnik mogao na takav predložak sam označiti vojno-političke granice na osnovi najnovijih podataka koje je posjedovao. Uostalom, to su za isto područje kasnije radili i kartografi Bleau, Sanson, Coronelli i dr. U Mercatorovo je vrijeme hrvatsko-turska granica zapravo išla od Virovitice na sjeveru, preko Čazme do Topuskog do blizu Karlovca, te na jug do Ličkog polja, sjeveroistočnim padinama Velebita do Novigradskog mora (A. Pandžić, 1993; J. Lučić et al., 1993). Od Novigradskog mora granica mletačkih i turskih posjeda u Dalmaciji išla je do Zemunika u Ravnim kotarima preko Vrane do šibenskog zaleđa i dalje na jug prema Klisu (A. Pandžić, 1993; I. Anzulović, 1998). Hrvatska je u to vrijeme (konačno je granica definirana 1592. padom Bihaća te porazom Turaka pod Siskom 1593.) svedena na ostatke ostataka (reliquiae reliquiarum olim inclicti Regni Croatiae).

3. ZAKLJUČAK

Mercatorova karta Hrvatske, Slavonije, Bosne i dijela Dalmacije s kraja 16. st. bogat je izvor za proučavanje Triplex Confiniuma. Premda na samoj karti nije označeno razgraničenje Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva koje potječe iz kasnijeg razdoblja (kraj 17. st.), ipak bogatsvom toponimije upotpunjuje historiografska znanja o tom prostoru. Isto tako, karta nam pokazuje onodobno znanje o kompleksnim geografskim obilježjima Triplex Confiniuma (reljef, vode, vegetacija, naselja), tada vrlo zanimljivog europskoj političkoj i kulturnoj javnosti radi krupnih vojno-političkih promjena. Nije stoga čudno da je ova Mercatorova karta publicirana u više desetaka izdanja i nakon Mercatorove smrti jer je sve do Coronellijevih karata s kraja 17. stoljeća bila jedina razmjerno pouzdana pregledna karta hrvatskog prostora. Iz toga proizlazi njeno veliko značenje pri istraživanju povijesti, osobito ekopovijesti i mikropovijesti ovog prostora jer prikazuje onodobnu toponimiju, ali i cjelokupnu geografsku percepciju hrvatskoga povijesnog prostora. U tom smislu objavljivanje ovoga kartografskog izvora trebalo bi biti doprinos kompleksnom istraživanju povijesti Triplex Confiniuma.

4. LITERATURA

Anzulović, I., »Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576., nakon Ciparskog rata«, *Zadarska smotra*, br. 1-3, 1998, 53-148.

Braudel, F., *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, knjiga 1, Zagreb, 1997.

Faričić, J., *Hrvatske zemlje u Coronellijevim atlasima s kraja 17. stoljeća*, Dipl. rad, Zadar, 1998.

Gašparović. R, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Akademija nauka i umjetnosti BiH - Odjeljenje društvenih nauka, br. 22, Sarajevo, 1970.

Gašparović, R., Mercator G.: »Sclavonia, Croatia, Bosnia cum Dalmatia Parte« iz 1589., *Zbornik IX. Kongresa geografa Jugoslavije*, Sarajevo, 1974, 495-503.

Kozličić, M., *Historijska geografija istočne obale Jadrana u starom vijeku*, Split, 1990.

Kozličić, M., *Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana*, Zagreb, 1995.

Kozličić, M., »Tabula Sinvs Venetici« von W. Barents und ihre Geschichtlische und Geograpische Bedeutung, *Geoadria*, br. 4, 1999, Zadar, 21-32.

Lovrić, P., *Opća kartografija*, Zagreb, 1988.

Lučić et al. J., *Hrvatski povijesni zemljovidi*, Zagreb, 1993.

Magaš, D. - Dokoza, S. - Martinović, S. *Hrvatska na zemljopisnim kartama od XVI. do XIX. stoljeća u Državnom arhivu u Zadru*, Zadar, 1997.

Magaš, D., *Osnove geografije Hrvatske*, Zadar, 1998.

Marković, M., *Descriptio Croatiae*, Zagreb, 1993.

Moreland, C., - Bannister, D., *Antique Maps*, London, 1995.

Pandžić, A., *Pet stoljeća zemljopisnih karata Hrvatske*, Zagreb, 1988.

Pandžić, A., »Hvatska i njezine granice na starim kartama«, *Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća*, Zagreb, 1993, 18-141.

Peterca et al., A., *Kartografija*, Vojnogeografski institut, Beograd, 1974.

Rendić Miočević, I., *Zlo velike jetre. Povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba*, Split, 1996.

Roglić, J., *Osnove kartografije. Uvod u geografsko poznavanje karata*, Zagreb, 1967.

Sančević, Z., Vrste i razvoj granica Hrvatske kroz četiri kartografska razdoblja, *Granice Hrvatske na zemljovidima od 12. do 20. stoljeća*, Zagreb, 1993, 10-13.

Scheuch, M., *Historischer Atlas sterreich*, Wien, 1994, 70-71.

Slukan, M., *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, Zagreb, 1999.
Traljić, S., Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI. i XVII. stoljeću, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, br. 20, 1973, 447-458.

THE TRIPLEX CONFINIUM ON MERCATOR'S MAP FROM THE END OF THE 16TH CENTURY

Summary

Mercator's map of Croatia, Slavonia, Bosnia and a part of Dalmatia from the end of 16th century is rich source for researching of history of Triple Border. Although there is no boundary determination between Habsburg Monarchy, Venetian Republic and Ottoman Empire dating from late 17th century, this map with its rich toponymy completes historiographic knowledge about this region. Also, the map offers the then knowledge about complex geographical features of Triple Border, which was very interesting region for European political public because of the great military and political changes. It's no wonder that Mercator's map went through cca 40 editions even after Mercator's death, because until the Coronelli's maps from late 17th century, this was the only relative reliable general reference map of Croatian historical territory.

Mirela Slukan-Altić
Hrvatski državni arhiv, Zagreb

KOMPARATIVNA ANALIZA KULTURNOG PEJSAŽA RURALNIH NASELJA MLETAČKE I HABSBURŠKE KRAJINE

UDK: 911.3(497.5)"15/17"
Izvorni znanstveni rad

Krajine, kao prostor sustjecanja različite politike, filozofije i kulture triju velikih imperija, tijekom svoje povijesti imale su vrlo specifične uvjete razvoja koji su rezultirali formiranjem specifičnog kulturnog pejsaža sa svih triju strana. Ipak, uz čitav niz sličnosti, svaka od krajini imala je i svoje specifičnosti. Komparativnom analizom habsburških i mletačkih katastarskih izvora jasno se uočavaju posebnosti vojno-krajiških sustava i državne regulative koje odražavaju različiti odnos Mletačke Republike i Habsburške Mo-narhije prema krajinama i njihovim krajišnicima. Iz različitosti ovih odnosa proizlazi i različiti sistem kolonizacije Vlaha i Morlaka koji se jasno odrazio na različitost strukture njihovih novonastalih naselja i zemljišnih posjeda kao i na stupanj asimilacije i identifikacije samih krajišnika s državnom politikom i interesima Habsburške Monarhije, odnosno Mletačke Republike.

Korijeni kulturnog pejsaža na prostoru tromeđe sežu u predtursko i tursko razdoblje kada pust granični prostror »ničije zemlje« naseljavaju transhumantni stočari koji zbog nesigurnih ratnih prilika još neko vrijeme zadržavaju nomadski način života. Višestoljetni mletačko-turski sukobi snažno su se odrazili na devastaciju fizičko-geografske osnove kao i kulturnog pejsaža formiranog tijekom predturskog razdoblja. Opustošenost i devastiranost, kao i stalna ratna opasnost, dominantni su čimbenici razvoja krajiškog prostora 16. i 17. stoljeća. Kao odraz prilagodbe ljudi na opisane uvjete, život pograničnih područja sa svih triju strana karakteriziran je specifičnom ekononijom i tipovima agrarnog pejsaža. Naime, tadašnja ratnička organizacija tražila je veliku pokretljivost i fleksibilnost, pa je ratom opustošen krajiški prostor počekom njegove ponovne kolonizacije obilježen ekstenzivnim stočarstvom transhumantnog tipa temeljenog na stadima ovaca i koza te ekstenzivnoj i neustaljenoj ratarskoj obradi zemljišta. Specifični zahtjevi transhumantnog stočarstva, u kojem se stanovništvo periodički kretalo između zimskih i ljetnih pašnjaka, rezultiralo je znatnim utjecajem na prirodni pejsaž šireg prostora tromeđe. Istodobno, zbog naglašene potrebe za velikim površinama pašnjaka i šuma, stanovništvu povezanom u zadruge odgovarala je disperzna i mobilna naseljenost što se

odrazilo i na oblikovanje specifičnog kulturnog pejsaža određenog izostankom razvoja većih naselja, ali i uopće vrlo malim brojem stanovnika. Čitavo tursko razdoblje 16. i 17. stoljeća karakterizirano je postepenom stabilizacijom nekadašnjih stočarskih naseobina čineći tako novu strukturu naseljenosti krajiških prostora. Takvi historijsko-geografski uvjeti nove kolonizacije »terre deserte« rezultirali su razvojem brojnih patronimičkih zaseoka koje odlikuje disperzna struktura i iznimno slaba prometna dostupnost (usp. kartu). Njihova nepravilna struktura ukazuje na njihov spontani nastanak i razvoj u skladu s potrebama stočarske ekonomije. Prometna dostupnost i njihova međusobna povezanost, jedan od glavnih čimbenika razvoja kasnijih ruralnih naselja, ovdje su sasvim nebitni. Selo, koje čini više raštrkanih zaselaka, obično je smješteno na slabo dostupnom području između okupljenih pašnjačkih posjeda. Njihovu starost potvrđuje nam uznapredovala fragmentacija primarnog posjeda, pa su čestice različitih posjednika izmješane, a posjed vrlo usitnjen. Ovaj je proces karakterističan za sve krajine habsburške, mletačke i osmanske strane.

I. UVJETI RAZVOJA RURALNIH NASELJA HABSBURŠKE KRAJINE IZMEĐU KARLOVAČKOG I SVIŠTOVSKOG MIRA

Austro-turskim ratom, koji je završen mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, habsburška Krajina doživjela je znatne promjene. Posljedice ovog rata nisu se odrazile samo na teritorijalnom širenju Krajine koja je sada pomaknuta daleko na istok obuhvaćajući Slavoniju, Srijem, Liku i Krbavu, već su njegove posljedice bile mnogo dalekosežnije. Ponovno osvajanje ovih područja stavilo je Bečki dvor pred nove probleme. Nisu vezani uz kolonizaciju prebjega s osmanskog teritorija. Osobito je to bio slučaj tijekom Morejskog i Trogodišnjeg rata kada iz Bosne na područje Like i Krbave doseljava velik broj Vlaha. Zbog sve intenzivnije imigracije iz smjera Bosne, 1687. godine car Leopold uputio je proglas u kojem se naglašava pravo slobodnog naseljavanja svim Srbima, Hrvatima i Vlasima izbjeglim s područja Osmanskog Carstva (Vaniček, 1875: I-124). Tako je samo tijekom Trogodišnjeg rata u Ličku pukovniju doselilo 3 231 prebjeg, Otočku 1 446, Ogulinsku 1 449, a slunjsku 197. (Valentić, 1984). Zbog nedostatka odgovarajuće državne regulative doseljenici su se naseljavali svojevoljno uzimajući slobodna zemljišta i odbijajući plaćati poreze. Nakon što je Lika i Krbava stavljena pod kompetenciju Dvorske komore, odlučeno je da se zbog velikog broja prebjega izvrši planska podjela zemlje. Komisija, koja je u tu svrhu bila određena, naišla je na snažan otpor ličkih krajišnika, tako da se podjela izvršila samo časnicima, i to na način da je kapetan dobio 15 jutara zemlje, porkulab 12 jutara, knez 10 jutara, a barjaktar 8 jutara zemlje (Lopašić, 1889). Lički krajišnici obratili su se 1709. godine Bečkom dvoru s molbom da ih se pripoji Karlovačkom generalatu, tuže se na izvršenu podjelu zemlje: »... kakve velike nepravde trpimo

otkako smo do Karlovačkog generalata otkinuti (...) komisija otima od jednoga i daje drugome.« (Lopašić, 1889). Zemljište se moglo steći kupnjom (što je bilo vrlo rijetko) ili dobijanjem u baštinu od uprave Bečke dvorske komore uz tzv. konfirmacijsku potvrdu o uvođenju u posjed ili pak sabljom, tj. uzurpacijom, što je bilo daleko najčešće (Jurišić, 1998). Dakle, naseljavanje i podjela zemlje bili su uglavnom provedeni neregularno. Obitelji koje do 1712. godine, kada Lika i Krbava ulaze u sastav Generalata, pri naseljavanju nisu stekle zemlju, dobile su status bezemljaša (preszemlacken) i njihovi članovi nisu pozivani u vojnu službu. Naime, zemljišni su posjedi do 1712. godine već do te mjere bili razdijeljeni da novi doseljenici nisu više mogli dobiti dovoljno zemlje za izdržavanje obitelji. Zbog straha od krajiških ustanaka, car Josip I potvrdio im je privilegije te ih oslobodio od plaćanja poreza i javnih radova. Tako su krajišnici, za razliku od kmetova u građanskom dijelu Hrvatske, bili oslobođeni plaćanja poreza.[1]

Ipak, zbog čestih sukoba oko zemljišnih prava te velikog broja doseljenika, pitanje planske podjele zemlje Bečki dvor više nije mogao izbjegavati. Nova organizacija prostora stvorila je nove potrebe u kojima se model planski kreirane stabilne naseljenosti sa sjedilačkom ratarskom proizvodnjom javlja kao osnovni preduvjet efikasne uspostave nove vojnokrajiške uprave. Tako je Krajina bila na pragu velikih promjena. Već 1712. zbog snimanja stanja obavljen je prvi popis stanovništva, a 1744-1446. i drugi. Nakon Hilburghausenove reorganizacije Karlovačkog generalata iz 1746. kojim je ukinuo dotadašnje kapetanije i Krajinu podijelio na pukovnije, 1754. godine Marija Terezija donosi posebni carski ukaz, tzv. Krajiška prava (Militär Graenitz Rechten)[2] kojim su po prvi puta na razini čitave Krajine određene dužnosti i povlastice krajišnika.[3] Krajiška prava po prvi puta uređuju i zemljišno pitanje krajišnika Karlovačkog generalata.

Tim ukazom zemljište Krajne proglašeno je carskim lenom koje se krajišnicima ustupa na korištenje kao odšteta za vojnu službu. Ukinuti su svi ostaci nekadašnje krajiške samouprave. Prava, doduše, još uvijek spominju knezove, ali im se ne daje nikakav samostalni djelokrug, već se navode isključivo kao pomoćnici vojnih organa. Zemljište se dodjeljuje starješini – čelu kućne zadruge, pa prevladava izrazito obiteljsko gospodarstvo. Krajišnik ne može

[1] Te se privilegije krajišnici nisu nikako željeli odreći niti prilikom pokušaja razvojačenja pojedinih dijelova Krajine, pa se ponegdje Krajina održala duže no što je to Beč želio (misli se na Varaždinski generalat koji je Leopold želio razvojačiti već 1702. godine).

[2] Tekst Krajiških prava iz 1754. godine objavio je Vaniček (1875).

[3] Time je napokon izjednačeno ustrojstvo Karlovačkog i Varaždinskog generalata (Moačanin, 1984). Naime, područje Varaždinskog generalata zemljišne odredbe dobio već 1734/37. reformama Hilburghausena koji osim općenitih pravila o raspolaganju zemljišnim posjedom, donosi i uredbu o površinama zemljišta na koje imaju pravo krajišnici s obzirom na svoj čin unutar krajiške vojske (Vaniček, 1875). Takve jedinstvene odredbe na razini Karlovačkog generalata nisu poznate.

slobodno raspolagati dodijeljenom zemljom, već je ona vojni posjed kojeg je krajišnik dužan obrađivati i braniti. Posjedom upravlja izabrani obiteljski starješina. Posjedi su dodjeljivani u podjednakim opsezima. Svaka obiteljska zajednica usmjerava proizvodnju prema vlastitim potrebama, ali se obavezno uzgajaju prehrambene kulture, kulture za masnoću i odjeću. Svaka kuća mora sama opskrbljivati svoje vojnike. U javnim radovima moraju učestvovati svi stanovnici Krajine. Vojna uprava odobrava smještaj i oblik kuća, raspored posjeda, vrijeme žetve, vrste kultura i načine međusobnog pomaganja. Dioba zemljišta dopuštena je samo pod strogom kontrolom vojne vlasti i pod uvjetom da svaka nova zadruga ima bar tri muška člana sposobna za vojnu službu. Pravo na korištenje zemljišta nasljeđuju muški potomci koji očev posjed dijele na jednake dijelove. Ako krajišnik nema nasljednika, zemljište se vraća pukovniji. Posjednik zemljišta može biti samo osoba podložna vojnoj jurisdikciji, dakle krajišnik. Šume, koje su također državne, Krajišnici nisu mogli uživati osobno, već zajednički. Iz krajiških šuma obitelji su dobivale besplatno građevni materijal, drvo za ogrjev za osobne potrebe, pravo ispaše, žirenja i sl., dok su ostali stanovnici Krajine pravo korištenja tih dobara plaćali. Veličina zemljišnih posjeda nije ovisila o veličini obitelji kao što je to slučaj u mletačkj krajni i ona varira od naselja do naselja (Kaser, 1997). Veličinom su odudarali samo posjedi časnika i svećenika. Individulanom posjedu krajišnika pripadala je okućnica, jedna ili više oranica i livada. Ovakve okvirne zakonske odredbe zemljišnih odnosa rezultirale su daljnim nastankom naselja nepravilne strukture.

Ovaj zakon prvenstveno je nastojao očuvati krajišku kućnu zadrugu na kojoj počiva čitav sistem. Zakon je čuvao zadrugu kao ekonomsku asocijaciju koja bez opterećenja državne blagajne stalno prehranjuje i odijeva krajišnika. Tako je posjedovanje zemlje postao temelj krajiškog sustava. Davanjem zemljišta u zakup kao naknade za vojnu službu, ujedno se riješilo pitanje vojničke plaće. Krajiške postrojbe sada se baziraju na neplaćenoj vojsci čime se uvelo samofinanciranje Krajine. Plaću su dobivali samo krajiški časnici[4]. Vojne dužnosti ujedno su činile najveći teret krajišnika koji je dužan služiti u Krajini, ali i izvan nje. Uz vojne dužnosti krajišnici su opterećeni državnom i općinskom tlakom (rabotom). Državna rabota je bila neplaćena, određivala se prema veličini posjeda pojedine zadruge, dok se općinska rabota određivala prema broju muškaraca sposobnih za rad. Jednako opterećenje bio je i porez koji se ubirao od oranica, livada, vinograda i voćnjaka. Monarhija je tako svojom reformom pokušala vojnom službom obuhvatiti svakog sposobnog muškarca kojima je oduzeto vrijeme za proizvodni rad, te istovremeno željela da krajišnici svojim radom kao zemljoradnici izdržavaju sebe i svoje obitelji. Dakako, krajišnici su pružali otpor ovakvim reformama jer je njihovo pravo raspolaganja zaposjednutom zemljom sada bitno ograničeno. Odredbe Krajiških

[4] U Krajini je postojala i plaćenička vojska, ali je ona činila manji dio vojnih snaga i uglavnom su je činili stranci (Jurišić, 1998).

prava bile su temeljni zakon za uređenje zemljišnih odnosa sve do 1807. kada je donesen tzv. temeljni zakon koji je na nešto izmjenjen način regulirao pitanje zemljišnih prava i kućnih zadruga.[5]

Kolonizacija nakon Svištovskog mira i nova struktura naselja

Tek pri kolonizaciji teritorijalne akvizicije Svištovskog mira uvodi se kontrolirana planska kolonizacija za koju su 1796. godine dane posebne instrukcije. U njoj su po prvi puta bili točno određeni modaliteti naseljavanja: jednom bračnom paru obećano je 6 jutara oranica i jedno jutro livade, smatralo se da su za jednog dječaka ispod dvanaest godina dostatna tri jutra oranice i pola jutra livade, odnosno za dječaka iznad dvanaest godina ili neoženjena čovjeka šest jutara oranice i jedno jutro livade. Uvjet naseljavanja bio je da je dotična obitelj mogla dati na raspolaganje jednog muškarca za vojnu službu. Naseljavanje je bilo provedeno sustavno. Najprije se utvrdilo da je jedna trećina naseljenika bila iz prebjegličkih, a dvije trećine iz krajiških obitelji. Zatim je bilo popisano raspoloživo zemljište za nova sela koja je valjalo podići. Za šest sela Drežničke kompanije bile su točno utvrđene kvote kuća: za Leskovac 50 kuća, Grabovac 66 kuća, Drežnik 66 kuća, Sadilovac 33 kuće, Vaganac 66 kuća i Rešetare 50 kuća. Godinu dana kasnije ova su naselja već naseljena. Nova sela podizana su dvoredno ili jednoredno duž postojećih putova. Tako su se nova krajiška sela razlikovala po svojoj strukturi od starih.

Kao rezultat ovih odredbi, na prostoru habsburške krajine krajem 18. stoljeća dolazi do stvaranja druge generacije patronimičkih naselja nastalih planskom kolonizacijom koncentrirane naseljenosti i okupljenog zemljišnog posjeda podjednako važnim za napredniju agrarnu proizvodnju, ali i za vojno-krajiški sustav obrane i kontrolu granice Monarhije. Tako nova ruralna naselja Krajine nastaju planskom parcelacijom. Na njihov planski razvoj ukazuje nam njihova pravilna struktura niznih naselja nastalih uz prometne tokove. Osim izduženog oblika, odlikuje ih pravilna parcelacija s identičnim kućnim i zemljišnim česticama pravilno raspoređenim uz glavnu prometnicu. Procesi stvaranja novokoliniziranih naselja osobito su vidljivi u području oslobođenim Svištovskim mirom jer je prvi katastar (jozefinski) nastao u vrijeme parcelacije kada su stvarana posve nova naselja.[6] Npr. naselje Rešetari (Ogulinska pukovnija, kompanija Drežnik) godine 1796. imalo je 38 kućnih čestica (usp. kartu). Sve kuće, kao i pripadajuće im čestice i okućnica, iste su površine.

---

[5] Osnovna razlika između odredbi Krajiških prava i Temeljnog zakona sastojala se u tome da je zadruga mogla odrediti jedan udio posjeda koji su smjeli pod određenim uvjetima prodavati.

[6] Novopripojeni teritorij nakon Svištovskog mira ekonomski je snimljen 1794/95. (Senđerđi, 1958)

Same kuće građene su tipski po istim nacrtima. Redovito su smještene neposredno uz prometni tok. Oblik i raspored zemljišnih čestica također ukazuje na plansku podjelu zemljišta u pravilno oblikovanim izduženim parcelama ispred i iza kućne čestice. Pravilna struktura posjeda bez izražene fragmentacije, odnosno sekundarne diobe primarno okupljenog posjeda do koje dolazi kupoprodajom i nasljeđivanjem, ukazuje na mladost naselja. Gotovo identičnu strukturu u Drežničkoj kompaniji imaju i Vaganac, Lipovača, Leskovac, Kršlje, Grabovac i Smoljanac.[7]

Da bi što više potakla privrednu aktivnost Krajine, ali i osigurala sjedilački način života u kojem kao gospodarska grana dominira ratarska proizvodnja, Monarhija 1768. godine administrativnim putem uvodi novi prehrambenu kulturu – krumpir, a 1769. godine i kukuruz (Horvat, 1941). Tako je administrativnim putem Habsburška Monarhija svojem krajiškom stanovništvu uspjela nametnuti ratarsku proizvodnju, pa stočarstvo, osobito ono transhumantnog tipa tijekom 18. stoljeća, gubi nekadašnji značaj. Monarhija je strogim zakonskom regulativom te čitavim nizom uredbi ušla u svaku poru krajiškog života. Time je Habsburška Monarhija napokon ostvarila svoj plan utemeljen već nakon Karlovačkog mira – uredna, planski građena naselja okupljenog tipa, pogodna kao obrambene jedinice, ali i naselja koja svojom preglednom strukturom omogućavaju potpunu kontrolu njihovih stanovnika – krajišnika tako sklonih čestim pobunama.

II. UVJETI RAZVOJA KRAJIŠKIH RURALNIH NASELJA MLETAČKE KRAJINE

Slično kao i na području Habsburške Monarhije, tijekom mletačko-turskih ratova velik broj prebjega s osmanskog teritorija potražio je utočište u području mletačke Dalmacije. Međutim, suprotno habsburškoj praksi koja je izbjegavala donošenje konciznih i jedinstvenih zemljišnih uredbi, povijest mletačkih zemljišnih uredbi vezanih za kolonizaciju Morlaka na područje mletačkih krajini mnogo je duža. Prve uredbe o planskoj kolonizaciji i dodjelama zemljišta donesene su već 1672. godine tzv. Morosinijevim reformama. Naime, mletačke su vlasti odmah po završetku Kandijskog rata otpočele plansko naseljavanje napuštenih sela dijeleći je prebjezima s turskog teritorija.[8] Još tijekom Kandijskog rata na mletački je teritorij iz Bosne doselilo oko 10 000 ljudi među kojima su veliku većinu činili Morlaci koji su, prešavši na mletačku stranu, postali važan čimbenik u obrani mletačke krajine (Stanojević, 1962).

---

[7] Jozefinski katastarski planovi Drežničke kompanije čuvaju se u Kartografskoj zbirci HDA, sign. B.V.454-464.

[8] O tome postoje osobito brojni izvori u Archivio di Stato Venezia, Colleggio V Relazioni.

Morlaci su odmah po dolasku samoinicijativno zauzimali tek oslobođeno zemljište. Zbog neizvjesnosti krajnjeg ishoda rata Venecija nije odmah izvršila izmjeru i parcelaciju novostečenog zemljišta. Problem razdiobe riješila je privremeno kolektivnim »investiturama« za pojedina sela na taj način što su se određivale granice područja koja su mogli naseljavati, a unutar tih granica podjelu su vršili oni sami. Morlaci su zauzvrat postali mletački vojni obveznici, te su plaćali 1/10 poljoprivrednih prinosa.[9] Svako selo činilo je četu – »bandiru« pod zapovjedništvom harambaše čime je uspostavljena poljoprivredna proizvodnja vojno-lenskog tipa s odrazom na upravni sistem (krajina). Venecija je time dobila motiviranu krajišku vojsku, ali i nove porezne obveznike kao značajno vrelo sve oskudnijih državnih prihoda.

Odmah nakon izvršenog razgraničenja 1671., mletački Senat generalnom providuru Zorzi Morosiniju izdaje naredbu da se agrarni provizorij privremenih investitura zamijeni stalnim agrarnim uređenjem. Morosinijeva agrarna reforma, koju je Senat prihvatio 13. veljače 1672. godine, sastojala u odluci o trajnoj razdiobi zemlje i utvrđivanju specifičnog agrarnog sustava.[10] Usporedo s razdiobom zemljišta, sastavljao se katastar s imenima kućnih starješina kojima je dodijeljena zemlja i opisom dodijeljenih čestica.[11]

U skladu s Morosonijevom reformom, Republika zadržava vrhovno vlasništvo nad zemljom koja se razdiobom ustupa u neotuđivi i nasljedni posjed. U znak priznavanja mletačkog vrhovnog vlasništva (per dovata ricognizione del supremo dominio di Sua Serenita) korisnici zemljišta plaćali su godišnji kanon od 10 šoldi po vritu zemlje, odnosno dvije litre po jednom gonjaju. Korisnici nisu mogli prodavati zemlju niti oporučno raspolagati, već je ona prelazila samo na njihove zakonite potomke. Zemlja mora biti obrađena, a način obrade i izbor kulture privatna je stvar korisnika. Važno je da se ovim aktom određuju i granice među selima koja postaju porezne općine. Zemlja se dodjeljivala prvenstveno Morlacima, zatim pojedincima zaslužnim u ratu, te potom vlasteli, crkvi i pokrštenim muslimankama. Dakako, povlaštene kategorije dobivale su znatno veće posjede od Morlaka. Temeljem Morosinijevog katastra, Morlaci su u prosjeku dobili 22.5 vrita zemlje po domaćinstvu (2,03 ha), što nije bilo dovoljno za izdržavanje jedne seoske obitelji. Tako je katastar iz 1675. godine još je jednom potvrdio feudalni karakter mletačke vlasti u Dalmaciji.

Tijekom Morejskog rata u Dalmaciju je doselilo još oko 30 000 doseljenika (Stanojević, 1962). Dolazak velikog broja morlačkog stanovništva na još uvijek relativno uzak obalni pojas Dalmacije rezultirao je nedostatkom obradive površine i pašnjaka (plodno dalmatinsko zaleđe još uvijek pod turskom upravom!), čime je dodatno zaoštrena već ionako teška agrarna kriza. Agrarna

[9] Investiture nisu uvijek dobivali samo Morlaci. Dio zemljišta na korištenje su dobili i okolni starosjedioci – težaci.

[10] Držani arhiv Zadar, Spisi generalnog providura Zorzi Morosinija (1671-1673)

[11] Iz tog razdoblja danas je poznat katastar Ninskog i Splitskog okruga s Klisom

prenaseljenost Dalmacije dosegla je nakon Morejskog rata takve razmjere da je nova agrarna reforma postala neizbježna[12]. Da bi osigurali novoosvojena područja, Mlečani su morali barem donekle stabilizirati nomadska morlačka plemena koja su živjela u pograničnom području Dalmacije. Tako generalni providur Cornar već 1689. godine donosi odluku da se svi Morlaci, nastanjeni raštrkano po poljima, imaju naseliti u stalnim, okupljenim selima s organiziranom vojnom upravom, a da se stanovništvo upiše u spiskove harambaša[13]. U tu je svrhu čitavo područje nove stečevine proglašeno državnom imovinom, koje je onda dodjeljivano novim korisnicima – Morlacima, sve u cilju da ih se što više veže uz zemlju i sjedilački način života. Dodjela zemlje investiturama osobito je bila česta u području Drniša i Knina, o čemu je sačuvan zasebni popis obitelji i opis dodijeljenih im zemalja[14]. Odmah po završetku rata te ustanovljavanja nove granične linije, počelo se s formiranjem katastarskih evidencija za područje nove stečevine. Svi posjednici zemljišta u području »nove stečevine« temeljem ovog katastra dužni su bili državi davati desetinu, besplatno kulučiti i služiti u vojnim jedinicama koje su, kao i u području stare stečevine, osnovane na teritorijalnom principu (bandiere). Zemlju nisu mogli prodavati, a nasljeđivali su je samo muški potomci. Tako je temeljem katastra iz 1702-1711. godine morlačko stanovništvo definitivno i kompaktno naseljeno na tlu nekadašnjeg srednjovjekovnog hrvatskog stanovništva.

Zbog daljnjih demografskih i teritorijalnih promjena nastalih Požarevačkim mirom, već po ustaljenom pravilu tadašnji generalni providur Dalmacije - Pietro Vendramin donosi odluku o uspostavi katastra najnovije stečevine, te o podjeli državnog zemljišta stečenog Požarevačkim mirom[15]. U istom spisu Pietro Vendramin odredio je i pravila dodjele zemljišta: dva kanapa po glavi, serdari 20 kanapa, harambaše 10, alfiri 4, a čauši 2 kanapa.

Usprkos podjeli dijela državnog zemljišta nove i najnovije stečevine koja je potvrđena katastrom nastalim nakon Požarevačkog mira, povlačenjem turskih begova i aga mnoge površine ostale su i dalje neobrađene. Istodobno prebjezi iz Bosne i dalje su stizali, zauzimajući samovoljno pojedina pogranična zemljišta, često i ona već dodijeljena nekom na korištenje. Stalni strah od Morlačkih prodora i pljački te neprestani imovinsko-zemljišni sukobi između starosjedilaca i Morlaka uzrokovali su brojne sporove i silno nezadovoljstvo među seljacima, što je rezultiralo brojnim pobunama te ponovnom pojavom agrarne krize (Grgić, 1950). Kada je četrdesetih godina kriza kulminirala, senator Marko Foscarini obratio se mletačkom Senatu ukazujući na iznimno velik broj žalbi glede samovoljnog zauzimanja slobodnih površina, te

---

[12] Kao posljedica kroničnog nedostatka plodne zemlje, Morlaci su često uzimali u zakup zemljište s turske strane granice.

[13] Državni arhiv Zadar, Spisi generalnog providura G. Cornara, sv. I

[14] Usp. fond mletačkog katastra, br. 21, Državni arhiv Zadar

[15] Državni arhiv Zadar, Spisi generalnog providura P. Vendramina, knj. I

tražeći hitno slanje sindika – inspektora koji bi istražili sporne slučajeve i predložili mjere za saniranje nastalih propusta (Medirazza, 1911). Na temelju Foscarinijeva zahtjeva 11. studenog 1748. godine u Dalmaciju stižu sindici – Sebastijan Molin, Gianbatista Loredan i Nocola Erizzo (Kolanović, 1979). U svrhu rješavanja agrarne krize, te zaoštrenih imovinsko-pravnih odnosa oni su u razdoblju od 1748. do 1756. godine obnovili investiture za područje Zadarskog i Kninskog okruga dodjeljujući preostalo zemljište Morlacima i siromašnim starosjediocima.[16] Nakon obnova investitura tadašnji generalni providur Dalmacije, Grimani, 1756. godine podnosi Senatu prijedlog zakona »o razdiobi slobodnog zemljišta i njezine podjele obiteljima prebjeglim s turskog područja, te domaćim siromašnim i zaslužnim obiteljima«. Istodobno, Grimanijev je zakon svim obrađivačima zemljišta koji su u trenutku donošenja zakona već imali pravo korištenja nekog zemljišta priznavao daljnje pravo obrade, potvrđujući na taj način i prije dodijeljene investiture. Nadalje, ovaj zakon propisivao je postupke daljnje dodjele zemljišta, te čitav niz preporuka o unapređenju poljodjelstva. Ustvari, donesena su dva gotovo istovjetna zakona, jedan za područje Zadra koji je donesen 1. lipnja 1755. godine, te drugi za područje Knina koji je donesen 25. travnja 1756. (Madirazza, 1911). Tim je zakonom Morlak ili siromašni starosjedilac dobivao dva padovanska kampa zemlje po članu obitelji koju je bio dužan redovito i uredno obrađivati. Ukoliko dvije uzastopne godine nije vršena obrada, zemljište mu se oduzimalo. U tom slučaju, pola oduzetog zemljišta pripalo je onom tko je takvo stanje prijavio, a druga polovica vraćala se Republici. Korisnik je bio dužan Republici davati desetinu prinosa prema procjeni prije no što preda feudu dužni dohodak. Kao i u prethodnim agrarnim zakonima, zemlju je u pravilu mogao nasljeđivati samo muški potomak, a samo iznimno žene-udovice. Posjednik je na dobivenom zemljištu bio dužan zasaditi dvije masline ili voćke. Jedan je dio zemljišta osim uobičajenih zrnatih usjeva trebalo zasijati lanom, odnosno konopljom, kako bi se izbjeglo trošenje novaca na kupovanje platna. Također, zakon je obvezivao seljake da uz kuću drže najmanje dvije košnice pčela, te zasade luk i zelje kako bi se osigurala dovoljna količina hrane. Te su površine bile oslobođene davanja desetine. Svaki je posjednik bio dužan držati po jednog konja na svakih 40 kampa zemlje koji će u slučaju rata biti stavljen na raspolaganje. Koze su se smjele držati samo u brdovitim područjima, ne u poljima. Nadalje, određuje se da se svakom selu dodjeli odgovarajuća površina za ispašu oraćih volova kako bi se unaprijedila obrada zemlje. I na kraju, putovi se moraju održavati prohodnim, a izvori pitke vode čistim.

Nakon donošenja zakona i potvrđivanja ranije donešenih investitura, u razdoblju između 1755. i 1756. podijeljena je preostala zemlja na kninskom i zadarskom području.[17] Svi ugovori o dodjeli zemljišta upisani su u zasebne

[16] Usp. fond mletačkog katastra, 49-58. Državni arhiv Zadar.
[17] Usp. fond mletačkog katastra, br. 34-35, 40

knjige investitura koje su bile sastavni dio katastra te su se kao i katastar vodile po naseljima i okruzima. Knjiga investitura sadrži popis osoba kojima je mletačka uprava dodijelila zemljišne posjede. Za svakog se posjednika navodi njegovo puno ime i prezime i točan broj ugovora (investiture). Zatim slijedi opširan opis zemljišta koji mu je dodijeljen – smještaj čestice, veličina i vrsta posjeda, opis granica zemljišta, odnosno popis s kojim posjednicima graniči (na jugu, istoku, zapadu i sjeveru) te obveze posjednika spram države. Veličina dodijeljenog zemljišta ovisila je o veličini obitelji (dva kampa po članu). Svaka pojedina investitura potpisana je od sva tri sindika – Gianbatista Loredana, Nocole Erizza i Sebastiana Molina.[18]

Grimanijev agrarni zakon, kao i katastar nastao nakon njegova uvođenja, nisu ni izbliza polučili željeni učinak na unapređenje ondašnjeg poljodjelstva i agrarnih odnosa. Štoviše, već su neki njegovi suvremenici kritizirali ovaj pokušaj, ali sami nisu nudili bolja rješenja.[19] Krajem prošlog stoljeća *Paul Pisani* (*1893*) ukazuje na činjenicu da taj zakon u stvarnosti nije bio poštovan te da je ostao mrtvim slovom na papiru. Neki su njegovu neuspješnost pripisivali nemaru seljaka kao i sljednicima spomenutog providura, ali svejedno priznaju da je providur Francesco Grimani na uređenju agrarnih odnosa napravio više nego svi njegovi prethodnici. Povodeći se za Pisanijem, i talijanski povjesničar *Petrocchi* (*1950*) tvrdi da Grimanijev zakon nikada nije oživotvoren. Naše pak spoznaje pokazuju da takvo mišljenje nije sasvim točno. Naime, sljedećih pedesetak godina poslije njegova stupanja na snagu, poljodjelstvo sjeverne Dalmacije ipak je doživjelo stanovit prosperitet o kojemu najbolje svjedoči tamošnja pojava vinograda, voćnjaka i pčelarstva, do tada gotovo nepoznatih gospodarskih djelatnosti.

Osobine novokoloniziranih naselja

Struktura koloniziranih morlačkih naselja sasvim odudara od pravilne strukture naselja habsburške krajine. Mletačka kolonizirana naselja odlikuju se nepravilnom strukturom raštrkanih naselja koja se u pravilu sastoje od više odvojenih zaselaka. Svaki zaseok čini jedna primarna obitelj, odnosno obitelji istog prezimena. Dakle, posjednici unutar jednog zaseoka međusobno su u srodstvu. Klasični primjer koloniziranog morlačkog naselja predstavlja slučaj

[18] Nakon što je završena dodjela zemljišta, u razdoblju između 1756. i 1758. formiran je novi katastar kninskog, zadarskog i splitsko-kliškog okruga koji je evidentirao stanje nakon raspodjele zemljišta novim korisnicima. Usp. fond mletačkog katastra, br. 40-42, 67, 69

[19] Već je 1783. godine Grgur Stratico negativno ocijenio učinak tog zakona, pravdajući to nedostatkom energičnosti u postupku (Museo Civico e Raccolta Correr, Codici Cicogna br. 1970)

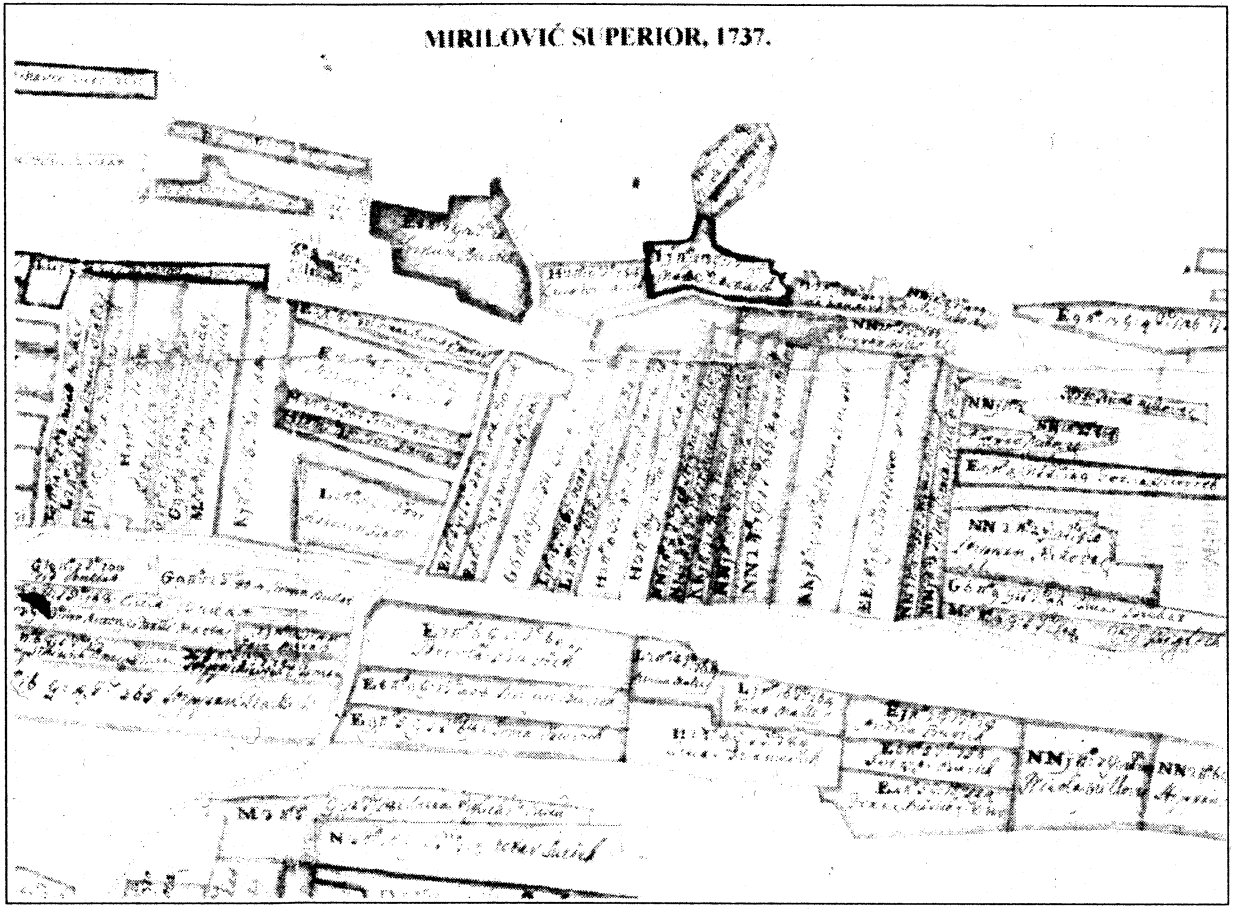
Gornjeg Mirilovića, danas Mirlović Zagora, koji nam prikazuje mletački katastarski plan iz 1737. godine. Najveći dio Gornjih Mirilovića čine četiri zaseoka – obitelji Bulat (posjednici Blaž, Bose, Jakov, Ivan, Mio, Petar, Šimun i Vid), Burić (Andrija, Vid, Frane, Ivica, Nikola i Šimun), Lugović (Jakov, Maro i Nikola) i Pešić (Ivan i Mate) (usp. kartu).

Kućne čestice jedne obitelji (prezimena) okupljene su u jednoj ili više susjednih čestica i u pravilu ih veže zajedničko dvorište. Zemljišne čestice su okupljene oko kućnih parcela čineći okupljeni posjed. Jedan zaseok, odnosno posjedi obitelji istih prezimena, čine okupljena gospodarstva vezanoga tipa. Takva struktura posjeda upućuje na veliku vjerojatnost da je ovakva struktura posjeda nastala diobom većeg primarnog posjeda koji je sekundarnom diobom podijeljen između nekoliko nasljednika (sinova). Na sekundarnu diobu ukazuje i početna faza fragmentacije. Ona je izražena u rubnom dijelu zemljišnih posjeda gdje zapažamo početak miješanja čestica različitih posjednika istog prezimena. Nepravilni oblik čestica odražava njihov krčevinski postanak, odnosno čestice su pracelirane slobodno, uglavnom s obzirom na konfiguraciju terena.

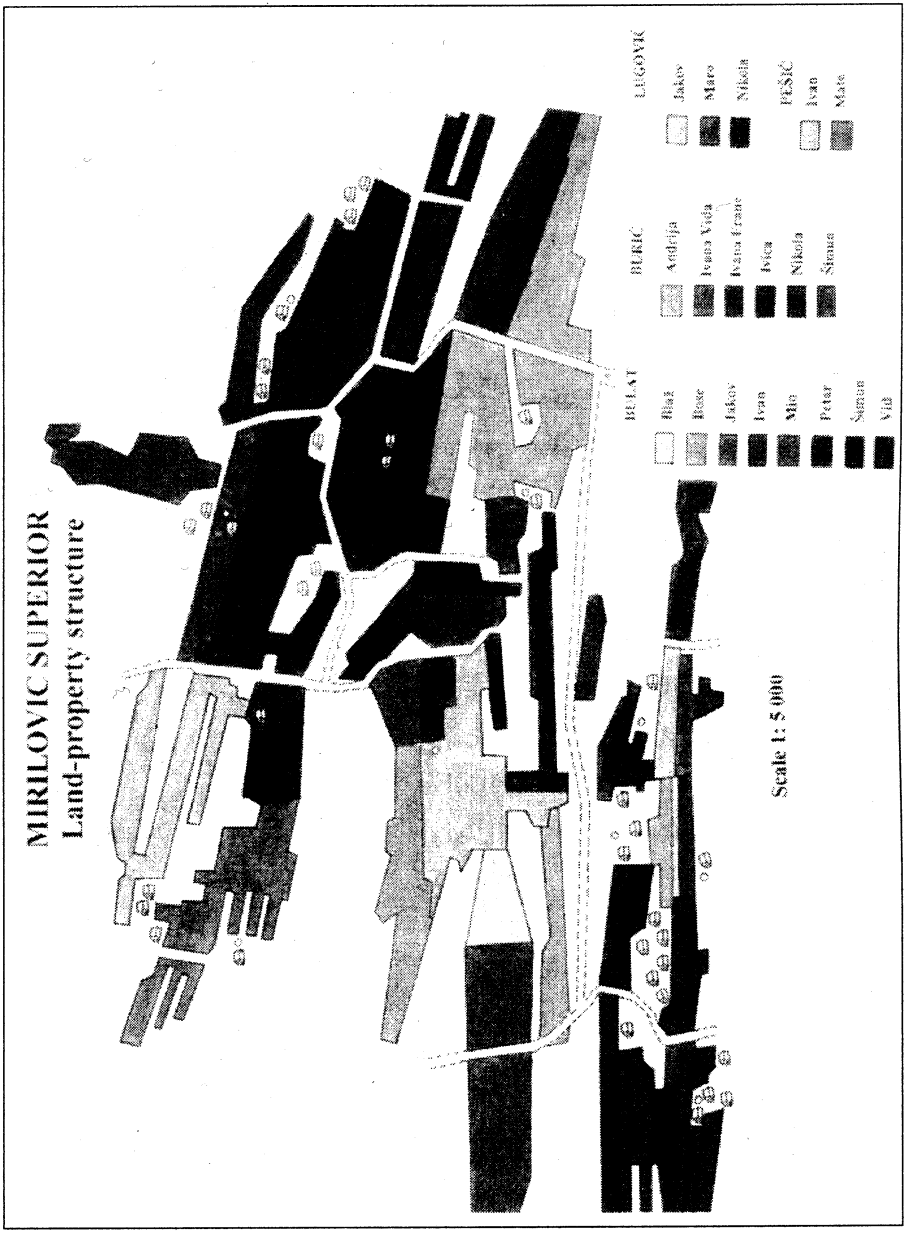
Ovakva nepravilna struktura naselja i samih zemljišnih posjeda ima više uzroka. Kao prvo, to su česte kolektivne investiture koje su omogućavale starješinama samostalno i pojedinačno donošenje odluka o načinu podjele zemljišta. Čak i u slučaju individualnih investitura (što je slučaj Gornjeg Mirilovića), zemljišne odredbe preciziraju samo pravo na određenu količinu zemljišta s obzirom na broj članova obitelji, te način njegova korištenja i naslijeđivanja, dok način same parcelacije ostaje neutvrđen. Izostanak planske parcelacije većih površina potvrđuje nam i nepravilan oblik zemljišnih čestica, kao i različiti položaji kućnih parcela. Putovi, koji međusobno povezuju pojedine zaselke, također su nepravilnih oblika što potvrđuje spontanost njihovih nastanaka. Mletačka Republika tako je regulirala temeljne zemljišne i pravne odnose stanovnika svoje krajine i njihovih naselja, ali je morlački svakodnevni život bio i dalje određen njihovim običajnim pravom i navikama života.

ZAKLJUČAK

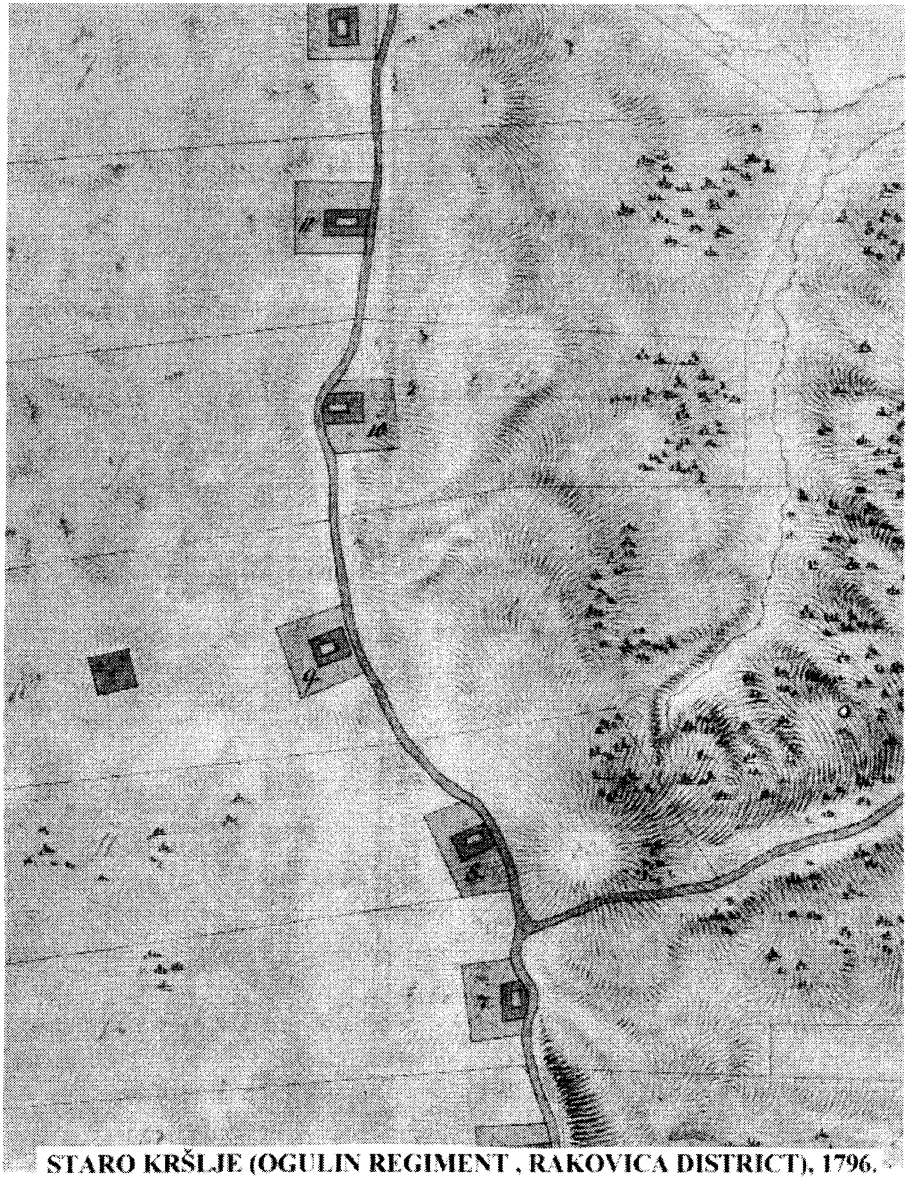
Uz čitavu habsburšku i mletačku granicu s Turskom oblikovan krajiški teritorij obuhvatio je isječak socijalne i etničke cjeline nastale pod turskom vlašću. Sa obje strane granice vlaški, odnosno morlački element, dobio je jednaku prvenstvenu namjenu, onu obrambenu. Ipak, uza sve zajedničke crte, krajiška društva su se različito oblikovala u okviru država kojima su pripali. Različitost njihova položaja, kao i različitost odnosa Habsburške Monarhije, odnosno Mletačke Republike prema svojim krajišnicima, jasno se očituju i kroz različitost njihovih naselja i strukture zemljišnih posjeda.

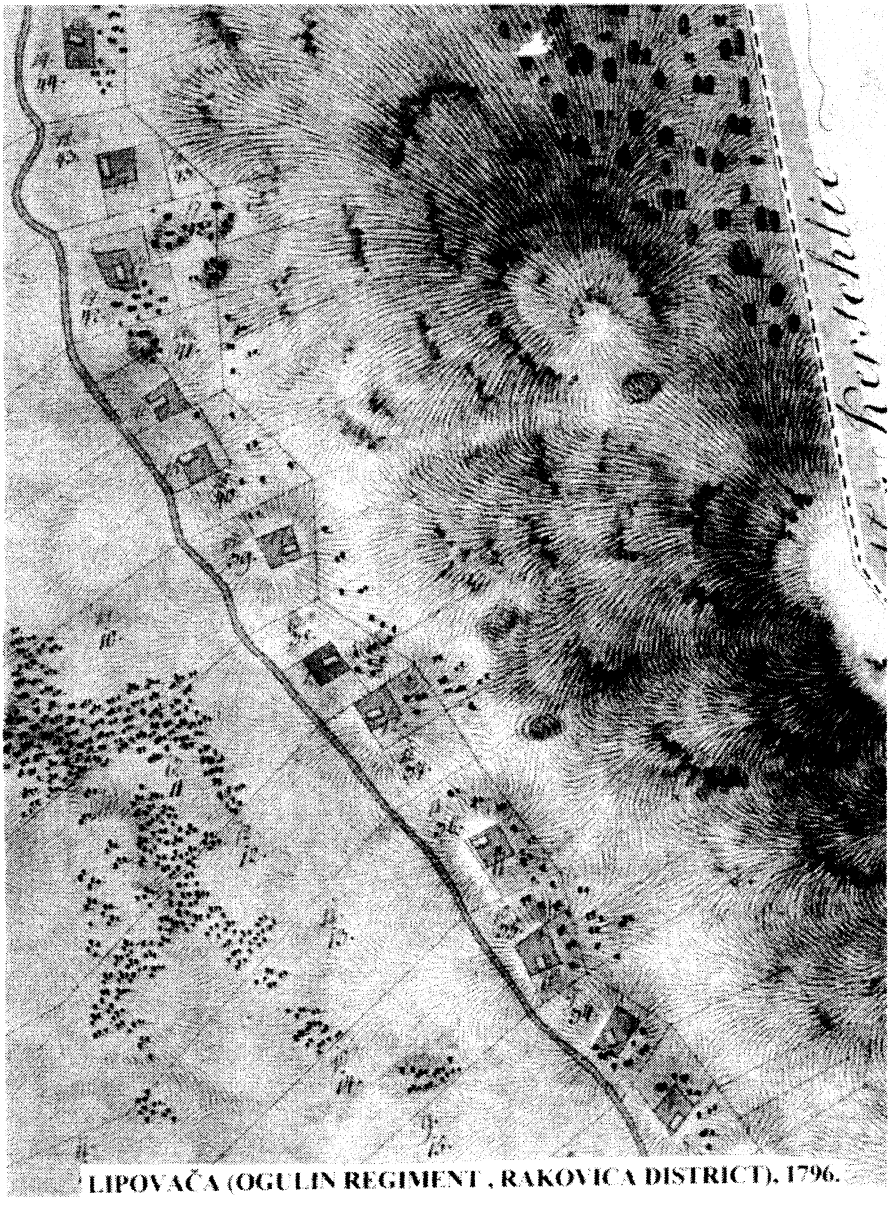
Gornji Mirilović, 1737.

Gornji Mirilović, struktura zemljišnog posjeda

Staro Kršlje (Ogulinska pukovnija, Rakovička kumpanija) 1796.

Rešetar (Ogulinska pukovnija, Rakovačka kumpanija) 1796.

Lipovača (Ogulinska pukovnija, Rakovička kumpanija) 1796.

Već na prvi pogled zemljišne uredbe Habsburške Monarhije sadržane u Krajiškim pravima i Mletačke Republike, sadržane u Morosinijevim agrarnim reformama, sve do Grimanijevog agrarnog zakona pokazuju velike sličnosti. U oba slučaja zemljište je podržavljeno, a Vlasi, odnosno Morlaci, bili su samo korisnici toga zemljišta koje su dobivali umjesto plaće za vojnu službu. Pravila o nasljeđivanju posjeda također su gotovo identična. Ipak, novokolonizirana naselja Vlaha u habsburškoj krajini i Morlaka u mletačkoj krajini potpuno se razlikuju.

Paradoksalno je da sve do 1754. godine konkretnih pravila za podjelu zemljišnih posjeda na razini Karlovačkog generalata nije bilo. Naime, za razliku od Varaždinskog generalata u kojem je već 1630. godine donešen »Statut Valahorum«, prve zakonske odredbe vezane za kolonizaciju i krajiška prava na području Karlovačkog generalata donešene su tek u okviru Krajiških prava, dakle, kada je najveći dio kolonizacije već završen. Tako sve do 1754. godine Dvorska komora nije imala zakonske osnove na temelju koje bi mogla utjecati na oblikovanje novih naselja ili na samu podjelu zemljišnih posjeda. Dodjeljivani posjedi unutar jednog naselja podjednakih su površina, ali one od naselja do naselja variraju. Opsezi radnih obveza također variraju od mjesta do mjesta. Sve je to rezultiralo nastavkom neplanski građenih krajiških ruralnih naselja. Zadani ideal planskog krajiškog naselja postignut je tek potkraj 18. stoljeća. Snažnom državnom regulativom Monarhija je konačno uspjela prodrijeti u svaki segment krajiškog života određujući gdje će živjeti, od čega (ratarstvo!), njihove međusobne odnose unutar zadruge, strukturu i veličinu naselja, njihovo odijevanje (pokušaj uniformiranja) sve do izgleda samih kuća. Njihova novokolonizirana naselja sada su pravilne strukture, zemljišni posjedi podjednake veličine, a oblik čestica pravilan. Nova vlaška naselja nastaju planskom parcelacijom pod strogom kontrolom države. Vlasi su, usprkos čestim pobunama i snažnom identitetu, od kraja 18. stoljeća uglavnom živjeli po strogo zadanim pravilima habsburškog vojnog duha.

Mletačka Republika vrlo rano donosi prve zemljišne zakone kojima je legalizirala morlačku kolonizaciju, ali i koncizno odredila pravila razdiobe te porezne obveze na razini čitave mletačke krajine. Usprkos tome, Mletačka Republika nije niti približno u toj mjeri uspjela utjecati na život i navike Morlaka. Morlaci su za Veneciju imali važnost isključivo kao branioci granice te kao kao porezni obveznici. Njihov način života manje ih je interesirao. Tek Grimanijev agrarni zakon pokušava donekle utjecati na morlačko gospodarstvo uvodeći obvezu nekih ratarskih kultura. Dok je vlaška autonomija potpuno uklonjena, a vojna uprava dovedena do posljednje društvene ćelije, Venecija nije imala volje ni snage da u svojim krajinama postupi na isti način i upravu potpuno militarizira, pa je pri dnu mletačke krajiške organizacije ostao prostor u kojemu su mogli funkcionirati i neki elementi pučke samouprave.

Morlaci su tijekom čitave mletačke vladavine u velikoj mjeri zadržali svoju samoupravu, a njihovi međusobni odnosi u stvarnosti i dalje su bili određeni njihovim običajnim pravom. Starješina sela (harambaša) bio je gotovo

jedina spona Serenissime i Morlaka. Odraz takvih odnosa je i pojava kolektivnih zemljišnih investitura unutar kojih je starješina sela, dakle Morlak, vršio individualnu razdiobu zemljišta. Dakako, različita struktura naselja može se dovesti i u vezu s različitom ekonomijom Vlaha i Morlaka. Naime, tijekom 18. stoljeća stočarstvo u habsburškoj krajini izgubilo je nekadašnji značaj, dok je u području mletačke krajine ono zadržalo veliku ulogu sve do današnjih dana, pa su zahtjevi u smislu strukture naselja kao bili drugačiji (stočarska ekonomija podržava raštrkana naselja s okupljenim pašnjacima, a ratarska okupljenost kućnih i zemljišnih čestica). Ipak, uz svu različitost prirodne osnove habsburške i mletačke krajine koje su pružale različite uvjete ekonomije, nesumnjivo je da različita struktura novokoloniziranih ruralnih naselja prvenstveno proizlazi iz različitih odnosa Venecije i Beča prema svojim pograničnim područjima i krajišnicima koji u njima žive. Ti odnosi ujedno jasno odražavaju i svu različitost duha politike Mletačke Republike i Habsburške Monarhije.

LITERATURA

Blanc, »Ogulinsko Polje«, *Geografski glasnik* br. 11-12, Zagreb, 1949/1959.

Buczynski, A. »Obveze i povlastice krajiških časnika«, *Povijesni prilozi*, br. 11, Zagreb, 1992, str. 63-110.

Čelap, L., »Kućna zadruga u Vojnoj granici«, *Zadružni arhiv*, br. 5, Novi Sad, 1957, str. 5-18.

Čoralić L., »Zemljišni posjed zadarskog plemstva od 1700. do 1720.«, *Historijski zbornik*, god. XLIII, Zagreb, 1990, str. 49-58.

Desnica, B., »Istorija kotarskih uskoka 1646-1684«, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, knj. XIII, svezak I, Srpska akademija nauka, Beograd, 1950.

Desnica, B. (1951): Istorija kotarskih uskoka 1684-1749, *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, knj. XIII, svezak II, Srpska akademija nauka, Beograd.

Gačeša N., »Zemljišni odnosi u Vojnoj granici od polovine XVI-XIX veka«, Zadružni arhiv, br. 5, Novi Sad, 1957, str. 19-38.

Grgić, I., Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji: naseljavanje novog stanovništva i razdoba zemlje na području Splita i Klisa 1672-1675. godine. Izdanja Muzeja grada Splita. Sv. 11, Split, 1962.

Grgić, I., »Postanak i početno uređenje Vojne krajine kninskog kotara pod Venecijom. *Starine*, JAZU, knj. 52, Zagreb, 1962, str. 249-271.

Grgin, B., »Feudi u Mletačkoj Dalmaciji u osamnaestom stoljeću«, *Historijski zbornik*, god XLIII, Zagreb, 1990, str. 25-37.

Hietzinger, K.B.E., *Statistik der Militargraenze des oesterreichischen Kaisertrums: ein Versuch*. C. Gerold, Wien, 1829.

Jurišić, I., »Saželi spisa o organizaciji Karlovačke Vojne krajine od 1733. do 1763. iz Ratnog arhiva u Beču«. *Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, br. 28, Zagreb, 1995. str. 264-265.

Jurišić, I., Karlovački generalat u reformama habsburškoga dvorskog apsolutizma. Primjer Hildburghausenovih reformi (1737-1749). Doktorski rad. Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1998.

Kaser, K., *Slobodan seljak i vojnik: povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535-1881)*. Zagreb, 1997.

Lopašić, R., *Spomenici Hrvatske krajine III*, L. Hartman (Kugli & Deutsch), Zagreb, 1898.

Moačanin, F., »Vojna Krajina do kantonskog uređenja 1787.«, *Vojna krajina: povijesni pregled - historiografija - rasprave,* Zagreb, 1984, str. 23-56.

Moačanin, F., »Dva pokušaja iz područja historije Vojne krajine«, *Historijski zbornik*. god. XIV, Zagreb, 1961, str. 287-288.

Novak, G., »Dalmacija godine 1775/6. gledana očima jednog suvremenika«, *Starine* JAZU, sv. 49, Zagreb, 1959.

Novak, G., »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane«, *Zbornik za narodni život i običaje*, knjiga 45, JAZU, Zagreb, 1971, str. 579-603.

Novak, M., »Generalni providuri Dalmacije i Albanije u XVIII stoljeću«, *Radovi instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, svezak IV-V, Zagreb, 1958/59.

Omašić, V., »Prilozi poznavanju društveno-ekonomskih prilika u trogirskom distriktu u XVIII stoljeću«, *Izdanje Historijskog arhiva Split*, br. 6, Split, 1967.

Pavličević, D. (urednik), *Vojna krajina: povijesni pregled-historiografija-rasprave*, Zagreb, 1984.

Pavličević, D., *Hrvatske kućne zadruge*, Zagreb, 1989.

Pavličević, D., »Krajiško zadružno zakonodavstvo: 1807-1889«, *Radovi Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 25, Zagreb, 1992, str. 149-162.

Peričić, Š., »Prilog poznavanju agrarnih odnosa u mletačkoj Dalmaciji«, *Zavod za povijesne znanosti u Zadru*, sv. 34. Zadar, 1992, str. 135-159.

Raukar, T., »Društvene strukture u mletačkoj Dalmaciji«, u Društveni *razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, urednik M. Gross, Zagreb, 1981.

Senđerđi, J., »Prvi zemaljski jozefinski premjer«, *Geodetski list*, br. 1-3, 1958, str. 64-73, br. 7-9, str. 382-396.

Stančić, N., »Socijalna struktura i nacionalna integracija«, *Naše teme*, br. 11. Zagreb, 1982, str. 1901-1908.

Stanojević, G., »Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699«, *Iz ratne prošlosti naših naroda*, knjiga 42. Beograd, 1962.

Stanojević, G. (urednik), »Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVII vijeka«, *Istorijski institut*, posebna izdanja, knjiga 14. Beograd, 1970.

Utješenović Ostrožinski, O., *Vojna Krajina*, Zagreb, 1988.

Valentić, M., »Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790-1881«, u *Vojna krajina: povijesni pregled - historiografija - rasprave*, Zagreb, 1984, str. 57-91.

Vaniček, F., *Specialgesichte der Militärgrenze*, Wien, 1875.

COMPARATIVE ANALYSIS OF RURAL SETTLEMENTS IN VENETIAN AND HABSBURG KRAJINAS

Summary

Along the entire Habsburg and Venetian borderline with the Ottoman Empire, the newly shaped borderland territory embraced a segment of social and ethnic entity developed under the Ottoman rule. On both sides of the border the Vlach or Morlacchi element had the same priority - defence. However, despite all similarities, borderland communities developed differently within states they belonged to. Their different position and relation of the Habsburg Monarchy and the Venetian Republic to their *krajišniks* is clearly manifested through the difference of their settlements and structure of land properties. Already the first insight into land regulations of the Habsburg Monarchy contained in »Krajina Rights« and those of the Venetian Republic from Morosini's agrarian reforms to Grimani's agrarian law shows great similarities. In both cases land is stately-owned and Vlachs or Morlacks are the only land holders who received the land as compensation for military service. Regulations on inheritance of land properties are also almost identical. However, newly colonised Vlach settlements in Habsburg Krajina and Morlack settlements in Venetian Krajina were entirely different. Paradoxically, there were no particular regulations of land redistribution in the Karlovac Generalate up to 1754. In Varaždin Generalate where »Statuta Valachorum« was established already in 1630 prescribing the colonisation and rights of borderland population. On the other hand, in the territory of the Karlovac Generalate such regulations were issued within »Krajina Rights«. In other words, when the colonisation was almost over. Thus, the Court Chamber had no legal foundation to influence forming of new settlements or land redistribution up to 1754. All assigned land plots within a settlement had the same size, but they differed from settlement to settlement, as well as village services. This resulted in proceeding with unplanned construction in rural settlements within Krajina. The ideal of planned

borderland settlement was reached only at the end of the 18th century. With a strong state legislature the Monarchy finally entered all segments of borderland life, determining where *krajiöniks* would live, mode of production, their mutual relations within *zadrugas*, structure and size of settlement, clothing (attempt of uniformity) all up to the outward appearance of their houses. Their newly colonised settlements now have a symmetrical structure, land plots are similar in size and the shape of parcels is regular. New Vlach settlements appear by planned parcellation under strict control of the state. Despite frequent rebellions and a strong identity, from the end of the 18th century Vlachs mostly lived according to strict rules of the Habsburg military spirit. The Venetian Republic passed the first land property laws very early, legalising Morlack colonisation and concisely regulating land distribution and tax rates for the whole Venetian Krajina. Nevertheless, the Venetian Republic never succeeded in influencing the life and customs of the Morlack population. For Venice Morlacks were only important as borderline defenders and tax payers. Their way of life was of minor interest. It was Grimani's agrarian law that tried to somewhat influence the Morlack rural economy, prescribing the type of corn to be sown. While Vlach autonomy was entirely eliminated and military administration brought into the last cell of society in the Habsburg Krajina, Venice had no will or power to act in the same way in its *krajinas*: at the bottom of the Venetian borderland organisation there was a space where some elements of local autonomy still coexisted. All throughout the Venetian rule Morlacks retained their autonomy to a great extent and customary law regulated their interrelations. The headman of the village (*harambaša*) was almost the only connection between Serenissima and Morlacks. A result of such relations was the occurrence of collective land *investitures* (assignments). It meant that the headman, a Morlack, redistributed the land individually. Different structure of settlements can, of course, be attributed to different economies of Vlachs and Morlacks. During the 18th century herding in the Habsburg *Krajina* lost its former significance, while in the Venetian *Krajina* it has retained its importance all up to the present days. Therefore, demands of settlement structure were different (herding economy required scattered colonies with concentrated pastureland, while agrarian economy demanded concentrated household and land plots). However, despite the difference in natural environment in Habsburg and Venetian *krajinas*, which accounted for different conditions of economy, it is beyond the question that the different structure of newly colonised rural settlements primarily resulted from dissimilar relations of Venice and Vienna towards their borderland territories and people who lived there (*krajiöniks*). Those relations clearly reflected the diversity in the political character of the Venetian Republic and the Habsburg Monarchy.

Borna Fürst-Bjeliš
Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb

Giovanni D'Alessio
Italia, Napoli

Olga Diklić
Hrvatska, Zagreb

MLETAČKI KATASTAR 18. STOLJEĆA I EKOHISTORIJSKA EVALUACIJA TROMEĐE

UDK: 528.4(497.5 Dalmatinska zagora)»17«
911.52(497.5 Dalmatinska zagora)»17«
Izvorni znanstveni rad

Originalni fragmenti mletačkog katastra iz 18. stoljeća, transkribirani za ovo istraživanje, korišteni su kao izvor za rekonstrukciju tipa i obilježja prirodne sredine u promjenjivom graničnom području Tromeđe. Analiza uključuje obradu katastarskog izvora, njegove mogućnosti/nemogućnosti, kao i analizu uvjeta prirodne sredine u ruralnom graničnom području.

UVOD

Katastarski podaci daju općenito širok raspon informacija. On prvenstveno ovisi o metodologiji popisivanja i izrade katastra. Najčešće uključuje populacijske podatke, različite vrste podataka i informacija o zemlji, veličini posjeda, odnosno zemljišnih čestica, strukturi i načinu korištenja te, eventualno, o stočnom fondu. Na temelju ovih izravnih numeričkih podataka moguće je dobiti niz različitih značajnih pokazatelja o prostoru (u vremenu), društvu, egzistencijalnom gospodarstvu i sl. Stoga, kako tekstualni, tako i grafički (kartografski) integralni dijelovi katastarske dokumentacije imaju jedinstvenu vrijednost u rekonstrukciji historijske geografije okoliša nekog područja.

KATASTAR I AGRARNA POLITIKA U DALMACIJI POD MLETAČKOM UPRAVOM U 18. STOLJEĆU

Razdoblje osmanske okupacije Dalmatinske Zagore prekinulo je kontinuitet vlasništva nad zemljom, te jednako tako utjecalo na promjenu agrarnih odnosa. Nakon ratova te Karlovačkog (1699.) i Požarevačkog (1718.) mirovnog sporazuma, Mletačka je Republika proširila i učvrstila svoje posjede u Dalmaciji do linije planinskih grebena Velebita i Dinare. Mletački teritorij prije proširenja nazivan je Starom stečevinom (*Aquisto Vecchio*). Stara stečevina je

obuhvaćala usku obalnu zonu i otoke. Nova (*Aquisto Nuovo*) i Najnovija (*Aquisto Nuovissimo*) stečevina odnose se na teritorij u zaleđu, odnosno na Dalmatinsku Zagoru.

Temeljna razlika između Stare i novih stečevina je u vlasništvu nad zemljom. U pravnom sustavu Stare stečevine zemlja je bila u privatnom vlasništvu, dok novostečena zemlja pripada državi i podjeljuje se samo u zakup. Zemlja je investiturama dodjeljivana u zakup stanovništvu koje je i dotada živjelo na tom području (kako svjetovnom, tako i crkvenom), ali i morlačkim doseljenicima iz dinarske unutrašnjosti. Politika podjele zemlje bila je regulirana agrarnim zakonima u okvirima određene agrarne operacije. Ovako dodjeljeni zemljišni posjedi nisu se smjeli mijenjati, dijeliti, niti prodavati ni na bilo koji način i niti u bilo kojem slučaju. »Linea Nani«, nekada politička granica, zadržala se kao granica dva pravna sustava.

Agrarne operacije pratila je izrada katastra koji je uključivao katastarski popis i katastarsku kartu (ponekad zajedno s topografskom kartom). Iako nam je poznat Zadarski katastar još iz 15. stoljeća (Antoljak,1949.), prva poznata agrarna operacija provedena je između 1672.-1675. na novostečenom području nakon Kandijskog rata (Grgić, 1962.).[1] Iako na teritoriju Stare stečevine, podjela i dodjela zemlje podvrgnuta je novom pravnom sustavu. Zemlja se, naime, kao vlasništvo države, dodjeljuje investiturama u zakup. Ovu prvu agrarnu operaciju pratila je izrada Morosini - Civranovog katastra i Calergijeve katastarske karte. Tijekom 18. stoljeća na teritoriju Nove stečevine poznate su nam dvije katastarske izmjere. Prva se odnosi na tzv.Vendramin katastar (1709.-1711.), a provedena je na novostečenom teritoriju nakon Karlovačkog mirovnog sporazuma. Druga se odnosi na Grimani katastar u okvirima Grimanijevog agrarnog zakona (»Legge agraria Grimani«) iz 1756. Ova dva katastra, udaljena gotovo pola stoljeća i temeljena na različitim metodologijama izrade, nisu, razumljivo, u potpunosti usporediva. Međutim, svakako su pogodni za uspostavljanje određenih prostornih i društvenih odnosa.

Osnovna je razlika između ova dva katastra u tome što je Vendramin katastar s početka stoljeća mnogo bogatiji podacima od Grimanijevog katastra. Sadrži tri skupine podataka: podaci o zemljišnim posjedima (količina, tj. veličina i struktura); populacijski podaci (odgovarajuća inačica dobno-spolne strukture); podaci o stočnom fondu (vrsta, broj) (Omašić, 1974.). Grimanijev katastar, nasuprot tome, ne sadrži nikakvih informacija o strukturama, ni strukturi zemljišnih posjeda prema načinu korištenja, niti o strukturi stanovništva, a također ne sadrži nikakvih podataka o stočnom fondu. Način na koji je sadržaj katastarskog popisa organiziran i prikazan je različit. Karte su izrađene također na drukčiji način. Katastarske karte Vendramin katastra imaju

[1] S ovim novostečenim posjedom (Klis-Split) pojam Nove stečevine po prvi je puta ušao u mletački pravni sustav. Međutim, nakon Karlovačkog mirovnog sporazuma 1699. termin je prenesen na aktualne nove posjede (Linea Grimani), dok, do tada, »nova« stečevina, administrativno postaje dio stare.

prikaz reljefa, označene granice katastarskih jedinica, te ucrtanu granicu između Stare i Nove stečevine. Na kartama Grimanijevog katastra ništa od toga nećemo naći. One prikazuju samo nacrt zemljišnih čestica. Za razliku od austrijskog katastra, 30-tak godina kasnije, koji prikazuje ukupan sadržaj nekog prostora kao detaljan plan, uključujući strukturu prema načinu korištenja zemljišta, zemljišne čestice u Grimanijevom katastru označene su samo obzirom na njihov odnos prema zakupcu. Svakom zakupcu dodijeljena je oznaka bojom i brojem za čitav posjed u zakupu, te daljne brojčane oznake za svaki pojedini fragment ukupne zemlje u zakupu.

Mjerne jedinice za površinu koje se koriste u oba katastra su padovanski kampi (Campo Padovano). Svaki padovanski kanap dijeli se u 4 kvarte (Quarti), a svaki kvarat u 210 tavola (Tavole). Pored domaćih mjera, ovo je najčešća i najbolje poznata mjera u većem dijelu Dalmacije. Najvjerojatnije je unesena iz Italije. Jedan padovanski kanap jednak je 0,36 ha, odnosno 3 655 m^2 (Herkov, 1977.).

DATIRANJE IZVORA

Katastarski izvori u ovom istraživanju pripadaju objema katastarskim izmjerama. Katastarski popisi za 8 sela na Teritoriju Knin, te za Teritorij »Morlaccha«, odnosno velebitsko podgorje, dijelovi su katastra Vendramin iz 1709. i 1710. godine. Katastarski popis s pripadajućom kartom za sela Mirillovich Sup. i Inf., kao i investiture za selo Mirillovich Sup. pripadaju Grimanijevom katastru. Investiture su prema izvornoj oznaci dokumenta iz 1751. godine, dok je katastar najvjerojatnije iz 1756.-1760.

Neki od izvora su originalno datirani, a neki nisu. Na temelju slaganja, odnosno neslaganja metodologija izrade, vrsta podataka i nekih drugih indikacija, bilo je moguće, s relativno velikom sigurnošću, datirati izvore. Identičnost metodologija katastara za Mirillovich Sup. (1751.) i za Mirillovich Sup. i Inf., te slaganje veličine posjeda u zakupu po glavi člana obitelji s Grimanijevim agrarnim zakonom iz 1756. (2 padovanska kanapa po glavi), kao i neslaganje u svim ovim elementima s katastrom Knina (1710.), potvrđuju stajalište da su oba katastra za sela Mirillovich dio Grimanijevog katastra. To potvrđuje također i činjenica da Mirillovich katastar sadrži i neke Odredbe (Terminacije) Francesca Grimanija koje su nedvojbeno dio Grimanijevog agrarnog zakona iz 1756. godine. Na naslovnici katastra je oznaka da je popis temeljen na Odredbi o investiturama za Mirillovich (1746/7?), te da je popraćen s kartom iz 1760. godine.

KATASTAR MIRILLOVICH

Katastar Mirillovich sastoji se od dva dijela. Prvi dio se sastoji od katastarskog popisa za Mirillovich Sup.& Inf. s pripadajućom kartom. Drugi

dio se sastoji od katastarskog popisa za Mirillovich Sup. s investiturama. Usporedba prezimena u oba katastarska popisa na karti i u investiturama jasno pokazuje da je riječ o dva odvojena sela. Njihovo precizno smještanje u stvarni prostor bilo je moguće tek nakon vrlo složene analize katastarskog popisa i katastarske karte, investitura i topografske karte u mjerilu 1:25 000 kroz niz elemenata: prezimena i sadašnji patronimički zaseoci, određeni karakteristični elementi prirodne sredine kao npr. imenovani brežuljci, izvori i vrela. Mirillovich Sup. & Inf. prikazani na katastarskoj karti odnose se na današnja sela i zaseoke Mirlović Zagora, Podumci i Ostrograšica. Drugo selo pod nazivom Mirillovich Sup. (s investiturama) odnosi se na današnje selo Mirlović Polje, smješteno na padinama planine Svilaje uz bujični tok Čikole, sjeverno od Petrovog polja. Oba ova sela pod svojim današnjim nazivima nalazimo samo stotinjak godina kasnije u prvom službenom popisu stanovništva 1857. godine.

ANALIZA

Analiza katastarskih izvora temelji se na dva različita tipa podataka. Prvi obuhvaća tekstualne i grafičke podatke koje nalazimo u tekstu popisa katastra, investiturama i na katastarskoj karti. Drugi se odnosi na numeričke podatke iz katastarskog popisa.

TEKSTUALNI I GRAFIČKI IZVORI PODATAKA (TEKST, INVESTITURE, KARTA)

Naziv sela i pitanje migracije

Jedno od prvih otvorenih pitanja koje je moguće postaviti proizlazi iz naziva katastra i imena sela. Kao što je već rečeno, dva su dijela katastra Mirillovich za dva odvojena sela. Iako istoga imena, nalaze se na relativno velikoj udaljenosti jedno od drugoga. Između njih pruža se više transverzalnih reljefnih oblika (Petrovo polje i niže gorsko područje Moseća) koje ih u stvarnosti još više udaljuju. Napokon, stotinu godina kasnije, sela mijenjaju nazive u Mirlović Zagora i Mirlović Polje. Jedno od njih, Mirlović Zagora, na temelju činjenice da se u selu nalazi katolička crkva (»St. Maria«) i župa (»Parroco Latino«) te, sudeći prema imenima njegovih stanovnika, pretežno je katoličko, dok drugo, Mirlović Polje, prema istim pokazateljima čini se da je pretežno pravoslavno (bez crkve ili župe). Poznato je da je područje Petrovog polja bilo iseljeno tijekom razdoblja nesigurnosti na granici. Smjerovi migracija uvijek su bili od istoka ili jugoistoka prema zapadu ili sjeverozapadu. Shodno tome, pitanje ostaje otvoreno – je li Mirlović Polje (Sup.) u to vrijeme bilo napušteno, te ponovno naseljeno ili kolonizirano u razdoblju nakon mirovnih sporazuma novim, pravoslavnim, morlačkim stanovništvom, dok je

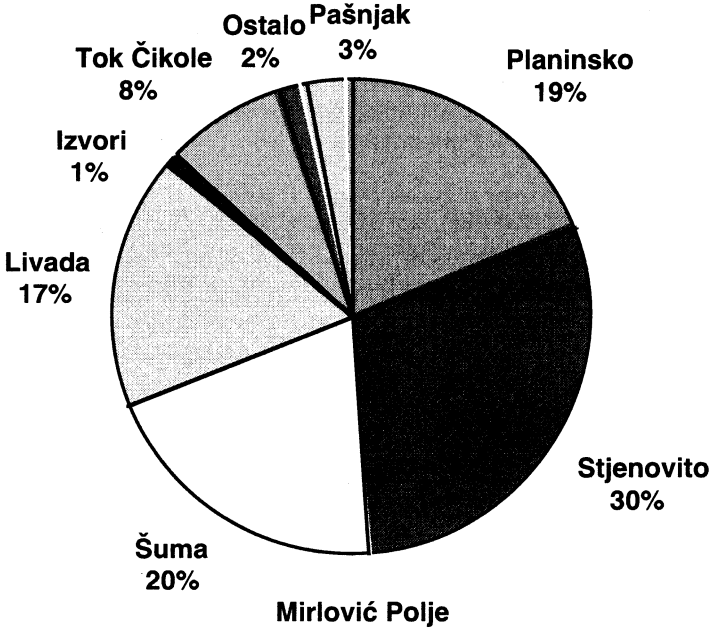
»staro« katoličko stanovništvo Mirlovića otišlo prema zapadu, preko Petrovog polja i Moseća na novu lokaciju u Zagori, istovremeno prenijevši i naziv sela.

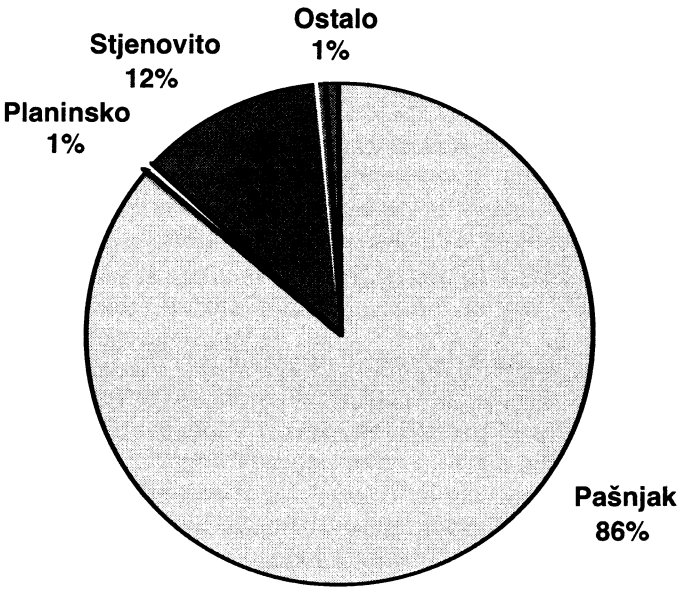
Obilježja prirodne sredine

Jedno od vrijednih tekstualnih dijelova katastra je opis granica zemljišnih čestica. On uključuje opis granica s drugim zakupcima ili opis karakterističnih obilježja prirodne sredine u slučaju da čestica nema granice s drugim zakupcem. Ova su obilježja korištena u analizi obilježja prirodne sredine.

Izrazi, koji označavaju obilježja prirodne sredine, klasificirani su u 11 osnovnih kategorija, koje ukazuju na prevladavajući tip prirodne sredine. Prvi značajni indikator je broj različitih izraza za isto obilježje, odnosno pojavu. Pokazuje se da najveći broj različitih izraza imaju, s jedne strane, najčešće pojave, odnosno, s druge strane, najvažnije pojave u kršu kao specifičnom tipu prirodne sredine. To su prvenstveno izvori vode, vrela (5), kao ključni i egzistencijalni elementi u kršu, a potom stijene i šuma, kao temeljni elementi u pejsažu. Registrirani su također i specifični krški oblici, kao što su spilje i uvale. Udjel (%) osnovnih kategorija pokazuje apsolutno prevladavanje stijena i golog kamena u oba sela. U ostalim kategorijama ova dva sela pokazuju

Sl. 1. *Obilježja prirodne sredine prema opisu granica iz katastarskog popisa*

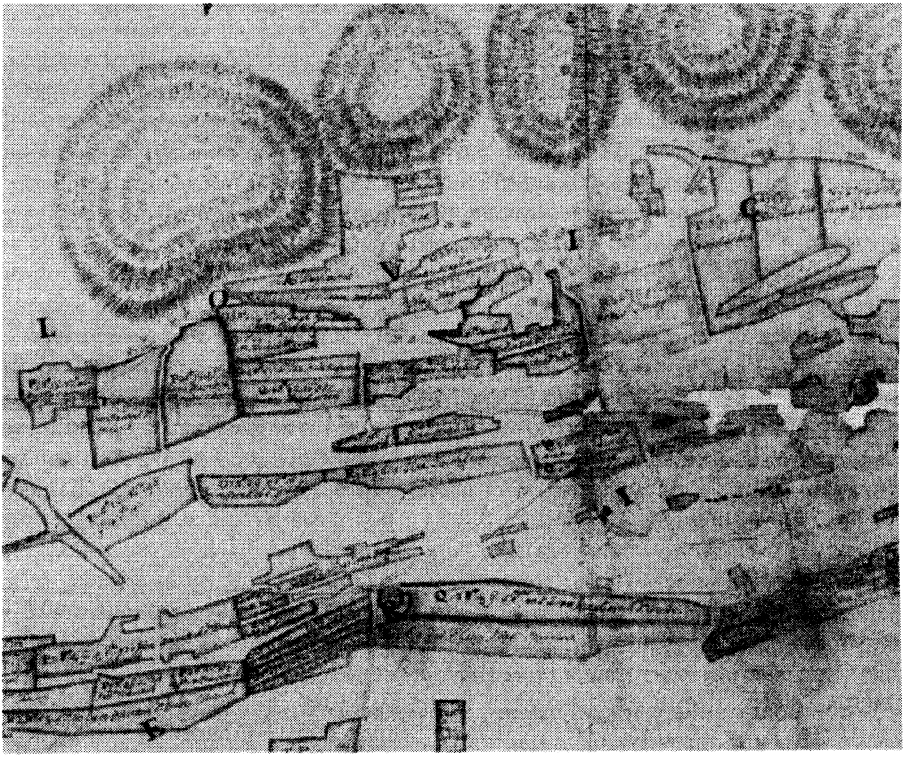

Mirlović Zagora

različita obilježja s obzirom na prirodnu sredinu. Područje Mirlović Zagore obilježeno je dominacijom pašnjaka (86%) u pejsažu, dok Mirlović Polje na padinama planine Svilaje pokazuje planinski tip prirodne sredine kroz izmjenu planinskih područja, stijena, šume i livada (Sl.1.).

Sama katastarska karta, kao grafički izvor podataka, iako ne sadrži prikaz reljefa u podlozi niti bilo kakve podatke o načinu korištenja zemljišta, ukazuje posredno na neke elemente prirodne sredine, kao i na tip agrarnog pejsaža (Sl.2.)

Sl. 2. *Isječak katastarske karte (Mirillovich Inferior)*

Nacrt zemljišnih čestica vrlo jasno pokazuje glavne plodne zone, a to su polja u kršu, uvale i ponikve. Jedini izravno naznačeni reljefni i hidrografski elementi su humovi (»humci«) i važniji izvori vode i vrela. Selo, označeno malim kućicama, smješteno je uglavnom u podnožju humova. Ovi su elementi, kao i distribucija zemljišnih čestica u zakupu po domaćinstvu (obitelji), dostatni za definiranje tipa agrarnog pejsaža.

TIP AGRARNOG PEJSAŽA

Osnovni elementi agrarnog pejsaža čine oblici agrarnih naselja i sustav njihove zemljišne razdiobe. Oni su međusobno vrlo usko povezani, stoga se oblik agrarnog pejzaža često naziva upravo prema specifičnom tipu zemljišne razdiobe (Crkvenčić, Malić, 1988.; Butlin, 1993.). Na temelju katastarske karte Mirlović Zagore agrarni se pejzaž može definirati kao vrsta »openfielda«, odnosno pejzaža otvorenih polja. Njegova su obilježja nepravilna, patronimička seoska naselja i zaseoci, sa zbijenim i nepravilno raspoređenim domaćinstvima. Njihov agrarni prostor se sastoji od više dijelova razbacanih po seoskom prostoru u blokovima različitih oblika. Domaćinstva imaju svoje posjede u gotovo svim tim dijelovima u obliku izduženih i najvećim dijelom međusobno paralelnih parcela. Ovaj tip agrarnog pejzaža uglavnom je povezan s egzistencijalnim tipom polikulture u kombinaciji sa stočarstvom, a u mediteranskom tipu prirodne sredine s tranhumancom. Mediteranska sredina reflektira specifične topografske i klimatske varijacije. Tri su topografska elementa, nizine, planine i pobrđa, uklopljena u oblik agrarnog pejzaža s posebnim naglaskom na obradive (ratarske) zone, pašnjake (posebno za ispašu ovaca i koza), te šume. Odnos između njih nikad nije bio stalan i nepromjenjiv, a s tendencijom porasta obradivih zemljišta i pašnjaka na račun šume (Butlin, 1993.,175). Dodatno važno obilježje mediteranske regije je uzgoj maslina, vinove loze te posebnih sorti voća (smokve, agrumi, bademi i lješnjaci). Mletačka agrarna politika u Zagori osobito je inzistirala na uzgoju maslina i/ili murvi što je i implementirala kao obvezu u investiturama. Naime, svaki je zakupac imao obvezu zasaditi i uzgojiti barem »4 stabla maslina«.

Tip nepravilnih patronimičkih zaselaka redovito je povezan sa seoskom socijalnom strukturom. Seoska sredina je socijalno i ekonomski zatvorena jer je ekonomski autarkična. Pejsaž otvorenih polja s razbacanim zemljišnim česticama, koje su dodatno razmjerno male, najčešće je znak »stare» i spontane naseljenosti (Crkvenčić, Malić, 1988.). Međutim, to u Dalmatinskoj zagori ne može biti slučaj, prvenstveno zbog osmanskog prekida spontane naseljenosti, zemljoposjedništva i agrarnih odnosa. S druge strane, investiture, sukladno agrarnom pravnom sustavu na teritoriju Nove stečevine, reguliraju pitanja vlasništva i raspolaganja zemljom. Zemlja je u vlasništvu države, a zakupci nisu ni na koji način mogli raspolagati zemljom u smislu njezine prodaje, zamjene ili cijepanja. Prema tome, razina rascjepkanosti i raspršenosti zemljišnih čestica ne može biti posljedica dijeljenja obitelji i posjeda, već vjerojatno prvenstveno posljedica (ne)mogućnosti lokalnih (mikro)uvjeta prirodne sredine. Brojna su izvješća (Novello, 2000.) o redovitim poplavama, močvarnim (i malaričnim) područjima s druge strane krške bezvodice, što dodatno smanjuje potencijalno obradive površine zemljišta.

NUMERIČKI IZVORI PODATAKA

Katastarski numerički podaci odnose se na populacijske podatke, tj. na broj stanovnika i broj obitelji, te na podatke o zemljišnom posjedu, tj. na ukupnu veličinu zemljišnog posjeda u zakupu, broj čestica (parcela), te na posebno iskazanu veličinu »podvornice«[2]. Na temelju ovih izravnih numeričkih podataka moguće je izraziti i određeni broj indirektnih pokazatelja. To su prvenstveno: prosječna veličina obitelji, fiziološka gustoća, količina zemlje po glavi stanovnika, prosječna veličina zemljišne čestice, frekvencija stvarnih veličina zemljišnih čestica i stupanj fragmentacije (Tab.1.).

Podaci o stanovnišvu i zemlji

Katastarski numerički podaci nam otkrivaju da su oba sela, Mirlović Polje (257 st.) i Mirlović Zagora (753 st.) u 18. stoljeću vrlo dobro naseljena, te da predstavljaju razmjerno velika sela, posebno Mirlović Zagora. Usporedba sa selima na Teritoriju Knin (1710.) gdje čak 3 od 8 naselja ima manje od 100 stanovnika (Vino Inf., 69 st.), razliku čini očitom. Prosječna veličina obitelji pokazuje da su zagorske obitelji u 18. stoljeću vrlo brojne (9 članova). Veličina je jednaka kako u Mirloviću tako i u Kninu, a također i na početku kao i sredinom stoljeća. Obično vrlo dobar pokazatelj, količina zemlje po glavi stanovnika, ovdje ima potpuno drugačiji smisao. Količina zemlje po glavi stanovnika je svugdje u Mirloviću ista, 2 padovanska kanapa. To je posljedica agrarnog zakona u okvirima Grimanijeve agrarne operacije na području Nove stečevine. Ovom Odredbom svaki je Morlak mogao dobiti 2 padovanska kanapa zemlje u zakup. Katastar bilježi da u slučaju da nije bilo dovoljno zemlje u selu, obitelj dobiva ostatak zemlje prema jednadžbi «2 padovanska kanapa po glavi« u drugim selima. Najčešće je to bilo uz rub Petrovog polja (Ottavize, Badagn, Umiglianovich). Usporedba sa Kninom, 50-tak godina ranije u okvirima Vendramin katastra, pokazuje drugačiji sustav raspodjele zemlje početkom stoljeća.

Prosječna veličina zemljišnih posjeda je manja od 10 ha, što ih svrstava u vrlo sitne (Crkvenčić, Malić, 1988.), čak i u današnjim uvjetima. Fiziološka gustoća[3] pokazuje vrlo visoke vrijednosti i značajne regionalne razlike između Mirlovića (140) i Knina (22,5). To je, razumljivo, uglavnom posljedica različitog tipa naseljenosti, nasljeđa, agrarnih operacija, te agrarnog

[2] Zemlja uz kuću.

[3] Izražava se odnosom ukupnog broja stanovnika/ 100 ha potencijalno iskoristive zemlje za proizvodnju hrane (Crkvenčić, Malić, 1988.).

Tablica 1. Stanovništvo i zemlja Dalmatinske Zagore u 18. stoljeću (prema katastarskim podacima)

MIRILLOVICH 1751./1760. (Mirlović Zagora - Mirlović Polje)						
PODRUČJE	Vel. zemlje (Campi)	Ukupan br. fragmenata	Prosj. broj fragmenata	Broj stanovnika	Broj zakupaca	Prosječna vel.obitelji
Mir. Sup.(Zagora)	817	509	1,6051	434	48	9,0417
Mir. Inf (Zagora)	473,6	244	1,941	319	32	9,9688
Ukupno Mir. Zagora	1290,6	753	1,7139	753	80	9,4125
Mir. Sup. (Polje)	514	161	3,1925	257	29	8,8621
KNIN 1710.						
PODRUČJE	Vel. zemlje (Campi)	Ukupan br. fragmenata	Prosj. broj fragmenata	Broj stanovnika	Broj zakupaca	Prosječna vel.obitelji
Sfverinaz	304,7	173	1,7613	95	14	6,7857
Raggie	842	345	2,4406	166	23	7,2174
Vidoglie	695,2	402	1,7294	239	32	7,4688
Tepliu	287	89	3,2247	94	8	11,75
Siverich	962,7	363	2,6521	287	32	8,9688
Vino Inf.	116,6	98	1,1898	69	6	11,5
Civiliani	381,1	215	1,7726	242	28	8,6429
Cosove	235,8	135	1,7467	110	16	6,875
Ukupno Knin	3825,1	1820	2,1017	1302	159	8,1887

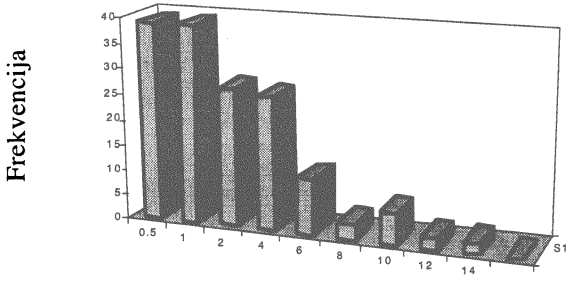
pravnog sustava i politike. Vrijednost fiziološke gustoće ima različit ponder u različitim uvjetima i različitim sustavima korištenja zemljišta. Pritisak na zemlju još je izraženiji u uvjetima polikulturne, samoopskrbne ekonomije.

Prosječna veličina fragmenta posjeda je između 1 – 3 padovanska kanapa, što je, također vrlo malo (0,35 – 1 ha). Razina fragmentacije pokazuje da je ona najjače izražena u Mirlović Zagori (Mirillovich. Sup.), a manje u Mirlović Polju i dijelu Mirlović Zagore - Mirillovich Inf.

Raspodjela frekvencije stvarnih veličina fragmenata pokazuje mnogo više. Najvišu frekvenciju općenito imaju najmanji fragmenti zemlje (Sl. 3.). Postoji, međutim i jasna razlika između frekvencije veličine »podvornice« i ostalih fragmenta. Distribucija frekvencija veličina podvornice pokazuje sustavno više vrijednosti u višim razredima, pogotovo u slučaju dijela Mirlović Zagore (Mirillovich Inf.).

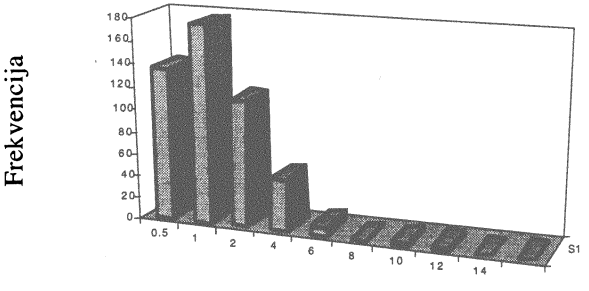
Sl.3. Distribucija veličina fragmenata posjeda

Mirillovich Sup.
(Polje) - 1751

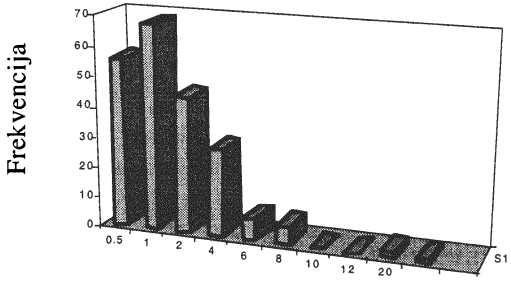
Posjed (Campi Padovani)

Mirillovich
Sup. (Zagora) - c. 1751-60

Posjed (Campi Padovani)

Mirillovich Inf. (Zagora)
- c. 1751-60

Posjed (Campi Padovani)

UMJESTO ZAKLJUČKA

U širem prostornom i vremenskom smislu, razlike su pretežno posljedica različitih agrarnih pravnih sustava i politike, kao što je to između Mirlovića i Knina, odnosno između Vendramin katastra i Grimanijevog katastra. Unutarnje razlike između pojedinih dijelova Mirlovića uglavnom su rezultat različitih (mikro)uvjeta prirodne sredine.

Napomena. Zahvalna sam profesoru emeritusu Ivanu Crkvenčiću na interesu i vrijednim sugestijama. Također se zahvaljujem dr. sc. Sanji Faivre i dr. sc. Sanji Lozić na profesionalnoj i tehničkoj podršci.

LITERATURA

Antoljak, S., »Zadarski katastik 15. stoljeća«, *Starine*, knj. 42, Zagreb, 1949.

Butlin, R., *Historical Geography, Through the Space and Time*, Edward Arnold, London, 1993.

Crkvenčić, I., Malić, A., *Agrarna geografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1988.

Crkvenčić, I., »Katastar i gruntovnica kao izvori geografske dokumen-tacije«, V. Kongres geografa FNRJ, Cetinje, 1959.

Grgić, I., *Prva agrarna operacija na mletačkoj Novoj stečevini u Dalmaciji*, Split, 1962.

Herkov, Z., »Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu«, *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol.8, Zagreb, 1977.

Novello, E., »Venetian Reclamation Works in the Dalmatian Border-lands in the 18th Century«, Conference Report presented at the Triplex Confinium Third International Project Conference: Eco-history of the Triplex Confinium, Zadar, May 3-7, 2000.

Omašić, V., »Katastik trogirskog dijela« »Nove stečevine iz 1711. godine«, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, Izdanje Historijskog arhiva, sv.8, Split, 1974.

VENETIAN CADASTRE AND THE ECO – HISTORICAL EVALUATION OF TRIPLEX CONFINIUM (18TH CENTURY)

Summary

The original Venetian cadastre from the 18 th century has been used as a source for the reconstruction of the environmental conditions in the changing border area of Triplex Confinium. The anaysis includes the cadastral source, its possibilities/unpossibilities, as well as environmental condition of the rural border area in a way that has not been researched before. In the wider spatial and temporal sense, the differences in the land distribution are mostly the consequence of different agrarian legal systems and policies, as it is between Mirlovic and Knin, e.g. between Vendramin cadastre and Grimani cadastre. The internal differences within the parts of the Mirlović are mainly the result of different micro-environmental situation.

Dino Mujadžević
Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb

NOVA HABSBURŠKO-OSMANSKA GRANICA U POUNJU KRAJEM 18. STOLJEĆA I JEDAN OSMANSKI DOKUMENT IZ 1795.

UDK: 94(094)(560:436-89»17«
Izvorni znanstveni rad

Ovaj je rad pokušaj sabiranja poznatih i izlaganja nekih novih spoznaja o povijesti razvoja hrvatsko-bosanskohercegovačke granice u Pounju. Autor koristi izvornu hududnamu, osmanski spis o razgraničenju, iz 1795., koji detaljno opisuje graničnu crtu, uspoređujući je s ranije poznatim hududnamama. Istražujući njezinu konkretnohistorijsku genezu, ističe da je s obje strane cilj bio usuglasiti što je moguće funkcionalniju granicu. Rad sadržava i hrvatski prijevod teksta hududname iz 1795. godine.

UVOD

Ovim radom pokušao sam sabrati stare i dodati neke nove spoznaje o povijesti razvoja hrvatsko-bosanskohercegovačke granice u Pounju koristeći se kao izvornom hududnamom, osmanskim spisom o razgraničenju, iz 1795., koje detaljno opisuju graničnu crtu. Poznate su nam još hududname iz 1700. i 1719,[1] od kojih je prva sačuvana u orginalu, a druga u njemačkom prijevodu.

Granična promjena u Pounju nakon Velikog rata 1683.-1699. bila je najveća i najdalekosežnija, dok izmjene granice u 18. stoljeću nisu bile većeg opsega.

Opsežnost i raznovrsnost podataka u izvorima ove vrste nisu dosada privukli veću pažnju znanstvenika. Hududname se mogu biti korisne za geografska, ekohistorijska i društveno-gospodarska istraživanja, ali i druge vrste istraživanja.

Proučavanje triju graničnih crta pokazuje da su obje strane pokušale stvoriti granicu koju će lakše moći kontrolirati i koja im ne bi bila izvor nemira

[1] O razgraničenju i hududnami iz 1700., uključujući i njen tekst u originalu i prijevodu, v. Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema odredbama Karlovačkog mira 1699*, Sarajevo 1973. Tekst njemačkog prijevoda hududname iz 1719. donosi Stjepan pl. Srkulj, u članku »Uređenje međa po Karlovačkom i Požarevačkom miru«, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga Zemaljskoga Arhiva*, XXX, Zagreb 1907., 38.-43.

i sukoba. Granična izaslanstva pokušala su, u danim okolnostima, postići »mokru među« služeći se, što je više bilo moguće, potocima i jarcima. Ipak kontrola granice u 18. i 19. stoljeću nije u potpunosti ostvarena, pa razbojstva i nemiri na granici u Pounju traju povremno sve do austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine.

1. HABSBURŠKO-OSMANSKI RAT 1788.-1791. I MIROVNI UGOVOR U SVIŠTOVU.

Rusija je 1735. ponovo zaratila s Osmanskim Carstvom, a 1736. pridružila joj se Habsburška monarhija. Upravo su pobjede u ejaletu Bosna nad vojskom habsburškog generala Josefa Hildburghausena, posebno katastrofalni poraz njegove vojske kod Banja Luke u kolovozu 1737. označile preokret u ratu koji je do tada, posebno na istočnobalkanskom bojištu, bio vrlo nepovoljan za Osmanlije.[2] Do 1739. osmanska vojska je povratila Beograd i cijelu sjevernu Srbiju, pa je na mirovnim pregovorima u Beogradu iste godine Habsburška Monarhija odstupila sjevernu Srbiju s Beogradom i pojas uz Unu i Savu, koji joj je pripao mirovnim ugovorom u Požarevcu, no granica, uspostavljena oko Novog i Furjana 1718, nije mjenjana.[3] Nisu poznate osmanske *hududname* iz tog vremena, ali poznato je da je osmanska administracija sastavila *tapu tahrir defteri* o ponovovo zadobivenim teritorijima, a dokumenti ove vrste vrlo su rijetki u 18. stoljeću. Dokument takve vrste prvenstveno je načinjen radi evidentiranje zatečenog stanja nakon habsburškog povlačenja.[4]

Habsburško-osmanski rat izbio je ponovo početkom 1788., poznat u literaturi kao Dubički rat. Habsburški monarh Josip II ušao je u rat priključujući se Rusiji u njenom ratu protiv Osmanskog carstva, koji je započeo prethodne 1787.[5] Dok su habsburške snage u sjevernoj Srbiji imale više uspjeha zbog pomoći koju im je pružalo lokalno stanovništvo, u Bosni habsburška vojska nije uspjela izvojevati odlučnu pobjedu, tako da je do trenutka prestanka ratnih operacija habsburška vojska zauzela samo Bosansku Dubicu, Bosansku Gradišku i Novi, te dvije manje tvrđave, Cetin i Drežnik. Mršavi ratni rezultati, postignuti uz velike novčane napore, kao i prijetnja Francuske revolucije i pritisak Pruske, nagnali su Habsburšku monahiju da pokrene mirovne pregovore u Svištovu, gradiću na Dunavu u Bugarskoj, dok je Rusija istovremeno vodila mirovne pregovore u Jašiju.[6]

---

[2] *Historija naroda Jugoslavije. II*, Zagreb 1959, 1324.-1326.

[3] Milan Kruhek, »Granice Hrvatskog Kraljevstva u međunarodnim državnim ugovorima«, *Povijesni Prilozi*, X ,1991, 37.-80

[4] Usmena informacija osmanista Nenada Moačanina

[5] v. bilješku 1.

[6] isto

Zbog nepovoljnih međunarodnih okolnosti novi habsburški vladar Leopold II pristao je na ustupanje velike većine osvojenih područja. 4. kolovoza 1791. habsburško i osmansko izaslanstvo potpisala su mirovni ugovor u Svištovu.[7] Taj mirovni ugovor označio je propast bečke politike otvorenog rata protiv Osmanskog carstva.

Prvi članak mirovnog ugovora u Svištovu obećao je amnestiju svim osmanskim kršćanima koji su za vrijeme rata ustali protiv osmanske vlasti djelujući uglavnom u Srbiji ali i u ejaletu Bosna. Četvrti članak tog ugovora obavezivao je habsburšku stranu na predaju svih osvojenih područja u Srbiji i Bosni osim tvrđava Cetin i Drežnik, te teritorijalnog pojasa sjeverno i južno od te dvije tvrđave, kao i tvrđave Stara Oršava u današnjoj Rumunjskoj. U listopadu 1791. je organizirana predaja Beograda i drugih područja pod habsburškom okupacijom, a zatim je uslijedilo određivanje nove granice od Gline do Medviđe Glavice putem mješovitog povjerenstva koje je osnovano prema odredbama mirovnog ugovora.[8]

2. NASTANAK HUDUDNAME IZ 1795.

Kao što se navodi u hududnami iz 1795. mirovnom sporazumu je bila pridodana specijalna mapa (*harita)* koja je sadržavala i detalnje upute o budućem razgraničenju.[9]

Treći članak, u sklopu teksta uz mapu, predvidio je da Osmansko carstvo:

(...) područja između Une i Korane prepusti carskoj državi (Habsburškoj monarhiji, op.p.), osim *označenih mjesta i zemljišta, te (...) zajedno s kadilucima Cetin i Drežnik napusti.*[10]

Kako bi se ta izmjena granice u Habsburšku korist provela potkraj 1791. imenovano je zajedničko povjerenstvo u koje je habsburška strana imenovala generala Laudona, zapovjednika habsburškog bosanskog fronta, dok je osmanska strana imenovala Ismail efendiju.[11]

Nova habsburška stečevina je bila velika nešto više od 11 i pol kvadratnih milja, a nova granica povlačila se od ušća potoka Maljevca u Glinu do ušća Adžinog potoka (Aginog potoka), zatim u području nedaleko od Plitivičkih jezera, te južnije u području sela Vagan, Kupirevo, Srb, Dobroselo i Lapac.[12]

Na novoj granici su se, kao i 1699. i 1700., postavljali brojem označeni granični znakovi-humke, posebno napravljeni nanošenjem određene količine zemlje i podizanjem drvenog stupa, no još se uvijek pored ovakvih znakova za

---

[7] Kruhek, 1991., 74.
[8] isto
[9] BOA, MMB, 10301
[10] isto
[11] isto; Kruhek, 1991., 74.
[12] Franz Vaniček, *Spezialgeschichte der Militärgrenze* III, Beč 1875, 59.

razgraničenje koriste i mjesna stabla, kamenje, uzvisine ili drugi objekti na terenu, na koje se urezuju znamenja obiju država.

Primjetna je tendencija uspostavljanja »mokre međe« gdje god je to bilo moguće, pa granica jednim svojim velikim dijelom slijedi potoke i »otvorene jarke« (*açılan hendeqler*).

Točno određivanje granične linije odgađalo se ipak do 1795. budući da je osmanska strana otezala dovršenje utvrđivanja granice koristeći vrlo nepovoljnu habsburšku međunarodnu poziciju i držeći neka još uvijek neke dijelove teritorija predviđenog za odstupanje habsburškoj strani pod svojom okupacijom. Ipak u prosincu 1795. završeno je razgraničenje u potpunosti.[13]

Dvojica izaslanika, članovi povjerenstva za razgraničenja, general Laudon i Ismail efendi potpisali su po obavljenom poslu 29. prosinca 1795./17. Džumadelahira 1210. i kratku »Dubičku konvenciju«,[14] dokument od dva članaka kojim se regulira pogranična suradnja i uspostavlja obrazac rješavanja mogućih kriza izazavanih pograničnim incidentima.

3. HUDUDNAMA IZ 1795.

Hududnama (osm. isprava o razgraničenju) iz 1795. nije dosada bila poznata ni u usko specijaliziranoj osmanističkoj literaturi. Pronađena 1999. u istanbulskom Osmanskom arhivu Predsjedništva vlade (*Bas,bakanlık Osmanlı Ars,ivi-BOA)* kao dio kasnije pridodani dio spisa koji uglavnom sadrži porezne dokumente iz ranijeg razdoblja za područje bosanskog ejaleta. Ljubaznošću g. Moačanina dobio sam fotokopiju, pa sam obradio i preveo ovaj važan osmanski dokument s kraja 18. stoljeća.

Hududnama je naslovljena »(Ovo) je hududnama koju je preveo povjerenik za razgraničenje Uzvišene države, Ismail efendija (osm. *Devlet-i aliye muhaddidi Ismail efendinin tercüme eylediği hududnamedir*)«. Za razliku od hududnama iz 1700. i 1719, za hududnamu iz 1795. znamo i ime pouzdano poznatog sastavljača, Ismail efendije. Istu osobu habsburški dokumenti potpunije nazivaju Ismail Ismeti *Rüznameci*.

Sam naslov daje naslutiti da je ova hududnama, za razliku od prve dvije hududname, nastala kao prijevod dokumenta kojeg je načinila habsburška strana, a ne kao izvorni osmanski dokument. Mnogi detalji razgraničenja 1791.-1795. još uvijek su neistraženi, no čini se da je ovakvo stanje posljedica nadmoćnog položaja habsburškog izaslanstva za razgraničenje u odnosu na osmansko izaslanstvo u povjerenstvu za pregovore. Osmanska je strana naime ona na čiju se štetu povlači granica.

Dokument je mnogo opsežniji nego hududnama iz 1719., ali je ipak otprilike dvaput kraći nego hududnama iz 1700. Granične promjene su naime obuhvaćale gotov čitav potez između rijeke Gline i Medviđe Glavice.

---

[13] isto

[14] njemački tekst konvencije u isto, 63.

Rukopis dokumenta se ne odlikuje nikakvom kaligrafskom i diplomatičkom posebnošću, čak možemo zaključit da predstavlja nazadak u odnosu na rukopise hududname iz 1700. koji su pisani mnogo pravilnijim pismom *nesih* i posjeduju ovjeru sarajevskog kadije.

Za razliku od hududname iz 1700., osmanski jezik, upotrebljen u dokumentu, nije sofisticiran i u njemu su prisutne mnoge posuđenice iz južnoslavenskih jezika. Ove posuđenice zamjenjuju često i sasvim uobičajene osmanske riječi, pa tako Ismail efendija često upotrebljava južnoslavensku posuđenicu *botoq* kao zamjenu za osmansku riječ *çay* u značenju potoka ili rječice.

Prijevod teksta hududname iz 1795:

(...) Na osnovu carskog ugovora, koji je sklopljen i sastavljen 3. zulhidže 1205 i 4. kolovoza 1791 po Isinom rođenju između uzvišene vječne države i carske države u gradu Svištovu sa znanjem predstavnika obiju država, te prema trećem dijelu potpisane, zapečaćene i uvažene mape koja je pridodana spomenutom posebnom ugovoru, utvrđuje se da područje između Une i Korane prepusti carskoj državi, osim označenih mjesta i zemljišta, te da se zajedno s kadilucima Cetin i Drežnik napusti. Na osnovu naredbe spomenutog trećeg dijela od desne obale rijeke Gline, i to od mjesta gdje se potok Maljevac ulijeva u rijeku Glinu, dolazi se do ušća potoka Cetina u rijeku Koranu u stvari ispred tvrđave Izačić. Na osnovu uvažene mape prepuštaju se carskoj državi po dužnosti od sjevera prema jugu, zajedno s kadilukom Cetin, lokacije humki koje su označene i obilježene brojem kako bi bile granični znakovi prema mjestima s kojima graniče.

Na opisani način obzanjuju se 15. muharema 1208. mjesta i humke koje prepušta spomenuta država počevši od znaka koji je uvažen na početku granice ejaleta Bosna kao što je označeno i zabilježeno u staroj hududnami na osnovu prethodno sklopljenog ugovora u mjestu po imenu Požarevac. Na granici tvrđave Cetin, koja se nalazi s onu stranu Une, na lijevoj obali Gline, granici dviju država, na sredini mjesta gdje se ulijeva rječica Rabinja, uvažena je i nalazila se 62. humka. Budući da je mjesno grabovo stablo, koje se nalazi na desnoj strani mjesta gdje se na desnoj strani rijeke Gline ulijeva potok Maljevac i koje se nalazi na u posjedu uzvišene države ispod brda Bešin grob, granični znak, sada spomenuta humka je označena i opet obilježena brojem 62 od strane Njemačke i iznova promjenjena, kako bi bila početak novog razgraničenja, i uvažena kao prva humka. Na spomenuto drvo i na tamo prisutni veliki kamen urezani su nožem spomenuti broj i znamenja dviju strana. Neka korištenje potoka Mali Maljevac bude dopušteno stanovništvu obiju strana. Neka bude dozvoljeno uzimanje vode sa malog izvora po imenu Belšenkovica koji se nalazi u blizini spomenutog potoka Mali Maljevac. Od njega desnom stranom spomenutog potoka Mali Maljevac ide se prema gornjnoj jugozapadnoj strani do stupa podignutog od hrastovog stabla, koji se nalazi u maloj dolini ispod brda Buhače pored Livade Mehmeda Karajića, i na koji se utiskuje 63. broj i oko njega se nasipa šest »šohova« njemačke veličine zemlje. Nakon što se došlo do položene i uzdignute humke završena je granica uz Mali Maljevac. I nakon što se iznova otvorenim jarkom prolazeći preko na jugu

smještenih Međeda i Karačanskih Njiva došlo do humke koja je na mjestu na kojem dotiče mjesto po imenu Dubrava na lijevoj obali potoka Graborska, nasuprot planine Slatina koja je u posjedu Uzvišene države, te koja je označena također od hrasta načinjenim stupom i s biljegom 64. broja, i položena nasipanjem zemlje uokolo. I od nje se ide lijevom obalom spomenutog potoka Graborska prema gornjoj zapadnoj strani, te se posred mjesta gdje se sjedinjuju potok Martinovac, drugim imenom Glavarac, i spomenuti potok Graborsko označuje sa stupom također izrađenim od hrasta i obilježenim 65. brojem, te se iznova dolazi do priznate humke, položene nasipanjem zemlje uokolo. Krenuvši od nje lijevom obalom potoka Martinovca i prešavši podnožje brda Bešina Glavica dolazi se do izvora smještenog na jugu i do iznova položene i priznate humke s hrastovim stupom koji sadrži 66.broj. I od nje, odvojivši se od dva mjesta u podnožju brda Donji Martinovac, i prošavši prema jugu na kraju doline Martinovac i na krajevima mjesta po imenu Brusovačka Kosa i brda Vasanski dol, koji se nalazi u vlasti Uzvišene države, dolazi se visokom mjestu do iznova označene i priznate humke, također sa stupom, označene i pod 67. brojem. I od nje pošavši stalno prema jugu i iznova kratkim otvorenim jarkom dolazi se na desnoj strani do Vasanskog Potoka, smještenog u dolini Vasanski dol, i spomenutim potokom do njegovog izvora. I od njega dolazi se do humke koja je označena i obilježena sa stupom, pod 68. brojem te iznova položena i priznata između Jusufagića Potoka, koji je spojen s Besilovačkom Kosom, i spomenutog potoka Vasanski Dol. I (krenuvši) od nje velikm otvorenim jarkom i prolazeći prema jugozapadu preko spomenutog Jusufagića Potoka dolazi se do mjesta gdje spomenuti potok teče prema Šiljkovači i do humke koja je označena , obilježena stupom, pod 69. brojem te iznova položena i priznata. I idući od nje lijevom obalom potoka Šiljkovača prema gore i prema jugozapadu, te došavši lijevom obalom spomenutog potoka iznova do kraja otvorenog jarka ide se rječicom, koja teče od mjesta po imenu Bajin Dol, do spomenutog Bajinog Dola i dolazi do samog podnožja Komesarske Kose, postavljenog i priznatog mjesta gdje je humka s naokolo razasutom zemljom, označena tamošnjom bukvom i na kojoj je utisnut 70. broj. I (krenuvši) od njega i prošavši iznova preko Imočca podnožje Komesarske Kose otvorenim jarkom ide se prema jugu, te se na mjestu, gdje se jedno drugom pridružuju brdo Gredar i brdo Vučuk, ispod spomenutog Gredara, na lijevoj strani Bajinog Dola i na desnoj obali Đurinog Potoka dolazi do također stupom obilježene i označene humke pod 71. brojem, koja je nasipanjem zemlje uokolo iznova položena i priznata. I (krenuvši) od nje stalno prema jugu i prošavši iznova otvorenim jarkom, poslije toga okrenuvši se prema jugozapadu lijevom obalom Đurinog Potoka (dolazi se) do mjesta gdje se susreće s potokom Klemenska. I (krenuvši) od njega lijevom obalom spomenutog potoka Klemenska (dolazi se) do njegovog izvora ispod stabla bukve. I (krenuvši) od njega iznova otvorenim jarkom ispod spomenutog stabla bukve, nasuprot brda Debeljak koje je u vlasti Uzvišene države.[15]

[15] s osmanskog jezika preveo Dino Mujadžević, original u BOA, MMB, 10301

ZAKLJUČAK

Ovaj je rad pokušaj sabiranja poznatih i izlaganja nekih novih spoznaja o povijesti razvoja hrvatsko-bosanskohercegovačke granice u Pounju. Autor koristi izvornu hududnamu, osmanski spis o razgraničenju, iz 1795., koji detaljno opisuje graničnu crtu, uspoređujući je s ranije poznatim hududnamama. Istražujući njezinu konkretnohistorijsku genezu, on sažima učinke habsburško-osmanskog rata 1788.-1791. godine u globalnim imperijalnim razmjerima te u pograničnim krajevima, naročito onima u kojima se najviše ratovalo. Ističe da je Svištovski mirovni ugovor od 4. kolovoza 1791. godine izraz habsburškog priznanja sloma vlastitih imperijalnih ambicija na europskom Jugoistoku. U procesu razgraničenja je s obje strane cilj bio usuglasiti što je moguće funkcionalniju granicu. Lokalno to nije bilo jednostavno svugdje ostvariti, a ponajteže u Pounju, gdje se rad na razgraničenju produžio do 1795. godine. Rad sadržava i hrvatski prijevod teksta hududname iz 1795. godine.

NEW HABSBURG-OTTOMAN BORDER IN POUNJE AT THE END OF THE 18TH CENTURY AND ONE OTTOMAN DOCUMENT FROM 1795

Summary

The author assembled and systematized information on the history of the development of the Croatian - Bosnian and Herzegowinian border in Pounje (Una river valley) supplementing it with several new deductions. He used *hududnama* from 1795, up till now unused Ottoman manuscript on the delimitation between the Ottoman and the Habsburg Empire, recounting in detail their shared borderline. The author compared the 1795 *hududnama* with some other, already known to historians. Investigating its concrete historical genesis he summarized the consequences of the Habsburg-Ottoman war (lasting from 1788 until 1791) in the global imperial framework and more specifically in the context of the border area mostly affected by intensive clashes. He emphasized that the Sistowa Peace Treaty (August 4, 1791) expressed and acknowledged the breakdown of the Habsburg imperial ambitions in the European Southeast. In the process of delimitation both sides attempted to agree upon the most functional borderline. Locally, it was not always easy to achieve, and it was the most difficult in Pounje, where the delimitation lasted until 1795. The paper also includes a Croatian translation of the *hududnama* from 1795, a source imbued with many eco-historical observations.

Snježana Šušnjara
Hrvatsko kulturno društvo »Napredak«, Sarajevo

IZVORI BOSANSKIH FRANJEVACA O PRIRODNIM NEPOGODAMA U BOSNI I NA TROMEĐI U 18. STOLJEĆU

UDK: 551.5(497.16) »17«
Izvorni znanstveni rad

Cilj ovoga rada jest predstaviti prirodne nepogode (bolesti, glad, poplave, klimatsku situaciju i dr.) u 18. stoljeću u Bosni i Hercegovini, kako je to učinjeno u ljetopisima i kronikama bosanskih franjevaca koji su živjeli i radili u 18. stoljeću. Prikupljeni podaci su predstavljeni kronološki te uneseni u tabele, što pruža mogućnost statističke obrade. Na osnovi dobivenih rezultata autorica je prikazala interesantan pregled nekoliko različitih aspekata ecohistorije Bosne i Hercegovine, kao dijela Triplex Confiniuma u njegovu širem značenju.

Osamnaesto stoljeće za bosanske franjevce predstavlja razdoblje zatišja nakon burnih ratnih zbivanja u 17. stoljeću i sve teže svakodnevnice. Međutim, ne može se reći da je i ovo vrijeme bilo jednostavno i bez stalnih trzavica i nesporazuma što zbog sve težeg podnošenja turskog jarma, a što zbog čestih prirodnih nepogoda i bolesti, koje su pogađale ionako iscrpljen narod Bosne.

U 18. stoljeću katoličke župe u Bosni i Hercegovini bile su podijeljene na tri distrikta: Fojnički, Sutješki i Kreševski s pripadajućim franjevačkim samostanima u njima. Franjevci su bili aktivni ljetopisci koji su nastojali zabilježiti događaje od važnosti i sačuvati ih od zaborava. Budući da su franjevci, na neki način, imali zadatak zapisivati zbivanja u područjima koja su pripadala određenim samostanima, oni su tom poslu revno pristupali. Htjeli su zaštiti prošlost od zaborava, ali i ostaviti tragove-svjedočanstva o teškom življenju pod turskim jarmom u to vrijeme, kojemu ni prirodne nepogode nisu bile ravne.

Tako se u sva tri samostana nalaze značajne kronike iz 18. stoljeća koje pišu franjevci Lašvanin, Baltić, Benić i Bogdanović. Svi oni su završili klasičnu školu u samostanima po Bosni, a onda bi odlazili u Italiju, Mađarsku i neke druge zemlje na studije. U ljetopisima ih susrećemo u ulozi gvardijana samostana, te su kao takvi bili upućeni u sva zbivanja u samostanima i njihovoj okolici, mjerodavni za izvijestiti i zabilježiti. Lašvanin piše uglavnom o zbivanju u fojničkom samostanu, Bogdanović opisuje nedaće kreševske župe, a

Benić sutješke. Baltićev ljetopis nije strogo vezan uz kraj, premda je najviše pisao o Gučoj Gori i travničkom kraju, gdje je i najviše službovao.[1]

Kronike su pisane latinskim jezikom, bosančicom, latinicom ili na hrvatskom jeziku. Danas se transkripti kronika nalaze u samostanima Kreševo, Sutjeska i Fojnica. Franjevački povjesničari Ignacije Gavran i Andrija Zirdum preveli su, proučili i obradili kronike, pripremivši ih za objavljivanje.

Franjevci su bilježili politička, socijalna i ekonomska zbivanja u Bosni u 18. stoljeću. Opisivali su svoje odnose s Turcima i njihovom vladom, što nikako nije bio jednostavan i ugodan posao. Uglavnom su pisali o samostanu i okolici u kojoj su oni boravili u određenom razdoblju ili o mjestu svog rođenja. Svi su bili rođeni u Srednjoj Bosni krajem 17. stoljeća i početkom 18. stoljeća. Neki od njih su, u sklopu svoje službe, obilazili krajeve po Bosni, pričali s narodom i prikupljali, po njima, interesantne podatke. Tako se, shodno informacijama koje su oni prezentirali, mogla stvoriti i slika o njima samima, o njihovim mogućnostima zapažanja, te njihovom karakteru i ćudi.

Kao historijski izvor, kronike su jako korisne za stvaranje uvida o važnim povijesnim zbivanjima u 18. stoljeću jer njihov sadržaj upravo obiluje činjenicama važnim za razmijevanje tog razdoblja povijesti Bosne. Neki događaji su tako vjerno opisani da se stječe dojam neprolaznosti vremena i osjeti duh davnih vremena, koji je Bosnu gušio, ali i pridonio njezinoj posebnosti. Benićev ljetopis je, kako ističe Gavran, najbogatiji, vremensko najpovezaniji i literarno određen. Treba naglasiti da su franjevci spominjali i bilježili neke događaje kojima oni nisu mogli biti svjedokom i koje su oni preuzeli iz ranijih samostanskih kronika ili nekih drugih kronika važnih za ta razdoblja (npr. Kronika Vitezovića i Vrameca).[2]

U prvom dijelu svake kronike franjevci bi obično pisali o povijesti općenito, od nastanka svijeta, onda o povijesti bosanske provincije u cjelini, pa onda pojedinačnim zbivanjima u Provinciji i samostanu u vrijeme koje su oni iskusili i o kojemu su imali puno toga za reći. Autorica je pronašla mnoge sličnosti, pa čak i identične podatke o nekim povijesnim događajima u kronikama različitih autora.

Budući da se tematika ovog rada odnosi na ekološki aspekt povijesti vezan za 18. stoljeće, te pojave prirodom uvjetovane i neobjašnjive fenomene, to je autorica, na žalost, morala usmjeriti svoj rad samo na one dijelove ljetopisa koji kazuju kakvu je ćud pokazivala priroda u Bosni Srebrenoj i čime ju je kažnjavala. Naravno da je narod prirodne pojave tumačio na njemu osebujan način i osjećao strah pred njima. Sve je to vidljivo kroz praćenje zbivanja opisanih u ovim ljetopisima.

Tako se neke informacije, s kojima nas ljetopisci upoznaju, odnose na vjerovanja naroda u čuda i neobjašnjive, tajnovite i opasne pojave u prirodi. Neki od kroničara ovakva zbivanja nisu niti spominjali, neki su ih bilježili bez ikakvog kritičkog osvrta na njih. Tako, Lašvanin neke fantastične stvari i čuda

[1] Dr. Andrija Zirdum u predgovoru Baltićevu ljetopisu, 1990, str. 12-13.

[2] Dr. fra Ignacije Gavran u predgovoru Benićevu ljetopisu, 1979, str. 20.

smatra normalnim, neupitnim, dok je Benić veoma kritičan spram takvih pojava. Baltić, opet, bilježi samo pojave koje sam vidi, čuje ili iskusi radeći s narodom i u narodu. On svoj Godišnjak nosi sa sobom i zapisuje što je na terenu vidio, doživio i čuo. Otud njegova posebnost. Njegov Godišnjak je spis, pisan 40 godina, najduže od svih spomenutih ljetopisa. Naravno, nije pisan u kontinuitetu, ali ipak slijedi određen vremenski tijek kazivanja.[3]

Najveći dio Benićevog ljetopisa sastavljen je od izvještaja o zbivanjima koje drugi ne spominju. On nastupa kao svjedok događaja i njegovo oštro opažanje i procjena situacije, ljudi i okolnosti dolazi do izražaja. Ipak, Gavran u svom uvodu ovom ljetopisu spominje da Benićev ljetopis »pruža doduše istinitu sliku događaja, ali sliku bez svog historijskog okvira.«[4]

Fra Marijan Bogdanović je ljetopis napisao na latinskom jeziku, uz mali izuzetak sastavljen na hrvatskosrpskom jeziku i zabilježen bosančicom. On piše s namjerom, kako sam veli, da mladima ostavi primjer kako se snalaziti u teškim životnim okolnostima. On vjerno prikazuje zbivanja, želeći ispuniti nakanu svog pisanja. Bio je oprezan, istinoljubiv i kritičan pisac, ali zbivanja izvana bilježi po onom što vidi i čuje od drugih iz samostana ili preko pisama, ne nastojeći sam istraživati.[5]

Lašvaninov ljetopis zorno predočuje historijsku perspektivu bosanskih franjevaca kroz jedno stoljeće i pol, kako veli I. Gavran. Ovaj ljetopis može poslužiti povjesničaru kao izvor da bi odgonetnuo poneka zbivanja u Bosni u 18. stoljeću. Gavran veli da je jezik, kojim je pisana knjiga, ujednačen, osobito dio u kojem prevladava »lijepi jezik ikavskog govora«, za koji u Bosni ima malo spomenika.[6]

Neki od ljetopisaca bili su jako sistematični predstavljajući svakodnevni život i klimatsku situaciju u svojim kronikama, kao što je to Bogdanović iscrpno bilježio, dok bi drugi to jedva spomenuli. Ipak, svi oni su kronološki bilježili važna zbivanja tog vremena i svi su zabilježili godine kuge, gladi i drugih nesreća. Tako su godine 1690., 1731., 1732., 1765. i 1772. skoro na isti način opisane ili, recimo, strašno razdoblje između 1782.-1787. godine kad je kuga potpuno razorila Bosnu i njezin narod.

Zanimljivo je da su sve velike nesreće imale neku vrstu glasnika u znakovima koje je narod zapažao na nebu (zvijezde repatice, crveno svjetlo, krvavo nebo). Svejedno, niti jedna od nepogoda nikada nije dolazila sama. Ako bi se kuga negdje pojavila, slijedila bi je suša ili snijeg usred ljeta, a na kraju svega – glad. Ponekad bi godina bila jako rodna, ali ne bi bilo ljudi da se tome raduju i prikupljaju plodove, jer bi kuga opustošila život. Ljudi su bili desetkovani i

---

[3] Dr. Andrija Zirdum u predgovoru Baltićevu ljetopisu, 1990, str. 14.

[4] Dr. fra Ignacije Gavran u svom predgovoru Benićevu ljetopisu, 1979, str. 26.

[5] Dr. fra Ignacije Gavran u svom predgovoru Bogdanovićevom ljetopisu, 1984. str. 29.

[6] Dr. fra Ignacije Gavran u svom predgovoru Lašvaninovu ljetopisu, 1981. str. 21.

samo je mali broj njih mogao uživati plodove rodne ljetine, kao što je bio slučaj 1783. godine.[7]

Kao što je već spomenuto, ljudi su vjerovali u čudne pojave i strašna stvorenja iz svijeta zla. Narod je vjerovao da ih Bog kažnjava za njihovo loše ponašanje i slabu vjeru šaljući im kugu i druge nepogode. Molili su Boga i postili, išli u crkvu da bi se otkupili za grijehe, palili vatre ispred crkve da bi se očistili od grijeha kuge. Tako je 1765. godine, tijekom ovog rituala spaljivanja grijeha, crkva u Kreševu skoro izgorjela, zahvativši i samostan, kako navodi Benić.[8] Bogdanović, pak, bilježi da se to desilo 7. travnja u 14. sati ujutro po starom brojanju sati, koji je započinjao s početkom noći, a bilo je to u 10 sati ujutro po današnjem vremenu. Desilo se to na Uskrs, a kako autor tumači, uslijed nepažnje mlađih. Budući je te godine kuga morila po Bosni, pa i u Kreševu, ljudi su izlazili iz kuća kako bi pomogli gasiti požar, izmiješali se, te su mnogi nakon toga umrli zaraženi kugom.[9]

Nemoguće je raditi jedno ovakvo istraživanje, a ne spomenuti pojedina prožimanja ljudskog preživljavanja, terora i prirodnih nepogoda, praćenih znakovima koje je priroda upozoravajući slala ljudima, ostavljajući im na volju tumačenje i vjerovanja. Ovaj rad je susret ljudskog praznovjerja i straha uslijed djelovanja prirodnog faktora, ali i duboke vjere i molitve, koja je ponekad bila jedina utjeha i nada. Sve ove činjenice samo svjedoče o nazočnosti i upornosti franjevaca da ostanu u zemlji koja im pripada, koje se nisu htjeli odreći ni po cijenu vlastita života. Budući da je cilj ovoga rada, kako smo već spomenuli, prikazati prirodne nepogode i njihov utjecaj na puk, ostat ćemo prikraćeni za ostale aspekte života u Bosni.

Opis prirodnih zbivanja u ovom radu započinjemo 1663. godinom kada Benić piše da je ove godine snažan zemljotres pogodio Bosnu, a najviše Sarajevo. On veli: »16. maja velika bi trešnja zemlje po Bosni. I u Sarajevu tri se munare privališe i mnoge pokrutiše i dva čovika s njiha padoše.«[10]

1690. godina je godina kuge, gladi i akutne groznice. Lašvanin svjedoči o krvavom snijegu koji je osvanuo na planini u okolici Fojnice 1. travnja i ostao tamo sve do kraja proljeća. On, također, bilježi da je te godine snijeg pao usred ljeta i oštetio kukuruz. Osim tih nepogoda, kuga se opet pojavila te godine i »otrovala« područje Rame, kako to Lašvanin slikovito kazuje. Ljudi su vjerovali da je to osveta, Božja kazna. Smatrali su da je kuga vražje djelo i mislili su da je jedini način izbavljenja od tog zla molitva i post. Pričali su fantastične priče o čudnim stvorenjima i njihovoj paklenoj moći. Bili su preplašeni i u

---

[7] Jako Baltić, *Godišnjak od dogadjaja i promine vrimena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991. str. 63.

[8] fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979. str. 207.

[9] fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, 1984. str. 43.

[10] Benić, 1979. str. 42.

Katoličke župe u Bosni i Hercegovini u XVIII stoljeću
Fra Bono Benić, Ljetopis sutješkog samostana. Sarajevo, 1979. str. 258

panici. Vidjeli su opasnost i loše predznake u svakoj prirodnoj pojavi. Kada je nastupila velika glad u toj godini, ljudi su jeli kore drveća, listove vinove loze, pse i mačke. Jedan grozan primjer daje Lašvanin o tomu kako su djeca pojela mrtvu majku u Sarajevu.[11]

18. stoljeće je zasulo Bosnu pepelnom kišom koja je prekrila Mostar i njegovu okolicu. I nekoliko dana nakon toga moglo se naći pepela svuda po kamenju. Snijeg prekrio kukuruzna polja u srpnju i kolovozu 1716. godine.[12]

Razdoblje između 1717. godine i 1731. godine bilo je povoljno za narod u Bosni, ali je kuga ponovno nastupila 1731. godine. Kuga je harala Bosnom dvije godine odnijevši mnoge žrtve. Lašvanin bilježi da je 300 ljudi umrlo za jedan dan u Banja Luci, Mostaru i Sarajevu. »A kad nasta 1732. godina, otrova se sva Bosna. Za upisati koliko gdi pomri, hotilo bi se mlogo karte i vrimena. U Fojnici čeljad se utekoše Bogu i svetim njegovim i ne pomr od kuge nego, mala i velika, pedesetero i sedmero krstjanske čeljadi, a turske hiljadu i dvisti.« Fratri su ispovjedali kužnike, pa i sami bivali zaraženi i umirali. U velikim gradovima Sarajevu, Banja Luci i Mostaru na dan bi se kopalo po 300 umrlih. »I u svoj Bosni nit osta grad, varoš, nit selo, gdi ne pomri.«[13]

U ožujku 1739. godine nebo je bilo krvavo na sjeveru i tako je potrajalo do dugo u noć, prestrašivši ljude koji su vidjeli zlokoban predznak u tome. Sljedeće godine teška krupa od 7 i pol oka učini veliku štetu »u svemu i po svemu« u Banja Luci. Te godine majke su rađale nakaznu djecu u svim krajevima Bosne (Banja Luka, Sarajevo, Kupres).[14]

Od 1739.-1741.godine priroda je slala mnoga upozorenja koja su plašila ljude. Svi ovi znakovi bili su neka vrsta glasnika o ponovnoj najezdi kuge koja je ponovno pogodila Bosnu i trajala tri godine – 1741.,1742. i 1743. U isto vrijeme dugotrajni i snažni zemljotres pogodio je Sarajevo. Nakon svih ovih strašnih zbivanja u Bosni, zvijezda repatica se pojavila na nebu i označila početak mirnog vremena, sjajeći na nebu danima i noćima, u razdoblju između Božića i Uskrsa 1744. godine. »Odmah po Božiću izajde zvizda repatica i izlazi do po korizme uvečer, pak nekoliko puta ujutru. Potom toga nesta je.«[15]

Godine 1759. Benić izvješćuje: »Teška kuga /hara/ još od lani, ovamo unutra po turskoj zemlji i došla je čak do Uščupa i bliže amo; neka je Gospodin Bog na pomoći i nama!«[16]

Bogdanović piše da je 1762., 1763. i 1764. godine kuga pomorila životinje po cijeloj Bosni. On veli da se »na više mjesta navraćala po dva, po tri puta i

---

[11] fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981. str. 164-165.
[12] ibid, 168.
[13] ibid, 171-172.
[14] ibid, 180-182.
[15] ibid, 185.
[16] Benić, 1979. str. 180.

jedva malo stoke ostavila na životu.« Jedino je stoka koja je pripadala samostanu, a u to teško vrijeme bila na planini, uspjela ostati pošteđena ove pošasti. Međutim, grom je jedne noći ubio 11 životinja na planini, na mjestu zvanom Tomina lopata.[17]

Jedna je nepogoda slijedila drugu. Tako Baltić navodi da je 1764. godine nastala velika glad uslijed sušnog ljeta, te je nastao i velik pomor stoke. Ali je, stoga, jesen obilovala jakim i dugotrajnim kišama, koje su prouzrokovale veliki povodanj, koji je, opet, »velik kvar njivam i kućam učinijo, niti većeg povodnja stari pripovidaju.«[18]

Bogdanović navodi da je 1765. godina doista bila pogubna za katolički puk, a sve to zbog grijeha ljudi, koje je stigla srdžba Božja. Zima je iste godine bila ljeto, bez snijega i studeni. Proljeće je bilo u znaku snijega i velike studeni koja je uništila plodove u cvatu na Jurjevo 23.04. Bogdanović pretpostavlja da je »pola ljudskog žitka uništeno.« Jesen je donijela poplavu u mjesecu studenom, kad se rijeka Kreševčica izlila i poplavila područje Kreševa, nanijevši veliku štetu zgradama i njivama, a posebice dobrima oko rudnika željeza. Takav povodanj nije se upamtio već 50 godina.[19] On, također, ističe da je »kuga tako bjesnila« te godine da je trećina puka pomrla ili 540 duša. Istodobno, i Bogdanović i Baltić svjedoče o najezdi miševa i skakavaca, kojih su bile pune njive i koje oni nazivaju »egipatskim zlom,« kako je to napisano u Bibliji.

1766. donosi povoljnije dane i rodniju godinu. Bogdanović primjećuje da je rijeka Bosna zimi potpuno poledila, te su je konjanici prelazili bez straha od pucanja leda, što je dotle bilo rijetka pojava. To je puk smatrao znakom dobre godine i povoljnih atmosferskih uvjeta. Poslije kuge, koja je iscrpila puk, nastupila je godina obilja i »svega dobrog za život potrebnog«, što se nije upamtilo tijekom zadnjih 40 godina.[20]

1767. je započela dobro. Bogdanović veli »kad vremenske promjene, makar bile i žestoke, nastupe svaka u svoje vrijeme, možemo reći da je dobro.« On navodi da su snježne padaline bile žestoke, te da je snijeg padao kao led, koji je bio kao staklo, te su ljudi napuštali kuće do teške muke. To je trajalo cijeli siječanj. Te se godine gradio izgoreni samostan pa autor puno prostora posvećuje toj tematici, navodeći da je ljeto bilo potpuno naklonjeno gradnji, te da se uslijed topline sva građa dobro osušila. Što se tiče ljetine, on navodi da je »žita bilo malo, ostalog zrnja dosta, najviše prosa«.[21] Grožđe je te godine obilno rodilo, ali ga je silna kiša skoro potpuno uništila ili, kako Bogdanović

[17] Bogdanović, 1984. str. 56
[18] Baltić, 1991. str. 29
[19] Bogdanović, 1984. str. 52
[20] ibid, 54.
[21] ibid, 65-67.

kaže, »gotovo iz ruku ugrabila«. Od ubranog grožđa napravljeno je vino, ali bilo je »bez slasti i jedrine.«[22]

1768. godina bila je hladna, s puno snijega i leda. Influenca je harala po cijeloj Bosni više mjeseci, tako da je stradalo više od 50 odraslih osoba, »što od groznice, što od upale porebrice.«[23] I autor ljetopisa je bio zahvaćen ovom boljeticom. Proljeće je bilo hladno, praćeno nevremenom pa su plodovi stradali u cvatu. Ipak, jesen je donijela obilje žita, kukuruza i voća. Bila je »suha i prijatna« sve do 22. 11. kad započinju kiše i snijeg.[24]

1769. godina ponukala je Bogdanovića na usporedbu vremenskih prilika sa sudbinom kršćana u Bosni. On navodi da je početak godine bio blag i umjeren, što se ne da usporediti s ljudskom sudbom. Turski teror je bio toliko jak, a muka običnog puka velika, da on veli da je čudo da kršćani već nisu iskorijenjeni.[25]

U svibnju je snijeg prekrio planine i spustio se do ravnica, donijevši neviđenu studen, te štetu na usjevima i voću. Ipak, polovica svibnja donosi stabiliziranje vremenskih prilika, ali ne i ljudskih. Naime, toga mjeseca je kreševski gvardijan obolio od groznice i ubrzo umro u 50-oj godini.[26]

Ljeto je donijelo dugotrajnu kišu koja je nanijela štetu usjevima. U Duvnu je pala tuča teška jednu oku, te načinila veliko zlo.[27]

Munja je u Travniku udarila u kulu, u kojoj je bio barut, i izazvala veliku eksploziju. To je prouzročilo rušenje i oštećenja na oko 300 turskih kuća i sravnilo bedem tvrđave.[28]

Budući da kiše nisu prestajale padati, narodu je zapovijeđen post i sudjelovanje u javnim procesijama, ne bi li se izmamilo lijepo vrijeme. Bogdanović veli da su molitve urodile plodom te se vrijeme popravlja i daje dobru žetvu žita. Ali, pred kraj mjeseca kolovoza, zapuhao je takav zapadnjak da je nanio veliku štetu usjevima i plodovima, oborivši ih na zemlju. U listopadu se već snijeg zabijelio po njivama i pokrio zemlju u visini 4 prsta. Stabla, s kojih lišće još nije bilo otpalo, pretrpjela su golemu štetu.[29]

Mjesec studeni donio je kiše i poplavu. Zima je bila jaka te je mnogo ljudi stradalo od upale porebrice.[30]

Baltić navodi da se te 1769. godine ukazala na nebesima velika zvijezda, koja je 30 noći sjala jarkom svjetlošću, što je uznemirilo i preplašilo narod.[31]

---

[22] ibid, 76.
[23] ibid, 86.
[24] ibid, 91-94.
[25] ibid, 97.
[26] ibid, 103.
[27] Bogdanović, 1984. str. 105.
[28] ibid, 105.
[29] ibid, 108-109.
[30] ibid, 109.
[31] Baltić, 1991. str. 35.

1770. godina počinje s nevremenom, studeni i snijegom. 18. siječnja oko 1 i pol sati po noći, na jasnom, vedrom nebu pojavilo se crvenilo kao da je požar, što je ustrašilo ljude. »Izgledalo je kao da je prevučen krvavi zastor na nebu između Sarajeva, Travnika, Fojnice i Kreševa.«[32] Sredinom rujna pojavila se i kometa na nebu, više puta tijekom noći, što su ljudi tumačili negativnim znakom, nečim što donosi nevolje. Poplava, nastala uslijed silnih kiša, podrovala je temelje samostana, te su se fratri bojali da se zid ne sruši, što se ipak nije desilo.[33] Poplava opet u kolovozu i porasli vodostaj uslijed kiša prijeti prikupljenom sijenu, ali i cijeloj ljetini. Fratri su molili, ističe autor, i lijepo vrijeme je uskoro došlo. Usprkos svemu, jesen je donijela bogat urod.[34]

Iste godine je zavladala u Kreševu epidemija bolesti koju Bogdanović naziva »kuzomak«.[35]

Početak 1772. godine donese kašalj i veliku zaduhu od koje umriješe mnogi stariji ljudi, bilježi Baltić. Godine 1773. nastupi velika studen i ostade tako do trećeg mjeseca. Zato manje životinje, ovce i koze, izginuše u velikom broju od studeni, ali više od gladi, jer nije bilo dovoljno sijena ni za volove ni za konje.[36]

Proljeće je 1774. godine bilo lijepo te su težaci zemlju obilato zasijali. Lijepo vrijeme je trajalo sve do svibnja kad se okrenu na sušu. U listopadu je bila takva vedrina, studen i led da se ljudi nisu mogli normalno kretati, niti odnijeti žito u mlin da bi se prehranili.[37]

1775. godine, kuga je morila goveda i veliku štetu učinila.[38]

U ožujku 1776. godine »oganj veliki« proširio se naglo po cijeloj Bosni i »mnoga čeljad obadvog spola pomrše«, izvješćuje Baltić.[39]

I Baltić i Benić kazuju da je 1777. godine u lipnju pao veliki snijeg po planinama i nastupila jaka studen, od koje su trpili stanovnici »ko ob zimu«.[40] Isto se zbilo i u rujnu te godine. Benić bilježi da je snijeg pao i ranije u travnju mjesecu, nanijevši štetu iscvjetalom ranom voću. Veli da je snijeg padao na planinama 10 dana i bio »viši od kolina«, a u nizinama »za opanak i više.« Slično je bilo i u mjesecu svibnju.[41]

Dakle, možemo reći da je razdoblje od 1772.-1777. godine bilo u znaku raznih bolesti i nevolja. Bosnom je harala tuberkuloza, zahvativši velik broj

---

[32] Bogdanović, 1984. str. 113.
[33] ibid, 113.
[34] ibid, 114.
[35] ibid, 128.
[36] Baltić, 1991. str. 40.
[37] ibid, 45.
[38] ibid, 47.
[39] Baltić, 1991. str. 49.
[40] ibid, 51.
[41] Benić, 1979. str. 254.

ljudi. Čak je i jedan od autora Ljetopisa, franjevac Marijan Bogdanović umro 1772. godine od tuberkuloze. Glad, suša, jaka groznica i oštra studen usred ljeta bile su uobičajena pojava u ovom razdoblju. Ipak, poslije svih tih nedaća i nevolja ljudskih, nastupilo je povoljno razdoblje, povoljno u ekološkom smislu i trajalo do 1782. godine, kad je kuga opet pokazala svoje strašno lice. Baltić navodi kako je bilo 1782. godine: »Miseca travnja ukaza se kuga u Sarajevu, ali da se ne bi trgovina pomela i svit odbigo, krilo se dugo. Rad ovoga, po svoj Bosni raznese se kuga i strahovit pomor učini. Proljeće i ljeto bez kiše, pa usjevi uginuše od velike suše, ne bi žita. Slijedila je velika glad. Zatim kuga, kojoj dadoše ime oganj i mnogo svijeta pomrlo po gradovima, osobito Turaka. Vrijeme je bilo mutno po svoj Bosni. Bog sačuva od ovakve godine svoja stvorenja.«[42]

Benić spominje istu godinu i njezine posljedice u Sutješkoj župi. Veli da kuga mori polagano te da je dosta mladih umrlo. Oko 90 duša u župi Sutješkoj je umrlo, a samo u Sutjesci 140.[43]

U zaključku se može reći da je razdoblje, koje je uslijedilo, dakle od 1782.-1787. godine, bilo u znaku smrti. Kuga, glad, malarija, ospice i sve druge bolesti učinile su jadno poprište neravnopravne borbe između čovjeka i pošasti. Bosna je bila otrovana, kako to slikovito veli Baltić. Po njegovu izvješću, 20.000 kršćana i 100.000 Turaka i židova umrlo je u Bosni 1783. godine od kuge. Usprkos svemu, ta godina je bila rodna. Ali, seljaci su pomrli, te nije imao tko prikupljati ljetinu. Mnogi svećenici su umrli te iste godine. Pisci kronika izvješćuju da su svećenici bili s narodom, pokušavajući pomoći i nahraniti puk, ali najsiromašniji su bili toliko gladni da bi umirali odmah nakon što bi nešto pojeli.[44]

Vrijeme, koje se ukazalo nakon tolikih strahota, bilo je blago i bez nedaća, ali početak 19. stoljeća opet je donio bol i razaranje, obećavajući nimalo ljepšu budućnost. To je 1815. i dokazala. Kako Baltić veli za 1815. godinu: »Tri biča Božja: kuga, glad i vojska« slijedili su u 3 godine. Dosta mrtvih od gladi po Dobretićima i Kotoru. Kuga u župi Travničkoj pomori 4000 duša.[45]

Dakle, Bosna u 18. stoljeću i vremenske prilike u njoj svjedočili su o nemilosti prirode i raznim epidemijama koje su bile učestale u to doba. Po navedenim podacima očito da je Bosna obilovala brojnim nepogodama i da je vrijeme često bivalo hirovito i nepredvidivo. Narod se uklanjao Bogu, kako to ljetopisci kazuju, slijedeći tijekove prirode, smatrajući ih kaznom ili opomenom. Vidimo da je Bosna veći dio 18. stoljeća bila najvećim dijelom pogođena kugom i drugim teškim bolestima, od kojih se nije moglo pobjeći niti ih izbjeći, a koje su ostavljale strahovitu pustoš iza sebe. Priroda jest napadala

[42] Baltić, 1991. str. 61-62.
[43] Benić, 1979. str. 294.
[44] Baltić, 1991. str. 63.
[45] ibid, 7.

Bosnu, ali ju je obilato i darivala, istina, ne uvijek u pravo vrijeme, ali dovoljno za opstanak naroda. Naši ljetopisci, kojima imamo zahvaliti za ovakva svjedočanstva, zorno su prikazivali stanje u Bosni u 18. stoljeću i sami bivajući akterima pojedinih zbivanja. Kako je već u uvodu kazano, ovi ljetopisi ili kronike nose obilje činjenica koje oslikavaju život Bosne toga doba i vrijedne su i kao historijski izvori, ali i kao dokaz života kršćanskoga naroda Bosne za vrijeme Turaka. Zahvaljujući vrijednim franjevcima, dobili smo ovaj rad koji nastoji prikazati ekološku stranu života Bosne i njezinog naroda, te kronološki izložili zbivanja u rasponu od 1663. godine do 1815. godine.

LITERATURA

Baltić, fra Jako, *Godišnjak od događanja i promine vrimena u Bosni 1754-1882*, Sarajevo, 1991.

Benić, fra Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979.

Lašvanin, fra Nikola, *Ljetopis*, Sarajevo, 1981.

Bogdanović, fra Marijan, *Ljetopis kreševskog samostana (1765-1817)*, Sarajevo, 1984.

Lastrić, fra Filip, *Pregled starina bosanske provincije*, Sarajevo, 1977.

Jelenić, fra Julijan, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kreševu*, Sarajevo, 1918.

IZVORI BOSANSKIH FRANJEVACA O PRIRODNIM NEPOGODAMA U BOSNI U 18. STOLJEĆU

Br.	God.	opis
1.	1663.	Jaki **zemljotres** u Bosni, posebice u Sarajevu[1] B. Benić: *Kronika sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
2.	1690.	Jaka **groznica** u Fojnici u proljeće (puno ljudi je stradalo) N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
3.	1690.	**Snijeg i mraz** nanijeli štetu usjevima. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
4.	1690.	**Glad** u Fojnici, Sarajevu, Banja Luci, te u svim krajevima Bosne (mnogo ljudi je umrlo od gladi)[2] N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
5.	1690.	**Krvavi snijeg** na planinama iznad Fojnice, 1. travnja; ostao sve do proljeća. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
6.	1690.	**Kuga** u okolici Rame i Prozora[3]. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
7.	1701.	**Pepelna kiša** oko Mostara 10. ožujka. Nekoliko dana kasnije još se uvijek vidio pepeo po kamenju. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
8.	1716.	**Snijeg** se zabijelio na žitnim poljima 13. kolovoza. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
9.	1717.	20. srpnja **snježni pokrivač** se zabijelio na planinama oko Fojnice. N. Lašvanin: *Ljetopis*, Sarajevo, 1981.
10.	1731.	**Kuga** u Fojnici, Jajcu, Sarajevu N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
11.	1732.	Otrova se cijela Bosna (300 ljudi je umrlo od **kuge** u jednom danu u Sarajevu, Mostaru, B. Luci) N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
12.	1739.	29. ožujka čudno **crvenilo** na sjevernoj strani neba, ukazalo se kasno navečer. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
13.	1740.	**Krupa** i **tuča** oštetile polja u Banja Luci. N. Lašvanin, *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
14.	1740.	Majke su rađale **defektnu djecu** u Banja Luci, Travniku, Kupresu i Sarajevu. N. Lašvanin, *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.

[1] »Tri se munare privališe i mnoge potresoše, a dva čovika pala s njih.«

[2] »Ljudi su jeli liskovu koru, koru drveta, vinovu lozu, pse i mačke. U Sarajevu izidoše djeca mrtvu mater. U Banja Luci obješene ljude preko noći pojeli«.

[3] Ljudi su vjerovali da je kuga vražje djelo te da je jedini lijek protiv kuge molitva i post. Prepričavali su fantastične priče i čarke o čudnim stvorenjima i njihovoj moći.

15.	1741.	Veliki **snijeg** i **oluja** 1. svibnja u Fojnici. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
16.	1741.	**Kuga** u Sarajevu, Visokom, oko Sutinske, u Varešu, Fojnici, Travniku, Neretvi i Kreševu. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
17.	1743.	Dugotrajni i jaki **zemljotres** u Sarajevu B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979.
18.	1743.	**Kuga** na Božić u Fojnici (25 Kršćana i 6 Turaka je umrlo). N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
19.	1744.	**Zvijezda repatica** se pojavila iznad Fojnice na Božić i sjala sve do proljeća, pojavljujući se uvečer i ujutro po nekoliko puta. N. Lašvanin: *Ljetopis*. Sarajevo, 1981.
20	.1758/59	**Kuga** u Kreševu B.Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*, Sarajevo, 1979.
21.	1762.	**Kuga** pomorila svu stoku u Kreševu. Vraćala se nekoliko puta na ista mjesta. Skoro sva stoka je podlegla, osim one na planini.[4] M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
22.	1764.	**Strašna suša** u ljeto u Srednjoj Bosni. J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
23.	1764.	Velika **glad** (najviše stradala stoka). J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
24.	1765.	**Invazija miševa i skakavaca** po njivama.[5] J. Baltić: *Ljetopis*.
25.	1765.	**Poplava** u Kreševu, kakva nije zapamćena u zadnjih 50 godina. Poplavljene su njive, zrade, osobito područje oko rudnika željeza (1. travnja). M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, 1984.
26.	1765.	23. travnja, na Jurjevdan, **snijeg** i studen uništili sve usjeve. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
27.	1765.	**Kuga** pomorila životinje u Kreševu. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
28.	1765.	**»Velika kuga«** (540 ljudi umrlo) u kreševskom području. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
29.	1766.	**Suša** u jesen u Kreševu; nestašica brašna. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
30.	1768.	**Akutna groznica**, mnogo ljudi umrlo tijekom jake zime u Bosni J. Baltić: *Ljetopis*, Sarajevo, 1991.

[4] Jedne noći munja je ubila 11 životinja koje su preživjele kugu, na planini u mjestu »Tomina lopata« blizu Fojnice.

[5] Baltić ovaj fenomen naziva »egipatsko zlo« kako je pisano u Bibliji.

31.	1768.	Puno ljudi umrlo od **gripe** u cijeloj Bosni, u siječnju (50 ljudi umrlo u Kreševu), M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*, Sarajevo, 1984.
32.	1768.	**Jaka suša** i velika vrućina u kolovozu. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
33.	1769.	**Snijeg** u svibnju u Ćatićima (veliku štetu nanio voću). B. Benić: *Kronika sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
34.	1769.	**Krupa** pogodila Kupres. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
35.	1769.	**Munja** pogodila kulu s barutom u Travniku, te razrušila 300 turskih kuća i zidove utvrde M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*.
36.	1769.	**Velika zvijezda** na nebu sjajila jarkom svjetlošću 20 noći u rujnu. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
37.	1770.	**Epidemija** bolesti zvane »kuzomak« pogodila Bosnu. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
38.	1770.	18. siječnja, između 6,00 i 7,00 ujutro, jarko **crvenilo** kao požar pojavilo se **na vedrom nebu**. Ljudi su bili preplašeni tom krvavom zavjesom prevučenom iznad Sarajeva, Travnika, Fojnice i Kreševa. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
39.	1770.	**Velika poplava** nastala nakon južnih vjetrova i obilate kiše sa snijegom u veljači. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
40.	1772.	**Zaduha i jaki kašalj** među stanovništvom Kreševa.[6] J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
41.	1773.	**Glad i studen** - manje životinje izginuše u velikom broju (ovce i koze). J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
42.	1774.	**Suša** u Bosni. J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
43.	1776.	**»Oganj veliki«** proširio se po cijeloj Bosni (mnogo ljudi umrlo), J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
44.	1777.	**Jaka studen** praćena snijegom, 26. lipnja i 3. rujna. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
45.	1782.	**Kuga** se raznese po svoj Bosni i strahovit pomor učini. B. Benić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1979.
46.	1782.	Velika **glad** u Bosni. J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
47.	1782.	**Malarija, ospice** (dosta mladih ljudi umrlo) u Sutjesci. B. Benić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1979.

[6] Franjevac Marijan Bogdanović umro je u Kreševu te godine od tuberkuloze.

48.	1782.	**Kuga** u Bosni. J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
49.	1783.	**Kuga** u Sutjesci (140 ljudi umrlo),[7] B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
50.	1783.	**Kuga** po cijeloj Bosni (20.000 kršćana i 100.000 Turaka i Ćifuta umrlo) J. Baltić: *Ljetopis*. Sarajevo, 1991.
51.	1784.	**Kuga** hara po cijeloj Bosni. B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
52.	1785. 1786. 1787.	**Kuga** otrovala Bosnu. M. Bogdanović: *Ljetopis kreševskog samostana*. Sarajevo, 1984.
53.	1815.	Strašna **kuga** u Bosni. B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
54.	1815.	**Glad** u Bosni. B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.
55.	1815.	**Rat** u Bosni. B. Benić: *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo, 1979.

[7] Kuga je otrovala cijelu Bosnu, kako Benić kaže. godina 1783. bila je jako rodna, ali su seljaci pomrli i nije imao tko prikupljati ljetinu. Samo je 1/2 ljetine prikupljena. Mnogi svećenici su umrli te iste godine.

BOSNIAN FRANCISCAN SOURCES ON NATURAL DISASTERS IN THE 18TH CENTURY

Summary

In the 18th century Catholic parishes in Bosnia and Herzegovina were divided into three districts: Fojnica, Sutjeska and Kreševo with Franciscan monasteries in it. Franciscans were very active in writing chronicles especially in the 18th century. The authors of Chronicles, Franciscans Laövanin, Baltiž, Benić and Bogdanović finished classical schools in monasteries and then went to Italiy, Hungary and some other countries for studying. They were guardians in those monasteries and very keen with all events in their districts. The chronicles were written in bosančica, Latin and Croatian language. Today, transcripts of chronicles are in monasteries in Kreševo, Sutjeska and Fojnica. As historical sources, chronicles are very useful, but it is important to emphasize that Franciscans mentioned and registered some events that could not be witnessed by them at all but were taken from previous monastery's chronicles. Chroniclers approached the events in different manners. While Lašvanin took some fantastic things and miracles as »normal«, Benić was much more critical towards such phenomena. Baltić registered events that he saw, heard or experienced them - by talking to people. Furthermore, some of them were very systematic in presenting every day life and climatic situation as Bogdanović did, but some hardly mentioned it. However, all of them chronologically registered events of great importance for that time and all of them recorded years stamped by disasters, plague and famine. Thus, I discovered almost the same description of years 1690, 1731, 1732,1765,1772 or terrible period between 1782-1787 when plague totally destroyed Bosnia and its population. It is interesting that almost all those horrible disasters had some kind of pre-messages that were seen as signs on the sky (star, red light, bloody sky). Furthermore, none of these disasters did come alone. Hence, in this paper I presented numerous disastrous phenomena in the period from the end of the 17th century until the beginning of the 19th century. From the chronicles it becomes obvious that Bosnia abounded in natural disasters and epidemics that were often interpreted as a message from God. It is one of the reasons why Franciscans recorded them so thoroughly. In this work I only attempted to systematize those information and, partially, to question their credibility. Nevertheless, having in mind abundance of data further research is necessary in interpreting eco-history of Bosnia.

Marin Knezović
Zagreb

MORLAK KAO PRIRODNI ČOVJEK U DJELIMA ALBERTA FORTISA, IVANA LOVRIĆA I BALTHASARA HACQUETA

UDK: 39(497.5=590)«16/17«
910.4(497.5 Dalmacija)
Izvorni znanstveni rad

Autor se u ovom radu bavi kasnoprosvjetiteljskim i ranoromantičarskim interesom Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta za dalmatinskozagorske Morlake u kasnom 18. stoljeću. Polazeći od različitih konteksta tog interesa u svakom pojedinom slučaju, on se usredotočuje na temeljno pitanje shvaćanja Morlaka kao »dobrih divljaka«, koji u svome načinu života i njima primjerenim vrijednostima utjelovljuju vrline koje imaju temeljnu vrijednost za suočavanje čovjeka europske civilizacije tog doba sa svojim vlastitim bitnim problemima. Autor je također pokazao da se način percipiranja dalmatinskih Morlaka podudara s pristupima koji od renesanse opredjeljuju europska intelektualna traganja za »prirodnim čovjekom«. Time se »morlakizam« već u to doba konstituirao kao jedno od važnih europskih intelektualnih iskustava u traganju za temeljnim vrijednostima ljudske vrste tog doba.

UVOD

Tijekom 17. i 18. prosvjetitelji su nastojali osloboditi ljude praznovjerja, mita i dogmi. Glavni preduvjet za to, smatralo se, bilo je ljudsko mišljenje utemeljeno u razumu i promatranju. Pri tome su teleološka pitanja dolazila u drugi plan, a intelektualni se napor koncentrirao na promatranje stanja i promjena. To nije bilo samo sebi svrhom već se skupljanjem činjenica i njihovim logičkim promatranjem nastojalo utvrditi prirodne i društvene zakone, sustave etike i politike koji upravljaju ljudima, a time i načine postizanja sreće na ovome svijetu. Čovjek je u svojoj biti dobar, mislili su prosvjetitelji, a racionalno djelovanje samo je trebalo poboljšati njegove prilike.[1] Da bi ispitali prirodne i društvene zakonitosti, prosvjetitelji su usredotočili svoj interes na primitivne ljudske zajednice, bilo one njima bliske bilo udaljene. Tako njihovoj pozornosti nije izmaklo ni područje dalmatinskog zaleđa.

[1] E. N. Williams, *The Ancien Régime in Europe*, London 1999, 19. – 21.

Radilo se o području koga su Mlečani osvojili od Turaka tijekom Kandijskog i Morejskog rata, u razdoblju od prve polovice 17. st. do početka 18. st. Pretežno novonaseljeno stanovništvo tamo je i dalje tavorilo u zaostalosti. Tome su doprinosili gospodarsko opadanje Venecije, zloupotrebe korumpiranog činovništva i zakupnika poreza, rašireno lihvarstvo i postupno sužavanje seoske samouprave. Pokušaji djelovanja dalmatinskih fiziokratskih društava i provedba reformi providura Grimanija nisu poboljšali stanje.[2] Primitivna tehnologija obrade zemlje i prethodno navedene okolnosti stvorili su kod stanovništva dalmatinskog zaleđa osjećaj nemoći, nedostatka izlaza iz postojećeg stanja. U takvim okolnostima zagorski seljak je tražio utočište u iracionalnom i sjećanju na ratne podvige tijekom ratovanja s Turcima.[3]

Usprkos tome, u toj sredini, među njegovim stanovništvom, prosvijećeni promatrači uočavali su vrijednosti za koje su držali da su vrijedne pozornosti europske javnosti. To se posebno odnosilo na razdoblje predromantizma, kada se prosvjetiteljska strast za promatranjem povezivala s uočavanjem vrijednosti tradicije, iskonskog, »prirodnog«. U ovom ćemo članku ispitati kako je to izraženo u djelima talijanskog opata i znanstvenika Alberta Fortisa (1741-1803), domaćeg sina i talijanskog studenta Ivana Lovrića (oko 1754 - 1777) i francuskog liječnika i prirodoslovca u austrijskoj službi Balthasara Hacqueta (1739 – 1815). Oni su europskoj javnosti otkrivali svijet zaleđa dalmatinske obale, svijet Morlaka. Pod ovim imenom tada se podrazumijevalo stanovništvo u zaleđu Dalmacije od Nina i Zadra do Neretve.[4] Alberto Fortis je u više navrata, a posebno od 1771. do 1773. godine, posjećivao istočnu obalu Jadrana. Tijekom tih putovanja se u njega razvio snažan osjećaj simpatije prema Morlacima. Iako su Ivan Lovrić i neki drugi njihovi suvremenici, kritizirali pojedine Fortisove izjave kao izraze nakritičkog hvaljenja Morlaka, sam je Lovrić, pišući o njima, uglavnom polazio od istih stajališta kao i Fortis. Njihova djela će snažno utjecati na književnost europskog romantizma uvevši u nju i fenomen »morlakizma«[5] Balthasar Hacquet bio je Fortisov prijatelj. Vjerojatno je zajedno s njim putovao Dalmacijom. Pretpostavlja se da je na put krenuo na poticaj austrijskog cara Josipa II. Hacquet se i inače isticao poznavanjem slavenskih naroda.[6] U ovom radu nastojim prikazati stavove Fortisa, Lovrića i Hacqueta prema prirodnom i iskonskom među Morlacima na različitim razinama njihova života.

---

[2] *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, 1229. – 1240.

[3] Dunja Rihtman - Auguštin, »Lovrićeva analiza društvenih odnosa i običaja«, *Ivan Lovrić i njegovo doba, Zbornik Cetinske krajine*, Sinj 1979, 301. – 302.

[4] Marijan Stojković, »Morlakizam«, *Hrvatsko kolo*, 1929, br.10, 255.

[5] Josip Bratulić, »Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji«, u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984. (dalje Bratulić, *Fortis*), Zagreb 1984, V. – XXIII.

[6] Ivan Pederin, *Njemački putopisi po Dalmaciji*, Split 1989, 12 - 21

MORLACI, PRIRODNO PRAVO I MORAL

Još od renesanse nastojalo se utvrditi pravo koje bi vrijedilo za sva vremena i za sve ljudske i društvene odnose, a koje bi imalo svoje temelje u umnoj spoznaji prirode. U ovo doba je nastala ideja prirodnog prava, koja je sve više jačala kroz cijelo 17. i 18. st.[7] Problemu prirodnih zakona vrlo je blizak bio i problem prirodnog morala.[8]

Podvrgavanje Morlaka prirodnom zakonu i moralu osigurava im istančanost osjećaja koja je strana kuturnom društvu, naglašavao je Fortis.[9] Među njima se sačuvala »nevinost i prirodna sloboda pastirskih stoljeća«[10] Prema tome i Fortis je prihvaćao tezu o čovjeku kao po svojoj prirodi dobrom biću, iako je kao dio te »prirodnosti« naglašavao i morlačku prirodnu okrutnost.[11] Hacquet je također isticao da Morlaci žive životom primjerenim prirodi.[12]

Prirodnošću Morlaka još je više bio zaokupljen Lovrić. Za njega je čak i nečistoća Morlaka bila odraz njihova »prirodnog stanja«.[13] Među ostalim prirodnim zakonima oni se podvrgavaju i zakonu gostoljubivosti.[14] Morlačka je podvrgnutost prirodnim zakonima, po Lovriću, posebno izražena u spolnosti. Njihova relativna sloboda na tom području po, isticao je on, »samo dokazuje slobodno djelovanje ljudi nepokvarenih mišljenjem drugih«.[15] Čuvstva se iskazuju slobodno i time Morlaci »dozivaju u pamet iskrenost starih vremena«.[16] Činjenica da Morlaci spavaju zajedno sa ženama samo kada imaju »prirodne potrebe« ponovo je odraz njihova prirodna stanja.[17] U povjeravanju svog liječenja prirodi tajna je njihova zdravlja.[18] Osjećaj pobratimstva u Morlaka je samo rezultat razumijevanja nepokvarenog zakona prirode.[19] Hvaleći morlački odgoj, Lovrić je naglašavao da je on tek neznatno udaljen od »prvotnog prirodnog stanja«.[20] Po njemu je Morlak primjer prirodnog života i

---

[7] Wilhelm Windelband, *Povijest filozofije, knjiga prva*, Zagreb 1988. (dalje Windelband I), 75, 489, 486, 490

[8] Wilhelm Windelband, *Povijest filozofije, knjiga druga*, Zagreb 1988. (dalje Windelband II) 75, 76, 79, 80

[9] Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb 1984. (dalje Fortis, Put) 39.

[10] Fortis, Put, 45.

[11] Fortis, Put, 37.

[12] Balthasar Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der südwest - und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven...* , Leipzig 1804. (dalje Hacquet, *Abbildung*), 113.

[13] Ivan Lovrić, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*, Zagreb 1948. (dalje Lovrić, Bilješke), 129.

[14] Lovrić, Bilješke, 115.

[15] Lovrić, Bilješke, 111. – 112.

[16] Lovrić, Bilješke, 112.

[17] Lovrić, Bilješke, 133.

[18] Lovrić, Bilješke, 172.

[19] Lovrić, Bilješke, 88.

[20] Lovrić, Bilješke, 68. – 69.

podvrgavanja prirodnim zakonima: »Tko bi htio dati pravu sistematsku sliku o čovjeku u njegovom prirodnom stanju, mogao bi među Morlacima naći mnogo građe. Slabost ljudskog mišljenja ne sprečava kod njih ni na kakav način iskrenu srdačnost duha. Ovdje se uvijek govori i radi s prirodnom otvorenošću...«[21] Za Lovrića nije bilo dileme. Morlaci su ljudi koji ponajprije žive po zakonima i moralu prirode. Ti zakoni oslobađaju ono najbolje u čovjeku, počevši od gostoljubivosti i pobratimstva do odnosa prema spolnosti, odgoju i zdravlju. Morlak je prirodan i drevan pa prema tome i dobar čovjek.

S pojmovima prirodnog zakona i prirodnog morala povezan je i problem urođenosti ili neurođenosti određenih ideja.[22] Prihvaćanje stava o njihovoj urođenosti, a posebno moralnih načela kod Morlaka je implicitno prisutno. Fortis je to izrazio kazujući da je Morlak gostoljubiv i darežljiv »po rođenju«.[23]

NAGON, SPOLNOST, ŽENA I ŽIVOTINJSKO U MORLAKA

Urođenost i prirodnost povezuju se i s nagonskim. Zadovoljavanjem poriva pojedinaca utilitarizam je objašnjavao etičke funkcije i moral.[24] Prosvjetitelji su u neprosvijećenima ipak ponajprije vidjeli masu kojom vladaju zablude i strasti.[25] Nasuprot njima, predromantičari i romantičari su nastojali afirmirati upravo nagonske vrijednosti, a time i povratak »prvotnoj« osjećajnosti primitivnog čovjeka. Isticalo se čak i pouzdanost ljudskog nagona.[26]

Među nagonima posebno se ističe spolni nagon. Kako sam već spomenuo, Lovrić je veličao slobodne, nagonske elemente u odnosu među spolovima u Morlaka.[27] Ljubav u Morlaka počinje naglo bez suvišnih priprema, prisile i umjetno stvorenih ljubavnih čežnji i tjeskoba.[28] Fortis je također primijetio relativno veliku spolnu slobodu Morlaka.[29]

Hacquet je isto tako naglašavao slobodno ophođenje djevojaka s muškarcima iako je istovremeno ženska čast vrlo cijenjena. Ljubljenje mladeži na trgovima pred crkvama doživljavao je vrlo lijepim prizorom te se promatraču čini da svi pripadaju istoj obitelji. Nije uzimao za zlo ni to što su si pri tome

---

[21] Lovrić, Bilješke, 111.

[22] Windelband I, 490, 491; Windelband II, 24, 25, 28, 75, 76, 36

[23] Fortis, Put, 37.

[24] Windelband II, 73, 87.

[25] Windelband II, 91.

[26] Giuseppe Cocchiara, *Istorija folklora u Evropi*, 1, Beograd 1984. (dalje Cocchiara I) 169, 187.

[27] Lovrić, Bilješke, 111. – 112.

[28] Lovrić, Bilješke, 112. – 114.

[29] Fortis, Put, 206.

neki momci dozvoljavali neke »male slobode«. Govoreći o Slavenima općenito, Hacquet je smatrao kako požuda među njima ne vlada u većoj mjeri.[30]

Kada se govori o pojmu nagonskog, nalazimo se korak daleko od pojma životinjskog. To dolazi do izražaja i kod Morlaka. Fortis je hajduke uspoređivao s vukovima.[31] Lovrić je organiziranost morlačke obitelji uspoređivao s kolonijom mrava.[32] Postupak sklapanja braka kod Morlaka što više on je opisao »...kao kad netko nastoji spariti životinje dobre pasmine... «[33] Hacquet, govoreći o rijetkim, sitnim krađama među Slavenima, njihov uzrok vidio je u životinjskom, prirodnom nagonu (*thierischer Naturtrieb*).[34]

Ako u muškarcima ima nešto životinjskog, još više nagonskog i životinjskog u Morlaka ima kod žena. Fortis je ponašanje žena u kući vojvode Prvana Kokorića usporedio s ponašanjem »čudnovatih životinja«.[35] Morlačke žene imaju i nešto muškobanjastog, a gotovo su jake poput muškaraca.[36] Primijetio je prezir Morlaka prema ženama. Oni izbjegavaju svaku sličnost s njima. Prema svojim ženama postupaju neuljuđeno, malo brinu o udaji svojih kćeri kao i o čistoći udanih žena.[37]

Lovrić nije bio sklon Fortisovim ocjenama morlačkih žena, iako je i on primijetio kako se Morlaci prema ženama odnose kao prema životinjama.[38] Doduše, naglasio je prirodnu lakoću kojom morlačke žene rađaju, uspoređujući ih s »uglađeni(m) trudnica(ma)«. On je to objasnio time »što se priroda prilagođuje svim načinima odgoja«.[39]

Hacquet je posebnu pozornost posvetio položaju žena među Morlacima. Ženski je rod u Morlaka kao i u cijelom svijetu najslabiji i najpodložniji dio ljudske zajednice, no u Morlaka odnos prema ženi karakterizra upravo »divlja strogoća« (*wilde Härte*). Žene tako rađaju u posebno teškim okolnostima i odmah po porodu nastavljaju s uobičajnim radom. Žene se tretira poput teretnih životinja. Usporedio je položaj morlačke žene s položajem crnih ropkinja u Americi, koje svoju žensku djecu ubijaju kako bi umakle kršćanskim barbarima i krvnicima. Zahtijevao je uvođenje zakona koji bi štitio žene od nepravdi.[40]

Vrijednost nagonskog se veliča i kada se govori o djeci. Fortis je uočio malu pozornost koju Morlaci pridaju djeci, što ovoj daje, pretpostavio je, veliku otpornost.[41] Lovrić je također držao korisnim za zdravlje izlaganje djece

[30] Hacquet, *Abbildung*, 115, 116, 8.
[31] Fortis, Put, 36.
[32] Lovrić, Bilješke, 80.
[33] Lovrić, Bilješke, 115.
[34] Hacquet, *Abbildung*, 7
[35] Fortis, Put, 235.
[36] Fortis, Put, 46.
[37] Fortis, Put, 46, 48, 52, 94, 206.
[38] Lovrić, Bilješke, 133.
[39] Lovrić, Bilješke, 135.
[40] Hacquet, *Abbildung*, 122, 123, 128
[41] Fortis, Put, 53.

nevremenu jer se u njih tako razvija otpornost. Djeca u Morlaka sama, nagonski nauče hodati.[42] S druge pak strane, hvalio je običaj dugog dojenja koji razvija ljubav između majke i djece.[43]

Fortis, kao i Lovrić, uviđao je veliku važnost nagona u životu Morlaka. U svezi s nagonima su barem dijelom i njihova moralna načela. Obojica su isticali vrijednost slobode razvijanja nagona. Fortis je prihvaćao za prosvjetiteljstvo karakteristično omalovažavanje žene, ističući njezinu animalnost, dok se Lovrić tome protivio ili je barem bio suzdržaniji. Hacquet se pak svom žestinom okomio na težak položaj žene među Morlacima, zahtijevajući hitno poboljšanje njezina položaja.

KONCEPT DOBROG DIVLJAKA

Za razumijavanje stava Fortisa, Lovrića i Hacqueta prema Morlacima potrebno je objasniti koncept »dobrog divljaka«. Fortis je na jednom mjestu Morlake izravno tako i nazvao.[44]

Predodžbu o »dobrom divljaku« možemo pratiti još od doba antike i srednjeg vijeka, ali se ona posebno razvija od otkrića Amerike. Stalno je jačalo zanimanje za primitivne ljude, »djecu prirode«. Nastojalo se poistovijetiti primitivnost i dobro, a primitivni čovjek predstaviti kao ideal čovječnosti.[45]

Divljaci se uspoređuju s Grcima i Rimljanima, a od 17. st. istraživanje divljaka se počinje povezivati s istraživanjem najnižih slojeva civiliziranih naroda. Najviše je širenju koncepta o »dobrom divljaku« ipak doprinio Rousseau. Barbarin je za njega bio uzor. Ustvrdio je da je zapravo život primitivnih, a ne civiliziranih naroda utemeljen na razumu. Rousseau, propagirajući takve ideje, bio je svjestan da njegov tako zamišljeni idealni svijet divljaka vjerojatno nikada nije postojao u obliku u kakvom ga je zamišljao.[46]

SUPERIORNOST DIVLJAKA

Primitivni se čovjek dakle predstavlja kao ideal. Prema tome, on posjeduje niz vrlina koje ga čine superiornim civiliziranom čovjeku. Oni su put prema slobodi, pravdi, jednakosti, a utopijska literatura povezuje se s konceptom o dobrom divljaku. Oni su strpljivi, domišljati, poslušni, vješti, pravedni, čisti,

---

[42] Lovrić, Bilješke, 69, 70.
[43] Lovrić, Bilješke, 68.
[44] Fortis, Put, 194.
[45] Cocchiara I, 20, 22.
[46] Cocchiara I, 22, 28, 141, 145, 146, 148.

jednostavni itd. U pohvalama su se natjecali Montesquieu, Voltaire, Rousseau i Herder.[47] U tome je moglo biti i političkih motiva. Tako je škotski vojvoda od Butea i jedno vrijeme britanski premijer podržavao Fortisa vjerojatno i stoga što je njegova obrana Morlaka ujedno bila i obrana »barbarstva« Škota.[48] Lovrić i Fortis branili su Morlake od optužbi za barbarstvo, isticali njihovu mentalnu, moralnu i fizičku nadmoćnost, dobrotu, blagost, gostoljubivost, jednostavnost i prednosti njihove društvene organizacije.

a) *Morlaci nisu barbari?*

Fortis je priznavao da je pišući o običajima Morlaka ujedno pisao i njihovu »apologiju«. Osporavao je u Europi prošireno mišljenje o Morlacima »kao divljem i nerazumnom soju, lišenom čovječnosti i sposobnom za svako zlodjelo«. Takvo njihovo ponašanje pripisivao je prošlosti, vezano uz navike nastale tijekom ratovanja s Turcima. Fortis je hvalio baš morlačku čovječnost.[49] Hacquet je izrijekom pristao uz ovakav stav Fortisa i njegovu obranu običaja Morlaka.[50] Ipak je i sam Fortis uspoređivao Morlake s Tatarima,[51] a Lovrić s barbarskim narodima iz antike (Skitima i Getima).[52] Lovrić je nasuprot Fortisu tvrdio kako su Morlaci ipak barbari,[53] no to u Lovrića nije nužno značilo i nešto loše.

b) Mentalna superiornost

Fortis se divio mentalnim sposobnostima Morlaka. Oni lako uče čitati, pisati i računati. Vrlo su bistri i »prirodno poduzetna duha« što im omogućuje da uspiju u svakom poslu.[54] Pokazuju zanimanje i za Fortisova znanstvena istraživanja.[55]

Lovrić je kritizirao neke Fortisove tvrdnje, ali ni on nije zaostajao u hvaljenju morlačkih mentalnih sposobnosti. Tako je isticao izvanrednu vještinu Morlaka u mehanici, promatranju metoroloških pojava i astrologiji. Vrlo su vješti kao kirurzi pa čak i u tako delikatnim operacijama kao što je uklanjanje

---

[47] Cocchiara I, 26, 30, 31, 100, 108, 109, 142, 210, 213.

[48] Mira Janković, »Škotski mecena i djela o Dalmaciji«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu II*, Zagreb 1954, 245. – 252.

[49] Lovrić, Bilješke, 31

[50] Hacquet, *Abbildung*, 111, 112

[51] Fortis, Put, 193.

[52] Marijan Stojković, »Morlakizam«, *Hrvatsko kolo*, 1929. br. 10, 256.

[53] Lovrić, Bilješke, 58.

[54] Fortis, Put, 42.

[55] Fortis, Put, 202.

mrene.[56] Posebno ga je fascinirala sposobnost improvizacije kod guslara, a općenito i pjesničke sposobnosti Morlaka.[57] Hacquet je tvrdio kako Iliri (u njih ubraja i Morlake) imaju puno pjesnika, iako su bez svake kulture, što ih izdvaja između svih drugih naroda.[58]

c) Moralna superiornost

Fortis je išao tako daleko da je tvrdio kako je Morlak »posve različito moralan čovjek od nas«. U Morlaka izražena »iskrenost, povjerenje i poštenje« ponekad idu i tako daleko da štete njima samima.[59] Kako bi se zadobila njihova naklonost dovoljno je samo s njima postupati čovječno.[60] Njihovi su osjećaji vrlo istančani bili to oni vezani uz prijateljstvo ili uz osvetu.[61]

Nasuprot Fortisu, Lovrić je tvrdio kako je »moral kod Morlaka isti kao i kod svih naroda svijeta«. Tako s jedne strane izbjegavaju naškoditi drugima, a s druge strane su vrlo osvetoljubivi. Iskreni su dotle dok su takvi i drugi.[62]

Usprkos tome, ostatak Lovrićeva izlaganja uglavnom je uzdizao morlačke moralne vrline. Hvalio je njihovu međusobnu solidarnost, koja nedostaje kulturnim narodima.[63] U Morlaka nevolja ne samo što ne slabi prijateljstvo, već ga dapače jača.[64]

Doduše, na drugoj strani, naglašava i neumoljivost morlačkog neprijateljstva.[65] Lovrić je poput Fortisa primijetio posebnu osjećajnost Morlaka. To je po njemu prvenstveno posljedica priprostosti njihovih duša pa im ne treba puno da budu potresene.[66] Posebno se divio prisutnosti duha u umirućih Morlaka. On je tu sposobnost proglasio za više nego filozofsku.[67]

Hacqueta je također fascinirao ovakav stav prema smrti, s tim što ga je proglasio karakterističnim za sve Slavene. Lakoću prihvaćanja smrti u Slavena usporedio je s onom u Indijaca. Slaveni rijetko kradu i onda kada kradu radi se o malim krađama. Naročito je pobijao tvrdnju da su Slaveni u ratu posebno skloni krađi. Oni su u ratnom pljačkanju jednaki kao i vojnici civiliziranih naroda, ali za razliku od Engleza i Francuza ne napadaju žene.[68]

---

[56] Lovrić, Bilješke, 139, 148, 176.
[57] Lovrić, Bilješke, 104, 105, 107, 108.
[58] Hacquet, *Abbildung*, 5
[59] Fortis, Put, 37.
[60] Fortis, Put, 38.
[61] Fortis, Put, 39.
[62] Lovrić, Bilješke, 85.
[63] Lovrić, Bilješke, 73.
[64] Lovrić, Bilješke, 86.
[65] Lovrić, Bilješke, 88.
[66] Lovrić, Bilješke, 104, 105.
[67] Lovrić, Bilješke, 175, 176.
[68] Hacquet, *Abbildung*, 5, 6, 7, 8

Hacquet je smatrao da u nekim dijelovima moral Morlaka ima prednost pred moralom civiliziranih naroda. Ubojstva i krađe su vrlo rijetki osim u pograničnim i brdovitim krajevima. Morlak je postojan i nije pohlepan. Vijeran je u prijateljstvu. Hacquet i kritizira moral Morlaka kao primjerice običaj utvrđivanja nevinosti kod mlade. Upozoravao je kao liječnik da utvrđivanje tih znakova ne znači da mlada nije mogla sagriješiti protiv morala i obratno.[69]

d) *Gostoljubivost i jednostavnost*

Od doba renesanse uvriježilo se smatrati kako je gostoljubivost urođena. Povremeno su se ipak javljali i glasovi koji je smatraju društveno stečenom i rezultatom društvenog razvoja.[70]

Izražena morlačka gostoljubivost je bila pogodan primjer za ovakva razmatranja. Od svih moralnih osobina u Morlaka Fortisa i Lovrića je najviše dojmila gostoljubivost. Fortis ju je proglasio urođenom u Morlaka.[71] Oni se u gostoljubivost »savršeno razumiju« i nju prati jednostavnost i čovječnost.[72] Iako je na jednom mjestu ustvrdio da ljubaznost »obično prebiva s ubogim svijetom«[73], na drugom mjestu je konstatirao da je gostoljubivost kod Morlaka opća bez obzira na imovinski status.[74] To potvrđuje gostoljubivost vojvode Prvana i kaluđera iz manastira sv. Arhanđela.[75]

Lovrić je također primijetio iznimnu gostoljubivost Morlaka, ali ju je objasnio kao osobinu primitivnih naroda. »Gostoljubivost je Morlaka toliko različita od gostoljubivosti kulturnih naroda, koliko je kultura ovih različita od divljačnosti Morlaka«. Uzroke tome tražio je u rijetkim susretima sa strancima.[76] Iako je nastojao racionalno objasniti morlačku gostoljubivost, on time nije umanjio njezinu vrijednost. Po njemu upravo prijateljstvo i gostoljubivost čine Morlake superiornim drugim narodima.[77] Čak i hajduci, iako odmetnici, nisu nezahvalni i sumnjičavi.[78]

Morlačku gostoljubivost opazio je i Hacquet. U njezinom objašnjenju suglasio se s Lovrićem. Morlak je gostoljubiv prema svim ljudima kao i svi drugi siromašni narodi sjevera koje stranci rijetko posjećuju. Opazio je da povjerenje nije jednako prema onima koji govore drugačijim jezikom.[79]

---

[69] Hacquet, *Abbildung*, 114, 116, 122
[70] Windelband I, 486, 489; Windelband II, 74, 88, 89
[71] Fortis, Put, 37.
[72] Fortis, Put, 193, 196, 206.
[73] Fortis, Put, 254.
[74] Fortis, Put, 58.
[75] Fortis, Put, 235, 77.
[76] Lovrić, Bilješke, 83.
[77] Lovrić, Bilješke, 180.
[78] Lovrić, Bilješke, 66.
[79] Hacquet, *Abbildung*, 114, 117

Premda su i Fortis i Lovrić i Hacquet uzdizali gostoljubivost Morlaka, Fortis ju je smatrao urođenom, a Lovrić i Hacquet društveno stečenom.

e) *Društvena organizacija*

Fortisovu je pozornost privlačila i društvena organizacija Morlaka, a posebno crte egalitarizma u njoj. Morlaci su po njemu čuvali drevnu, a među civiliziranim narodima izgubljenu slobodu i nevinost.[80] Tako svi, bez obzira na društveni položaj, jedu iz iste posude.[81]

Lovrić se također suglasio da Morlaci iskazuju neuobičajnu slobodu djelovanja »ljudi nepokvarenih mišljenjem drugih«.[82] Doduše, Lovrić je generalno ocijenio život Morlaka kao neuredan, ali se ipak divio mudroj organizaciji morlačke obitelji.[83] Morlaci inzistiraju na držanju porodice na okupu i zaziru od nesloge.[84]

f) Fizička superiornost

Iznimne kvalitete ne krase samo duh već i tijelo Morlaka. Po Fortisu oni su kršni, umjereni, zdravi, izuzetne snage i stasa, što ih čini osobito primjerenim za vojnu službu.[85] To se odnosi na muškarce, ali i na žene koje, navodno, malo zaostaju u snazi za muškarcima.[86] Snagu, zdravlje i dugovječnost Morlaka objašnjavao je upotrebom češnjaka, umjerenošću, čistim zrakom i teškim životom.[87]

Lovrić nije zaostao u pohvali tjelesnim sposobnostima Morlaka. Dapače, dok Fortis podizanje stećaka objašnjava upotrebom nekih strojeva, Lovrić je to djelo pripisao isključivo »ramenima« Morlaka.[88] Njega su također fascinirale fizičke sposobnosti morlačkih žena i to posebno kod poroda.[89]

Lovrić je zdravlje i snagu Morlaka tumačio »gvozdenim životom«, izloženosti od malena vremenu, jednostavnom hranom i čistim zrakom. Njima doprinose i morlački plesovi i igre. Oni razvijaju hitrinu, spretnost, jakost, a pospješuju i probavu.[90]

---

[80] Fortis, Put, 45.
[81] Fortis, Put, 194.
[82] Lovrić, Bilješke, 111.
[83] Lovrić, Bilješke, 80.
[84] Lovrić, Bilješke, 92.
[85] Fortis, Put, 241, 198, 206.
[86] Fortis, Put, 46.
[87] Fortis, Put, 54.
[88] Lovrić, Bilješke, 24.
[89] Lovrić, Bilješke, 135.
[90] Lovrić, Bilješke, 135.

U divljenju fizičkim sposobnostima Morlaka, Hacquet nije zaostajao za Fortisom i Lovrićem. Poput svih »Ilira« i Morlaci su snažne tjelesne građe. Muškarci imaju lijep, muževan izgled što je po njemu odraz života primjerenog prirodi. Tako žive krajnje jednostavno i uživaju malo mesa koje pripravljaju bez začina. U njih su vrlo rijetke tjelesne mane i rijetko poboljevaju. »Iliri« navodno nemaju ni vlastitu riječ za ono što kvari »sokove« ljudskog tijela. Morlačka iznimna tjelesna snaga dolazi do izražaja i kod njihovih igara i plesova. Usprkos teškim životnim naporima strasno se predaju plesu.[91]

***

Kako po Fortisu tako i po Lovriću, Morlaci spadaju u kategoriju »plemenitih divljaka«. Ako i jesu barbari, to im ne mora umanjivati vrijednost već upravo obratno. Iznimno su bistri i moralni. Krijepost duha prati i snaga tijela koje kao i duh živi u skladu s prirodom. Morlaci nastupaju kao uzor civiliziranom čitatelju. Lovrić je pri tome bio manje sklon mistifikacijama, iznimne osobine Morlaka nastojao je racionalno objasniti, ali to ne znači da im se time i manje divio. Premda Fortisov prijatelj, Hacquet je po svojim stavovima i odnosu prema Morlacima bio bliži Lovriću nego Fortisu. Posebno se isticao svojim interesom za položaj žene među Morlacima.

CIVILIZACIJA UGROŽAVA DIVLJAKA

Vrijednosti divljaka su ono čemu se civilizirani čovjek treba diviti, što doticajima s divljacima ugrožava te iste vrijednosti. Od početka 17. st. sve se više uspoređuje civilizirani svijet i svijet divljaka. Pri tome onaj prvi lošije prolazi. Divljaci su često manje barbari nego civilizirani ljudi pa ih europska civilizacija samo može pokvariti.[92]

Tragove ovakvog razmišljanja možemo naći i kod Fortisa i Lovrića. Naglašavajući istančanost osjećaja Morlaka, Fortis je to objašnjavao činjenicom da ih nije iskvarilo »kulturno društvo«. Napadao je prodor žestokih pića među Morlake koji ugrožava njihov uzorni moral.[93]

Lovrić je također uočavao negativne posljedice sraza Morlaka i civiliziranog društva. Tako je napadao zloupotrebe mletačkih činovnika, koji su poticali hajdučiju. Smatrao je (iako student medicine) da Morlaci »na svoju sreću« nemaju liječnika nego se liječe sami uz pomoć prirode.[94]

---

[91] Hacquet, *Abbildung*, 114, 123, 124.
[92] Cocchiara I, 24, 28, 143, 180, 197.
[93] Fortis, Put, 39.
[94] Lovrić, Bilješke, 92, 172.

Hacquet je i u ovome slijedio Fortisa i Lovrića. Uspoređujući Nijemce i Slavene, kod prvih je opazio izrazitu spolnu razuzdanost. Pitao se hoće li ona zahvatiti i Slavene s napretkom njihove civilizacije. Kod Dalmatinaca je zapazio crtu sirovosti, ali ju je dovodio u vezu s dodirom potonjih s »južnim narodima«. Dodirom s »južnim narodima« objašnjavao je i pojave dvoličnosti i lukavosti među Morlacima. Hacquet se (ovaj čak kao iskusni liječnik) afirmativno izrazio o nekorištenju liječničke pomoći kod Morlaka poput Lovrića.[95]

POTREBA PROSVJEĆIVANJA

Ako su primitivni narodi toliko savršeni, treba li među njima što mijenjati? Neki su tvrdili, puno toga. Pri tom je prosvjećivanje razuma najglavniji ćudoredni zadatak. U tom je velika dužnost države koja treba intervenirati u masama kojima vlada zabluda i strast.[96] Prosvjetiteljstvo osobito naglašava suprotnost obrazovanosti i neobrazovanosti.[97] Čak je i Rousseau smatrao da je, kako bi se cijenile tradicije, potrebno obrazovanje.[98] Odjeke takvih ideja možemo naći kod Fortisa, koji je svrhom svojih putovanja proglašavao donošenje blagodati dalmatinskom narodu, odnosno nadom da bi mogao »koristiti svome narodu«.[99]

Hacquet je smatrao kako angažman obrazovanih pojedinaca u neprosvijećenom puku nije dostatan. Njemu prvenstveno treba sloboda. Ropstvo čini ljude obeshrabrenima i slaboumnima i samo slobodan čovjek može se odhrvati predrasudama.[100]

ZAOSTALOST KAO PREPREKA ZNANJU

Kao što primitivnost i barbarstvo nisu samo izvor zla i nevolja, tako nisu ni stalni izvor dobra. Zaostalost je posebno opasna jer sprečava napredovanje stjecanjem znanja. Fortis je tako primijetio nepovjerljivost i vandalizam Morlaka koje je objašnjavao njihovom zaostalošću.[101] Lovrić je nastojao utvrditi uzroke te zaostalosti. Smatrao je da su oni kako 'objektivni' tako i 'subjektivni'. Po njemu je neobrazovanost i zaostalost Morlaka bila rezultat

---

[95] Hacquet, *Abbildung*, 5, 8, 114
[96] Windelband II, 77, 91.
[97] Windelband II, 95.
[98] Cocchiara I, 150.
[99] Fortis, Put, 85, 114.
[100] Hacquet, *Abbildung*, 10
[101] Fortis, Put, 195, 206, 244.

toga što više moraju »misliti na uzdržavanje života nego na bistrenje uma«, ali i činjenice da su ih zanemarili njihovi obrazovani sunarodnjaci.[102]

ZAOSTALOST KAO IZVOR GOSPODARSKIH PROBLEMA

Fortis se u velikom dijelu svojeg djela koncentrirao na gospodarske probleme Morlaka. Mislio je da je njihov izvor upravo u zaostalosti. Loše su upućeni u obradu zemlje i uzgoj stoke. Ratarstvo ne samo da nije dobro već je daleko i od osrednjega. Zbog straha ne koriste žabe u prehrani, a ne poznaju ni korištenje jasenova soka.[103] Nerazumno ribare.[104] Zavaravaju se pričama o rudnicima plemenitih kovina, a ne koriste treset u okolici Knina.[105] Uopće ne drže do »domaćeg gospodarstva«.[106] Morlaci su doduše bistri, ali zbog robovanja starim običajima ne mogu poboljšati svoj gospodarski položaj.[107] Lovrić je isto tako konstatirao zaostalost gospodarstva Morlaka. U tom smislu je oplakivao Sinjsko polje, loše ribarenje i njihov odnos prema drveću.[108] U obrtništvu ne žele ići dalje od svojih potreba.[109] Poput Fortisa i Lovrić je uzroke tome vidio u robovanju tradiciji, ali i lijenosti, preziranju zemljoradnje i brojnim crkvenim blagdanima.[110] Morlaci bi mogli poboljšati svoj gospodarski položaj, ali bi ih prvo trebao poučiti neki pošteni i obrazovani sunarodnjak.[111]

LIJENOST I RASIPNOST

Fortis i Lovrić divili su se moralu Morlaka, ali su uočavali da on ima i svoju drugu stranu. Fortis je tako govorio o »zlobnoj lijenosti« stanovništva.[112] U tome je Lovrić bio još konkretniji. Već sam spomenuo njegovo isticanje lijenosti Morlaka u zemljoradnji, a on je tome pridodavao i sklonost rasipanju. Morlaci su rođeni rasipnici, ne trpe štednju pa ili žive u krajnjoj oskudici ili se narazumno časte. Olako prihvaćaju dugove, a štedljivi sa samo onda kada im štednja nanosi štetu. »Neuredna rasipnost je pola njihove propasti.«[113]

---

[102] Lovrić, Bilješke, 137, 138.
[103] Fortis, Put, 21, 22, 28, 172, 279, 129.
[104] Fortis, Put, 236.
[105] Fortis, Put, 75, 84, 85
[106] Fortis, Put, 38..
[107] Lovrić, Bilješke, 43.
[108] Lovrić, Bilješke, 22, 32, 51, 52.
[109] Lovrić, Bilješke, 138
[110] Lovrić, Bilješke, 77, 140, 141, 142, 149
[111] Lovrić, Bilješke, 146, 147.
[112] Fortis, Put, 238.
[113] Lovrić, Bilješke, 76, 77, 78, 81, 82, 147.

Hacquet je smatrao raspuštenost i pijanstvo u Morlaka rijetkošću. Doduše, Slaveni kao i svi sirovi narodi vole žestoka pića. Slaveni vole i proslave, ali je on to objašnjavao kao nešto karakteristično za sve narode bez imovine, za sve one koji kao robovi moraju raditi za druge.[114]

OKRUTNOST

Pozornost Fortisa privlačile su i okrutne crte u karakteru Morlaka. Tako je s zgražavanjem opisao okrutne običaje u Poljicima.[115] On je tu okrutnost objašnjavao kao nešto silom prilika stečeno, a ne urođeno. Objašnjavao ju je dugim ratovanjem s Turcima, oskudicom i zloupotrebama mletačkih činovnika.[116] Hajduci zapravo nemaju loš karakter, a odmetnici su postali od nevolje. S obzirom na njihov položaj zapravo su umjereno okrutni.[117] Kada se bavi hajducima, Lovrića je posebno fascinirala mješavina iznimne hrabrosti sa sposobnošću za svako zlo i osvetoljubivošću.[118]

Hacquet se suglašavao da kod Slavena ima pojava bezosjećajnosti, ali to nije dio slavenske prirode već posljedica zlostavljanja Slavena od strane njihovih stranih gospodara. Konstatira pojavu krvne osvete u Dalmaciji i među Morlacima.[119]

MORLACI I TRADICIJA

Prosvjetitelji uočavaju veliku važnost tradicije i običaja.[120] Teze o zlokobnoj moći običaja nalazimo i kod Fortisa i u Lovrića. Već sam spomenuo kako su i Lovrić i Fortis krivili prvenstveno običaje za zaostalost morlačkog poljodjelstva. Lovrić se pozivao na oslobađanje Morlaka od starih predrasuda.[121] Hacquet je upozoravao da običaj može postati druga priroda (*zweyten Natur*) koja određuje čovjeka više nego njegov prirodni okoliš.[122]

---

[114] Hacquet, *Abbildung*, 11, 8, 115
[115] Fortis, Put, 205.
[116] Fortis, Put, 31, 35, 218.
[117] Fortis, Put, 36.
[118] Lovrić, Bilješke, 65, 88.
[119] Hacquet, *Abbildung*, 8, 9, 115
[120] Cocchiara I, 84, 102, 105
[121] Lovrić, Bilješke, 180.
[122] Hacquet, *Abbildung*, 9

MORLACI I PRAZNOVJERJE

Kako Europa počinje otkrivati vaneuropske civilizacija, ona počinje preispitivati i vlastite tradicije, a time započinje i borba protiv praznovjerja.[123] Praznovjerje je po Bayleu prepreka prema slobodi i oruđe moćnika za podvrgavanje masa.[124] Fontenelle je uvidio da zablude ipak nije tako lako odbaciti jer su vrlo privlačne ljudskom duhu, a usko su povezane s tradicijom.[125]

Fortis je naveo niz primjera morlačkog praznovjerja u kojima vidio ostatke poganstva, ali i uviđao tvrdoglavost kojom Morlaci pristaju uz praznovjerje.[126] Lovriću također nije promicalo morlačko praznovjerje. Ono Morlake potiče na osvetu. Preznovjerje je u savezu s neznanjem temelj nesreće Morlaka.[127]

Hacquet nije uzimao praznovjerje za zlo Morlacima. Oni su sirov i zanemaren narod, a i kod civiliziranih narod praznovjerje ima još puno pristaša.[128]

SVEĆENSTVO, PRAZNOVJERJE I ZAOSTALOST

S kritikom tradicije, praznovjerja i lošeg utjecaja civilizacije na Morlake povezan je i odnos prema svećenstvu obje konfesije. Oštra kritika svećenstva i religije karakteristična je za prosvjetitelje.[129]

Fortis je uvidio veliku moć zaostalog svećenstva nad Morlacima. Oni podupiru Morlake u praznovjerju, a uz to su i pohlepni. Potiču Morlake na okrutnosti prema Turcima, a u tome je Fortis vidio »duh pogrešno shvaćene vjere«.[130]

Lovrić je kritizirao kako pravoslavne kaluđere tako i fratre. Kaluđeri bezobzirno šire i najbizarnija praznovjerja među svojom pastvom.[131] Fratri posebno šire praznovjerje u liječništvu. Zbog svoje neobrazovanosti oni niti mogu iskorjenjivati praznovjerje, a svakog koji nešto više zna smatraju heretikom.[132]

Hacquet je opazio kod svih Slavena odanost religiji. To zloupotrebljavaju vjerski službenici koji se ponašaju poput proroka, služe se prijetnjama, potiču

---

[123] Cocchiara I, 56.
[124] Cocchiara I, 83.
[125] Cocchiara I, 85, 86
[126] Fortis, Put, 13, 14, 206, 44.
[127] Lovrić, Bilješke, 19, 89, 152, 153, 154, 180.
[128] Hacquet, *Abbildung*, 118
[129] Windelband II, 68, 69; Cocchiara I, 77, 83, 113
[130] Fortis, Put, 37, 44, 45, 242.
[131] Lovrić, Bilješke, 19, 28, 135, 136, 166
[132] Lovrić, Bilješke, 49, 167, 168, 172.- 174.

pretjeranu vjeru u svece i ikone i služe se nadrilječništvom. Među Slavenima uveli su do njihove pojave nepoznato prosjačenje.[133]

Poput Fortisa i Hacquet je optužio svećenstvo za širenje vjerske mržnje među Morlacima. Radi zarade ono prodaje različite talismane protiv zlih sila. Samo neznanje je i među svećenstvom toliko rašireno da i svećenici sami vjeruju u naslijeđeno praznovjerje. Kršćanstvo u Morlaka nije uspjelo potisnuti ni neke pjesme u slavu poganskih božanstava.[134]

ZAKLJUČAK

Radovi Lovrića, Fortisa i Hacqueta o dalmatinskozagorskim Morlacima u kasnom 18. stoljeću su porod svoga vremena, probuđenog istraživačkog duha, stava koji se ne miri s postojećim, ali i znatne doze sentimentalnosti. Pri tome zanimanje za primitivno, divlje je zapravo sredstvo za preispitivanje vlastite kulture i društva.[135] Primitivno, divlje, morlačko nudi lijekove za boljke civiliziranog društva. Morlak još jasno čuje zov drevnih, u kulturnom svijetu zaboravljenih, prirodnih zakona koji trebaju regulirati odnose među ljudima. U njemu otkucava nagonski kod koji svaki čovjek prima po rođenju, ali ga civilizirani čovjek kasnije gura u stranu. Morlak, kao i drugi njemu srodni »plemeniti divljaci« u europskoj literaturi, na više razina je superioran civiliziranom čovjeku. Čovjek koji živi u skladu s prirodom mentalno je okretan, moralno postojan, iskreno druželjubiv, solidaran i fizički snažan.

Postavlja se pitanje može li civilizacija ponuditi nešto vrijedno Morlacima. Ona korumpira njegove vrline i vrijednosti, ali bi mogla i puno toga doprinjeti jer Morlak nije čovjek bez mana. Morlaci trebaju pomoć i otvaranje prema novim spoznajama. Treba ih osloboditi od ropstva, zaostalosti i tradicije, kako bi prvenstveno poboljšali svoj gospodarski položaj.

Fortis i Lovrić su živjeli na razmeđi između prosvjetiteljstva i romantizma. U stavovima obojice nalazimo brojne elemente i jednog i drugog usmjerenja. Pri tom razlike između Fortisa i Lovrića nisu tolike kako bi se moglo zaključiti na temelju polemike iz njihova doba. Fortis je možda nešto više apologetičan, ali ni kod njega ne nedostaje kritike Morlaka. Lovrić nastoji više stajati na zemlji, ali i njega često ponese zanesenost osobinama i životom Morlaka. Hacquet Morlake stavlja u jedan širi slavenski, odnosno »ilirski« (južnoslavenski) okvir. Premda putuje Dalmacijom kad i Fortis i Lovrić, njegova knjiga izlazi poslije pobjede revolucije u Francuskoj. Nove ideje dolaze do izražaja u isticanju važnosti slobode u Hacqueta.

---

[133] Hacquet, *Abbildung*, 7, 11

[134] Hacquet, *Abbildung*, 114, 117, 118, 121

[135] Cocchiara I, 39.-40-, 40.-42, 132, 156, 211.

MORLACCHI AS »MEN OF NATURE« IN THE WRITINGS OF ALBERT FORTIS, IVAN LOVRIĆ AND BALTHASAR HACQUET

Summary

Works of Lovrić, Fortis and Hacquet on Dalmatian Morlacchi in the late 18th century are a product of the period in which they lived in, of the awakened investigative spirit, non-conformist attitudes and a considerable amount of sentimentality. Interest in primitive and wild was used as a mean for reevaluation of their own culture and society.[1] It was believed that primitive and wild Morlacchi could offer a cure for diseases of a »civilized« society since Morlacchi could still hear and obey natural laws. These laws, that were long forgotten in a »civilized,« cultural world, should regulate relations among people. Morlacchi still followed instincts, given by birth and pushed aside by »civilized« men. Moreover, Morlacchi and other »good savages« in the European literature were in many ways superior to »civilized men«. A man that lives in concord with nature was considered mentally agile, morally firm, honest, companionable, supportive and physically strong.

There emerged a question: can »civilization« offer something to Morlacchi? It could corrupt their virtues and values, but it could also contribute in correcting their faults, because they were not without them. Hence, they needed help and they needed to be liberated from servitude, backwardness and tradition, in order to improve their economic situation.

Fortis and Lovrić lived on the turn of Enlightenment and Romanticism. In the attitudes of both of them one can find numerous elements of both epochs. Differences between Fortis and Lovrić are not so significant as one could conclude from contemporary polemics. Fortis was maybe more apologetic, but he did not avoid to criticize the Morlacchi. Lovrić was more realistic but he was often »enchanted« by the Morlacchi personality and life. Hacquet situated Morlacchi in a wider Slavonic, that is »Illiric« (South-Slavic) context. Though he traveled through Dalmatia in the same time when Fortis and Lovrić did, his book was published only after the French revolution, resulting with the accentuation of new ideas, most of all the importance of freedom.

[1] Cocchiara I, 39-40-, 40-42, 132, 156, 211.

Željko Holjevac
Institut »Ivo Pilar«, Zagreb

LJUDI, VODA I PRIRODNA SREDINA NA TRIPLEX CONFINIUMU: VUKASOVIĆEVE I HACQUETOVE EKOHISTORIJSKE OPSERVACIJE U LICI I KRBAVI U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA[1]

UDK: 911.52(497.5 Lika)»17«
Izvorni znanstveni rad

Autor se bavi ekohistorijskim opservacijama u Vukasovićevom i Hacquetovom opisu Like i Krbave i okolnoga krškog ozemlja iz 1770-ih i 1780-ih godina u mjeri u kojoj se one posebno odnose na ulogu i značenje vode u prirodnoj sredini i životu ljudi u tim dijelovima tromeđe (»Triplex Confinium«) u drugoj polovici 18. stoljeća.

I

Voda, jedan od četiri esencijalna elementa koji tvore naš planet, bila je uvijek važan faktor koji uvjetuje složeno prožimanje ljudske egzistencije s normalnim funkcioniranjem prirodne sredine. Štoviše, svakodnevni život bez vode jednostavno je nemoguć.[2] Uostalom, upravo u vodi pojavila su se davnoj prošlosti prva živa bića i tako je nekoć započeo život na Zemlji. Ipak, značenje vode od ljudskih početaka do naših dana nikada nije bilo utjelovljeno samo u nezaobilaznoj biološkoj potrebi zajedničkoj biljkama, životinjama i čovjeku. Ništa manje, mogla je ona ponekad imati znatnog udjela i u njihovom organiziranju u promjenjivim stvarnostima tijekom cjelokupne povijesti ljudskog roda. Prve civilizacije i visoke kulture na svijetu razvile su se u dolinama oko velikih rijeka. Tako je, npr. stari Egipat, prema Herodotu, bio zapravo »dar Nila«.[3] Općenito uzevši, dinamični hidrografski sustavi poput rijeka mogu uveliko povezivati, ali nerijetko i razdvajati ljude, bilo da je riječ o plovnim putevima, granicama ili nečemu drugom. Osim toga, okupljanje ljudi u stalna naselja u prošlim vremenima često se događalo u blizini rijeka, a

[1] Prilog je nastao na temelju istraživanja za Treću međunarodnu konferenciju »Ekohistorija Triplex Confiniuma, cca. 1500.-1800.«, održanu u Zadru od 3. do 7. svibnja 2000. u organizaciji Zavoda za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, CEU Budapest / History Department i Abteilung für Südosteuropäische Geschichte / Universität Graz. Autor je zahvalan svima na ugodnoj i korisnoj suradnji.

[2] Cosgrove, 1990: 2.

[3] McKay – Hill – Buckler, 1987: 20.

zanimljivo je primijetiti da i danas mnogi gradovi i druga ljudska naselja leže na rijekama i jezerima ili na morskoj obali.

Obilje ili nestašica vode u nekom kraju može u duljem trajanju rezultirati oblikovanjm odgovarajućih povijesnih i prirodnih načina života posvuda, pa tako i dijelu gorske Hrvatske[4] između rijeka Mrežnice, Korane, Une i Zrmanje s jedne, i Jadranskog mora, s druge strane. U tom, pretežno planinskom području, koje se samo približno podudara s historijsko-geografskim pojmom Like i Krbave,[5] nema skoro niti jedne rijeke, izuzev dvije manje lokalne rijeke – Like i Gacke. Stoga je i na svakodnevni život u određenim dijelovima tog prostora oduvijek moralo značajno utjecati stanovito pomanjkanje vode, osim donekle u krajevima izravno povezanima sa spomenutim lokalnim rijekama. Budući da se ljudi, voda i prirodna sredina nigdje bitno ne isključuju, nego se posvuda međusobno prožimaju i uzajamno uvjetuju, smisao je ovoga priloga u pokušaju da se na temelju odabranih izvornih obavijesti identificiraju, prikažu i obrazlože neki prepoznatljivi aspekti te simbioze u širem prostoru Like i Krbave 1770-ih i 1780-ih godina.

II

U brojnim narativnim i drugim pisanim vrelima moguće je pronaći različite bilješke koje govore o odnosima između ljudi, vode i prirodne sredine i o njihovoj kompleksnoj koegzisteniji u izrazito krškom reljefu Like i Krbave u prošlim vremenima, kako pokazuju i ekohistorijske opservacije u djelima (na njemačkom jeziku) Vukasovića i Hacqueta iz druge polovice 18. stoljeća.[6]

Ivan Dominik Vukasović (apostolski protonotar, kanonik senjskog Kaptola, član konzistorija Senjske i modruške ili krbavske biskupije i župnik u Otočcu) pozabavio se 1777. sumarnim opisivanjem Karlovačkog generalata ili, kako sam kaže, »jednog dijela Kraljevine Hrvatske, koji se danas naziva Karlovačkim generalatom« i to ne samo sa zemljopisnoga, nego i s povijesnog stajališta. Njegov suvremenik Balthasar Hacquet (rodom iz Bretagne u Francuskoj, poznati geograf i prirodoslovac u habsburškoj službi) proputovao je 1781. i 1783. Likom i Krbavom kao sustavni proučavatelj prirodne sredine.[7]

---

[4] Vidi: Bognar – Pavić – Riđanović – Rogić – Šegota, 1975.

[5] Likom i Krbavom smatrali su se u to vrijeme samo oni dijelovi današnjega ličkog prostora (od izvora Zrmanje do obronaka Velike Kapele) koji su 1689. godine oslobođeni od osmanske vlasti i 1712. utjelovljeni u habsburški vojnokrajiški sustav u hrvatskim zemljama. Tek u 19. stoljeću proširio se pojam Like i na Gacku dolinu, Otočac i Brinje. Mogu se razlikovati sljedeće subregionalne cjeline: Lika, Krbava, Gacka, Pozrmanje, Brinjski kraj, Plitvice i Ličko Pounje. Tom se prostoru ponekad pridružuju Senj i Velebitsko Podgorje te rubno Zakapelje ili Ogulinsko-modruška udolina. Ti su predjeli ovdje ipak samo djelomično uzeti u obzir, jer je težište razmatranja pretežno na Lici, Krbavi, Gackoj.

[6] Vidi: Hacquet, 1785; Ibid., 1789; Vukassovich, 1777; Ibid., 1783.

Vrijedi istaknuti da su obojica opisivali isti prostor u isto vrijeme, ali često iz različite pozadine, a ponekad i s različitog polazišta. Hacquetovo viđenje (»Physikalische Erdbeschreibung«) bilo je viđenje stranca, dok je Vukasović (svećenik rođen u Senju) bio domaći promatrač prostora. I dok su kod Hacqueta u pristupu problematici vidljivo dolazile do izražaja njegove odlike profesionalnog istraživača prirodne sredine (»Naturforscher«), Vukasović je bio samo obrazovani portretist pejzaža motiviran vjerojatno samo osobnim razlozima i porivima. Podsjećamo, bilo je to u vrijeme kasnog prosvjetiteljstva i ranog romantizma, kada je primjetno porastao interes obrazovanih krugova u Europi za prirodnu sredinu, ljude i njihove običaje.

III

Krški prostor, kojemu pripadaju i krajevi kojima se u svojim djelima podjednako bave i Vukasović i Hacquet, osebujno je podneblje u kojemu se na poseban način kontinuirano ostvaruje trojna *convivenza* čovjeka, vode i naročite vrste (topljivog) kamenja u prirodnom ambijentu (vapnenac i srodni kameni supstrati). »Kamen, voda i čovjek u tom prostoru već su vjekovima u stalnom dodiru i sukobu, u kojem se svaki od njih polagano mijenja, ali traje i dalje« (Srećko Božičević).[8] Među pojavama karakterističnima za hidrologiju krša svakako je i obilje vode u podzemnim tokovima s jedne, i razmjerna oskudica vode u nadzemnim tokovima, s druge strane.[9] Ta je činjenica nužno posredovala i u interakcijama između ljudi, vode i pomalo negostoljubive prirodne sredine na ranonovovjekovnom »Triplex Confinium« koji predstavlja krško područje *par excellence*. Tako je i Hacquet zapazio da se u tim predjelima gotovo posvuda smjenjuju brdoviti vrhunci s najčešće malim i zatvorenim udolinama među njima, »od kojih su samo neke otvorene koje prosjecaju ponešto značajnije rijeke«.[10] On je, također, uočio da se planinski lanac, koji naziva dinarskim Alpama, sastoji većinom od vapnenačkih brda te »ima malo zemlje i još manje vode, jer oboje guta mnoštvo velikih pukotina koje se nalaze u špiljama i pećinama«.[11] Smatrao je čak da i izvor rijeke Zrmanje dobiva vodu »iz nekoliko milja udaljenog jezera, koje se nalazi u Bosni, prirodnim podzemnim hodnikom«.[12] Treba imati na umu da krški reljef nastaje uglavnom postupnim otapanjem vapnenca i sličnih kamenih supstrata vodom. Permanentnom podzemnom cirkulacijom vode u raspucanoj topljivoj kamenitoj materiji postojeće se pukotine stalno proširuju i međusobno po-

[7] Wurzbach, 1861: 163-165; Ibid., 1885: 22.
[8] Božičević, 1992: 7.
[9] Juras, 1970: 27.
[10] Hacquet, 1785: 5.
[11] Ibid., 8.
[12] Ibid., 10.

vezuju u mrežu podzemnih šupljina i kanala koji ponegdje sežu do velike dubine, pa i ispod morske razine.[13] Zato je tlo u kršu vrlo porozno, a pomanjkanje zemlje uzrokovano je osim toga i velikom kemijskom čistoćom krške gradivne supstance koja svojim trošenjem daje izrazito malu količinu netopljivog ostatka potrebnog za stvaranje zemlje.[14] Tako nastaju pusti kamenjari i kamene goleti, dosta čest i prizor u krškom krajoliku.

Posebno zainteresiran za stijene i minerale, Hacquet je u podnožju Velebita skoro posvuda nailazio na vapnenac sa žućkastim žilicama »koje stvara željezovita ilovača«, a u vodi se rastvara prije nego običan kamen. Iskusni poznavatelj prirode začudio se kad je primijetio da se u takvim žilicama nalaze »mali kvarcni kristali«. Kako se dogodilo da su vapnenačke stijene skoro posvuda u tom kraju bile prožete žilicama od ilovačaste zemlje i kako su unutra dospjeli spomenuti kristali, to Hacquet nije umio objasniti pa je čitavu stvar jednostavno povezao s dugotrajnim (korozivnim i erozivnim) djelovanjem vode. Pretpostavljao je da s može raditi samo o dvije mogućnosti: ili je prilikom postanka kamenja u geološkim procesima ilovačasta zemlja ispunila postojeće pukotine ili su se prvobitno prazne pukotine, »nakon što je taj kamen dugo vremena bio pod vodom«, kasnije ispunile zemljom, a kristali su se mogli razviti iz zemljine materije. Zanemarujući pritom pomalo mogući utjecaj oborinske vode u geološkoj prošlosti Zemlje, Hacuet je po mnogim okaminama, brojnim glatkim urezima u izbrušenom vapnencu i sličnim tragovima, koje je jedino protočna ili stajaća voda mogla potencijalno ostaviti na površini kamena, zaključio da je to kamenje u dubini većoj nego što iznosi jedan »rudarski hvat« moralo biti izloženo dugotrajnom djelovanju vode jer su stijene izgledale kao »led koji je istopilo sunce«.[15]

S obzirom na takav mogući postanak kamenja, ali i na zemljopisni smještaj Like i Krbave između obronaka Velebita i ogranaka Plješevice, Hacquet je bio gotovo uvjeren da je u tom prostoru nekoć bilo »osamljeno jezero poput Kaspijskog mora«, koje je vjerojatno uslijed neke geološke provale oteklo Zrmanjom i tako cijela zemlja osušila. Malena, izolirana i razbacana brda nisu u tom slučaju, po njegovom mišljenju, mogla biti ništa drugo nego mali otoci u potopljenoj zemlji: »Sada sam se spustio u ravnicu prema sjeveroistoku, gdje sam više nego jasno vidio da je nekoć cijelo gorje bilo preplavljeno. Tu i tamo ležala su mala brda, koja su bila od čistog vapnenca i kao da su iz zemlje izrasla; vjerojatno su ona za poplave bili mali otoci. Na nekima od njih podigli su Turci burgove, kao Belaj i sl., koji su sada većinom propali« – zapisao je Hacquet.[16] Smatrajući kako sve lokalne rijeke i potoci poniru pod Velebitom i

[13] Prcić, 1996: 654.
[14] Juras, 1970: 27.
[15] Hacquet, 1785: 18-19.
[16] Ibid, 19-21.

ulijevaju se u more, on je dodao: »ako bi se danas ili sutra urušile špilje koje gutaju rijeke ove zemlje, ovdje bi sve opet postalo more«.[17] Razne pukotine u Velebitu i slatkovodni podmorski izvori (»vrulje«) ponegdje duž jadranske krške obale[18] mogu djelomično potvrditi njegove pretpostavke.

Što se tiče Velebita, njemu Hacquet u hidrološkom smislu ne posvećuje veću pozornost (slično postupa i Vukasović). Vjerojatno je glavni razlog u tome što je Velebit »većinom isušen« i gotovo sasvim bezvodan. Iako se dijelovi Dinarida smatraju općenito najkišovitijim i najvlažnijim dijelom Europe[19], oborine brzo nestaju u propusnom tlu pa se u pravilu gubi njihov dugoročniji učinak. Hacquet je zabilježio samo to da osnovno svojstvo planine čine podzemne pećine, tvrdo tlo i ništa drugo.[20]

Budući da pretežno nastaju na dodiru vapnenca i nepropusnih (vododrživih) sedimenata, krška polja ili ravne naplavne udoline općenito imaju prilično razvijenu nadzemnu hidrografsku mrežu. Zahvaljujući toj prednosti (i ljudskoj ruci), danas su mnoga polja u kršu prave oaze plodnog tla.[21] Ali, to u prošlosti ipak nije moralo redovito i posvuda biti slučaj, kao što ni postojanje vodotokova samo po sebi nije moglo i ne mora uvijek osiguravati i jamčiti optimalan bioritam krških polja. Tako i Vukasović i Hacquet u Ličkom polju uredno bilježe ne samo glavnu lokalnu rijeku Liku, nego i neke njezine pritoke, npr. Otešicu kod Pazarišta i Jadovu koja se kod Bilaja ulijeva u rijeku Liku. Ipak, obojica se slažu u ocjeni da je tlo u čitavom kraju dosta pjeskovito, vrlo isušeno, jako ispijeno, loše, usko i uz to slabo obrađeno. Drugim riječima, utjecaj vodom prilično bogate rijeke na šire okolno zemljište bio je vrlo skroman, gotovo zanemariv. Potvrđuje to Vukasovićev opis: »Lički je distrikt u prošlim vremenima, kako zbog dobre kakvoće tla tako i zbog mnoštva stoke i ponajboljih pašnjaka, prednjačio u cijelom generalatu. Ali sada, budući da se pučanstvo povećalo, a tlo postalo ne samo iscrpljeno i loše nego i usko, ne odlikuje se on više nikakvom prednošću pred ostalim dijelovima generalata, izuzev zdravog zraka i vrlo oštre prirode koji stvaraju muževne i hrabre vojnike«.[22] Održavanje vlažnosti u Ličkom polju i okolnom ozemlju, tj. njegovo navodnjavanje, Hacquet je smatrao jedinim sredstvom kojim bi se mogla poboljšati njegova plodnost.[23] To, ustvari, ne znači ništa drugo nego da u to vrijeme nije u tom prostoru bilo skoro nikakvih ljudskih intervencija u vodeni sustav koji je stvorila priroda.

---

[17] Ibid., 1789: 34-35.
[18] Bonacci, 1987: 63-65; Božičević, 1992: 26-27.
[19] Božičević, 1992: 19.
[20] Hacquet, 1789: 32.
[21] Božičević, 1992: 16.
[22] Vukassovich, 1777: 18r-18v.
[23] Hacquet, 1785: 22.

Naprotiv, stanje u Gackoj dolini bilo je u tom pogledu znatno drugačije. Tamo je Hacquet ugledao lijepo polje koje je tu i tamo bilo natopljeno svježom vodom iz glavne rijeke Gacke koja teče u tom kraju. Za razliku od promjenjivog vodostaja bujičave Like, pitoreskna Gacka ima pretežno ujednačen vodostaj. Ona izvire u okolici sela Sinca, a nekoć je ponirala u zemlju (u glavnom ponoru Perinki kod sela Švice) pod Velebitom,[24] kao i mnogi drugi lokalni potoci. Budući da se rijeka Gacka u ono vrijeme razlijevala posvuda uokolo, čitavo je polje bilo doslovno premreženo tom vodom i stoga mjestimično močvarno. Sâm Otočac nalazio se, prema Hacquetovu opisu, u »sasvim močvarnom kraju« pa su »mnoge kuće« u mjestu stajale »na stupovima« u vodi.[25] To potvrđuje i Vukasović koji kaže da »oko čitavog mjesta i svih kuća koje se u njemu nalaze« teče rijeka Gacka i da se »skoro do svake kuće« može doći »mostovima« ili »u čamcima«,[26] kao u Veneciji. Takav je krajolik prepoznatljiv i na jednom planu Otočca iz toga vremena.[27] Ako imamo na umu da je takav opis gotovo u detalje blizak opisu Otočca u Valvazorovom djelu Die Ehre des Herzogthums Crain iz 1689. godine,[28] onda je jasno da u lokalnom prirodnom ambijentu u stotinjak godina nije bilo gotovo nikakvih promjena hidrološke naravi.

Unatoč manjim iznimkama, krška su tla, pa i mnoga polja u kršu, ipak pretežno vrlo suha staništa, što pokazuje naročito primjer Krbavskog polja. Vukasović piše da je Krbava »inače plodna zemlja, a sastoji se uglavnom od jednoga tako ravnog polja da se skoro ništa ljepše ne može vidjeti«. Ali, on odmah dodaje kako je »vječna šteta da u cijeloj Krbavi nema nikakve stalne tekuće vode, iako na mnogim mjestima postoji više malih stalnih izvora vode«. Budući da je tlo pjeskovito, »ako se dogodi jako sušna godina i ljeti izostanu nužne kiše, [...] sve što na polju raste mora izgorjeti i uvenuti« – konstatirao je Vukasović.[29]

I dok je u Krbavskom polju oskudica vode predstavljala jednu od glavnih poteškoća za intenzivniji razvoj ratarske proizvodnje, u Kosinjskoj su dolini godišnje poplave uveliko ograničavale mogućnost gospodarskog iskorištavanja tla. Prema Vukasoviću, Kosinjska je dolina »na veliku štetu tamošnjih žitelja skoro svake godine u kasno proljeće poplavljena vodom« zbog slijevanja rijeke Like koja inače ponire kod sela Lipovog polja u tom kraju. Stoga su seljani na

---

[24] Vidi: Hirc, 1900: 108-113. Danas rijeka Gacka više nije prava ponornica, jer su njezine vode hidroenergetskim zahvatom preusmjerene za potrebe hidroenergetskog sustava HE »Senj«. (Usp. Božičević, 1998: 68-69.).

[25] Hacquet, 1785: 24-25.

[26] Vukassovich, 1777: 9r; Ibid., 1783: 452.

[27] Vidi: Slukan, 1999: 140, br. 46. (»Situations Plan des Stabsorth Otochaz / aufgenohmen und gezeichnet Oberleutnant Peter Jovanovich«). Original se čuva u Kartografskoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu pod sign. HDA, KZ, E.V.158.

[28] Usp. Rukavina, 1998: 45-46.

[29] Vukassovich, 1777: 20v-21r; Ibid., 1783: 450-451.

tako navlaženo tlo često tri puta za redom morali nanositi sjeme.[30] I dok Vukasović s punim respektom uvažava silne napore domicilnih podvelebitskih žitelja u svakodnevnoj borbi za puko materijalno preživljavanje, Hacquet glavni uzrok poplavama pronalazi zapravo u njihovoj nebrizi. Prema njegovim riječima, »prije 60 i više godina u nekim su se krajevima zatrpali ponori u koje voda uvire, jer se ljudi slabo brinu za njihovo čišćenje, tako da su u vlažnijim godinama nerijetko poplavljeni čitavi krajevi«.[31]

Jaki planinski izvori često opskrbljuju vodom cijeli tok neke rijeke u kršu.[32] Stoga su mnoge krške rijeke i divlji potoci pravi hidroenergetski potencijali.[33] Hacguet tako spominje, npr. u blizini Gračaca »prilično jaki potok« Otuču »koji pokreće mlinove«, odnosno »vrlo velike izvore iz stijene« kod Sinca koji isto tako »pokreću nekoliko mlinova«.[34] Vukasović navodi da se na izvorištu Gacke u Sincu nalazi »nekoliko lijepih i unosnih mlinova i pilana«, zahvaljujući čemu domaći seljani »lakše žive nego ostali žitelji«.[35] Iako su zanimanja bila prilično jednostavna, neki oblici horizontalne socijalne diferencijacije među ljudima, krajevno različiti i dosta ovisni o prirodnom ambijentu, svakako su postojali. I u obližnjem Lešću Vukasović također spominje mlinove i pilane na vodeni pogon. Dosta vode bilježi on i u plaščanskom, brinjskom, ogulinskom i oštarijskom polju.[36] Obojica razlikuju veće i manje rijeke i potoke, što znači da su bili svjesni nužne razlike među pojedinim vodotokovima u stupnju njihove funkcionalne uloge i važnosti u dotičnom prostoru. Iako krški izvori mogu biti raznovrsni[37], mnogi potoci u kršu imaju pretežno periodički karakter i ljeti obično presušuju.[38] Neki također više puta poniru u zemlju i opet izviru iz zemlje, poslije dužeg ili kraćeg podzemnog toka. Hacquet spominje upravo jedan takav potok koji je ponirao u modruškom kraju, izvirao u ogulinskoj udolini i opet ponirao kod Oštarija.[39] Dapače, on bilježi i ponešto od toponimije koja se nedvosmisleno uklapa u krški karakter prirodne sredine, npr. mjesto Ponor (»gdje se jedan jaki potok gubi pod zemljom«).[40]

I kod Hacqueta i kod Vukasovića ima podataka i o zdravstvenom učinku vode u kršu. Pred Gospićem je Hacquet morao »prijeći preko jedne male rijeke koja nosi isto ime i koja se kod Kaniže duboko usjeca u vapnenačko kamenje,

---

[30] Ibid., 1777: 11r; Ibid., 1783: 455.
[31] Hacquet, 1785: 20.
[32] Prcić, 1996: 654.
[33] Vidi: Ožanić – Rubinić, 1999: 575-583.
[34] Hacquet, 1785: 17, 24.
[35] Vukassovich, 1777: 10v-11r; Ibid., 1783: 455.
[36] Ibid., 1777: 6r; Ibid., 1783: 457.
[37] Vidi: Bonacci, 1987: 49-67.
[38] Juras, 1970: 27.
[39] Hacquet, 1789: 36.
[40] Ibid., 32.

pa se poslije nekog vremena sjedinjuje s jednom drugom koja se po imenu zemlje zove Lika. [...]. Ispred ovoga mjesta teče rijeka koja baš i nema neku naročitu vodu, ali je mjesto inače prilično zdravo [...]«.[41] Vukasović je i dolinu Zrmanje ocijenio također ugodnom i zdravom.[42] Štoviše, već smo naveli kako on na jednom mjestu pomalo ironično kaže da su zdravi zrak i vrlo oštra priroda općenito jedine komparativne prednosti ekonomski nerazvijene Like.[43] Prema Hacquetovom opisu, bitno drugačije bilo je i ovaj put u Gackoj dolini: »Budući da vode u ovim poljima vrlo slabo opadaju, većinom se ovdašnja rijeka zadržava ponegdje u lokvama koje onda kod ovdašnjih žitelja izazivaju stalne groznice«.[44]

IV

Vodni sustav u Lici i Krbavi u to vrijeme nije bio samo osnova ljudske opstojnosti, nego je mogao također biti i objekt romantičnog divljenja. I Vukasović i Hacquet povremeno upozoravaju na, npr. lijepe vodene rakove kod Plaškog i Tounja, mnoštvo riba u rijekama Gackoj i Otešici, krasne vodotokove, lijepe ribe u rijeci Zrmanji, predivne podvelebitske izvore s ličke strane, lijepa polja i druge prirodne znamenitosti. Skloniji romantičnom viđenju stvari, Vukasović je u fizički opis nekih elemenata prirodne sredine prigodno ugradio i odgovarajuću pripovijest o njihovu postanku ili značenju, npr. pri osvrtu na pojmove kao što su »Karlovića brod« i »Kraljičina voda«. Prvi slučaj povezan je s pričom o bježanju Ivana Karlovića iz Like u 16. stoljeću (zbog otmice djevojke Magdalene Bogdanić) kada je on na jednom mjestu preplivao rijeku Liku, pa se »od onog vremena to mjesto na vodi (gdje se sada nalazi prijelaz) općenito naziva Karlovića brod«.[45] Drugi, pak, slučaj odnosi se na put ugarske kraljice Marije 1383. u Dalmaciju preko Senja gdje ona navodno »nije htjela piti nikakvu drugu vodu, nego onu iz jednog izvora Senjske drage pa se ta voda od onoga vremena naziva Kraljičinom vodom«.[46] Hacquet je na jednom mjestu krški krajolik usporedio s ambijentom u kazalištu. On doslovno kaže: »Budući da u ovoj zemlji sve rijeke imaju visoku obalu i usko korito, te se

---

[41] Ibid., 1785: 22.

[42] Vukassovich, 1777: 13v; Ibid., 1783: 440.

[43] Vidi bilj. 21.

[44] Hacquet, 1785: 25.

[45] Vukassovich, 1777: 14v. Hrvatska riječ »brod«, naročito u povijesnom smislu, vrlo često ne označava ništa drugo nego prirodni prijelaz na nekoj rijeci.

[46] Ibid., 30r. U pitanju je jedan izvor u Senjskoj drazi na Jozefinskoj cesti. Danas se na tom mjestu nalazi i još je uvijek u funkciji klasicistička fontana koju je u prvoj polovici 19. stoljeća podigao bojnik Josip Kajetan Knežić (1786-1848) koji je od 1834. radio na rekonstrukciji Josefinske ceste od Karlovca do Senja. Kad je Knežić 1848. umro, pokopan je po vlastitoj želji u grobnici pored lokalne crkve sv. Mihovila, pa se od tada (kao i dan-danas) za cijelo malo naselje i njegovu bližu okolicu rabi ime »Majorija« (po bojniku/majoru Knežiću).

duboko usjecaju u mekani vapnenac, ne primiječuje ih se prije nego što se već priđe obali. Cijela zemlja sastoji se od malih brda koja se međusobno i s poljima između njih tako smjenjuju da to izgleda skoro kao kazalište; na njima (tj. brdima, op. Ž. H.) su duboke šume tako da su rijeke zaklonjene, a zbog svoga mirnog protjecanja one se i ne čuju. Vrlo se rijetko može pronaći put do obale neke rijeke jer su one redovito omeđene okomitim stijenama, a same zmijoliko vijugaju«.[47]

Središnji prirodni fenomen koji Vukasovića posebno privlači svakako su Plitvička jezera. On je Plitvice opisao kao »pet lijepih jezera u vrlo gustoj šumi na turskoj granici, gdje se svakodnevno mogu uloviti najljepše i najbolje pastrve. [...]. Uz to je moguće diviti se jednom posebno znamenitom vodopadu«.[48] Zanimljivo je da iz tog vremena potječe i jedna razmjerno detaljna karta Plitvičkih jezera. To je Wagnerova karta (oko 1770).[49] Ona prikazuje granice Ogulinske i Otočačke pukovnije na Plitvičkim jezerima. Iz karte se vidi da su Plitvička jezera okružena šumom, što samo potvrđuje Vukasovićeve opservacije. Na karti su zabilježena i imena Plitvičkih jezera. Ima ih i više nego što tvrdi Vukasović, a najveća su Prošćansko jezero i jezero Kozjak. Iako ne pripada tzv. Jozefinskom katastru, Wagnerova je karta vrijedno svjedočanstvo koje pokazuje da Plitvička jezera u to vrijeme nisu bila baš tako nepoznata kako se ponekad mislilo.[50]

Hacquet je bio na postanku Korane, on spominje lijepi vodopad »iz Kozjeg jezera« (zapravo iz jezera Kozjak) pa je sigurno vidio i plitvičke slapove.[51] Ali, on posebnu pozornost u svojim opisima ipak posvećuje vodopadu male rijeke Slunjčice kod Slunja u blizini osmanske granice. Hacquet bilježi da Slunjčica »izvire iz jedne špilje ili pećine udaljene sat vremena odatle. Ona je toliko snažna da pokreće nekoliko mlinskih kola. Nakon što neko vrijeme vijugavo protječe među vapnenačkim stijenama, gubi se u povećoj rijeci Korani«.[52] Iako je na svojim istraživačkim putovanjima često bio na rijekama koje uopće nije poznavao, iskusni istraživač prirode priznaje da nikada u životu nije bio toliko zatečen i ushićen kao kod Slunja, gdje je sa sjevera stigao na rijeku Slunjčicu. Kad je izašao iz nekoliko zavoja, začuo je najprije jaki žubor. Ubrzo je ugledao široku rijeku i veliki vodopad s »više od 50 slapova« kojima se voda između okomitih stijena »uz veliki štropot« obrušavala u rijeku Koranu, upravo ono »što nikada nisam vidio« – kaže Hacquet.[53] U blizini vodopada Hacquet je

[47] Hacquet, 1789: 28.

[48] Vukassovich, 1777: 10v; Ibid., 1783: 454-455.

[49] Vidi: Marković, 1993: 221. Original se čuva u Kartografskoj zbirci Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu pod sign. HDA, KZ, B. I. 4.

[50] Hirc, 1900: 156 i dalje.

[51] Ibid. Usp. Hacquet, 1789: 30.

[52] Hacquet, 1789: 28.

[53] Ibid.

izbrojio oko 40 do 60 mlinova na stijenama koje su nastale postupnim taloženjem travertina. On je, čak, ustvrdio da je tu nekada »bilo oko 100 takvih mlinova, ali je njihov broj poboljšanjem preostalih sada sveden na polovicu«.[54] Budući da rijeka Slunjčica nije duboka ni brza, nalazilo se i u sredini rijeke nekoliko takvih mlinova građenih »na turski način« s vodenim kotačima koji su se umjesto lopata sastojali od osam žlica. Posvuda oko tih mlinova raslo je zeleno žbunje, ponegdje i vodene biljke.[55]

Hacquetu se činilo da se nalazi pred čudesnim prirodnim amfiteatrom pa ga prikazao i na slici: u prednjem planu vide se stijene i slapovi, a u pozadini stara utvrda i mjesto Slunj s kontumacem, tj. pograničnom karantenom. Hacquet se ukratko pozabavio i pitanjem postanka te ljepote. Razmišljao je o dvije mogućnosti: »Možda su nekoć obje rijeke bile u istoj visini, pa je rijeka Korana pružala otpor Slunjčici, koja je slabija od prve, tako da poslijednja nije mogla otpuštati svoj mulj nego se sasvim zamuljila, pa je travertin s vremenom stvorio pravu branu kakva i danas postoji. No, moguće je i to da je sâma Korana stvorila dublje korito jer je ona veća i ima brži tok«. Uostalom, kamenje koje je on našao u obje rijeke bilo je isto, tj. vapnenac i travertin.[56]

V

Na kraju, mogu se u Lici i Krbavi i okolnom krškom ozemlju u Vukasovićevo i Hacquetovo vrijeme izdvojiti neke hidrografske cjeline: ugodno i zdravo podneblje oko rijeke Zrmanje, gotovo sasvim bezvodni Velebit i ostalo visoko gorje, Ličko polje s razvijenim površinskom hidrografskom mrežom, ali s malo utjecaja na okolno zemljište koje je loše kvalitete i oskudijeva vodom, vodom sasvim siromašna Krbava, često poplavljena Kosinjska dolina, Gacka dolina u prilično močvarnom stanju i plitvičko-slunjsko-koranski kraj s divljenja vrijednim prirodnim ljepotama. Općenito uzevši, može se reći da su odnosi između ljudi, vode i prirodne sredine na »Triplex Confinium« u drugoj polovici 18. stoljeća, sudeći prema Vukasovićevim i Hacquetovim opservacijama, posvuda bili postojani s obzirom na svoje utjelovljenje u dominantnom krškom milieuu, ali ne i posvuda ujednačeni s obzirom na znatnu subregionalnu diferencijaciju unutar toga prostora.

[54] Hacquet, 1789: 29.
[55] Ibid.
[56] Ibid., 30

IZVORI:

1. Hacquet, Balthasar, *Oryctographia Carniolica, oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien und zum Theil der benachbarten Ländern*, Th. IV. Leipzig, 1789.

2. Hacquet, Balthasar, *Physikalisch=Politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Carnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen im Jahre 1781 und 1783 unternommen*, Th. I. Leipzig, 1785.

3. Vukassovich, Joannes Dominicum von, *Geographische und Historische neüe Beschreibung des Karlstädter Generalat In dem Königreich Croatien*. 1777. [Rukopis u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod sign. III. d. 66.]

4. [Vukassovich, Joannes Dominicum von], »Beschreibung des Karlstädter Generalats im Königreiche Kroatien« (s uvodom C. D. Bartscha). U: *Ungarisches Magazin, oder Beyträge zur Ungarischen Geschichte, Geographie, Naturwissenschaft, und der dahin einschlagenden Litteratur*. Bd. III. Preßburg, 1783, 432-460.

LITERATURA

Bognar, Andrija – Pavić, Radovan – Riđanović, Josip – Rogić, Veljko – Šegota, Tomislav, *Geografija SR Hrvatske. Gorska Hrvatska*, Knj. 4. Zagreb, 1975. (ur. Cvitanović, Alfonso).

Bonacci, Ognjen, *Karst Hydrology. With Special Reference to the Dinaric Karst*, Berlin etc., 1987.

Božičević, Srećko, *Fenomen krš*, Zagreb, 1992.

Božičević, Srećko, »Rijeka Gacka više nije prava rijeka ponornica«. U: Gomerčić, Milan (ur.), *Grad Otočac* 4. Otočac, 1998, 67-70.

Cosgrove, Denis. »Chapter 1. An Elemental Division: Water Control and Engineered Landscape«. U: Cosgrove, Denis – Petts, Geoff (ur.), *Water, Engineering and Landscape. Water Control and Landscape Transformation in the Modern Period*, London – New York, 1990, 1-11.

Hirc, Dragutin, *Lika i Plitvička jezera. Putne uspomene*, Zagreb, 1900. (pretisak: Rijeka, 1996).

Juras, Ivo. »Krš (kras, kraš, karst)«. U: Josifović, Mladen (ur.), *Poljoprivredna enciklopedija*, Sv. 2. Zagreb, 1970, 26-30.

Marković, Mirko, *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, Zagreb, 1993.

McKay, John P. – Hill, Bennett D. – Buckler, John, *A History of Western Society*, Third Edition. Vol. I (*From Antiquity to the Enlightenment*), Boston etc., 1987.

Ožanić, Nevenka – Rubinić, Josip. »Vodni resursi izvorišta Gacke«. U: Gereš, Dragutin (ur.), 2. hrvatska konferencija o vodama. 2nd Croatian Conference on Waters, *Hrvatske vode od Jadrana do Dunava. Croatian Waters from the Adriatic to the Danube*, Zbornik radova – Proceedings. Dubrovnik, 1999, 575-583.

Prcić, Mirza. »Krš«, u: Vujić, Antun, *Hrvatski leksikon*. Sv. I. Zagreb, 1996, 654.

Rukavina, Josip (prev.), »Johann Weikhard Valvasor. II. Otočic, Otocic ili Otočac«, u: Gomerčić, Milan (ur.), *Grad Otočac* 4, Otočac, 1998, 45-50. [Hrvatski prijevod: Buch XII. Van deren so wol Turckischen als Christlichen].

Slukan, Mirela, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma. Cartographic Sources for the History of the triplex Confinium. Kartographische Quellen zur Geschichte des Triplex Confinium*, Zagreb, 1999.

Wurzbach, Constant von, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Th. VII. Wien, 1861, 163-165. Th. LII. Wien, 1885, 22.

PEOPLE, WATER AND THE NATURAL ENVIROMENT ON THE TRIPLEX CONFINIUM: ENVIROMENTAL OBSERVATIONS BY VUKASOVIĆ AND HACQUET IN LIKA AND KRBAVA IN THE SECOND HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Summary

The author analyzed some environmental observations in Vukasović's and Hacquet's descriptions of the karst region of Lika and Krbava from 1770/80's, focusing on the role and significance of water for both the natural environment and the life of people on the triple border between the Habsburg-Venetian-Ottoman (»Triplex Confinium«).

In 1777 Ivan Dominik Vukasović made a summary description of the Karlovac Generalate from the geographic and historical points of view. Balthasar Hacquet, on the other hand, traveled Lika and Krbava in 1781 and 1783 as a meticulous researcher of the natural environment. Both of them described the same area at the same time, but their descriptions were noticeably influenced by their different backgrounds and starting points. Hacquet's observations were those made by a foreigner, whereas Vukasović's (Senj-born priest) those by a native. Unlike Vukasović, who was an educated observer motivated by his personal interests, Hacquet was a professional researcher of the environment. It is to be reminded that this was a period of the late enlightenment and early romanticism when the academic circles in Europe became ever more interested in the environment, people and their customs.

For the history of predominantly mountainous area of Lika and Krbava it was of exceptional importance that there were almost no rivers in the area except for two minor and local ones - the Lika and the Gacka rivers. Hence, every-day life was strongly affected by the lack of water in major part of the area, except for those parts adjacent to the aforesaid local rivers. According to information offered both by Vukasović and Hacquet, Lika and Krbava at the time could be divided into several hydrographic units. First, temperate and healthy area along the Zrmanja river. Second, almost completely waterless Velebit Mountain and other adjoining highlands. Third, Lika field with a dense surface hydrographic network, though with little influence on the adjacent land which was arid and of poor quality. Fourth, Krbava, poor in water. Fifth, Kosinj Valley, very often flooded. Sixth, Gacka Valley, predominantly a marshland, and, seventh, the area of the Plitvice Lakes-Slunj-the Korana river with sights that take your breath away.

II. PROMIŠLJAJUĆI PRIRODU

Suzana Marjanić
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

HIJERARHIZACIJA *ŽIVOTA* U KAVANJINOVU »UNIVERZALNOM EPU« *POVIJEST VANĐELSKA: PRILOG* KULTURNOJ BOTANICI I KULTURNOJ ZOOLOGIJI

UDK: 821.163.42 Kavanjin, J. -13
Izvorni znanstveni rad

Interpretacija »univerzalnoga epa« *Povist vangelska bogatoga, a nesrećna Epulouna, i ubogoga a čestita Lazara, iliti od štete bogastva a koristi uboštva* Jerolima Kavanjina (1643.-1714.) napisana je kao *prilog* kulturnoj botanici i kulturnoj zoologiji. Idejom o hijerarhijskome *zlatnom lancu (catena aurea)*, u Kavanjinovu *spjevu* promatra se regresija (post)tridentske barokne slike svijeta prema srednjovjekovnoj slici svijeta i antropocentrička/androcentrična etos-orijentacija (*teo/antropo*centrizam).

*TEO/ANTROPO*CENTRIZAM

Kristovu parabolu o *nemilosrdnom* bogatašu i *ubogom* Lazaru *(Luka* 16, 19-31; *Škrti bogataš i siromašni Lazar)* spjev *Povist vangelska bogatoga, a nesrećna Epulouna, i ubogoga a čestita Lazara, iliti od štete bogastva a koristi uboštva* Jerolima Kavanjina (1643.-1714.),[1] poznatoga u povijesti književnosti pod naslovom *Bogatstvo i uboštvo*, kako ga je (pre)imenovao Ivan Kukuljević Sakcinski u prvom izdanju Kavanjinova djela (1861.), inače *najdužega* spjeva u hrvatskoj književnosti, autoru je poslužila kao povod propitivanju grijeha rođenih iz bogatstva (usp. I. *Nadglasje)*.[2] Gavanova paklena kazna s

[1] M. Kombol (1961:293) za Kavanjinovu *velepjesnu* navodi da može biti zanimljiva »u prvom redu historičarima i filolozima«. Za Kavanjinov »univerzalan ep« (Kravar 1973.) koji je »trebao biti ograničen« na parabolu o Gavanu i Lazaru pojedini povjesničari književnosti ističu sadržaj *spjeva* kao *enciklopedije* o Dalmaciji (usp. Aranza 1913:I). »Početna riječ naslova, 'povijest', očito je upotrebljena u smislu 'pripovijest', 'fabula'« (Kravar 1973:625).

[2] Kavanjinov biblijski *bogataš/grešnik* trojno je imenovan - Epolun/Gavan/Nineus (primjerice, povijesnim imenom Nineus imenovan je *u* II,104). D. Vitković (1935:2) upućuje da je riječ Epolun *opća imenica* u značenju *imućnik*, a *gavan* je leksem hebrejskoga podrijetla u značenju *ponosan, gord čovjek* (ibid.:6-7).

O bogatom Gavanu u južnoslavenskoj usmenoj književnosti usp. Nodilo 1981:375-376.

projekcijom života, što ga je reducirao na *usta* i *trbuh,* u zagrobnu kaznu očituje se u gladovanju i žeđanju uz *potok* i *plod jabuke* (XXIII,107).

Kavanjinov *teo/antropo*centrizam koji se upisuje u ideosferu baroknoga *duha epohe* Mihovil Kombol (1961:262) atribuirao je sintagmom »najkonzervativniji katolicizam«. Već u I. pjevanju naglašava dostojanstvo čovjeka nad životinjama, upućujući kako je Bog ljudima *(homo - imago Dei;* usp. Schiffler 1994:53), a ne *zvijerima* dao »obraz uznositi/ Kip upravan« (I,87). Pritom ističe, naravno u duhu kršćanskoga antropocentrizma, kako je cijela priroda stvorena radi čovjeka i njemu služi; priroda postoji samo u odnosu na čovjeka (primjerice, I, 125,131).[3] »The Bible never refers to the natural world as an independent being or set of beings« (Page 1992:20-21). Ili *kiničkim* riječima (u određenju Petera Sloterdijka *kiničkom* strategijom mogu se *potući* svi oblici cinizma) suvremenoga teologa Eugena Drewermanna: »Kršćanska doktrina ima jedan nepodnošljivi nedostatak: ona vrijedi isključivo samo za ljudska bića« (prema Visković 1996:72). Bog je odredio da zemlja rađa *žito*, a čovjek ima moralno-religioznu obvezu prema Bogu da obrađuje zemlju (I,167). Antropocentrizam opisan je preko odgovornosti u teocentričkoj orijentaciji (usp. Cifrić 2000:163). Antropocentrička hijerarhija ili riječima suvremenih animalista *specizam (speciesism)* postavlja čovjeka kao staratelja *(stewardship)* nad prirodom (usp. Visković 1996:392), čime se ostvaruje *kolonijalizam* ljudske vrste (»ljudske« životinje) nad *drugim* vrstama.

Time što polazi od egzempla, Kavanjinovo djelo može se promatrati i kao propovijed, pri čemu se, kako navodi Divna Zečević (1993:8), propovijed »može odrediti i kao dijalog sa zajednicom vođen u ime i pred 'licem' vrhunskog adresata, Boga«, a Lukin egzempl može biti vrlo dobar primjer zastrašivanja kako bi se vjerno širio »strah Božji« (usp. ibid.:6). Kršćanska teocentrička slika svijeta u Kavanjinovu epu bliska je srednjovjekovnoj slici svijeta prema načelu *poretka* kao sile koja povezuje stvari i bića u jedinstven red *(kozmos)*, a riječ je o (hijerarhijskom) *zlatnom lancu (catena aurea, Great Chain of Being)*[4] na kojemu je čovjek smješten između anđela i životinje, duha i materije (usp. Tillyard 1990:73), pri čemu je razumom srodan anđelima kao čistim inteligencijama; ali ako »izgubi« razum, postaje blizak atributima *životinjstva*. Naveden poremećaj (odsustvo poretka, nered: *kaos)* nastao je u Gavanovu poimanju svijeta: njegova škrtost - opsesija, redukcija stvarnosti na gomilanje bogatstva regredirala je njegovu *ljudskost* u *animalno* stanje koje je prema kršćanskom nauku *čista* (čitaj: *nečista)* materijalnost. Međutim, prema navedenoj koncepciji *zlatnoga lanca* grijeh nije samo padanje na niže mjesto, već je grijeh i težnja za osvajanjem više hijerarhije (oholost/*hybris* u odnosu na Božje djelo/mjesto; usp. Torbarina 1989:195). U usporedbi s ljudima koji

[3] Lj. Schiffler (1994:54) navodi da su Kavanjinove strofe I, 125-127,129-131 pisane na tragu religiozne poeme *Suze sina razmetnoga - Plač treći* (Mleci 1622.) Ivana Gundulića.

također posjeduju slobodu volje, anđeoska sloboda volje nikada se ne sukobljava s Božjom voljom (usp. Tillyard 1990:48). Time su određene, primjerice, kristijanizirane zoometafore u Kavanjinovu spjevu kojima se određuje ikonografija duše. Prema Kavanjinovu tumačenju *dobra* duša je poput deminutivne *ovce, ovčice* (I,15), dok zle duše sretat će na svome putu *zvijeri* i *lavove* (I,17). Na tom putu zla nadalje se nalaze, primjerice, *miši morski, veloribe (veloriba* - velika riba, kit), *skot baline (balina, balena* - kit; I,40).[5]

Ekohistorijsko proučavanje Kavanjinova djela može biti inicirano (i) biografskim podatkom kako se u starosti odrekao odvjetničkoga poziva, te se povukao »u seosko zatišje u Sutivanu na Braču i tu je 'blažene sred samoće' začeo pisati svoju 'velepjesnu' u 30 pjevanja« (Kombol 1961:291; usp. V,96). Nevenka Bezić-Božanić (1994:41) upućuje da su »i nemirna zbivanja na mletačko-turskoj granici nedaleko od Splita uvjetovala (...) zacijelo i njegov boravak na otoku Braču«. U Sutivanu sagradio je ladanjsku kuću, o čemu svjedoči u autobiografskom V. pjevanju (94), a koja je, u prošlom stoljeću dobila turističko-hotelsku funkciju (Čičin-Šain 1959:111). Bilježi kako u apsolutnom miru koji je najbolji lijek (V,98) obrađuje vrt (V,117); sije i sadi *kapulu* (tal. luk), ljutiku,[6] blitvu, *broskvu* (lat. *brassica* - kupus, zelje; V,118)... Uz funkciju *povrtnjaka* što ga pridaje svome *vrtu,* njegov ljetnikovac figurira i kao znak *ratne* povijesti jer na ulazu u dvorište bile su sagrađene puškarnice (usp. Fisković 1940:354). Navodi kako je osirotio bez sinova (VI,153; prerana smrt triju sinova), koje je uzeo *nebeski kralj,* a bol za umrlim sinovima iskazuje dendrometaforom iz projekcije vlastitoga očinstva - »okàršen dub u gori« (V,131-132).[7] Međutim, i na *selu* nije pronašao mir jer prilikom gradnje kuće, koja traje od kraja 1690. do 1705. godine (usp. Jutronić 1970:94; Bezić-Božanić 1994:41), ulazi u parnice s Bračanima zbog zemljišta na Bunti.[8] I

---

[4] Usp. Arthur Oncken Lovejoy: *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea* (Cambridge, Mass. 1936). E. M. W. Tillyard u djelu *The Elizabethan World Picture* (1943.) polazi od navedenoga djela.

Bitno je pritom napomenuti kako Kavanjin negira Kopernikovu heliocentričku teoriju (usp. XXV,121).

[5] Morski miš, »ime nekim morskim životinjama. (...) a) riba, koja se zove i morska lisica (...), Alopecias vulpes. (...) *Ovamo bi mogao ići primjer:* Miši morski kao predhode veloribe. J. Kavanjin 5a« (AR VII:15).

[6] Ljutika, »Allium ascalonicum l., vrsta luka što se hrani u kvasini, te može biti da je otale dobilo ime« (AR VI:332).

[7] Usp. narodnu poslovicu »Bez dece je čovek okleštreno drvo«. U Bonifačić Rožin, Nikola, prir. 1963. *Narodne drame, poslovice i zagonetke.* Zagreb: Matica hrvatska: Zora (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 27; str. 214).

[8] Mjesto Sutivan dijeli se na četiri dijela - Porat, Lučica, Spoizbanda i Bunta (Jutronić 1970:106). O sporovima J. Kavanjina s Frankom i Jankom Marijanovićima usp. Jutronić 1970:113-119.

»U sklop krajine nisu spadali Korčula, Hvar, Brač i Kvarnerski otoci jer su bili drukčije tretirani« (Naučna biblioteka u Zadru, Rukopis br. 160/1, list 5; prema Peričić 1984:202).

premda je ostavio svoj odvjetnički poziv, sada je direktno uvučen u parnice (dakle, na *selu* gdje je očekivao *blaženi mir i samoću).*

ANTROPOLOGIJA GAVANOVE HRANE I ČOVJEK KAO *ŽIVOTINJA GRIJEHA*

U II. pjevanju Kavanjin donosi prizor bogataševe gozbe na temelju koje možemo govoriti o kulturi prehrane *privilegiranoga* društva *(moć na vlasti),* o »kulinarskoj sociologiji« (usp. Barthes 1991:78), obilježene »lokalnim i suvremenim poznavanjem kulinarskih pojedinosti« (Kravar 1973:625). Josip Aranza (1913:XV), u drugom izdanju Kavanjinova djela, upućuje na *ars culinaria*, pri čemu napominje da se »iznose sva poznata jela strana i narodna«. Kavanjin pokazuje kako sva zla proizlaze iz trbuha jer - »Tko tàrbuhu prikazuje,/ Boga odriče, njega štuje« (II,63). Čovjeka *žderanje, proždrljivi trbuh* pretvara u *zmaja* (II,29), *zvijer, svinju* i *tovara* (II,66). Na Gavanovu stolu, gdje se može poslovično naći i *ptičjega mlijeka* (II,40), gastronomsko mjesto pronalazi »Sve što pliva, sve što plazi,/ Što se koti od gnjilada« (II,20). Apsolutno sve je podređeno fiziognomici trbuha koji je u ikonografiji i psihosomatici (kristijaniziranoga) Occidenta simbol prosto-prostačkih prohtijeva/želja/nemira: »(...) jazici i kuljeni,/ Skorupi *(kajmak),* ikre, i koljate *(usireno mlijeko),/* Stegni prašći usušeni,/ Masaoci i strieljate/ (...) Kon pirinča namieštjene« (II,14; *striljata* - usireno mlijeko od trske; AR XVI:744); »Artičoci i sparioge,/ Koromači i maslene/ Višnje, triešnje vàrsti mnoge/ I sirove i varene,/ Broskocvieti, metoljuške,/ Kiselice *(kiselo voće;* op. S. M.), dunje, kruške« (II,15).[9] U usporedbi s hranom *moći na vlasti,* u V. pjevanju kao hranu siromašnih navodi repu (V,126), *spuže,* »Priesan pogač podpepljeni,/ Pražen bob i vir vodeni« (V,127; *vir* - ustajala voda u kršnim udubinama, piće siromašnih; AR XX:924). Također upućuje i na jednostavnost svoje prehrane *na selu*: *tusnie* kruh, *malo* mlijeka, *piplje* (pilići) i meso »Iz kokošnic i iz stada'«, vino, voće, grožđe, žito, *sočva svakojaka,* ulje, *maslo (maslo* - ulje; maslinovo ulje; masna gruda koja se dobiva iz skorupa; mast koja se dobiva iz masla; usp. AR VI:500), med i ocat (V,111-112).[10]

---

[9] Akademijin *Rječnik,* primjerice, nije mogao detektirati značenje Kavanjinovih leksema *broskocviet* i *metoljuška* (koje, dakle, koristi samo Kavanjin): broskocviet - *nekakav cvijet* (usp. AR I:681), metoljuška - *nekakva voćka* (AR VI:635).

Ponekad je i nemoguće odrediti značenje pojedinih Kavanjinovih leksema jer u dva izdanja njegova spjeva, u izdanju I. Kukuljevića Sakcinskog iz 1861. godine i u izdanju J. Aranze iz 1913. godine, nastali su različiti prijepisi pojedinih leksema iz pjesnikova autografa. Koristila sam se Kukuljevićevim izdanjem (kao prvim izdanjem), premda postoje brojni prigovori spomenutom izdanju, pri čemu sam Kukuljevićev prijepis uspoređivala s prijepisom J. Aranze.

[10] »U Dalmaciji 'sočivo' znači sva variva uopšte« (AR XV:872).

Temu *proždrljivosti* nastavlja u III. pjevanju, a temu bluda nadovezuje na temu trbuha, jer bludnost, prema Kavanjinovu poimanju, proizlazi iz trbuha (»Iz tàrbuha bludmi rignù«; III. *Nadglasje).* Kao što navodi Lévi-Strauss - »životinje nisu samo *dobre za jesti* (što bi prema Malinowskom bila osnova totemizma), nego (...) su one također *dobre za misliti*« (Visković 1996:26), *tako* Kavanjin putem *životinjstva* (i to onih koja su prema katoličkom nauku na najnižem stupnju *zlatnoga lanca)* ispisuje mentalne slike bluda. Za stanje bluda, između ostalog, koristi zoometaforu *sparivanja goveda i krava* (III,2) te zooporedbu *praseta u brlogu koje je zakopano do očiju* (III,15). Naravno, na temu bluda nadovezuje se kršćanskoj ideosferi tako draga (androcentrična) mizoginija, pri čemu je žena, po logici stvari, označena krivnjom za cjelokupnu zabludu čovječanstva. Riječ je o kolektivnoj *krivnji* žena što »leži u interpretaciji biblijske predaje da je žena uvela smrt u život« (Zečević 2000:81). Žena je prema Kavanjinovoj interpretaciji jedini uzrok smrti (III,107) jer je poslušala *ognjenoga zmaja* i ubrala zabranjeno voće (II,58). Priležnicu opisuje kao *salamandra* (III,56) za kojega se prema srednjovjekovnom praznovjerju pretpostavljalo da živi u vatri *(ognjena životinja).* U Kavanjinovim stihovima salamandar figurira kao studena *zvijer* čime označuje bludničin *etos;* njezin je etos hladan, ali u bludu je vruća (ona je kobila - »Pušta, da svak na nju stupa«; III,61). Kulminacija opisa ženske *oholosti* očituje se u 110. strofi gdje ispisuje *negativnu* zoogradaciju slika žene od *medvjeda* preko *lava, kaplana (kaplan* - tur. *gaplan,* tigar; AR IV:845) do *zmaja* i *krilovite aždaje*, reducirajući ženu na najgore zlo. I. Scherzer (1899:112) zamjerit će Kavanjinu i mizoginijsku satiru koja »prelazi katkada i granice pristojnosti: bludnica mu je uvijek prase; (...) III.61 zove ženu kobilom, koja i drugome daje, da na njoj jaše«, i upućuje kako je takvu vrstu *nepristojne satire* naišao samo još u *Aždaji sedmoglavoj* (1768.) Vida Došena.

U IV. pjevanju Kavanjin opisuje Gavanovih sedam smrtnih grijeha, pri čemu pojedinu grešnost označuje zoometaforom - primjerice, Gavan kao *prase* (IV,1) metonimija je njegova trbuha koji je poklonjen *žderanju*; *paun perozlati* kao ponos i oholost (IV,7), zmaj kao *jedovitost* (IV,32), *zmija* kao zloba (IV,40,44).[11] Pokora je *sapun* (IV,105), *deterdžent,* nakon čega čovjek »postaje« *palma, libanonski cedar i feniks* (IV,121).[12] U XXIII. pjevanju (128) kada navodi elemente Vode i Ognja, zapisuje kako je jednostavnije oprati grijehe nego ih sagorjeti; jednostavnije ih je *umiti* vodom nego gorjeti u paklu

[11] Zmija/zmaj koja/i se sakriva u cvijeću česta je Kavanjinova metafora za opasnost koja proizlazi iz (ljudskoga) *etosa* (usp. XXVIII,21 ili III,72-73, pri čemu u posljednjem primjeru metaforom zmaja koji se nalazi u cvijeću opisuje djelovanje bludnice - »Zmaj u cvietju trovna gleda«).

[12] Kavanjin bilježi i usporedbu Krista s feniksom (XXIII, 126) čime preuzima simboliku prvotnoga kršćanstva sagorijevanja u plamenu i ponovnoga rođenja. John Hanson (1937:60) navodi da prvim/prvotnim kršćanima *(lirski etos kršćanstva)* pomisao na uskrsnuće iz pepela nije bila *strana (tuđa, Druga),* što tumači na primjeru simbola feniksova uskrsnuća što se pojavljuje u starokršćanskoj umjetnosti.

posred jada. Metaforom *neplodne smokve* (IV,132) upućuje da je potrebno posjeći neplodno smokvino stablo, što je parafraza Lukine parabole *(Lk 13, 6-9)*, u Kavanjinovu značenju obnove i stvaranja *novoga čovjeka*. Kavanjinova metafora o »ustaranom stablu« koje je potrebno uspraviti kako bi bilo upravljeno u nebeske sfere (IV,127) može se upisati u katoličko-prosvjetiteljski *korektivni pedagoški imperativ* o mogućnosti i potrebi ispravljanja »krivih duša«.[13]

GRAD I FLORA

Od VI. do X. pjevanja[14] Kavanjin tematizira dalmatinske i kvarnerske gradove, točnije njihove povijesno značajne *muževe:* VI. - Split, VII. - Trogir, Šibenik, (Zadar), Kotor, VIII.- Hvar, Korčula, Rab, Cres, *Velja* (Krk), Pag, Vis, Brač, IX. - Zadar, X. - Dubrovnik i Cavtat. Već u autobiografskom V. pjevanju piše o Dioklecijanu u kontekstu njegove palače gdje se bavio poljoprivredom (V,123) i ističe kako Split nije drugo nego (Diokleci janova) palača (V,122). Gradom se smatrao samo prostor unutar Dioklecijanove palače (usp. Duplančić 1982:18-19).

Pored povijesti književnosti, pri čemu nakon autobiografskoga V. pjevanja ispisuje bibliografskih pet pjevanja (VI.-X.) koja figuriraju kao leksikon dalmatinskih pisaca, dvije su povijesti naročito bitne Kavanjinu: povijest svijeta kao povijest Božje kreacije (crkvena povijest i povijest spasa - *Heilsgeschichte;* usp. Schiffler 1994:52) i povijest svijeta kao povijest događaja velikih i zaslužnih *muž(ev)a* - politička povijest (usp. *ubi sunt* introdukcije; prema Kravar 1973:632). Kavanjin je 1686. i 1687. godine sudjelovao u bojevima s Turcima prigodom zauzimanja Sinja i Herceg-Novog (Kombol 1961:291). Riječ je o Morejskom ratu kojim Venecija potiskuje Osmansko Carstvo prema unutrašnjosti. Šime Peričić (1984:201) kao zanimljivu činjenicu izdvaja da je »pri osvajanju Herceg-Novog 1687. god. sudjelovalo oko tisuću

---

[13] Vitomir Belaj (1994) uspoređuje pučki običaj/obred u kojemu se gospodar grozi sjekirom slabo rodnoj voćki i biblijsku priču o neplodnoj smokvi *(Lk 13, 6-9)*. Pretpostavlja da je riječ o euroazijskom agrarnom obredu koji se zadržao na prostoru jugoistočne Europe, a koji je bio poznat i u antičkoj Grčkoj, ali nije potvrđen na prostoru Svete zemlje, te je ušao u Evanđelje u prispodobi o neplodnoj smokvi. »Ukazano je na mogućnost da je Luka, kako bi Grcima jasnije predočio neku Isusovu poruku, upotrijebio jedan njima dobro poznat običaj. Prispodoba iz sv. Pisma, čitana u pravoslavnim crkvama u okviru nedjeljnjih čitanja, mogla je u povratu djelomice preoblikovati i standardizirati stariji običaj i pomoći mu da se u pravoslavaca dobro održi do u naše dane« (Belaj 1994:336). Autor pokazuje kako naveden običaj poznaju svi slavenski narodi te upućuje na zavodljivu pretpostavku da se objašnjenje potraži u indoeuropskoj mitologiji (Belaj 1994:340).

[14] A. Duplančić (1982:18) navodi da je riječ o pjevanjima VI.-XVII. s obzirom na fragmentaciju opisa dalmatinskih gradova koja se protežu na ostala pjevanja.

uskoka iz sjeverne Dalmacije«. Međutim, zanimljivo je da Kavanjin u spjevu opisuje »najčešće pothvate junaka, vojskovođa i hrvatskih plemića«, za razliku od Filipa Grabovca i Andrije Kačića Miošića koji »opisuju junake iz naroda i utvrde koje taj narod brani« (Bezić-Božanić 1995:283). Naime, kako navodi Franjo Švelec (1974:283), u Kavanjinovu spjevu riječ je o »apstraktnom slovinstvu«, što će reći o slovinstvu *otrgnutom, odvojenom od stvarnosti,* a inducirano je idejama Tridenta, pri čemu u samome (vrlo deskriptivnom) naslovu svoga djela navodi kako piše o povijesti »otačbine dalmatinske, i od svieh inieh dàržava, kralja i viśieh ljudi iliriskih« (usp. Kukuljević 1861:V). Jedna od rijetkih Kavanjinovih pohvala ženama upućena je korčulanskim »Amazonkama« koje su odjevene u *muško ruho* obranile Korčulu kada je Baša Uluzali *navalio* na njihov otok (VIII, 42). Ujedno, to su i rijetki Kavanjinovi stihovi koji uvode *ženu u povijest* i uopće mogućnost da žena bude pozitivno *opovješnjena,* a što je dokazom da je povijest velikih i *zaslužnih* djela (uglavnom) androcentrična.

U VIII. pjevanju (53), primjerice, bilježi povijesne razloge opustošenja Paga zbog njegove *solenice* (solane na Pagu spominju se 1199. godine; usp. Širola 1938:42), zbog čega su ga, između ostalog, svojatala rapska i zadarska vlastela. Vrijeme sukobljenih interesa prouzročilo je stvaranje »bijednoga polja« (VIII,54), puste zemlje *(terra deserta):* riječ je o Pagu kao *locusu horridusu* na planu povijesnoga. Primjerice, kao *locus amoenus* na razini *povijesnoga* može se iščitati Kavanjinova metonimijska zamjena pojmova D(d)ubrava - Dubrovnik (X,3,251), pri čemu se kako navodi Zoran Kravar (1980:102), leksem *dubrava* »često u naših baroknih pjesnika pojavljuje kao oznaka za *locus amoenus«.* Cavtat Kavanjin imenuje *Captat,* i tako ga povezuje uz pučko-floristička etimologiju glagola *captjeti - cvjetati.* Maja Bošković-Stulli zapisala je predaju koja kazuje kako su stanovnici srušenoga Epidaura pobjegli *na brda* i *jedan* je *čovjek* »gledo dole i ugledo je drače, kapinike *(kapinika* - bagrem, akacija; op. S. M.) i kako neko gorsko cvijeće đe cavti u ruševini. I govori: - Gledaj kako cavti! I tako su prozvali to mjesto Cavtat« *(Narodne pripovijetke* 1963:br.154).

Nadalje, Kavanjin spominje spilju nedaleko Cavtata gdje se smjestila Latonija (Leta, Latona) a koja je *uzmaknula* svojim *diklama od lova.* Pritom navodi stabla koja okružuju spilju: *rudi jasen, drijen žestoki, bijela ivka, ježeni tis, gusti javor, široki brijest, bor, česvina, hrast, jela* (X,196). U istoj spilji smjestio se i Kadmo koji se zoometamorfozirao u *zmaja* (X,199). Prisjetimo se da su prema mitu Kadmo i Harmonija pretvoreni u zmije (usp. Marks 1998:32). Također u spomenutoj spilji smjestio se i *ždrakun* kojega je *sažgao* sv. Hilar/ Hilarion (X,200), tako da toposom pećine Kavanjin povezuje grčki mit o Kadmu i kršćansku legendu o sv. Hilarionu koji je legendarno ubio *ždrakuna.* Zanimljivo je kako se u navedenoj legendi pretapa ikonografija *zmije i zmaja* (zmaj kao *muška zmija;* usp. Belaj 1998:44), a što je očito utjecaj kršćanske ideosfere protiv Asklepijeva kulta (zmije) što je bio povezan s tim krajevima.

Također će uz navedenu antičku matricu o Latoniji povezati i folklornu matricu o vilama planinkinjama koje *vabe* »na svoe pieve i cvile« (X,197), a opčinjene Orfejevom glazbom nastanile su spomenuto mitsko i legendarno mjesto.

Kavanjin navodi kako se *iz ždrakuna,* kojega je *sažgao* sv. Hilar, »Izkotila zmaja suna *(suna* - sila),/ Vojaš« (X,200), što znači da prema njegovu tumačenju sv. Hilar nije ubio/*sažgao zmaja* Boasa nego *ždrakuna,* dok u Palmotićevu *Pavlimiru*[15] sv. Hilar ubija Boasa/Voaza. Pritom Boasa, kojega je ubila *Diva* strijelom (X,202), tumači kao poljodjelskoga neprijatelja/*napasnika* koji nanosi *štete poljima i lugovima* (X,200), *uništava stabla, ogoljuje njive, pali travu, truje virove, ubija stada i pastire* (X,201).

EKONOMIJA I URBICID

U IX. pjevanju između ostalog Kavanjin tematizira ekonomsku bijedu Dalmacije - kršno tlo (»Sve je tiesno, al kameno,/ I sve lako sušu ćuti,/ I sćuriva daje ploda, IX,95), vjetrovi (sjever, jugo), »trusi gradi *(trus* - grom; AR XVIII:828),/ Ki dohodu iz Zagorja« (IX,96), pomor stoke »od stidi i od vrućine« (IX,96; *stid* - studen), uništenje maslina (IX,97); *nevješt* kmet stabla sadi u *neredu* te se njive nalaze u sjeni (IX,98)... Sve je to ometalo razvoj poljskoga gospodarstva. Za dobro maslinarstvo napominje kako je potrebno čistiti »suharljine« (IX,148). Vlasteoska svijest Kavanjinova zamjerila je što se zemljište osvojeno »u ratu (1699. acquisto nuovo.)« uglavnom razdijelilo »vlaškom sinu«, *zagorskim seljacima,* a nisu se jače uzimali u obzir i interesi vlasteoskih obitelji (Matić 1970:178; usp. IX,101).[16] Ekonomsku nadu Splita vidi u vinogradarstvu i *energično* zahtijeva da se uvezenom vinu zatvore vrata *u naše* krajeve; poziva zemljake na složnu borbu protiv »morskoga« vina »koje ekonomski uništava vlastelina i težaka« (Matić 1970:180; usp. IX,110-111). Navodi potrebu da se u Dalmaciji »sadi sade,/ A u Vlahiji da se sije« (IX, 113; *sad* - mjesto na kojem je *nešto posađeno;* vrt, voćnjak, vinograd, rasadnik, rasad, usjev; usp. AR XIV:429).[17] Također u duhu katolicizma, kao što je u Slavoniji činio prosvjetitelj Matija Antun Reljković, Kavanjin kritizira pojedine

---

[15] Natko Nodilo (1981:438) upućuje na *Annales Ragusini Anonymi,* p. 11-14 (Zagabriae, 1883.) gdje se navodi kako je svetac Hilarion *spalio* zmaja *pri morskoj obali.*

U *Pavlimiru (Prolog: Epidavro grad)* Junije Palmotić navodi da je *drokun* (zmaj) Voaz boravio u pećini Šipun.

[16] Proširenje granica nakon Karlovačkoga mira *(acquisto nuovo, linea Grimani)* udaljilo je tursku opasnost od gradskih zidina, ali se situacija nije bitno promijenila (usp. Prijatelj 1947:13).

[17] T. Matić (1970:180) navedene Kavanjinove stihove tumači njegovom (pre)porukom »da se u primorju sade vinogradi, a u zagorju ('u vlahiji') da se sije žito«.

splitske *loše* običaje te, između ostaloga, spominje prošireno pijanstvo (IX,151), pri čemu napominje kako njegovi *mještani* već krajem kolovoza imaju vina (IX,143). Zapisuje kako ne bi želio svojim *mještanima* biti zakonodavac kao što je Likurg bio Spartancima, ali ipak upućuje na *moguću* želju uništavanja njihovih vinograda kako bi im onemogućio opijanje. Vjeruje kako su *ekonomija i etika* međusobno povezane te iz navedene korespondencije niže urbano-antropološke slike Splita na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće.[18]

Kavanjinov odnos prema usmenoj književnosti i prema narodnim vjerovanjima vrlo je *upitan*. Naime, kada kritizira *starice* koje pjevaju o Marku Kraljeviću uz *bukaru* pića na *kominu,* nisam sigurna da li pored njihova pijanstva oštricu kritike upućuje i pjevanju o Marku Kraljeviću (IX,141). Vjerojatno je riječ i o Kavanjinovoj kritici pjevanja epskih pjesama o navedenom južnoslavenskom *Superstaru,* jer njemu bi ipak u duhu (post)tridentskoga osjećanja bilo draže da u crkvama pjevaju pjesme nabožne tematike. Istina je da kao svoga vodiča/ voditeljicu postavlja *Vilu,* ali samo dok putuje zemaljskim (materijalnim) sferama. Pri transferu prema rajskim sferama ulogu *voditeljstva* dodjeljuje anđelu-pratiocu (glasniku), jer prema katoličkom nauku bilo bi nedostojno da mu vrata Empireja otvori pogansko-feminina *vila*. Sama vilinska ljepota postala je poslovična *(lijepa kao vila),* pa tako i Kavanjin u svom *spjevu,* koji je pisan u mizoginim tonovima (inače je baroku vrlo draga slika žene upravo zbog mogućnosti da na njezinim primjerima, *negativnim egzemplima* prikaže moguć *čovjekov* pad na *zlatnom lancu* i opasnost femininog roda/spola za *vladajući* androcentrični rod/spol), navodi kako žena u starosti kada izgubi svoje jedino *oružje - ljepotu,* a za njega i jedinu vrijednost, postaje mòra i vještica: »(...) Ne već vila i božica,/ Neg morina i vieštica« (III, 89). Pritom *mòru* kao žensko-niktomorfnog demona postavlja u dodir s vještičom, što je blisko i narodnim vjerovanjima prema kojima mòra ako se uda, postaje vještica. Kavanjin zamjećuje kako u njegovo doba katolička duhovnost *opada;* ljudi ipak više cijene *placu* i teatar od *Božjih svetih trijemova,* draže su im »spàrdnje neg istine,/ Bezobrazni glumci i mimi« (IX,164). Naravno, njegovu katoličkome srcu zasmetat će i nov način odijevanja koje omekšava granicu između muškoga i ženskoga roda/spola, te pored ostale kritike kulture (antropo-logije) odijevanja »napada« feminiziranu *franačku* modu kojoj nisu odoljeli muškarci - »Ženski oborac, ženske kose« (IX,171; *oborac - »riječ tamna značenja* (...) *biće kakva haljina«* AR VIII:425; usp. Matić 1970:159).

Dvanaesto pjevanje Kavanjin završava opisom pada Salone,[19] metropole rimske provincije Dalmacije, i opisuje *pustu zemlju* nakon njezina pada, pri

---

[18] Kao i M. A. Reljković koji u didaktičkom spjevu *Satir iliti divji čovik* (I. izdanje pod nazivom *Satir* 1762.; II. izdanje 1779.) osuđuje *prelo* kao prvu tursku *skulu* (školu) koju su Turci ucijepili u slavonske običaje, gdje između ostalog mladići i djevojke *ašikuju* (tur. *ašikovati* - voditi ljubavne razgovore), pri čemu djevojkama preporučuje da se ugledaju na Kristove zaručnice koje su, pjevajući litanije, prele kod svoje kuće, i Kavanjin osuđuje *prelo* (IX,153) gdje odlaze mladići i »mladice«.

[19] Z. Kravar (1973:748) upućuje na pogrešnu Kavanjinovu etimologiju toponima Solin - »Zlatorodna srid Solina« (XII, 197): »zna se da je Solin postao 'zlatorodan' zbog

čemu navodi da su opustošenje uzrokovali Goti (202).[20] Na ruinama »cesarskih tvardih stola« *sada* obitavaju »Gàrde sove i seljine/ Zmai, gušćeri i guje ine« (204; *seljina - jejina;* velika sova, velika ušara), »zaglušni čârčak čarci,/ I gladeni vuk zavije« (205; *črčak* - cvrčak, AR II:77). Urbicid određuje »životinjama pustoši« kao oznakama ratnoga proždrljivoga vremena, ruina rata. Sa žalošću utvrđuje kako je nekada urbanu sredinu zamijenila ruralna ekonomija; nad zidinama Salone *sada* »ostanom vole obada« *(ostan* - štap sa željeznim šiljkom kojim se *gone* volovi), ore se zemlja (206), prisutni su kozari (207), unutar zidina nalaze se divlje smokve, *crikvine* (trava drijenak) i slamnate kolibe (209). Opis ruina završava baroknom kategorijom prolaznosti i privremenosti svake egzistencije: »Snieg je, san je, sien je, siena,/ Što bì i bit će, sve je miena« (210). Za »svetu zemlju« Solina, koji je smješten »na najpogodnijem mjestu, na ušću rijeke Jadra, gospodareći ulazom u dalmatinsko zagorje« (Novak 1978:14), kao topografske atribute naznačit će njezinu *dolinu i rijeku* (»tvá ravnina/ I tvo'e vode«; XV,154). Osuđujući mletačku eksploataciju Dalmacije, Kavanjin detektira kako su od solinskih ruševina sagrađene *mnoge* crkve »preko mora« (usp. Matić 1970:42; Kavanjin IX,83).[21]

POLITIČKO ŽIVOTINJSTVO I ŽIVOTINJE PAKLA

Simbolizacija *životinjskoga* i *političkoga zvjerstva,* u kojoj političke zvijeri figuriraju kao proteza vladajućih struktura moći (a narod kao ljudska *Životinja Rata),* prisutna je na planu zbiljskog (povijesnog), primjerice, u političkoj simbolici/heraldici kojoj Kavanjin posvećuje XIV. pjevanje, gdje polazi od Vitezovićeve *Stemmatographije* (Beč, 1701.), opisujući pojedine grbove od Venecije do Kandije (Krete), pri čemu zoosimboli figuriraju kao metonimijske zamjene/heraldi za strukture moći na vlasti i političke odnose (usp. Kravar 1973:871-872). Tako je, primjerice, Dalmacija kao heraldički znak plemenštine postavila tri okrunjene lavlje glave na plavome štitu (usp. Banac 1991:125; Vitezović 1994:81; Kavanjin XIV,74-75); na slavonskome grbu *(štitu)* nalazi se *zerdav (vrsta kune) zvjerka* i Marsova zvijezda (XIV,60), pri čemu je »kuna i Mars naznačuju kao onu koja je, neprekidno ratujući, stekla nagradu silne slave« (Banac 1991:128). Naravno, i *triplex* imperijima pridane su zoosimbolizacije: i dok Mletačkoj Republici ostaje zoosimbol *lava (krilatoga lava),* inače

---

toga što leži u blizini gore Mosor, koje ime Kavanjin, slijedeći pogrešnu a raširenu etimologiju, tumači kao *Mons aureus*«.

[20] Vijesti, prema kojima su Dalmaciju osvojili i razorili Goti početkom 7. stoljeća, potječu od Popa Dukljanina i Tome Arhiđakona (usp. Katičić 1993:259). Usp. Kavanjinovu kritiku Ivana Lučića koji je negirao tezu Tome Arhiđakona i Marka Marulića da su Goti razrušili Salonu (VII,31).

[21] Kruno Prijatelj u monografiji *Barok u Splitu* (1947:13) bilježi kako se u vrijeme Kandijskog rata u Solinu uništavaju »vidljivi ostaci antiknog rimskog amfiteatra, da se ne bi u njemu ugnijezdili Turci«.

prisutnoga na njezinu grbu, Osmanskom Carstvu pridan je pučki zoosimbol *vuka* koji je metonimijski označavao demoniziranog neprijatelja, a Austriji (Habsburškoj Monarhiji) pridan je dvoglavi orao (usp. XIV, 38).

Lekseme *drakun (ždrakun) i zmaj* Kavanjin koristi kao istoznačnice, pri čemu ih upotrebljava i kao metonimije za određene države s obzirom na heraldički znak; primjerice, za Slavene na Baltiku koristi heraldičku metonimiju »Drakun silen od Baltika« (XIV,59). Pavao Ritter Vitezović (usp. Banac 1991:124) za keltski grb upućuje da sadrži dva zmaja *(krilate zmije),* »što razjapljenih ždrijela gledaju jedna na drugu. Kažu da zmaj nastaje od zmije što je progutala drugu zmiju. Zmajevima se pripisuje budnost i straža nad zlatom.« Zanimljivo je da Kavanjin (XIV,50-51) Vitezovićeve *zmajeve* prevodi u *krilate aždaje* (na keltskom grbu prikazane su *dvije krilate zmije),*[22] i zapisuje etiološku predaju o aždaji: »Ako se aždaj ima izkotit,/ Treba 'e, da zmaj proždre zmaja« (XIV,51), čime mijenja značenje Vitezovićeve etiološke predaje.

Zoosimbole Kavanjin koristi i prilikom etničkoga razlikovanja u ratu, u demonizaciji i sotonizaciji neprijatelja; primjerice, Đuro Patačić čuvao je bosanske *ovce* od turskoga *vuka* (VI,56). Vuk kao *»krvolok«* (vučja šapa i vučji zubi) oduvijek je bio efikasan zoosimbol za sotoniziranoga neprijatelja (neprijateljski *Drugi).*[23] Turski polumjesec kao heraldički znak (metonimija) postaje *rogata životinja* (XI,155; usp. Kravar 1973:756). U pozivu Petru Velikom da oslobodi Europu od Turaka, imenuje ga *Zlatnim Orlom od sjevera* (XIII,202) s ciljem da »grobnu zvier zakolje« (XIV,145; pri čemu je u izdanju J. Aranze zapisano - »grabnu zvir zakoje«). Isti poziv križarske vojne na Tursku uputio je i njemačkom caru Josipu I., imenujući ga zoometonimijom »Niemški orle dvoglav moguć« (XI,187; usp. Matić 1970:84-88).

Životinjskom na planu imaginarnoga, primjerice, opisu fantastičnoga bestijarija pakla, Kavanjin posvećuje XX.-XXIV. pjevanje, pri čemu je postavljena istovjetnost - *demonsko je životinjsko* u duhu kršćanskoga antropocentrizma; *velnozi* oholi, »Doli ribe, gori žene,/ Sprieda muži, zada voli,/ Idre i kuške nesmiljene/ Dvoobrazci, psi troglavi,/ Poluljudi, polulavi« (XXI,50). Glavnu karakteristiku demonskoga čini oblikovanje hibrida između životinjskoga i ljudskoga. Uostalom, u kršćanskoj doktrini u kojoj Bog-Čovjek umire *samo* radi čovjeka, a ne i radi drugih »ne-ljudskih« bića, životinje *(radikalno Drugi*: pogani, nečisti) često su povezivane i osuđivane »za sporazum sa zlim principom« (prema Visković 1996:72). Primjerice, paklenski *frunchielasci* (XXI,51) imaginirani su kao zubati i dugonosi *perčinari* sa zmajskim repovima i prasećim glavama. Zanimljivo je što paklenim nemanima/ nakazama Kavanjin pridaje *ljiljanska krila* (XXI,57) koja su *bodežljiva* i oštra

[22] Kavanjin *rado* koristi sintagmu *krilata aždaja* (prisjetimo se da njome opisuje i djelovanje bludnice).

[23] Usp. antilikantropske poslovice u: Ledić 1960: br. 694-698.

poput pile. Prisjetimo se da se *đavao* u početku ikonografski prikazivao s ptičjim krilima koja su nalikovala anđeoskim krilima (Baltrušaitis 1991:134).

Kralj oholi Lucifer ikonografski je određen u Kavanjinovu paklu kao *zmaj preljuti*. Lucifer (Sotona; usp. XXI,80) je *kralj oholi vječne noći* jer najteži grijeh prema kršćanskom nauku je oholost/*hybris* u nastojanju zadobivanja Božjega mjesta na *zlatnome lancu (scala naturae)*. Stoga Kavanjin ispisuje i Luciferovu anđeosku biografiju kojoj suprotstavlja njegovo sadašnje stanje kao *najgrđe nemani* (XXI,78). Zanimljivo je da Belzebubu (gospodar muha), Luciferovu *zamjeniku*, pridaje veći prostor u opisu njegova *demoniziranoga životinjstva* (primjerice, XXI,86-105). I dok ga John Milton u *Izgubljenom raju* prikazuje kao najokrutnijega demona, Kavanjin ga imaginira kao *najživotinjskijega demona*: »Sedmostrašno od bivola,/ I storoga čelo ima,/ Rila i usta lava ohola« (XXI,86); i nadalje: čini se kao da je *veliki panj neotesan* (88); ima drakunova krila (97); *grafi* »od orla i od čaplje« (98); *Kravošacah od krilati'*; savio je *tri najveća zmaja* (103). Zoodemona *kravosavca*[24] Kavanjin, vjerojatno, preuzima iz Gundulićeva opisa paklenoga vijeća u *Osmanu* (XIII,77; *kravosac* - zmija za koju se vjeruje da *siše krave*/kravlje mlijeko), što ga je poznavao iz prijepisa (usp. Bojović 1971:311). Dragutin Hirc (1896:17) navodi kako je širom Hrvatske postojalo vjerovanje da kravosac *siše (kravlju) krv*. »Mlijeko takove krave nije čisto, a katkad je krvavo.« Nadalje, za Dalmaciju D. Hirc bilježi da nije riječ o Eskulapovki, već o *5-7 stopa* dugoj zmiji *Elaphis cervone* (Coluber quaterradiatus), »koju zovu kravosac i *kravarica*« (ibid.:18). U kršćanskoj ikonografiji Sotona se prikazuje kao zmija (prvi grijeh), zmaj (Apokalipsa), *nakazni* životinjski hibrid, lav, bazilisk (*Leksikon ikonografije* 1990:54). U Kavanjinovu *spjevu* dominira imaginacija Lucifera kao zmaja,[25] a Belzebuba kao lava; jer se navodi da *đavao* obilazi svijetom poput ričućega lava koji traži *koga* da proždre.

U XXIV. pjevanju odrazio se eshatološko-pakleni svijet Palmotićeve drame *Pavlimir* (1632.) - vještac Tmor, strahovita Sniježnica, pakleni Strmogor (usp. XXIV,42-45), koji noću kuhaju *vještičju pomast* (43). U Palmotićevu *Pavlimiru* (Činjenje prvo, Skazanje prvo) kralj Strmogor okupio je pored jezera pod *orahom* vilovito vijeće vilenika i vilenica kako bi protiv Pavlimira podigao *silne vjetrove*. U Kavanjinovu *epu* vilovito vijeće figurira kao »Beneventi pod orahom« koji imaju kopita *kotlonoske* (44).[26] Jedna od predodžbi demonskoga

---

[24] Na Pagu bila je poznata zmija *krausac* za koju B. Širola (1938:55) navodi da je »neotrovan, 'samo natuče čovjeka'«.

[25] J. Baltrušaitis prati ikonografsku evoluciju *zmaja*. »U romaničkoj umjetnosti to je zmija bez krila i nogu, ili ptica s gušterovim repom. U gotičkoj umjetnosti ona ima krila s opnama. (...) Zmaj s krilima šišmiša javlja se češće prema drugoj polovici XIII stoljeća« (Baltrušaitis 1991:135-137). Među brojnim demonskim hibridima Kavanjin kao jedne od stanovnica pakla navodi i *krilate zmije* (XXIV,8).

[26] Beneventi (usp. Aranza 1913:XX) - »(...) *kao da stoji griješkom kakvom god mjesto* behemoti« (AR I:232). *Kotlonoski*, pridjev »nejasna riječ (može biti da nije dobro naštampana)« (AR V:399).

svijeta jesu kopitareve noge, pa tako u folklornoj ikonografiji prisutna je i imaginacija vila s nogama/stopalima-kopitima, *papcima*. Zanimljivo je što Kavanjin prenosi u svoje stihove *orah* kao topos vilinsko-vještičjega sastanka (koji se očituje i u hrvatskim narodnim vjerovanjima), što je vjerojatno inducirano Gundulićevim stihovima o Mustafinoj majci i navedenim Palmotićevim opisom vilinske *konferencije*. Kavanjin spominje i *vilozmaja (vilinski zmaj;* XXIV,39), složenicu koju koristi i Gundulić i Palmotić (usp. Skok 1973:593), pri čemu je u *Osmanu* (II,154) navedeno kako Mustafina majka leti k planinskome *vilozmaju,* »gdi vještice podno *oraha*/ na gozbe se strašne staju«. *Vilozmaj* »je dubrovačko slaviziranje od *griffone>grip*. Potvrda je od važnosti jer *vile* stavlja u vezu s vješticama« (Skok ibid.).

RAJSKI PERIVOJ

Iz pakla *(locus horridus)* Kavanjin imaginarno izlazi u *locus amoenus,* rajski prostor (XXV. - XXIX. pjevanje), pri čemu nedostaje (za neke spasonosni) intermedij (Danteova) čistilišta, što će »nadomjestiti« temom uskrsnuća i posljednjega suda u (posljednjem) XXX. pjevanju. Navedenim »nedostatkom« neutralnoga čistilišta ostvaruje antitezu putovanja iz *zle* mansije u mansiju *dobra*. Na temelju kavanjinsko-danteovskih usporedbi Zoran Kravar upućuje da je Kavanjin Danteove teme ugrađivao u strukturu »koja obuhvaća sljedeće postaje: smrt, pakao, raj i sud, a to su Četiri posljednje stvari, a ne *Božanstvena komedija*. Uspostavlja se, dakle, jedna druga eshatološka shema, koja regredira u srednji vijek« *(Hrvatski književni barok* 1991:331-332).

Nebo od Empireja (Božje kraljevstvo) Kavanjin imaginira kao »lijepi perivoj« bez *zvijeri* (XXV,141). Opisu Božjega grada posvećuje XXVI. pjevanje: »A borje je sve zeleno« (10), podignut je »Vàrh kamena stanca živa« (32), a ne od *mlohavoga stijenja* (31). Najnižu hijerarhijsku kategoriju na *zlatnom lancu (scala naturae)* čine minerali, pri čemu svaka kategorija strukturirana je unutrašnjom hijerarhijom: u okviru kategorije minerala Kavanjin najviše hijerarhijsko mjesto pridaje *kamenu stancu* na kojemu je sagrađen Božji grad, »gornji Jerusolim« (4). Inače, u narodnom vjerovanju Južnih Slavena kamen stanac (usamljeni kamen većeg oblika) imao je kultni karakter (»*stan* duše, kamen za koji je vezana duša umrloga«; Pavlović 1957:614). Nadalje, u kategoriji metala Kavanjin ističe *suho zlato* (40), a od dragocjenoga kamenja otvara niz - »Jasni smiraldi i zafiri,/ Rubin, topaz, s kima izbrana/ Ograda je pokovana« (44). Međutim, dok u kontekstu Božjega grada zlato figurira *hijerarhijski visoko*, u opisu bludničina djelovanja zlato je smješteno unutar kategorije metala na hijerarhijski najnižem/*najprljavijem* mjestu (III,31), pri čemu baroku tako draga negativna korespondencija *zlato-žena* može se iščitati u današnjem *proteznom,* reklamnom paralelizmu *diamonds and girls*.

U opisu nebeskih sfera Kavanjin djelomično slijedi strukturu Danteovih nebesa koja vode prema Empireju, pri čemu ne imenuje prvo nebo (što je kod Dantea Mjesečevo nebo; usp. Kavanjin XXV,69); slijedi Merkur (drugo Danteovo nebo), Venera, Sunce, Mars, Jovedo (Jupiter) i Saturn (sedmo Danteovo nebo). Pritom subvertira zoomorfne i teratološke predodžbe prema kojima se u zviježđima mogu projicirati kategorije *»zvierje i nakazni«* (XXV,70). Zoran Kravar (1980:210) napominje da se Kavanjin *ovdje* »ruga baš onim antropomorfnim predodžbama bez kojih se barokno opisivanje ne da zamisliti«. U opisu osmoga neba (XXV,71), a što je Danteovo *zvjezdano nebo,* nastavlja subverziju projekcija teriomorfnih likova i protagonista antičke mitologije u nebeske sfere. Za deveto nebo (Danteovo kristalno nebo, *primum mobile* koje pokreće sva ostala nebesa) Kavanjin (XXV,78) navodi deskriptivnu sintagmu *cakleno nebo*. Dakle, u usporedbi s Danteom koji u rajskoj strukturi postavlja devet nebesa i Empirej, Kavanjin imaginira deset nebesa iznad kojih se uzdiže Empirej; pri čemu je Kavanjinovo deveto nebo *cakleno,* a deseto nebo *pomično* (XXV,118) i najbliže je *svijetlom raju (Božja staja;* XXV,29).

Nadalje, ispisuje paralelizme godišnjih mjeseci i znakova zodijaka.[27] Opis započinje *ožujskim* Ovnom (XXV,83), a završava veljačom i znakom Ribe (XXV,95), jer zodijački znakovi broje se od proljetne točke, pri čemu Ovan najavljuje proljeće. Ožujak, koji je određen zodijačkim znakom Ovna, opisuje pojavom Sunca - »u vlažaku sunce stupa« *(vlažak* - ožujak), a njegovu pojavu najavljuje *ovan* (životinja) jer u »toru busa i lupa« (XXV,83); pri čemu na isti način Sunce istjeruje zimu.

Bitnu ulogu Kavanjin pridaje astrologiji čije prakticiranje može utjecati, primjerice, na kvalitetu poljoprivrede, ali isto tako i na mogućnost nagovještaja ratnih (ne)uspjeha. Jedino negira *izopačenost* zvjezdoznanaca koji djelujući na tragu *Jejupki* (usp. Matić 1970:206-207), astrologiju svode na gatanje kozmograma (fatum) upisanoga u zvijezdama. Stoga (pre)poručuje kako je u razdoblju *rasta* mjesečine povoljno obavljati kopanje i sijanje, a gnojenje, rezanje osušenih grana i branje grožđa *(mast)* u trenutku kad »smanjkava a razvieda/ Da u Saturno srećno gleda« (XXV,40). Inače, Mjesec *u opadanju* smatrao se izvorištima nevolje. Kao povoljan odlazak u rat *vitezovima* navodi astrološki trenutak *sastajanja* Marsa i Jupitera (XXV,42).

U XXIX. pjevanju kada mu anđeo tumači kategoriju *Trojstvo u Jedinstvu* i *Jedinstvo u Trojstvu,* koristi dendrosimboliku s trojnom životnom strukturom stabla (korijen, panj i mladica; XXIX,49), a kao stablo života (začudno) će postaviti *dunju plemenitu* (XXIV,7). U određenju *dunje* kao stabla života može nam poslužiti etiološko tumačenje koje međusobno povezuje *dunju* (grčki simbol plodnosti) i *jabuku:* »U Staru Grčku je prenesena s ostrva Krita, a iz

[27] Kavanjin izvodi kompliciranu operaciju »povezivanja imena mjeseci s odgovarajućim zodijacima i izvođenje karaktera pojedinih faza sunčanoga gibanja iz te povezanosti«, pri čemu ta operacija »označuje svakako najveći trijumf njegove vještine razumijevanja univerzuma-knjige« (Kravar 1973:873).

kraja, gdje su Kidoni stanovali, i odande joj grčko ime *malon kidonion* t.j. *kidonijska jabuka*« (Niševljanin 1912:77).

U posljednjem XXX. pjevanju, gdje je riječ o Posljednjem sudu, ulogu će imati *rajski lav* (XXX,158) pri čemu se lav počeo povezivati s uskrsnućem i postao je simbol Krista kao gospodara života jer je legendarno prirodoslovlje tvrdilo »da se mladi lavići rađaju mrtvi, ali oživljuju nakon tri dana, pošto ih mužjak zagrije svojim dahom« *(Leksikon ikonografije* 1990:373). Inače, u Kavanjinovu spjevu najprisutnija kristološka zoosimbolizacija povezana je sa simbolom *janjeta* (usp. XXX. *Nadglasje).* Riječ je o ikonografiji Krista kao *jaganjca Božjega* koji preuzima na sebe grijehe svijeta *(Evanđelje po Ivanu* 1,29) s obzirom da Kavanjinov spjev težište postavlja na grešnost čovjeka koji na *zlatnome lancu* moralno pada u veće/dublje teratološko-etičke dubine.

PREMA HOLISTIČKOJ ETOS-ORIJENTACIJI

Navedena razmatranja o Kavanjinovu spjevu ispisana su kao *prilog* kulturnoj botanici i kulturnoj zoologiji, stoga je svako dublje istraživanje »univerzalnoga epa« na tragu navedene teme itekako dobrodošlo. I na Kavanjinovo pitanje - »Što vam pará, moi Štioci?/ Od pričice, kú pravil' smo?« (XXX,165) - možemo odgovoriti kako od Kavanjinova propitivanja odnosa Čovjek-Bog i njegove antropocentričke, točnije androcentrične i egocentričke etos-orijentacije, danas se širi holistička etos-orijentacija u propitivanju odnosa Čovjek-Priroda, naravno, u »ekologizaciji suvremene kulture« *(ecologization of contemporary culture;* Łukowska 1998:71) i u smislu *etike zemlje (land ethic)* Alda A. Leopolda (usp. Cifrić 2000:167). Jer Raj nam je bio dan, ali pretvorili smo ga u Pakao, a sada smo u Čistilištu s nadom povratka u rajsko stanje. Međutim, Kavanjinov čovjek je »čoviek krokodio« i njegov spjev ipak neće moći djelovati na »spas duše«.[28] I stoga naslov »univerzalnoga epa« (Kravar 1973) *Bogatstvo i uboštvo* možemo simbolički iščitati u kontekstu *ekonomije i ekologije* i filozofije ekološke krize Vittorija Höslea. Ekologija je, nažalost, još uvijek *uboštvo,* a ekonomija će uvijek gravitirati prema *bogatstvu* s malim obzirom prema Zemlji (Gei) i »ne-ljudskim« životinjama. Ili, riječima Eugena Drewermanna: *ljudsko* još uvijek »nosimo kao *predosjećaj* u sebi« (prema Visković 1996:33; kurziv S. M.).

[28] Usp. studiju Robina Attfielda (1983.) kojom upućuje kako kršćanski odnosi prema prirodi nisu *tipično* eksploatirajući te da povezivanje kršćanske etike s današnjim problemima, koja se odnose na prirodnu okolinu, nije uvjerljivo.

LITERATURA

Kratica:

AR - *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I-XXIII. 1882-1975/1976. Zagreb: JAZU.

Aranza, Josip, »Jerolim Kavanjin (Cavagnini)«. U Jerolim Kavanjin 1913. *Poviest vanđelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogastvo i uboštvo)*. Zagreb, 1913, str. I-XXXVIII.

Attfield, Robin, »Christian Attitudes to Nature«. *Journal of the History of Ideas* 44, 1983, 369-386.

Baltrušaitis, Jurgis, *Fantastični srednji vijek: antičko i egzotizmi u gotičkoj umjetnosti*. Sarajevo, 1991.

Banac, Ivo, *Grbovi - biljezi identiteta*. »Predgovor«, Slobodan Prosperov Novak, »Opisi grbova«, Josip Kolanović, Zagreb, 1991.

Barthes, Roland, »Čitanje Brillat Savarina«. *Gordogan* 34-35, 1991, 65-79.

Belaj, Vitomir, *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*, Zagreb, 1998.

Belaj, Vitomir, »Plodovi neplodne smokve (Lk 13, 6-9)«. *Bogoslovska smotra* LXIV (1-4), 1994, 336-345.

Bezić-Božanić, Nevenka, »Bračani, Hvarani i Višani u spjevu Jerolima Kavanjina«. *Mogućnosti* 10-12, 1994, 40-54.

Bezić-Božanić, Nevenka, »Utvrde i obrana Dalmacije u književnosti 18. stoljeća«. U *Hrvatska književnost 18. stoljeća: tematski i žanrovski aspekti. Dani Hvarskog kazališta. Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, 21*. Split, 1995., str. 281-290.

Bojović, Zlata, »Dubrovački pisci u Kavanjinovom spjevu *Bogastvo i uboštvo*«. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* Sv. 3-4 (Knjiga 37), 1971, 306-321.

Cifrić, Ivan, *Bioetika i ekologija: bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi*, Zaprešić, 2000.

Čičin-Šain, Ćiro, »Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII. stoljeća«, *Starine* 49, 1959, 105-226.

Duplančić, Arsen, »Splitski spomenici u Kavanjinovu *Bogatstvu i uboštvu*«, *Kulturna baština* 13, 1982, 17-34.

Fisković, Cvito, »Tri ljetnikovca hrvatskih pjesnika«. *Hrvatska revija* 7-8, 1940, 344-355.

Hanson, John, »Što je kremacija? (Upepeljavanje mrtvih)«. *Plamen. List za propagandu spaljivanja mrtvih* 3-4, 1937, 56-65.

Hirc, Dragutin, »Što priča naš narod o nekim životinjama«. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1, 1896, 1-26.

»Hrvatski književni barok (okrugli stol, Zagreb, 13-14. listopada 1989) Završni razgovor (moderator: Zoran Kravar)«. U: *Hrvatski književni barok*. Uredila Dunja Fališevac. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1991, str. 315-332.

Jutronić, Andre, *Iz kulturne prošlosti Brača,* Split, 1970.

Katičić, Radoslav, *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju,* Split, 1993.

Kavanjin, Jerolim, *Bogatstvo i uboštvo: velepjesan u 30 pjevanjah*. Zagreb, Narodna tiskara dra. Ljudevita Gaja, 1861.

Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. II. izdanje. Zagreb, 1961.

Kravar, Zoran, *Barokni opis: funkcija i struktura opisa u hrvatskom baroknom pjesništvu*. Zagreb, 1980.

Kravar, Zoran, »Jerolima Kavanjina *Povijest vanđelska* kao umjetničko djelo«. *Mogućnosti* 6, 1973, 620-639; 7:747-770; 8:860-875.

Kukuljević Sakcinski, Ivan, »Život Jerolima Kavanjina«. U Kavanjin, Jerolim. 1861. *Bogatstvo i uboštvo: velepjesan u 30 pjevanjah*. Zagreb, 1861, Narodna tiskara dra. Ljudevita Gaja, str. III-VIII.

Ledić, Franjo, *Narodna filozofija u poslovicama o vuku*. Zagreb, 1960, Vlastita naklada.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i *Uvod u ikonologiju* Radovana Ivančevića. Uredio Anđelko Badurina, Zagreb, 1990.

Łukowska, Maria Antonina, »Ecology and Ecologism in Contemporary Urban Folklore«. In *Ecology and Folklore III*. (Češi v cizině/11). Edited by Stanislav Brouček and Violetta Krawczyk-Wasilewska. Prague, 1998, 65-72.

Marks, Ljiljana, »Gledaj kako cavti! Konavoske predaje i legende«. *Dubrovnik* 1, 1998, 19-43.

Matić, Tomo, *Iz hrvatske književne baštine*. Zagreb - Slavonska Požega, 1970.

Narodne pripovijetke, priredila Maja Bošković-Stulli, Pet stoljeća hrvatske književnosti 26, Zagreb, 1963.

Niševljanin (Pavle Sofrić), *Glavnije bilje u narodnom verovanju i pevanju kod nas Srba po Angelu de Gubernatisu*. Beograd, 1912.

Nodilo, Natko, (1885.-1890.). *Stara vjera Srba i Hrvata (Religija Srbâ i Hrvatâ na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog*). Split, 1981,

Novak, Grga, *Povijest Splita I*. Split, 1978.

Page, Ruth, »The Bible and the Natural World«. In *Christianity and Ecology*. Edited by Elizabeth Breuilly and Martin Palmer. London, 1992, 20-34.

Pavlović, Milivoj, »Kamen stanac i vezivanje duše. Folkloristično-semantička rasprava«. *Glasnik Etnografskog instituta SAN II-III* (1953-1954), 1957, 611-661.

Peričić, Šime, »Vojna krajina u Dalmaciji«. U *Vojna krajina: povijesni pregled - historiografija - rasprave*. Uredio Dragutin Pavličević. Zagreb, 1984, str. 199-204.

Prijatelj, Kruno, *Barok u Splitu,* Split, 1947.

Scherzer, I., »J. Kavanjina *Bogatstvo i uboštvo*«. *Nastavni vjesnik* Knjiga VII, 1899, 1-11, 105-112.

Schiffler, Ljerka, »Čitanje Kavanjinove *Poviesti vanđelske (Bogatstvo i uboštvo)* u tradiciji hrvatskoga filozofskog mišljenja«. U *Hrvatsko barokno pjesništvo: Dubrovnik i dalmatinske komune. Dani Hvarskog kazališta. Građa i eseji o hrvatskoj poeziji, 20,* Split, 1994., str. 50-61.

Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća*. Zagreb, 1973.

Širola, Božidar. 1938. »Novalja na Pagu«. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 31/2, 1938, 41-134.

Švelec, Franjo, »Hrvatska književnost sedamnaestog stoljeća«. U *Povijest hrvatske književnosti 3,* Zagreb, 1983.

Tillyard, E. M. W., *The Elizabethan World Picture*. London, 1990 (1943).

Torbarina, Josip, »Kako su Gundulić i njegovi suvremenici doživljavali svijet«. U *Gundulićev san*. (koncepcija izložbe Slobodan P. Novak). Zagreb, 1989, 195.

Visković, Nikola, *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji*. Split, 1996.

Vitezović, Pavao Ritter, 1994. *Izbor iz djela*. Zagreb, 1994.

Vitković, Dimitrije, »Ko su Gavan i Gavanka u narodnoj pesmi?«. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 31/1, 1935, 1-16.

Zečević, Divna, *Strah Božji: hrvatske pučke propovijedi 18. stoljeća*. Osijek, 1993.

Zečević, Divna, *Poželjne biografije: životopisi svetaca 18. i 19. stoljeća u hrvatskoj književnosti,* Zagreb, 2000.

THE HIERARCHISATION OF *LIFE* IN KAVANJIN'S »UNIVERSAL EPIC« *POVIJEST VANĐELSKA: A CONTRIBUTION* TO CULTURAL BOTANY AND CULTURAL ZOOLOGY

Summary

This (ecohistorical) interpretation of Jerolim Kavanjin's (1643-1714) »universal epic« *Povist vangelska bogatoga, a nesrećna Epulouna, i ubogoga a čestita Lazara, iliti od štete bogastva a koristi uboštva* (The Evangelical Fable of the Rich Tho' Miserable Epuloun, and the Poor But Honest Lazarus, or About the Detriment from Wealth and the Benefit of Poverty), which is known in literary history under the title *Bogatstvo i uboštvo* (Wealth and Poverty), has been written as a *contribution* to cultural botany and cultural zoology, so that any more detailed research of the »universal epic« along the lines of the theme in question would be more than welcome. For instance, *theo/anthropo*centrism, the anthropology of [Gavan's] food, Man as a »Sinful Animal«, a negative zoogradation of the female image in Kavanjin's misogynist ideosphere, city and flora, economy and urbicide, the symbolisation of *animal* and *political bestiality,* dendrometaphors, zoometaphors, zoosymbols used in satanisation of the enemy/the hostile *Other,* the bestiary/zoodemons/demonic hybrids of Hell as the *locus horridus*, the *celestial* garden as the *locus amoenus,* the signs of Zodiac, etc. Through the idea of the hierarchical *Golden Chain* (*catena aurea, scala naturae*), we observe the regression of the (post)Tridentine Baroque image of the world in Kavanjin's epic according to the Mediaeval worldview and the anthropocentric/androcentric ethos-orientation (*theo/anthropo*centrism), and so we symbolically can read off the title of the »universal epic« (Kravar 1973) *Wealth and Poverty* in the context of *economy and ecology* and in Vittorio Hösle's ecological crisis philosophy.

Valentina Gulin Zrnić
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

ČOVJEK I PRIRODA POLIPTIH 18. STOLJEĆA

UDK: 94(497.5 Dalmacija) »17«
821.163.42-94 »17«
398.3(497.5 Dalmacija) »17«
338(497.5 Dalmacija) »17«
Izvorni znanstveni rad

U ovoj studiji ekohistorijski pristup figurira kao prizma poimanja i interpretiranja povijesti, a odnos čovjeka i prirode kao perspektiva povijesnog iskustva. Interpretacijom različitih diskurzivnih razina izabrane građe (kroničarska, putopisna, znanstvena itd.) definiraju se okviri poimanja odnosa čovjeka i prirode: od ljetopisnog hiperrealizma do simboličkog svijeta usmene književnosti, od tradicionalnih kulturnih praksi i vjerovanja do angažiranih fiziokratskih nastojanja za mijenom tih odnosa. Jukstaponiranjem izabrane građe nastoji se ukazati na su-postojanje različitih poimanja prirode i time na kompleksnost konceptualnog, vrijednosnog i intepretativnog odnosa čovjeka i prirode.

U ovome radu predstavit ću nekoliko raznorodnih narativnih izvora koji se prostorno odnose na područje Dalmacije, od Sinja do Makarske, duž granice imperija, duž morske obale, duž planinskoga lanca u zaleđu. Radi se o ljetopisnom zapisu o Makarskom Primorju franjevca Nikole Gojaka u razdoblju 1712-1772, o tekstu »Bilješke o Putu po Dalmaciji« (1776) Sinjanina Ivana Lovrića, o raspravi »Političko-ekonomska razmišljanja o Dalmaciji« Trogiranina Ivana Luke Garanjina (1806), te o jednom malom korpusu usmenoknjiževne lirske i epske građe sakupljene na području Dalmacije.

Analitički interes zadire u istraživanje odnosa čovjeka i prirode shvaćenog kao integralnog dijela povijesne stvarnosti, odnos koji je izrazito različito ilustriran u izabranoj građi. Reprezentacije stvarnosti u narativnim izvorima su mimetičke: one stvarnost života pretaču u stvarnost druge razine, »tekstualnu stvarnost«, koja će prenositi povijesno iskustvo na specifičan način, uključivanjem nekih poetskih, interpretativnih, vrijednosnih, ideoloških, estetskih i drugih dimenzija. Diskurzivna osnova na kojoj se pojedini tipovi građe oblikuju, kao i žanrovsko određenje narativnog izvora te autorski svjetonazor, bitne su točke referentnog okvira komentiranja građe.

Izabrani izvori ilustrativni su u aspektu kompleksnosti odnosa čovjeka i prirode, odnosa ljudskih društvenih i kulturnih zajednica te prirodnih uvjeta u kojima žive, uz široko shvaćeni pojam ljudskog habitata kao svega onoga što čovjeka okružuje (karakteristike staništa, životinjski i biljni svijet, klima, prirodni fenomeni itd.). Ti se odnosi oslikavaju u nizu kategorija koje zahvaćaju samo poimanje prirode (resurs, uživanje, iskorištavanje, znanstveni ili

sentimentalni okvir poimanja), preko često najzastupljenijih shvaćanja prirode u ekonomskom aspektu (dominantni i alternativni oblici organizacije privrede, ekonomske strategije i tehnike, ekonomija poslovanja, proizvodnja i potrošnja, zalihe, tržište, strategije očuvanja) do društveno-kulturnih aspekata pojedinih dimenzija odnosa čovjeka i prirode (značenje klimatskih prilika, vrednovanje resursa, rada, zemlje, stoke, imovine, kulturna značenja, vjerovanja i religijske prakse, zamišljaji i predrasude i sl.). Ekohistorijski pristup u ovome radu figurira kao prizma poimanja i intepretiranja povijesti, a odnos čovjeka i prirode kao perspektiva povijesnog iskustva.

Osnovna je ideja ovog rada postaviti odnos čovjeka i prirode u prizmu poimanja heterogenosti, istodobnog postojanja različitih referentnih okvira unutar kojih se taj odnos konceptualizirao. Smatram da je odnos čovjeka i prirode pluralan, dijalektički i mnogoslojan, te da upravo poimanje složenosti tog odnosa mora biti osnova za njegovo razumijevanje. U izabranim ću izvorima prvenstveno izdvojiti ona mjesta koja mogu ilustrirati upravo tu složenost odnosa čovjeka i prirode u tijeku 18. stoljeća.

MAKARSKI LJETOPIS: DRAMATIKA OPSTANKA

Makarski ljetopis franjevca Nikole Gojaka bilježi zbivanja u kroničarskom duhu u razdoblju od 1712. do 1772. godine.[1] Autor bilježi neka ključna europska događanja i slike iz svakodnevlja lokalne zajednice. Raznorodni podaci zapisani su integrirano, gdje bilješke o svjetskim zbivanjima pripadaju istome redu stvarnosti kao i zapisi o klimi. To je bitan okvir senzibiliteta ljetopisnoga diskursa koji nam može pomoći u otkrivanju i problematiziranju odnosa čovjeka i prirode kako je on predstavljen u ljetopisu. Gojakova percepcija regionalnog prostora široko je definirana: ona podjednako uključuje obalni dio, otočni dio (posebno otoke Hvar i Brač) te planinski (zagorski) prostor, te iskazuje intenzivnu povezanost toga prostora sa sjevernijim dijelom Dalmacije (do Splita), s Bosnom, ili u cjelini prostora kojeg autor označuje »turska« i »karsćanska« zemlja. Gojakov ljetopis nudi čitav niz podataka koji odaju privrednu sliku makarskoga područja (uzgoj biljnih kultura i stoke, ribolov, fluktuacija cijena namirnica i stoke), no daleko najveći broj podataka, koja Gojakov ljetopis i čini posebice ekohistorijski zanimljivim, odnosi se na *mikroregionalni prikaz klime, rodnosti i bolesti*.

Nekoliko je mikroklimatskih karakteristika regije koje u najvećoj mjeri određuju posljedično ljudski trud privređivanja. Velika količina i težina snijega zimi uzrokovala je pucanje grana voćaka i vinove loze, a kasni proljetni

[1] Tekst kronike Nikole Gojaka, koji koristim u analizi ovoga rada, objavljen je u ediciji *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, u izdanju Književnog kruga Split, 1993.

snijegovi izazivali su smrzavanje proklijale sjetve i propupalih stabala. Obilne kiše u proljeće poplavljivale su zasađena polja, a one u jesen uništavale su jesensku sjetvu. Naleti jakoga vjetra, zajedno s kišom, ispirali su ionako male količine obradive zemlje uskoga obalnog Makarskog Primorja. Suša je znala biti ljeti tolika da je imala katastrofalne posljedice za dozrijevanje uzgojenih kultura, a presušivali su i izvori vode: godine 1760. Gojak navodi »da je tolika brezvodica bila ove jeseni da su po vlaškoj zemlji mlikom kruh zakuivali ne imadući vode« (Gojak 1993:178). U razno doba godine, često je padala tuča, uništavajući iznikli ili dozrijeli urod. Izuzetno opasna »primorska nevolja« bila je bura, hladni sjeverac, koji je znao višednevno puhati: lomio je grane, otresao procvala stabla, a u jesen je otresao sazrele plodine sa stabala umanjujući urod; bura je znala biti toliko jaka da je skidala krovove kuća, prevrtala brodove, odnosila stoku u planini, a strujanja zraka i hladnoća utjecali su i na slab ili nikakav ulov ribe (što je moglo potrajati godinama). Stoka je, boraveći u planinama, stradavala od prejakih zima, od udara gromova, te ugibala od epidemija bolesti. Biljne kulture također su često bivale napadnute bolestima ili nametnicima (skakavci, crvi i sl.) koji su se razvijali u nepovoljnim mikroklimatskim uvjetima i izazivali velike štete godišnjeg uroda.

S obzirom na količinu kroničarskih zapisa moguće je napraviti analizu *rodnosti* tijekom pola stoljeća Gojakova zapisa. U najvećoj mjeri radi se o nerodnim godinama koje se razlikuju s obzirom na to je li urod slab ili nikakav.[2] Kontinuirano *gladne godine i desetljeća* kulminiraju u nekoliko izrazito oskudnih godina u kojima siromasi sve raspodaju za hranu, a oskudica izaziva veliku smrtnost: takva je zabilježena u godini 1740. i u slijedu četrdesetih i pedesetih godina 18. stoljeća, koje Gojak uspoređuje s egipatskim godinama gladi iz Staroga Zavjeta: »budući takova potriba zašto nitko ne može veće od glada živiti, toliko je veće od glada palo da se ne mogu na nogu daržati, veće od arđe i potribe padaju po puti. Sve se consuma i izprodava, ovo dođoše godišta od Eđita« (Gojak 1993:123). Godine 1748. autor navodi da nije bilo čak niti trave, te su ljudi umirali po cestama: »glad žestoki slidi sve to većma. Da bi čeljad mogla kakove trave naći, to bi im bilo veliko utišenje i veselje, ali nigdi struka ni pitomoga ni divljega« (Gojak 1993:135). Nakon četiri godine glad se ponovo pojavila 1752., takve jačine da pisac bilježi da je

[2] Tako u zapisima od 1721. do 1772. kao dobre godine možemo izdvojiti samo njih nekoliko: 1721. i 1725. su godine obilnog uroda; sljedeća, relativno rodna godina je 1748. za koju i Gojak bilježi da se takav urod ne pamti u posljednjih 20 godina; neke su godine obilno rodne lozom, ali nerodne žitom i drugim plodinama (1754. i 1758.), što je ironija, navodi Gojak, jer se vinom ne dade prehraniti, već se »pri njemu od glada umira« (Gojak 1993:158, 171). U godini 1772. konstatira da je to već treća uzastopna godina bez uroda: »ovuda u Primorju arđavo, vina ne bi, žita također, ulja ni malo, ćela arđavo, u malo riči sve potribito. Sam Bog neka bude na pomoći komu vazda slava. I ovo je treće godište da ovi vilaet sasvim pade u nevolju i potribu.« (Gojak 1993:213). Nerodne godine imale su kao jednu svoju posljedicu i porast cijena manjkavih proizvoda kojih pregled često daje Gojak.

ne pamte takve starci od 80 godina, a nerodne su se i gladne godine zaredale do 1758. Glad je uzrokova smrtnost ljudi i smrtnost stoke.

Nesreća ljudi ne sastoji se samo od gladnih godina, nego i od *bolesnih godina*. Česte bolesti koje navodi Gojak, a koje su imale karakter pomora su »ozpice aliti patule« i »sardebolja« (bolest crijeva, dysenteria), koje su se periodički javljale u Makarskom području. Također navodi i pojave savladivih bolesti koje nisu izazvale pomor, a radi se o raznim oblicima groznica (febre). Najopakija bolest bila je kuga koja se, kako bilježi Gojak, u razdoblju od pedesetak godina (1719-1772) pojavila četiri puta: 1731-32, 1740, 1744, 1763-64. Navodeći pojave kuge, Gojak uvijek prvo bilježi pojavu kuge u Sarajevu, koja se zatim širi po Bosni, da bi se u roku godine do dvije pojavila i u Dalmaciji. Tako se na širem regionalnom prostoru kuga pojavljivala u ciklusima koji su trajali 4-5 godina. Izrazito visoka stopa smrtnosti u kratko vrijeme (pola stoljeća) značajno je utjecala na demografsku sliku područja.

Gojakov ljetopis ne nudi dimenziju bogatog piščeva interpretativnog zahvata, što je i svojstveno kroničarskom diskursu unutar kojega se ponajviše redaju zbivanja. Piščeva intonacija osjeća se jedino u komentaru svih tih zbivanja. Proklijalo žito, rosa poslije sušnog razdoblja, dobar ulov riba, događaji su koji u svakodnevici nepovoljnih klimatskih prilika zaslužuju piševu zahvalu Bogu. No, i suše ili poplave, jaki vjetrovi, hladnoća, zima samo su neke pojave prirode koje autor također prati zahvaljivanjem Bogu unatoč tome što rezultiraju uništenim urodom i pogibijom stoke: »I slide zla vrimena, daždi ne pristaju i sve voda potopi, navlastito polja i tako i barda odnese svakoliko. A marva sitna sva se smače i pojalovi. Ali neka na svemu bude fala i slava Bogu!« (zapis uz 17. veljače 1751) (Gojak 1993:145). Glad i kuga također su dio svakodnevlja popraćeni zahvaljivanjem Bogu, a sve se nedaće objašnjavaju »pokaranjem od Boga«, »kaštigom« za zla koja ljudi učine (ubojstva, otimačine, krađe). Takvo je poimanje jedinstveni interpretativni okvir zbivanja, jer, vjeruje ljetopisac, »što će biti unapridak tizim će Bog svemogući upraviti budući da on svim vlada i upravlja« (Gojak 1993:150). Između Božjega i ljudskoga svijeta, priroda je znak njihova odnosa: dobrim životom vjernika umilostivljena ili opačinama izazvana. Priroda je tako postavljena kao semafor Božjih ocjena ljudskoga života, a prirodni su fenomeni determinirani Božjom voljom. Takvo poimanje ustroja stvarnosti uvelike se oslanja na oblikovanje povijesnog iskustva srednjovjekovnih ljetopisaca čiji se prikaz stvarnosti »bavi kvalitetama, a ne agentima i pretpostavlja svijet u kom ljudi ne čine stvari - one im se događaju« (White 1989:135).

Analizirajući podatke iz ljetopisa ne možemo toliko zahvatiti aspekt odnosa čovjeka prema njegovoj prirodnoj okolini, koliko, baš suprotno, odnos prirodne okoline prema čovjeku, koji je u velikoj mjeri prema prirodi nemoćan, te se priroda postavlja superiorno prema čovjeku, što i nije neobično s obzirom da je shvaćena kao instrument Božjeg odnosa prema čovjekovom životu, dobroti i grijehu ljudskom. Gotovo da i nema spomena o aktivnosti čovjeka koji bi se suprotstavio poremećenom prirodnom redu. Priroda se u ljetopis

upisuje kao aktivni dio povijesti, posebice povijesti ljudske svakodnevice, kao dio svakodnevice koji nimalo nije zanemariv svojim utjecajem na život zajednice i njene povijesne stvarnosti. Čitajući ljetopis od početka do kraja, puneći se slikama bijede, gladi, boleština, oskudice, umiranja, čitatelja će teško mimoići jeza zamišljanja takve teške ljudske egzistencije koja je u Gojakovu tekstu zapisana hiperrealističkim pismom.

USMENOKNJIŽEVNI SCENARIJ: METAFORIČKO-SIMBOLIČKA TRANSPOZICIJA

Najrazličitiji oblici usmenoknjiževne baštine posreduju nam neke oblike spoznaja o svijetu u kojemu je pojedinac živio, o zajednici, kozmologiji, religijskome okviru života, o društvenim odnosima, pravilima i obrascima ponašanja, o moralnom redu. U tim je aspektima, posredno ili neposredno, utkan i odnos čovjeka i prirode. Ovom prilikom pregledala sam zbirke narodne usmene poezije uređene u ediciji »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, i ne zalazeći duboko u kompleksnu problematiku usmenog stvaralaštva, analizirala sam one podatke koji oslikavaju odnos čovjeka i njegove prirodne okoline.[3]

Ambijentalnost narodnih pjesama gradi svoj prostor zbivanja unutar unaprijed zadanog okvira na temelju tradicije i zakonitosti usmenog stvaralaštva. Takav standardni scenarij prostora narodne pjesme sastoji se od općih mjesta opisa prirode, kao što je gora zelena, zelene livade, hladni studenac, scenarij koji je posebice nježno toniran u lirskim narodnim pjesmama. U tu slijepu kartu usmenoknjiževnog atlasa upisuju se onda i stvarni i imaginarni krajolici i lokaliteti. Posebnost ugođaja stvara i česta upotreba deminutiva pri opisivanju prostora (gorica, konjic, jelenak, gorica), a razlog tomu nije toliko u prisnosti čovjeka s prirodom, već u stilu i metrici lirskog ili epskog stiha. Sam opis krajolika i prirode vrlo je rijedak izvan klasičnih narodnih usmenoknjiževnih toposa.

Međutim, odnos čovjeka i prirode u usmenoknjiževnoj baštini nije posredovan samo i jedino kvalitetom i kvantitetom opisa prirode. Usmena poezija otkriva i poimanja zajednice koja definiraju prirodnu okolinu čovjeka kao nositeljicu *značenja*, kao što je, primjerice, u epskoj pjesmi o ženi preljubnici, čija je sudbina upisana u prirodni okoliš: njeno je stradanje stvorilo trnje (gdje je kapala njena krv) i jezero (provalilo na mjestu gdje je žena umrla) (knj. 24/1). Tako je u prirodi upisano sjećanje na događaj koji upozorava na moralno-društveni red zajednice. Također, *hiperbolizirane slike iz prirode* često su poredbeni oblici ljudskih stanja i osjećaja, primjerice, opisujući žalost osobe

[3] U ediciji »Pet stoljeća hrvatske književnosti« koristila sam zbirku *Narodne lirske pjesme* (knj. 23, ur. O. Delorko, 1963), *Narodne epske pjesme I* (knj. 24, ur. O. Delorko, 1964) i *II* (knj. 25, ur. M. Bošković Stulli, 1964). Navođenje stihova u tekstu obilježeno je brojem zbirke i brojem pjesme u zbirci.

takvu da popucaju stijene u gori(ci) (knj. 24/4). Nepromjenjivost ljudske situacije, u lirskoj se poeziji često izriče slikom nepromjenjivosti zakona prirode fiksirajući i ljudsku sudbinu u motivu »nemogućega« prirodnoga svijeta: tako umirući junak navodi da će njegov povratak majčinom domu uslijediti »kad urodi javor s jabukami, kad obili perje na gavranu, kad procvati ruža u kamenu.« (knj. 23/53).

Priroda narodne pjesme obiluje *biljnim svijetom*. Biljke su to divlje, kultivirane, egzotične, uskrasne. Bogat je i *svijet životinja* u narodnim pjesmama. Ptice, koje se javljaju u narodnim pjesmama, obilježene su nekim svojim karakteristikama i gotovo uvijek imaju određenu funkciju. Crna ptica gavran je ptica zlokobnica, kobna ptica krvavih krila, koja dojavljuje loše vijesti (knj. 23/63;78; knj. 24/3 i dr.). Ptica lastavica može biti ucviljena osoba (knj. 23/63). Slavuj je ptica ljubavnika (knj. 23/4). Vrana naviješta smrt (knj. 24/20). Sivi sokol glasnik je s vijestima (knj. 23/206; 9 i dr.).). Životinja koja u svojem stvarnom ili simboličkom značenju zauzima često mjesto u usmenoknjiževnim slikama je zmija: ona nosi značenje karakteristike lika (junak kao guja ljuta (knj. 23/13), simbolizira sukob nepomirljivoga (»dvi se jute zmije zavadile/ jedna turska – druga je kavurska« (knj. 24/21); simbolizira osjećaj ili stanje (cičiti, cviliti »kako zmija ljuta (knj. 25/12; zagrliti se »kao zmija oko kite smilja« (knj. 24/35); jed »zmije presojkine« ili »guje šarovite«, koja se skriva ispod »škrile mramorite«, pomiješan s vinom, otrovno je sredstvo (knj. 24/7; 10).

Narodne pjesme prostor su i *fantastičnog svijeta prirode*. Krajolike narodnih pjesama nastanjuju i bića kao što je »bila vila planinkinja« (knj. 23/63; 64), divovi iz planine (knj. 25/12) i aždaje u jami brezdanici (knj. 25/12). Sokol-mladoženja (knj. 25/9) i zmija-mladoženja (knj. 25/13), likovi rođeni od »šestog krila ribe šestokrile«, koji pred nevjestom postaju junacima »znamenitima« (obilježenima), žive u fantastičnom svijetu iza Gore bukove, Gore orahove, zelenih livada, i preko rijeke Save kojoj prolaz brani »vila džumludžija« (carinica) (knj. 25/9). To je svijet zmaja od Jastreba koji će obljubiti caricu Milicu (knj. 25/5) i fantastičnog lika Zemljanić Stipana koji je urastao u prirodu: poplavljen do koljena, rukama uraslim u kamen (knj. 25/6). Nadnaravna i fantastična bića - vile, zmajevi, divovi - u usmenoknjiževnoj su tradiciji integralni dio života i sudbine likova narodne poezije.

Uspoređujući dva izvora, Gojakov ljetopis i izabrani korpus narodnih pjesama, čini se da ništa od opisane atmosfere makarske kronike teške ljudske egzistencije, opsjednute nerodnim, gladnim i kužnim godinama, nije tako dramatično upisano u narodno usmeno stvaralaštvo. Rijetke slike prirode gotovo su standardizirane i uvedene u strukturu narodnih epskih i lirskih pjesama prema kompozicijskim, stilističkim i poetskim zakonima lirskog ili epskog žanra. Priroda je okvir poimanja svijeta jer u nju je upisano sjećanje na moralno-društveni red zajednice, ona se nadaje poredbama i metaforama za ljudska stanja, osjećaje i sudbine, a poimanje pojedinih fenomena prirode, te

biljnog i životinjskoga svijeta izgrađeno je na osnovi tradicionalnih vjerovanja, primjerice, vezano uz animalističke predodžbe životinja i njihovu simboliku. U ljetopisima je odnos čovjeka i njegove prirodne okoline prikazan u dimenziji hiperrealizma, dok je u usmenom narodnom stvaralaštvu, u literarnoj fiksaciji svijeta, odnos prirode i čovjeka često transponiran u metaforičku i simboličku razinu kognicije.

MORLAČKA NARODNA VJEROVANJA I OBIČAJI: 'MITOLOŠKI' I 'PANSEMIOTIČKI' MODEL

Morlački svijet je svijet tradicionalne kulture 18. stoljeća naroda u zaleđu Dalmacije, nama danas prezentan slikama opisa života Morlaka sinjskog i kninskog kraja iz pera Sinjanina Ivana Lovrića u djelu putopisnog karaktera »Bilješke o Putu po Dalmaciji«. Dio građe u Lovrićevim bilješkama odnosi se upravo na zapis morlačkih narodnih vjerovanja i običaja.[4]

Mnoga narodna vjerovanja ukazuju na *semantičnost svijeta okoliša* u kojemu Morlaci žive, gdje postoji cijeli niz znakova koje priroda nudi na čitanje. Tako, primjerice, »kad žabe krekeću, kad se mačke grebu ili kad ovce legnu u drugačijem položaju nego obično«, sve su to znakovi navještaja kiše. I položaj mjeseca i sunca, njihovi oblici, znakovi su iz kojih iščitavaju *meteorološka predskazanja*. Nadalje, Lovrić bilježi i druga morlačka vjerovanja: »Tuču, kad je drugačija nego obično, poslale su zacijelo vještice, a crni su oblaci njihovo boravište u zraku. Vještac je i vihar, koji katkada prenese morske ribe na planine. Gromovi su kola sv. Ilije, koji se zabavlja vozeći se po nebu, a na i kolima nosi vatreno oružje, kojim strijelja.« Pučko je mišljenje da vjetar bura izlazi z planinskih spilja. I mnoge druge pojave u prirodi tumače na specifičan način. Jeka je, po mišljenju Morlaka, duh koji se zove *vada*, a »koji ne čini drugoga zla, osim što se drugome ruga; a duha, koji se drugima ruga, valja da čovjek i boji«. *Meteorološke prilike i prirodne pojave* objašnjavaju se u narodnoj kulturi tumačenjima utjecaja demonskih bića u kombinaciji s kršćanskim interpretativnim potencijalom, likovima i značenjima.

Morlaci poznaju i vještice - one noću kriješte, lete i vade djeci u kolijevkama srce. Također vjeruju da se vještice pretvaraju i u leptire koji se i zovu *vištice*. Vještice i *čarovnici* »strah su i trepet svih Morlaka«: oni čine bezbrojne čarolije, čine da ljudi obole, noću plešu na raskršćima. U zraku

[4] U talijanskome originalu djelo *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggo in Dalmazia del signor abate Alberto Fortis coll' aggiunta della vita di Socivizca* objavljeno je u Veneciji 1776. godine. U drugom djelu svoje knjige, naslovljenom »O običajima Morlaka«, Lovrić je opisao i narodna vjerovanja i medicinu u poglavljima 24-26. Navodi u tekstu izvedeni su prema izdanju Lovrićeve knjige u prijevodu iz 1948. godine, str. 148-171.

borave u crnim oblacima, a na zemlji na orahovim stablima, te se stoga treba kloniti tog drva, a ta demonska bića ljudskoga podrijetla djeluju ponajviše na Jurjevo i Ivanje. I dalje piše Lovrić: »Vještci i vještice čine svoje čini kostima pokojnika, biljkama i sličnim neukusnim budalaštinama, i premda nemaju nikakve snage, nije među Morlacima dopušteno sumnjati o njihovoj moći«. Vjeruju, također, u vukodlake ili vampire.

Zanimljiva je i narodna priča *o zmiji*: u početku su bila tri sunca prevruća, pa kako zmija nije mogla podnijeti vrućine odlučila ih je progutati, ali je uspjela progutati dva sunca i pola trećega, tako da Morlaci misle da je sunce na ovome svijetu samo pola sunca. To se, vjeruju, upravo i trebalo desiti jer je vrućina i ovoga pola sunca ponekad ljeti prejaka. Zmija je zato osuđena da se krije pred suncem među kamenjem i u zemlji. Vjeruju, također, da zmije čuvaju blago, a smatraju sretnim znakom naići na mnogo zmija na putu.

Raznolika su bića koja s Morlacima dijele njihovu prirodnu okolinu, utječu na odnos koji će imati prema pojedinim dijelovima njihove prirodne okoline, koja je *investirana raznim značenjima*. Spoznaja o tim značenjima uvjetuje oblikovanje *obrazaca ponašanja* koja će biti u skladu sa značenjima u prirodi. Tradicionalna vjerovanja i običaji potentan su izvor koji oblikuje komunikaciju između čovjeka i prirode.

Gornjim primjerima ilustrativno su predstavljeni primjeri morlačkog vjerovanja i običaja, a stil i način na koji je Lovrić opisao morlački život sličan je mnogim kasnijim *etnografskim zapisima*, nastalim s kraja 19. stoljeća i tijekom 20. stoljeća.[5] Ta nam građa, u usporedbi s ranijim zapisima, ukazuje na bitnu činjenicu kontinuiteta određenog odnosa čovjeka i prirode, čak i u onim oblicima koje je angažirani Sinjanin Lovrić smatrao praznovjerjem koje za dobrobit naroda treba iskorijeniti, predlažući promjene još prije dvjestotinjak godina. Mnoge kozmografske predodžbe narodne tradicije, o postanku i izgledu zemlje, o nebeskim tijelima i prirodnim pojavama, teističke su u osnovi (Bog Stvoritelj), te isprepletene raznim poganskim oblicima religioznosti (primjerice solarnog, lunarnog, manističkog kulta) (Grbić 1998:305-307). Voda i vatra, oblici su u prirodi koji imaju izrazite mistične, zdravonosne, zaštitne i očisne moći, što je bilo izrazito u nekim obredima tradicionalne kulture tijekom čitave godine (Gavazzi 1988). Upravo u godišnjim običajima izrazita je tendencija stvaranja aktivnijeg međuodnosa čovjeka i prirode te, posebice, potenciranja čovjekova utjecaja na prirodu radnjama imitativne magije. Radi se, nadalje, o raznim oblicima magijskih radnji koje mogu imati svrhu obrambenog karaktera

[5] Mnoge etnografije objavljene su u ediciji »Zbornik za narodni život i običaje«, opisujući život seljačkog stanovništva na pojedinim lokalitetima u Hrvatskoj. Jedna integralna slika hrvatskih narodnih običaja prema regionalnom kriteriju, kompilirana iz pojedinačnih etnografija, objavljena je u knjizi grupe autora *Etnografija* (Zagreb, 1998). S obzirom da se u ovome radu obrađuje tradicionalna kultura sinjskoga kraja 18 stoljeća, upućujem na etnografsku monografiju o »Studije i građa o Sinjskoj krajini« objavljenu u časopisu *Narodna umjetnost* 1967-68, te, posebice, na članak Josipa Miličevića »Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini«.

(primjerice zaštita od tuče) ili izazovno/poticajnog karaktera (primjerice mnoge magijske radnje agrarnog sklopa za uspješnost gospodarske godine) (Grbić 1998:319-336). Kroz narodna vjerovanja, koja predstavljaju samo jedan od oblika u kojima su utopljene najobuhvatnije predodžbe čovjeka o svijetu, ljudima, o prirodi i sredini koja ga okružuje, oblikuju se obrasci i modeli za ponašanje čovjeka prema prirodi. Drugim rječima, dio vrijednosnog sustava lokalne zajednice koji je ugrađen u narodna vjerovanja, a koji se, između ostaloga, odnosi i na odnos čovjeka i prirode, postaje kodom za oblikovanje komunikacije čovjeka i prirode: simboli iz prirode, kako ih definira jedna tradicionalna kultura, te znanje o značenju simbola, postaju okvirom čovjekova djelovanja i osjećanja, od prilagodbe do angažiranosti, od straha do divljenja.

Interpretacija odnosa čovjeka i prirode u korpusu narodnih vjerovanja i običaja vrlo je bliska postavljenom modelu iz analize primjera usmene književnosti. Prirodna okolina čovjeka investirana je značenjima, a odnos se čovjeka i prirode ostvaruje u modelima 'mitološkog' (mjesto čovjeka u prirodi) i 'pansemiotičkog' (priroda kao prenositeljica znakova od Boga ili neke druge sile).[6] Prostor je to metaforičkog, alegorijskog, simboličnog ljudskog okoliša u kojemu je ispremiješano imaginarno i stvarno. Ljudski okoliš postaje uvelike razumljiv jer je uokviren u kulturne slike kozmologije i religije: radi se o naplavinama nekršćanskog i kršćanskog simbolizma, a kroz narodna je vjerovanja i običaje upravo je dijelom i kodificirano značenje prirodne okoline. Opisujući morlačka vjerovanja i običaje, Lovrić upisuje i dozu kritike praznovjernosti, zabludnosti naroda kojega opisuje, a u mnogim dijelovima ironizira vjerovanja i praksu koja iz njih proizlazi. Narodna vjerovanja zasigurno su drugačije vrednovana od sudionika u tradicionalnoj kulturi. Ovdje valja biti oprezan da pri interpretaciji odnosa čovjeka i prirode u jednom prošlom vremenu ne upišemo odnos našeg suvremenog svjetonazora i kognitivnih kategorija mišljenja odnosa čovjeka i prirode, te nevaljanost pripišemo svemu što naš racionalno-znanstveni um ne apsorbira. Izvor, kao što su Lovrićeve »Bilješke«, podatan je bogatom građom za istraživanje *znanja lokalne kulture*. Sudionicima tradicionalne kulture, biljke i životinje njihova okoliša nose specifična značenja, a za mnoge se običaje vjeruje da su krucijalni za funkcioniranje prirode, te tako predstavljaju najjasnije oblike *interaktivnog odnosa čovjeka i prirode*. Prirodna okolina puna je znakova koji su interpretativno integrirani u čovjekovo razumijevanje i poimanje svijeta i života. Tom aspektu odnosa čovjeka i prirode možda najbolje odgovara sintagma »kulturna konstrukcija prirode.«

[6] O modelima semiotičkog odnosa između ljudi i okoliša (pansemiotički, magijski i mitološki modeli ljudske ekologije) te o tradiciji tih modela u europskoj misli, usp. Nth 1998:334-336.

MORLAČKA PRIVREDA: MATRICA TRADICIONALNE EKONOMIJE

Zaseban aspekt odnosa čovjeka i prirode je onaj koji podrazumijeva definiranje prirode kao resursa. U djelu Ivana Lovrića o morlačkome životu ovaj je aspekt zastupljen opisom morlačke poljoprivrede i stočarstva, arhitekture, kulture prehrane, a također i predočavanjem vrijednosnih stavova stanovništva prema prirodnim resursima. Ovakvim se podacima ponajviše definira tradicionalna privredna matrica koju ću ilustrirati nekim primjerima.[7]

Drvo, šiblje, trska, kamenje, ilovača - materijali su iz bliskog prirodnog okoliša koje Morlaci, ponajviše tek dijelom obrađene, koriste u *tradicionalnoj arhitekturi* i uređenju kućanstva. Mnogobrojni podaci Lovrićevi upućuju na sliku kulture *morlačke prehrane*. Glavne namirnice su mlijeko i mliječni proizvodi, krušne pogače, te kupus, prema kojemu i mjere rodnost godine: »prirod je pošao po zlu, vele oni, ako ne rodi kupus, pa makar žita bilo dovoljno«.[8] Kao jestvinu, Lovrić navodi i žabe, uz koje su vezane neke predrasude. Pravoslavni Morlaci, naime, misle da se ne može spasiti tko jede žabe, pa ih ne jedu radi vjere, a ne zbog odvratnosti prema njima. Lovrić smatra da će sve više Morlaka početi jesti žabe čim se otarase predrasude i zablude da »hrana može škoditi spasu duše«.

Komentirajući *strategije prehrane i očuvanja hrane*, Lovrić je izuzetno kritičan. Smatra ih rasipnicima, primjerice zato, jer peku pogače svaki dan na ognjištu, umjesto da uvedu izradu kruha u peći, koji je korisniji jer je višednevan. Sastavni dio morlačkoga karaktera je i etika čašćenja, posebice izražena u susretu s gostima neumjerenim nutkanjem na jelo i piće, a što je usko vezano uz etiku morlačke gostoljubivosti. Štedljivost karakteriziraju kao škrtost. Rasipni su i u neekonomičnosti raspodjele uroda tijekom godine: »od pepelnice do početka nove žetve trpe trateći se štednjom jela, dok u ostalo doba godine, kad ih ne ograničuje skrajnija oskudica, jedu, makar propao svijet, ponajviše tako, da im pucaju trbusi«. Zbog neumjerenosti, kasnije će se, u pomanjkanju hrane i oskudici, zaduživati za nabavku žita, što Lovrić ocjenjuje krajnje neracionalnim gospodarskim postupkom.

---

[7] Primjeri koje navodim razbacani su u drugom dijelu Lovrićeve knjige pod naslovom *O običajima Morlaka*, posebice u poglavljima 5-8, 12-14, 19-23, a u tekstu ih navodima prema izdanju Lovrićeva djela iz 1948, str. 71-147.

[8] Navodeći pojedine recepture za jela (primjerice opisujući tradicionalna jela svadbene gozbe), raspravljajući o mesnim jelima, te posnim jelovnicima, zaustavljajući se na biljci češnjak, Lovrić polemizira s ranijim napisima Alberta Fortisa o značenju i funkciji češnjaka u morlačkoj prehrani. Fortis smatra da su od češnjaka ljudi čvrsti i jaki, jer on popravlja loša svojstva vode iz blatnih spremišta i močvarnih rijeka, iz kojih tijekom ljeta mnogi Morlaci crpe vodu. Lovrić, nasuprot tome, smatra da takav učinak očišćenja vode ima ocat kojeg Morlaci piju ljeti, i koji, uz to, i osvježuje (češnjak je topao, pa više odgovara za hladnije krajeve). Lovrić navodi i narodno vjerovanje o češnjaku, kako kaže, »moralnu priču«: »Češnjak je, vele Morlaci, trčao za bogovima, da mu se odredi neki stepen među povrćem. Bogovi su odlučili, da češnjak ima služiti ljudima, kad ne budu imali drugo što da jedu« (Lovrić 1948:76-77).

Govoreći o morlačkoj privredi, Lovrić navodi da se svi poslovi ljeti i zimi sastoje u sijanju i žetvi žita, te skrbi oko stoke. *Stočarstvo* je najvažnija grana morlačke privrede, ali nije najfunkcionalnije organizirano: stoka slobodno luta poljima, često uništavajući urod i trud ljudi.[9] *Zemljoradnja* je potpuno zanemarena. Zbog oduševljenja za oružjem »gledaju na obrađivanje zemlje kao na neku nisku stvar, kojoj je sva vrijednost u tom, što se bez nje ne može«. Morlačka je briga samo zasijati i požnjeti žito. Često napuštaju već obrađivanu zemlju koja ne traži drugo što, nego da se tlo obogati, kometira Lovrić, primjerice, ne koriste močvarna tla, od kojih iskorištavaju samo trsku za krovove, što misle da je korisnije nego razoriti močvaru zemljoradnjom! Nemar za zemljoradnju, smatra Lovrić, proistekao je dijelom zbog stalnih ratova koji su se stoljećima vodili na ovome području, te se tako nije stvorila briga za vrijednost obrađene zemlje niti je stvorena tradicija ograđivanja (omeđivanja) polja.[10] Morlaci misle da njihova zemlja nije rodna, »da njihove zemlje ne bi mogle rađati plodovima svake vrste« - to je predrasuda, smatra autor, koja ih čini još nemarnijima. Također, Morlaci nemaju vrtove niti voćnjake, osim onih voćnih stabala koja rastu divlja. Neprijatelji su svakog drveća: tko posadi drvo, stotine drugih će ga iskorijeniti. Javna vlast naredila je da svatko tko ima zemlju zasadi na svakom polju dva stabla, ali »ni stoti ih dio nije zasadio«. Kad ih se prekori radi lijenosti ili pouke, kad im se predlože tehnike koje bi zemljoradnički bile isplativije, odgovaraju: »Što nisu radili naši stariji, ne ćemo ni mi. Smatraju najvećom vrlinom ne mijenjati sistem naslijeđen od djedova«. To je sustav, možemo sumirati, onaj autarkičnog gospodarstva, nespremnog prihvatiti klice novih gospodarskih mijena kojima je 18. stoljeće podlijegalo.

Ono što Lovrić u velikoj mjeri opisuje u svojem tekstu je tradicionalni odnos lokalne kulture prema prirodnim resursima. Privredna matrica poljodjelstva i stočarstva daleko je od iskoristivosti raspoloživih resursa staništa, što, objašnjava autor, dijelom proističe i iz povijesnog konteksta ratovanja. Ta je činjenica uvelike oblikovala ljestvicu vrijednosti u morlačkome društvu koje cijeni slavu i oružje, a obezvređuje vrijednost zemlje i obrađivačkog rada. Osim toga, tradicionalna ekonomska matrica čini se da nije dovoljnog kapaciteta za izdržati razdoblja krize (nerodne godine) niti su razvijene alternativne strategije. Nedostatak je tradicionalne privredne osnove i

[9] Obiteljski stočni fondovi sastoje se uglavnom od stoke sitnog zuba, a svaka obitelj ima tor s 200-600 grla stoke; čak i najsiromašnije obitelji imaju 40-50 ovaca, jer im je mlijeko glavna hrana. Kazne za slobodno lutanje stoke bile su zakonom određene za vlasnike stoke koja ošteti tuđe dobro - za sitnu stoku 10 mletačkih soldi, a kad je prijestup učinila neka veća životinja, vol ili konj, kazna je iznosila 50 soldi (Lovrić 1948:92).

[10] Posljedice toga slikovito opisuje Lovrić u svojoj suvremenosti gdje je i napredak privrede onemogućen nesigurnošću vlasničkog položaja pojedinaca: Jasensko polje u sinjskom okrugu pokraj Cetine nema vlasnika - tko prvi dođe, sije i bere plod, urod nije velik jer se polje ne gnoji, a ne gnoje ga jer ne znaju tko će ga iduće godine obrađivati.

u izuzetno lošoj strategiji raspodjele iskorištenoga (privređenoga), a posebice i u kulturnoj etici čašćenja, koja se predstavlja kao oblik socijalne patologije, odnosno kao disfunkcija jedne dominantne kulturne prakse. Radi se o kulturi koja rodnost godine procjenjuje urodom kupusa, a svaki oblik štednje karakterizira kao škrtost. Time želim naglasiti da su kulturno-društveni obrasci odnosa prema resursima značajni činitelji interakcije čovjeka i prirode, odnosno, da sve Lovrićeve dobronamjerne intencije promjene predviđaju ključne promjene u mentalitetu stanovnika s obzirom na njihov odnos prema prirodi. Iz toga pak može proslijediti sukob disparatnih privrednih koncepcija, što je najizrazitije u sljedećem primjeru. Morlački je stav da se ništa od naslijeđenoga od starijih ne mijenja, pa tako i odnos prema zemlji, radu, drveću, stoci i slično. Lovrić pretpostavlja neke radikalne mjere koje bi značajno zadirale u takav stav, a to je uspostava privatnog vlasništva nad zemljom, uvođenje novih kultura za uzgoj (od drveća do novih biljaka) ili pak racionalnija raspodjela uroda tijekom godine. Takve intencionalne ekonomsko-društvene promjene još su izrazitije u nastojanjima pripadnika fiziokratske misli 18. stoljeća, filozofsko-ekonomskog pokreta »vladavine prirode«.

FIZIOKRATSKE REFLEKSIJE: PRIRODA U FUNKCIJI

»Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji« Trogiranina Ivana Luke Garanjina[11] temelje se na fiziokratskom motrištu po kojemu »izvor i napredak narodnog blaga leži u zemljoradnji«, a »umnožavanje stanovništva ovisi o mjeri u kojoj se poljodjelstvom uspijevaju osigurati sredstva za život«, čime se razvijaju i ostale privredne grane »do stupnja koje zahtijevaju interesi nekog naroda (1995:131). Prije detaljne analize dalmatinske privrede, autor opisuje mletačku Dalmaciju definirajući ljupkost zemlje opisom seoskih veduta u sentimentalnom tonu, definira blagost klime, kakvoću zemlje i bogatstvo planinskog tla. Također evidentira lošu naseljenost i neiskorištenost zemlje, a uzroke tome nalazi u povijesnim zbivanjima - srednjovjekovnom komunalnom partikularizmu, ratovima (Turci) i kontinuiranom vojnom organizacijom, preseljavanju stanovništva (doseljenje Morlaka), kao i u lošem suvremenom zakonodavstvu (koje ne prevenira zaštitu stanovništva i razvoj privrede, već administrativno, legalno i nelegalno iskorištava stanovništvo). Posljedice takve povijesti stalni su periodi gladi (jedu, kaže autor, najgori kruh od korijena kozlaca i nezdrave trave), bolesti (koje slijede iz loše prehrane) i iseljavanja stanovništva (uslijed siromaštva) (1995:120-125). Garanjin kritički opisuje stanje i predlaže ponekad izrazito radikalne reforme.

Opisujući *planinske krajeve* naseljene Morlacima, krajeve koji pripadaju u tzv. Novu stečevinu (*Acquisito Nuovo*, stečeno nakon Karlovačkog mira 1699.),

[11] Djelo je u talijanskom izvorniku, *Riflessioni economico-politiche sopra la Dalmazia*, prvi puta objavljeno u Zadru 1806.

glavne probleme vidi u lošoj privrednoj matrici i neadekvatnosti novih zakona. Tako ukazuje na problem nepostojanja regulacije voda (isušivanje i navodnjavanje), nepoznavanja kompleksnog oblika obrade zemlje (gnojenje, locirana sjetvu, ograđivanje polja, zapuštanje potencijalno obradivih površina radi ispaše). U stočarskoj praksi ne poznaju štale niti višekratno sakupljanje sijena, a nema niti dobrih pasmina stoke. U toj »surovoj i divljoj prirodi« žive Morlaci, narod »ravnodušan spram budućnosti« i »neuk u umijeću gospodarenja«, koji se razmeće hranom nakon žetve, a gladuje zimi (1995:132-139). Glavne zapreke razvoju Nove stečevine Garanjin uočava u nemogućnosti otuđivanja zemljišta (koja je uvedena Grimanijevim zakonom 1755. te praćena nepravilnostima pri podjeli zemlje) i u nekim državnim institutima kao što su državna dobra ili namet travarina.[12] Isto tako, kritičan je i u prikazivanju stanja u *primorskim krajevima* (obala i otoci) koji pripadaju tzv. Staroj stečevini (od 1409.) - neobrađena polja, zapušteni maslinici, loše tehnike uzgoja vinove loze te izrade vina i ulja, vrtovi loše uređeni, stoka malobrojna i zapuštena, mali izbor biljnih kultura za uzgoj. Prvi problem autor nalazi u rascjepkanosti zemljišta koja je nastala uslijed ratova i migracija stanovništva, a rješenje predlaže ugovorima o zamjeni i povezivanju zemljišta. Drugi problem uočava u kolonatskom sustavu koji je mutirao u neprikladne odnose, te predviđa uvođenje prava otpuštanja kolona i slobodne prodaje zemljišta. Treći problem uočava u državnim imanjima koja treba uredno popisati, odrediti kakvoću zemlje i novčani porez te predati u zakup. Četvrta skupina problema vezana je uz neka isključiva prava i tradicije prema starim komunalnim zakonima, kao što je, primjerice, monokulturna proizvodnja vina i isključiva prava izrade ulja. Nadalje, upućuje i na neopravdanost uvedenog zakona po kojemu je, zbog sukoba ratara i stočara, uvedena zabrana držanja sitne stoke i krava unutar područja pojedinih sela, što je uzrokovalo gubitak gnojenja zemljišta i preseljenje obitelji sa stokom uglavnom u neplodna područja (1995:173-217).

[12] Kako komentira Garanjin, postojanje zajedničkih zemljišta nepovoljno je jer nema dobre kontrole, a travarina je namet u osnovi krivo definiran prema grlu stoke, a ne prema pašnjaku, te se time samo još potenciraju sukobi Morlaka oko ispaše koji ionako nastaju zbog dvostrukih staništa (transhumantno stočarstvo) i stočarskoga kretanja (primjerice nepoznavanje granica prema primorju, što rezultira sukobima sela). Autor predlaže ukidanje travarine i podjelu državnih zemalja u veličini prema kvaliteti zemlje. Iz tih osnovnih zahvata Garanjin predviđa višestruke koristi. Tako, primjerice, pretpostavlja preporod šuma koje bi bilo korisno za razvoj pojedinačnih kućanstava, kao i za državnu blagajnu (trgovina, brodogradnja): šume bi dale pašnjake, žir za životinje, kestene za ljude, tlo bi oplemenile lišćem, ublažile bi nalete vjetra, ublažile bi temperature (manja prorijeđenost atmosfere za ljetnih žega), privlačile bi padaline i dale bi žive izvore vode (1995:160). Sadnjom voćaka (marelice, breskve, trešnje, jabuke, šljive, kruške, višnje, masline, smokve, bajami, kesteni) pokrile bi se gole padine i brežuljci na kojima se sadi samo loza. Sanacijom voda i regulacijom ispaše, zapuštene livade i močvare pretvorile bi se u plodna polja (lan, konoplja, žitarice, krumpir i dr.) i bogata sjeništa, a sijeno i štalski uzgoj povećao bi stočni fond i posljedično prihod vune i mlijeka (1995:139-163).

Ton kojim ovaj domaći angažirani pisac definira odnos prirode i čovjeka je racionalni, znanstveni, u okrilju fiziokratskog učenja po kojemu napredak poljoprivrede i stočarstva povećava izvore hrane te posljedično uzrokuje i porast stanovništva. Uz taj dominantni ton autor ponekad izvodi digresiju i prema opisu krajolika sentimentalnog pristupa opisujući ljupkost zemlje - razasutosti otočja koja krajobraz »uljepšavaju ljupkim neredom«, scenarij krajolika u kojem postoje »plodne i prostrane ravnice, bistre i obilne vode te dražesne i ljupke brežuljke, kao i »neuhvatljiva igra samih planina ispresijecanim dugim, tamnim uvalama« i veličanstvene masive i seoske vedute u tom lijepom krajobrazu (1995:103). No, njega ponajviše zanima odnos čovjeka i prirode u dimneziji prirodnog okoliša kao resursa i njegove iskoristivosti, odnosno, u ekonomskim terminima te stoga predlaže intencionalne mijene. One podrazumijevaju saniranje voda (navodnjavanje i isušivanje), sadnju drveća i uvođenje uzgoja drugih kultura, regulaciju ispaše i ograđivanje zemljišta. Radikalno predviđa uvođenje privatnog vlasništva nad zemljom, slobodnu trgovinu zemljom, ukidanje kolonatskog odnosa i državnih imanja, ugovore o zamjeni i povezivanju zemljišta i slično. Inspirirano Garanjinovim pisanjem, čini mi se zanimljivim izdvojiti i prokomentirati dva aspekta odnosa čovjeka i prirode. Prvo, i na primorskom i na planinskom prostoru čini se da postoji nesukladan odnos poljoprivrede i stočarstva, kao privrednih grana koje iskorištavaju resurse staništa, i utoliko se postavljaju kao kompetitivni obrasci privređivanja, koji su kao takvi fenomen »dugog trajanja« na mediteranskom prostoru. Garanjinovi predviđeni zahvati upravo se odnose na regulaciju tih konflikta. Drugo, mnoge predložene reforme ekonomske su inspiracije i pretpostavljaju veću iskoristivost prirodnog prostora. Međutim, iskorištavanje staništa na određeni način usko je vezano uz tradicionalnu kulturu populacije. Stoga, perspektivu odnosa čovjeka i okoline u Garanjinovom tekstu treba upotpuniti i dimenzijom koja je potencijalno također implicitna, a odnosi se na kulturno-društvene obrasce: predloženim reformama Garanjin (nesvjesno) pretpostavlja i dekonstrukciju tradicionalne kulture i pitanje je koliko predviđa da će ekonomske promjene imati reperkusija na ukupan život stanovnika u aspektu odnosa zajednice, čovjeka i prirode. Evo nekoliko primjera. Garanjin predviđa uvođenje novih kultura za uzgoj, kao što je kukuruz i krumpir, što će posljedično promijeniti osnove tradicionalne kulture prehrane; također, predlaže reformu koja bi od ekstenzivnog stočarstva stvorila intenzivno stočarstvo, a dijelom također, transhumantne stočare pretvorila u sjedilačke, te bi se time u ključnim društveno-kulturnim aspektima izmijenio odnos čovjeka prema prirodi, prema prirodnim vrijednostima (načini evaluacija stoke, zemlje i sl.); predviđa sađenje drveća koje je u tradicionalnoj lokalnoj kulturi nepopularno; predviđa i izmijene u nekim dijelovima seoske arhitekture, primjerice, zamjenu krovova od trske krovovima od opeke ili dasaka; predviđa ograđivanje zemljišta, privatno vlasništvo nad zemljom i ukidanje zajedničkih dobara, povezivanje rascjepkanih zemljišta - sve su to mjere koje uvelike zadiru u društvenu organizaciju stanovnika (za neke mjere

čak predviđa da se izvedu silom te će stanovnici naknadno uočiti prednost uvedenih mjera) izgrađenu na sasvim određenoj osnovi odnosa čovjeka i prirode, te značajno utječu na potencijalnu promjenu cjelokupnog društveno-kulturnog sustava (organizacija kućanstva, rodni odnosi, pravila nasljeđivanja, organizacija rada i drugi oblici društvenoga života). Ono, u što Garanjin zadire, je mentalitet stanovnika s obzirom na njihov odnos prema prirodnim resursima, iskoristivosti zemlje, odnosu prema prirodnim bogatstvima, odnosu prema radu. Stoga možda možemo pretpostaviti konflikt dva modela: modela lokalne kulture, znanja i tradicije te reformatorskog modela izrazito racionalnog i znanstvenog pristupa, baziranog na tehničkom napretku i mjeri korisnosti. Pitanje je koliko su ti modeli u modusu sučeljenosti kompatibilni, postoji li u tradicionalnoj kulturi kapacitet (s obzirom na postojeće modele odnosa prema okolišu) za predviđene promjene, odnosno, još šire, za koncept napretka kakvoga predviđa angažirani fiziokrat.

MNOGOSLIKE ODNOSA ČOVJEKA I PRIRODE

Poimanje heterogenosti i kompleksnosti društvenog i kulturnog života, pluraliteta perspektiva i koncepcija unutar kojih se stvaraju povijesna iskustva ljudi prošle stvarnosti razumijevanje je koje je vodilo postavljanju problema odnosa čovjeka i prirode u ovome radu. U ovoj studiji predstavila sam nekoliko različitih tipova izvora koji na sasvim specifične načine bilježe povijesno iskustvo. Jukstaponiranjem tih izvora željela sam uputiti na kompleksnost odnosa čovjeka i prirode. Korišteni izvori zasnovani su na različitim diskursima, oblikovani su kroz različite tipove narativnosti i specificirani žanrovskim određenjem i autorskim biljegom te i otkrivaju sasvim različite slike odnosa čovjeka i prirode. Sve su to važne kontekstualne odrednice za analiziranje i interpretiranje izvora. Oblikovani u formi literarne fiksacije, kroničarskog zapisa, etnografskog opisa ili kao racionalno-znanstvena rasprava, ti različiti izvori upućuju i na različite razine stvarnosti koje su zabilježene u njima, na različite konceptualizacije odnosa čovjeka i prirode.

Analizirani izvori odnos čovjeka i prirode registriraju u različitim kodovima. Sasvim specifičan kod odnosa prema prirodi postoji u korpusu usmene lirske i epske književnosti - radi se o simboličkom i alegorijskom svijetu kognicije prirodne okolice, ponekad i fantastičnom svijetu bez realne osnove. Semantiku prirodnog okoliša možemo dekodirati i u narodnim vjerovanjima koja su predstavljena opisom života stanovnika sinjske i kninske krajine, a u velikoj mjeri taj opis ukazuje i na cjelinu tradicionalnog odnosa prema prirodi. U tom, po karakteristikama etnografskom opisu života Morlaka, tradicionalni život odaje dojam jasne povezanosti čovjeka i prirode, njihovu interaktivnost kroz tradicionalne godišnje i životne običaje, gdje se priroda razumijeva u mitološkom i pansemiotičkom kodu, a prirodni, ljudski i

nadljudski svjetovi međusobni su povezani. Prirodni okoliš i iskustvenost prirode urasla je u kozmologiju, religiju, kulturne tradicije, kogniciju, vrijednosti i oblike ponašanja izražene u lokalnoj kulturi koja živi u sasvim specifičnom prirodnom okolišu. Nadalje, u hiperrealističnom povijesnom kroničarskom zapisu makarskog ljetopisca priroda je nadređena čovjeku, a on je uvelike nemoćan pred hirovima prirodih stanja, ili, suprotno tom odnosu, angažirani tekst dalmatinskoga fiziokrata koji predviđa brojne promjene u ljudskoj praksi prema prirodnom okolišu u sferi privrede i mentaliteta, u kojemu bi čovjek bio aktivni sudionik svoje sudbine u prirodnom okolišu. Za razliku od kroničara, koji sve nedaće pripisuje Božjoj kazni, fiziokrat predviđa čak i takvu moć čovjeka da svojim djelovanjem može utjecati i na promjenu mikroklime područja u kojemu živi.

U izabranim izvorima različite su percepcije prirode, kulturno zamišljene i uobličene na različite načine. One predstavljaju u osnovi različitu epistemološku osnovu i sve su to različite forme znanja kojima se formira kognicija, razumijevanje i odnos prema prirodnom okolišu. Iz toga nužno slijedi da se svakoj od tih skupina različitih podataka iz izvora mora pristupiti iz perspektive specifičnog korpusa znanja. Istaknuta različitost značajno ukazuje na mnogoslojevitost kognicije prirode i na njene mnogostruke konstrukcije. Poštujući tu različitost, kao i istodobnu postojanost različitih referentnih okvira unutar kojih je odnos čovjeka i prirode konceptualiziran, možemo govoriti o »mnogostrukost priroda« ili o različitim »režimima prirode«.[13] Koji je od različitih modela odnosa čovjeka i prirode kakav je posredovan u različitim izvorima, prava povijest tog odnosa? U izabranim izvorima ljudima je dodijeljeno različito mjesto u prirodnom svijetu, a oni sami imaju različite potrebe i zahtjeve prema prirodi. Nadalje, imaju i različite koncepte kojima kodificiraju i razumijevaju prirodu, kojima raznim dijelovima prirode i prirodnog svijeta dodjeljuju različite vrijednosti. Upravo će modovi percepcije i evaluacije prirode definirati obrasce interakcije između ljudi i prirode.

---

[13] Radi se o posuđenim terminima iz literature. Pojam »mnogostrukost priroda« (*multiple natures*) koristi Kalevi Kull u svojem tekstu o semiotičkoj ekologiji (1998). Autor definira četiri razine prirode prema različitim razinama čovjekova utjecaja: »nulta« razina prirode ona je apsolutne divljine, priroda sama po sebi; »prva priroda« jest ona kakvom je mi vidimo, identificiramo, opisujemo i interpretiramo; »druga« jest ona izmijenjena i izgrađena priroda ljudskim naporima, a »treća priroda« je virtualna, kakva postoji u znanosti i umjetnosti. Pojam »režimi prirode« (*regimes of nature*) Arturo Escobar (1999) koristi za identifikaciju tri modela prirode (organički, kapitalistički i tehnicistički), u kojima je poimanje prirode različito, kao i mjesto ljudi u prirodi. Ti su režimi prirode interpretirani unutar područja političke antropologije, te ono što posebice autor naglašava je da se razumijevanju tih režima treba pristupiti iz aspekta različitog znanja koji su u njima sadržani, što zahtijeva i različite analitičke postupke građe. Koristeći ove termine, ne želim neposredno preslikati autorske klasifikacije, nego ukazati na različite interpretacije koje u svojoj biti imaju poimanje kompleksnosti odnosa čovjeka i prirode.

Odnos čovjeka, kulture i prirode jedna je od tema povijesne znanosti uopće. Unutar ekološke antropologije, teorija kulturnog materijalizma iz šezdesetih godina 20. stoljeća (R. Rapport, M. Harris, J. Steward) objašnjavala je da je kultura adaptivni odgovor prirodnom okolišu te da su sve kulturne i društvene prakse oblikovane biološkim uvjetima i potrebama (fizički determinizam kulture). Povijesna misao, oblikovana na temelju zapadnjačkog racionalizma, odnos kulture i prirode postavila je kao ključno opozicijski. Međutim, od osamdesetih godina javljaju se novi pogledi. Predlaže se redifiniranje i propitivanje svjetske povijesti u kojoj bi se priroda i odnos prema okolišu postavili kao glavni organizirajući principi njezine interpretacije (Hughes 1995); u antropološkoj teoriji, značajno postaje poimanje prirode i fizičkog okoliša kroz kulturu kao sustav klasifikacije, značenja, simbola i vrijednosti;[14] područje ekosemiotike devedesetih godina bavi se semiotičkim aspektima odnosa prirode i kulture, čovjeka i njegova okoliša, te mjestom, značenjem i vrijednošću prirode kakvo joj je dodijeljeno u različitim kulturnim sustavima (Nth 1998; Kull 1998). Smatram da su kultura i priroda međusobno upisane jedna u drugu. U izabranim izvorima kultura se upisuje u prirodu možda najintencionalnije u reformatorskom fiziokratskom duhu Garanjinove rasprave. Tvrdeći da klima ne ovisi samo o položaju kraja prema suncu, nego na nju utječu i »lokalne prilike koje se mogu mijenjati s napretkom ili nazadovanjem nekog naroda«, smatra da bi revitalizacija šuma i isušivanje močvarnih zemljišta promijenili atmosferske prilike i stvorili povoljniju klimu: »zimske hladnoće i ljetne žege postat će umjerenije, atmosferske pojave pravilnije« (Garanjin 1995:109, 220-222). Priroda, u smislu okoliša, klime, biljnog i životinjskog svijeta, konačno, i s obzirom na ponuđene resurse na kojima se gradi privreda, upisuje se u kulturu stanovnika. To je možda najočitije u narodnim vjerovanjima, vrednovanjima, pjesništvu i modelima ponašanja prema prirodi.

Odnos čovjeka i prirode kompleksan je i povijesni, podvrgnut promjenama poimanja i razumijevanja u svakom povijesnom razdoblju na drugačiji način. Kao što je pokazao Keith Thomas u svojoj analiza tog odnosa u ranonovovjekovnoj Engleskoj (1984), čovjekova nadmoć nad prirodnim svijetom i s time povezane koncepcije, korpus je znanja koji je postao upitan od početka 19. stoljeća, a čitava je antropocentrička tradicija erodirala. Tu činjenicu autor ocjenjuje kao »jednu od velikih revolucija u modernoj zapadnoj misli«. Pojavio se novi senzibilitet koji se manifestirao u neutilitarističkom odnosu prema prirodi, novoj etici prema životinjskom i biljnom svijetu i novoj estetici prema krajoliku. Moguće je kometirati tu promjenu u stavu i odnosu

[14] Posljednjih dvadesetak godina koristi se termin »environmental anthropology«, gdje je i imenom označen paradigmatski pomak istraživanja, postmodernističke orijentacije, usmjeren uvelike na propitivanje suvremenog ekološkog diskursa, produkcije znanja, odnosa moći, etike i sl., a kreće se na liniji između kulturnih studija i političke antropologije, s velikom dozom intervenizma i aktivizma.

kao jednu dimenziju »elitne« (vlasteoske, gradske) kulture, izraženu u filozofskim raspravama, znanstvenim traktatima, i školama ekonomske misli razdoblja (u klasifikaciji antropologa Roberta Redfileda, ta bi se kulturna tradicija nazivala »velika tradicija«, usp. Burke 1991:32-33). Pučki, narodni um (»mala tradicija« ne-ukih, ne-obrazovanih, ne-elitnih; ibid.) pokazuje izvjesnu čvrstoću u održavanju korpusa znanja i epistemologije, njegovanu kroz tradicionalne kulturne prakse i vjerovanja.[15] Prema tome, čini se da će upravo različiti tipovi znanja postojani u istodobnosti povijesti stvoriti kompleksnost odnosa čovjeka i prirode: ekonomski pristup fiziokrata lomi se s etikom i estetikom romantičarske fascinacije prirodom i prirodnim; tradicionalna kultura bit će konfrontirana s novim ekonomskim odnosima i kulturnim vrednovanjem prirode, različitim u senzibilnosti i racionalnosti od onog u lokalnoj kulturi; književna i intelektualna inspiracija romantičara s divljinom sukobljava se s tradicionalnim oprezom, čak i strahom prema prirodi. Stoga, pitanje je i podloge društvene prihvatljivosti različitih ideja koje oblikuju odnos čovjeka i prirode.

Poimanje kompleksnosti može se interpretirati i iz drugog aspekta. Svaki od izabranih izvora uključuje nekoliko razina odnosa čovjeka i prirode, primjerice, ekonomsku, simboličku, funkcionalnu, estetsku i sl.[16] Štoviše, svaka od tih razina odnosa prema prirodi kompleksna je i višeznačna dimenzija. Ekonomski odnos prema resursima izrazito je različit u morlačkom poimanju da ne žele mijenjati način života kojim su živjeli njihovi djedovi, te u Garanjinovu pristupu koji se zalaže za radikalne promjene u ekonomskoj sferi života. Postoji i distinkcija u simbolizmu prirode predstavljene u kroničarskom pismu kao Božje kazne za ljudske grijehe i simboličnosti prirode posredovane u usmenoj književnosti i u narodnim vjerovanjima. Čak je i estetski aspekt odnosa čovjeka i prirode mnogostruk: u usmenoknjiževnim prikazima, estetika krajolika slika se standardiziranim scenarijem, dok fiziokrat hvali estetiku kultiviranog krajolika koji je istodobno ugodan i produktivan.

U analiziranim izvorima možemo pratiti načine na koje su ljudi zamišljali svoj okoliš. Tri su relevantne okosnice oko kojih se izrađuje razumijevanje odnosa čovjeka i prirode kako je interpretiran u ovome radu: taj je odnos interaktivan (prevladava antropocentričke koncepcije), on je kompleksan (istodobno postojanje različitih konceptualnih okvira) i povijestan (u smislu

---

[15] Ovime ne želim implicirati da je tradicionalna narodna kultura petrificirana u vremenu, već da postoje neke točke kontinuiteta: to je, primjerice, sasvim očigledno u primjeru lokalne kulture sinjskog kraja, opisane u drugoj polovini 18. stoljeća perom Alberta Fortisa i Ivana Lovrića: neke kulturne prakse, društveni odnosi i narodna vjerovanja zadržani su i u drugoj polovini 20. stoljeća, kako je zabilježeno etnografskim istraživanjem na terenu (Gamulin i Vidović 1967-68; Milićević 1967-68).

[16] U kategorizaciji čovjekova odnosa prema životinjama, Nikola Visković (1998) razlučuje šest pristupa: ekonomski, simbolički, umjetnički, osjećajni, znanstveni i etički pristup. Ta kategorizacija može biti aplicirana i na odnos čovjeka i prirode općenito

promjene tog odnosa). Za razliku od čestog interesa za izdavajanjem pojedinih oblika tog odnosa kao dominantih, te izdvojenih interpretacija koje iz toga slijede, u svojoj interakciji s prirodnom okolinom u kojoj su živjeli, ljudi su različite aspekte tog odnosa iskusili u jedinstvu odnosa kao integrirano povijesno iskustvo. Odnos čovjeka i prirode ostvaruje se tako u dijalektici, ambigvitetu, konfliktima, pluralitetu koncepcija, poimanja, znanja i iskustva.

EPILOG O SUNCU

Sunce je dio prirode koji zastrašujuće izaziva grozne suše i posljedično loš urod (zapisuje Gojak u svojoj kronici), ali ljetne žege mogu se i korigirati specifičnim odnosom čovjeka prema prirodi, odnosno sadnjom šuma koje bi stvarale manju prorijeđenost atmosfere za ljetnih vrućina (raspravlja Garanjin). Srećom, postojeće sunce samo je jedna polovina sunca od tri sunca koja su nekad sjala: dva i pol sunca pojela je zmija (bilježi Lovrić).

LITERATURA

Burke, Peter, *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Europe*. Zagreb, 1991.

Escobar, Arturo, »After Nature. Steps to an Antiessentialist Political Ecology«. *Current Anthropology* 40/1, 1999, str. 1-30.

Gamulin, Jelena – Vidović, Ilda, »Etnografski prikaz Sinjske krajine«, *Narodna umjetnost* 5-6, 1967-68, str. 95-109.

Garanjin, Ivan Luka, *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji*, ur. D. Božić-Bužančić, Split, 1995.

Gavazzi, Milovan, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb, 1988.

Gojak, Nikola, »Ljetopis«. U: *Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća*, ur. J. Soldo, Split, 1993.

Grbić, Jadranka, »Predodžbe o životu i svijetu«. U: *Etnografija*, ur. Jasna Čapo Žmegač et al. Zagreb, 1998.

Hughes, Donald J., »Ecology and Development as Narrative Themes of World History«. *Environmental History Review* 19, 1995, str. 1-16.

Kull, Kalevi, »Semiotic ecology: different natures in the semiosphere«. *Sign* 26, 1998, str. 344-371.

Lovrić, Ivan, *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa*, Zagreb, 1948.

Milićević, Josip, »Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini«. *Narodna umjetnost* 5-6, 1967-68, str. 433-515.

Narodne lirske pjesme, ur. O. Delorko. Edicija Pet stoljeća hrvatske književnosti', knj. 23. Zagreb, 1963.

Narodne epske pjesme I, ur. O. Delorko. Edicija 'Pet stoljeća hrvatske književnosti', knj. 24. Zagreb, 1964.

Narodne epske pjesme II, ur. M. Bošković-Stulli. Edicija 'Pet stoljeća hrvatske književnosti', knj. 25. Zagreb, 1964.

Nth, Winfried, »Ecosemiotics«. *Sign* 26, 1998, str. 332-343.

Thomas, Keith, *Man and the Natural World*. London, 1984.

Visković, Nikola, »Šest načina odnosa prema životinji«, u: *Kulturna animalistika*, ur. N. Cambi i N. Visković, Split, 1998.

White, Hayden, »Realno u fikciji«. *Rival* 1-2, 1989, str. 130-143.

PEOPLE AND 'MULTIPLE NATURES'

Summary

The author used various sources from the region of Dalmatia which illuminated the relationship between human communities and their natural environment (broadly referred to as climate, animal and vegetative world, economic praxis of land cultivation and cattle-breeding). The sources covered the period of the 18th century: the chronicle notes by Nikola Gojak from Makarska (1712-1772), *Notes on Travelling across Dalmatia* by Ivan Lovrić (1776), a physiocratic treatise *Economic and political Reflections on Dalmatia* by Ivan Luka Garanjin (1806). Moreover, traditional oral epic and lyric poems from Dalmatia are presented comparatively with other sources. Analyzed sources were based on different discourses, shaped in different modes of narrativity and specified by the genre of writing as well as the authors' world-view. These were all crucial contextual points of reference for the interpretation of sources. Shaped in a form of literary fixation, chronicles, ethnographic account or a type of rational and scientific treatise, the sources pointed to a significantly different conceptualizations of the relationship between man and nature. There was a symbolic and metaphoric world of cognition represented in oral literature, as well as in the accounts of Morlacchi in which the traditional way of life was described as interactive and interlocked with nature. Furthermore, in the hyperrealistic writing of the chronicle account, a man seems to be subordinated to nature, while the scientific discourse of physiocrats reversed that notion and assigned to a man an active place in the creation of his destiny, in a natural sur-

rounding. Selected sources presented different perceptions of nature and distinct epistemology, all of them being different forms of knowledge upon which notions of nature were formed. Therefore, each of these sources had to be approached from different perspective having in mind a particular form of knowledge it conveyed. However, an often distinct notions upon which the relationship between man and nature was conceptualized existed parallely, namely, the chronicle's hyperrealism, the symbolic world of oral tradition, traditional cultural notions and believes as well as intentions for changing them. The author focused on the presentation of simultaneous coexistence of various referential frameworks with regard to nature, and attempted to display conceptual and interpretative complexity of the relationship(s) between people and their environment.

In this paper the ecohistorical approach served as a prism of interpreting history. The relationship between man and nature was conceived as a perspective of historical experience. The main issue of the paper was the notion of heterogeneity and complexity, that is, the parallel existence of diverse frames of reference within which the relationship between man and nature was conceptualized. The author argued that the relationship between man and nature was plural, dialectical, multi-layered, and that the notion of complexity and multifaceted nature has to be the basis of our understanding of the relationship between man and nature in the past.

Zrinka Blažević
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu

MISERRIMA FACIES CROATIAE: PERCEPCIJA PRIRODNE OKOLINE TROMEĐE U DJELU *PLORANTIS CROATIAE SAECULA DUO* PAVLA RITTERA VITEZOVIĆA

UDK: 821.163.42.Vitezović Ritter, P-13
Izvorni znanstveni rad

Plorantis Croatia saecula duo slabo je poznati lirsko-epski spjev Pavla Rittera Vitezovića koji je objavljen 1703. godine u Zagrebu. Spjev ima zanimljivu narativnu strukturu jer personificirana Hrvatska u 1. licu opisuje vlastitu povijest tijekom 16. i 17. stoljeća koja su obilježena osmanlijskim osvajanjima, a iz njega se, pored ostaloga, može iščitati i percepcija okoline tipičnog baroknog plemića. Tu se otkriva i autorovo empirijsko poznavanje toga područja. Vitezović, naime, potječe iz Senja, smještenoga na samome rubu tromeđe, a usto je u više navrata, a osobito tijekom 1699. i 1700. godine kao predstavnik hrvatskih staleža u komisiji za razgraničenje nakon Karlovačkog mira, obišao čitavo to područje. Na osnovi analize Vitezovićeva teksta nastojat će se istražiti njegova percepcija prirodne okoline, što u širem smislu obuhvaća prirodnu osnovu (planine, rijeke, more), biljni i životinjski svijet, tlo, kao i ljudska naselja (s posebnim naglaskom na diskurzivni tretman fortifikacija). Na taj način pokušat će se predočiti jedna mentalna topo- i geografija tromeđe s početka 18. stoljeća.

Nakon konceptualnog i metodološkog »ozelenjavanja« tradicionalnog historijskog istraživanja pod utjecajem ekohistorije,[1] u okviru nove epistemološke paradigme ukazala se nužnost historijskog proučavanja ne samo obilježja i funkcije različitih ekosistema i međuodnosa socioekonomske djelatnosti i prirodne sredine, već i kulturnih konstrukcija prirode koje su posredovane različitim jezičnim i nejezičnim simboličkim sustavima. Zadaća takve simboličke ekohistorije je transdisciplinarno interpretativno identificiranje bezbrojnih historijskih preispisivanja i rekonstrukcija mentalne mape prirode.[2]

[1] Kao vrlo dobar uvod u ekohistorijsku problematiku usp. Donald Worster (ur.), *The Ends of the Earth: Perspectives on the Modern Environmental History (Studies in Environment and History)*, Cambridge University Press 1989.

[2] Među brojnim radovima takve teorijske impostacije po širini pristupa, ali i po stilskim kvalitetama osobito se ističe studija: Simon Shama, *Landscape and Memory*, Vintage Books 1995.

Oslanjajući se na metodološke zasade literarne ekokritike[3], pokušat ću iz jednog literarnog izvora iščitati baroknu »kulturu prirode« tromeđe.

Četiri godine nakon sklapanja Karlovačkog mira, kada se istopila i posljednja iluzija o oživotvorenju njegove utopijske Hrvatske koja se pod habsburškom egidom trebala protegnuti od Baltika do Crnog mora[4], carski savjetnik, titularni podžupan Like i Krbave, a iznad svega gorljivi domoljub, Senjanin Pavao Ritter Vitezović (1652.-1713.)[5] dao je oduška svojoj rezignaciji objavivši historijski ep *Plorantis Croatiae saecula duo* (Dva stoljeća uplakane Hrvatske)[6]. To opsežno djelo od gotovo 2800 stihova tiskano je 1703. godine u njegovoj tiskari u Zagrebu i posvećeno potpredsjedniku Ratnog vijeća u Grazu, grofu Josipu Herbersteinu.[7]

Premda su tu baroknu lirsko-epsku »kroniku u stihovima«[8] historičari i književni povjesničari dosad jednodušno marginalizirali, podvrgnuta novom čitanju neočekivano razotkriva kompleksnu semantičku teksturu jednako na razini kompozicije, kao i tematike. Najupadljivija karakteristika Vitezovićeva poetskog diskurza jest rodna podvojenost autora i iskaznog subjekta, personificirane Hrvatske-domovine metaforički izjednačene sa ženom-majkom. Hrvatska, naime, pripovijedajući u prvom licu, predočava svojevrsnu »egohistoriju tugovanja« tijekom dvaju stoljeća osmanlijskih osvajanja pa tako čitav spjev poprima formu (pseudo)autobiografije.[9] Taj je narativni postupak ujedno i alegorijska asocijacija

---

[3] Ekokritika je »pokret« koji se unatrag desetak godina pojavio u okviru literarnih i ekoloških studija, a bavi se kritičkim čitanjem kulturnih konstrukcija prirodne okoline u tekstu. Detaljnije usp. Lawrence Buell, »Ecocritical Insurgency«, *New Literary History* 1999/30., 699-712. Instruktivni uvid u ekokritičku produkciju pružit će i *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, ur. Cheryll Glotfelty & Harold Fromm, Athens, Ga., 1996.

[4] Usp. Pavao Ritter Vitezović, *Oživljena Hrvatska*, prir. i prev. Zrinka Blažević, Zagreb 1997.

[5] Detaljnije o Vitezoviću usp. Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652.-1713.)*, Zagreb 1914.

[6] Puni naslov knjižice glasi *Plorantis Croatiae saecula duo carmine descripta ab Equite Paulo Ritter, S.C.R. Maiestatis Consiliario*. Obasiže 7 nepaginiranih stranica predgovora i 96 stranica teksta. Na prvih pet stranica predgovora nalazi se posveta grofu Josipu Herbersteinu, datirana 8. siječnjem 1703., a potom slijedi predgovor čitatelju gdje autor izlaže ortografska načela primijenjena u tekstu spjeva. Spjev broji 2792 heksametra. Na kraju (str. 91-93) otisnuta je pjesma od 25 elegijskih distiha u čast grofu Luigiju Ferdinandu Marsigliju (1658.-1730.), opunomoćenom carskom povjereniku u Komisiji za razgraničenje, a ispod nje stoji popis 17 ispravki tiskarskih pogrešaka.

[7] Detaljnije o pripremi »Uplakane Hrvatske« usp. Vj. Klaić, *isto*, str. 181-185.

[8] Taj je žanr inače vrlo čest u slavenskom baroku. Primjerice, jednu od poznatijih »kronika u stihovima«, naslovljenu *Wojna domowa*, napisao je poljski »sarmatistički« pjesnik Samuel Twardowski (1600.-1660.). Detaljnije usp. Andreas Angyal, *Die Slawische Barockwelt*, Leipzig 1961., str. 176-177.

[9] Po tim je tematsko-motivskim obilježjima spjev *Plorantis Croatiae saecula duo* srodan poetskoj formi *querela* koja se od 16. stoljeća javlja u okviru »protuturske« književnosti zemalja ugroženih osmanlijskim osvajanjima, a što se inače uklapa u omiljeni barokni topos »žalovanja«. Usp. David Czvittinger, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt & Leipzig 1711., str. (45), (73) i A. Angyal, *isto*, str. 259.

na topos *stabat mater,* što, odzvanjajući u kontekstu baroknog marijanskog kulta prepoznatljivim religijskim konotacijama, obdaruje čitav spjev sakralnom metafizičkom aurom.

S druge strane, takva »etnoegzistencijalna« tematika približava Vitezovićev spjev tipičnim epskim oblicima kojima je srodan i po svojim kompozicijskim obilježjima.[10] Podijeljen je na dva podjednaka pjevanja u kojima se prema kronološkom načelu nižu *res gestae* tijekom jednog stoljeća. Na početku i na kraju stoji karakteristična invokacija božanstava u maniri antičke epike, a manje tematske cjeline unutar pjevanja zaključuju se kraćim sentencijama neostoicističke filozofske inspiracije. Epska radnja se povremeno prekida i opširnijim retardacijama u kojima se pojavljuju brojne varijacije tipičnih baroknih toposa nestalnosti fortune i moralne indignacije.

Vrlo je zanimljiva i narativna struktura spjeva koja se temelji na dva paralelna organizacijska principa: jedan je kronološki, a drugi bismo mogli okrstiti kao »pirgološki«. Unutar svakog pjevanja događaji se izlažu sukcesivno, po godinama naznačenima na margini, s time da su u povlašteno »vrijeme priče« prema modelu kronike uvrštene samo godine »značajne« zbog bitaka, gladi, bolest ili elementarnih nepogoda.[11] Drugi, »pirgološki« princip, organizira strukturu narativne matrice ratnih zbivanja koja, dakako, dominiraju u tematskom pogledu. Osmanlijsko osvajanje Hrvatske, naime, tekstualno se prezentira kao tursko osvajanje hrvatskih utvrda. Na taj način motiv utvrde nadrasta puku funkciju toposa i, izuzev pregnantnog simboličkog značenja, zadobiva i žanrotvornu snagu, što nam omogućuje da spjev genološki situiramo unutar raširenog slavenskog baroknog žanra *Grenzfestungen-Dichtung*.[12]

Opravdano se postavlja pitanje u kojoj je mjeri Vitezovićev spjev uopće prikladan za ekohistorijsku analizu s obzirom na spomenuto tematsko fokusiranje s jedne strane, te popriličnu tipiziranost i klišeiziranost kao tradicionalnih odrednica baroknog opisa prirode s druge strane.[13] Ipak, u ovom ću radu

---

[10] Osnovne teme epskog pjesništva koje »progovara u ime čitave zajednice« uvijek su određeni događaji presudni za njezin opstanak, čime se ne samo simbolički podržava svijest zajednice o vlastitom identitetu, već se na taj način i njena povijesna »sudbina« čini smislenom. Detaljnije usp. npr. P. Pavličić, »Epsko pjesništvo« u Z. Škreb- A. Stamać, *Uvod u književnost*, Zagreb 1986., str. 413-435.

[11] O principu narativnog strukturiranja kronike usp. Hayden White, *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore & London 1987., str. 17-25.

[12] Taj je naziv skovao A. Angyal za epsku baroknu produkciju u istočnoeuropskim »zemljama graničnih utvrđenja«. Temeljna karakteristika djela koja pripadaju tom genološkom tipu je poetička formulacija tzv. *humanitas heroica* koja, osim što predstavlja diskurzivnu realizaciju baroknog katoličkog ideala *athleta Christi*, odražava i utjecaj pučkog herojskog etosa. Detaljnije usp. Angyal, *isto*, str. 228-263.

[13] Analizirajući barokne »opise s prostornim podatkom«, Z. Kravar uočava da su oni prilično statični i klišeizirani (tip *locus horridus* i *locus amoenus*) te da izostaje dijagramatska rekonstrukcija prostornih odnosa. Barokni pjesnik, naime, prostor reprezentira dvodimenzionalno, pa se opis prostora svodi na sintaktički pojednostavljeno nabrajanje njegova inventara. Usp. Z. Kravar, *Barokni opis*, Zagreb 1980., str. 151-170.

nastojati pokazati da je Vitezovićeva »kultura prirode« uvelike specifična, premda ostaje čvrsto ukorijenjena u baroknoj poetici.

Književni su povjesničari odavno uočili strukturnu sličnost baroknih literarnih opisa i slikarstva. Taj se fenomen izvodi iz tumačenja antičke retoričke figure *evidentia* koja vizualnost konstituira temeljnom normativnom odrednicom opisa. Iz tog razloga literarni i slikarski opisi, nastojeći udovoljiti sličnim poetičkim zahtjevima, iznalaze analogna sredstva (na primjer, slikarskom efektu »chiaro-scuro« literarni pandan predstavlja antiteza).[14]

Čitajući Vitezovićeve opise pejzaža, opazit ćemo vrlo zanimljivu manifestaciju tog fenomena. Naime, dojam kojemu se ne može oteti makar i površni poznavatelj Vitezovićeva opusa jest da tekstualna prezentacija pejzaža predstavlja literarni preslik njegovih kartografskih prikaza.[15] Jednako kao, primjerice, na karti naslovljenoj *Mappa generalis Regni Crotatiae totius* /Opća karta čitavog kraljevstva Hrvatske/[16], očište spjeva smješteno je na kontinentu, pa perspektivna suženja teku smjerom od sjevera prema jugu. To drugim riječima znači da je u fokusu prikazivanja prirodna okolina središnje Hrvatske, točnije područja od Save do mora s krajnjom južnom točkom u Senju, dok su ostali dijelovi Hrvatske, tek imenom naznačeni na karti, analogno tome ovlaš spomenuti u spjevu. Druga se strukturna sličnost tiče prikaza prirodne sredine. I na kartama i u spjevu dominiraju tri elementa prirodne sredine: utvrde, rijeke i planine. Tako na spomenutoj Vitezovićevoj karti *Mappa Generalis Regni Croatiae totius* prikaz naselja slijedi jedinstveni vizualni semiotički model: uz naziv svakog mjesta ucrtan je znak koji shematizirano prikazuje tvrđavu. Kad je pak riječ o kartografskoj prezentaciji fizičkih osobina prostora kontinentalne Hrvatske, ističe se prikaz planinskog reljefa koji je u cilju postizanja dojma trodimenzionalnosti pomno grafički oblikovan, dok je tok rijeka ucrtan standardno, linearno, s time da tek ponegdje različita debljina duktusa pera signalizira i razliku u njihovim stvarnim prostornim dimenzijama.

Kao na karti, tako i u spjevu povlašteno mjesto pripada utvrdama, kao nosiocima najvećeg simboličkog potencijala. Naime, u tradicionalnoj zapadnoj simbolici grad redovito znači ponajprije zaštićenost i sigurnost, a potom civiliziranost, sofisticiranost i religioznost.[17] Osim toga, u Vitezovićevu spjevu utvrde čine i okosnicu narativnog strukturiranja ratnih zbivanja. Stoga ne iznenađuje njihova brojnost - na širem području tromeđe Vitezović poimence

---

[14] Detaljnije usp. Z. Kravar, *isto*, str. 28-29.

[15] O semiotičkoj analizi kartografskih radova usp. npr. Anti Randviir, »Sign as an Object of Social Semiotics: Evolution of Cartographic Semiosis«, *Sign System Studies* 26, 1998., str. 392-416.

[16] O toj karti usp. M. Marković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993., str. 231. i M. Slukan, *Kartogarfski izvori za povijest Triplex Confiniuma*, Zagreb 1999., str. 24.

[17] Za simboliku grada usp. J. Chevalier-A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1987., str. 174-175. i K. Thomas, *Man and the Natural Word*, London 1983., str. 143-144.

spominje preko 70 većih i manjih utvrđenja![18] Sudeći po njihovom tretmanu u okviru teksta, autor je najbolje poznavao upravo utvrde na prostoru tromeđe, što ne iznenađuje prisjetimo li se njegova višemjesečna boravka na tom području tijekom sudjelovanja u Marsiglijevoj komisiji za razgraničenje nakon Karlovačkog mira.[19]

Prikazi utvrda slijede više-manje isti diskurzivni model: ponajprije se eksplicira etimologija njihova (hrvatskog) naziva, odnosno ističe vlasnička pripadnosti nekom od istaknutih pripadnika hrvatskog plemstva. Time je autor »Oživljene Hrvatske« pridao utvrdama funkciju važnog simboličkog kontrafora nacionalnog identiteta. Drugi se aspekt njihova prikaza ogleda u opisu geografskog smještaja i fortifikacijskih obilježja, i to sa stanovišta njihove strateške funkcionalnosti, što upravo paradigmatski ilustrira svjetonazorski raster kroz koji se filtrira percepcija hrvatskog baroknog plemića, mentalno ukorijenjenog u snažnoj viteško-vojničkoj tradiciji *antemurale Christianitatis*.

Za ilustraciju navest ću Vitezovićeve opise Knina, Krupe i Dubice:

»Krasna tvrđava kninska (Tinin to kažu latinci)
Koja na obali Ticija, pučki što Krka se zove
Sjajno je dignuta, nelipićevska, kraljevska potom,
Položajem i umjetno zaštićena, tad pognu
Glavu pred dušmanom jadna (...)«[20].

»Krupa nekoć bješe podložna prioru vranskom
Potom Zrinskima, iznad rijeke smještena Une
Srčano se ispriječila dušmanskoj sili, al' zalud.« [21]

---

[18] To su Jajce, Blagaj, Dubica, Senj, Sinj, Knin, Ostrovica, Orlovčića peć, Modruš, Oštarije, Krupa, Skradin, Klis, Livno, Doboj, Brod, Cetin, Nadin, Vračan, Jasenovac, Zrin, Dubovac, Kamengrad, Stupčenica, Čakov, Bela stena, Topusko, Perna, Gradiška, Kostajnica, Bunić, Perušić, Novi, Rakovac, Ribnik, Vranograd, Rakitac, Zemunik, Slunj, Bužin, Cazin, Makarska, Ostrožac,Tržac, Zračica, Kladuša, Bobovac, Pozvezd, Gvozdansko, Udbina, Slunj, Korenica, Plaški, Rastovica, Bihać, Petrinja, Sisak, Gora, Buča, Grobnik, Križanić, Bakar, Otočac, Brinje, Kremen, Izačić, Klokoča, Kula široka, Kamensko, Brlog, Karlovac i Ozalj.

[19] U radu Komisije Vitezović je sudjelovao u dva navrata, od rujna do sredine listopada 1699. godine, te ponovo, na osobni poziv grofa Marsiglija, od svibnja do početka kolovoza 1700. godine. Detaljnije o radu komisije usp. J. Stoye, *Marsigli's Europe*, Yale University Press 1994., 164-215 i V. Klaić, *isto*, 129-138.

[20] »Knin Arx insignis (Tininum dixere Latini)
In ripa Titii, qui vulgo Kyrka vocatur,
Condita magnifice, Nelepetis, regia dinde
Arte locique situ validissima, subdidit hosti
Captivum miseranda caput (...)«. P. Ritter, *Plorantis Croatiae saecula duo*, Zagreb 1703., str. 5, 24-29.

[21] »Krupa quoque Avrânae prius arx subjecta Priori,
Postea Zriniacis, Unnae super amne locata
Fortiter impeditur, sed frustra, hostilibus armis.« P. Ritter, *isto*, str. 7, 25-27.

»Prodiru Turci do Kupe, u pepeo Dubovac stari
Satiru, sa svih strana mnoge potpalivši vatre,
Grad nezaštićen to je jer opkopa nikakvog nemą,
Sav je od drva, djelo jednostavnosti drevne,
Nadjenuli su zato njemu ime po stablu.«[22]

Prezentacija preostalih dvaju elemenata pejzaža također dijelom odražava sličan percepcijski obrazac. Primjerice, u opisima rijeka prevladavaju dvije kvalitativne grupe epiteta - jedni se tiču njihovih fizičkih obilježja (toka, brzine, izgleda vode)[23], dok drugi pitoreskno predočuju njihove prirodne resurse (Gacka i Mrežnica su bogate rakovima, Korana pastrvama, a Drava je okarakterizirana kao »zlatonosna«). Možda će se činiti preuzetno, ali u tim utilitarističkim opažanjima kao da odzvanjaju Marsiglijeve merkantilističke opservacije o hrvatskim »slatkim i slanim vodama koje obiluju lovinom i ribama«![24]

U kojoj je mjeri Vitezović općenito bio svjestan egzistencijalne važnosti rijeka, osobito u kraškom području, svjedoči njegovo tumačenje etimologije naziva Like:

»Tada konjanik turski projahivati stade
Poljima ličkim vatrom ništeći gradove, sela:
Sa brežuljaka prisojnih više ih tvrđe ne štite,
Smještene povoljno, ali žeđu mučene: premda
Njive upijaju zdrave vode i čitava zemlja
Zove po rijeci se Lici, latinski - korisnom 'lijeku'«.[25]

---

[22] »Ad Colapim Turci penetrant, veteremque Dubovac
In cineres redigunt injectis undique flammis,
Urbs ut aperta patet nullo circumdata vallo,
Lignea tota, et opus primaevae simplicitatis,
Cui aliunde idem formatur ab arbore nomen.« P. Ritter, *isto*, str. 34, 27-31.

[23] Tako je u spjevu rijeka Karas okarakterizirana kao »blatnjava« (*limosus*), Una kao »puna grebena i brza« (*scabrosus scopulis, celer*), Sava i Kupa kao »zavojite« (*sinuosi, gyrosi*), Sana je dobila epitet »spore« rijeke (*lentus*), Mrežnica »kamenite« (*petrosus*) i Sinac »prebistre« (*perlimpidus*).

[24] Tu je ocjenu opunomoćeni carski povjerenik za razgraničenje grof L. F. Marsigli iznio u izvješću o Hrvatskoj, naslovljenom *Relazione di tutta la Croazia, considerata per il geografico, politico, economico e militare*, koje je 29. prosinca 1699. poslao caru Leopoldu. Izvješće je, inače, uvršteno je u *Decima sesta umilissima relazione a Sua Maestà Cesarea, dal campo di Bielovaz, a' 29 dicembre 1699.*, a nalazi se u bolonjskoj sveučilištnoj knjižnici u Marsiglijevoj ostavštini cod. 1044., br. 59., 366r-409r. Sva je 34 Marsiglijeva izvješća, nastala tijekom rada u Komisiji za razgraničenje (1699.-1701.) objavila je Raffaella Gherardi u izdanju: *Luigi Ferdinando Marsigli, Rellazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a Sua Maestà Cesarea (1699-1701)*, Modena 1986. Citat usp. R. Gherardi, *nav. dj.*, str. 253.

[25] »Tunc et Likenses caepit percurrere campos
Turcus eques, delens pagos atque oppida flammis:
Nec posita in tumulis castella tuentur apricis,
Apta situ, sed pressa siti: licet arva salubres
Excipiunt amnes: & toti nomina terrae
Flumen Lika dedit, Latinis medicina salubris.« P. Ritter, *isto*, str. 10, 15-20.

Sukladno Vitezovićevoj »kontinentalnoj« orijentaciji, motiv mora pojavljuje se marginalno, tek kao pozornica mletačko-osmanlijskih sukoba. Stoga je tekstualna obrada mora vrlo konvencionalna, po uzoru na antičke stilističke obrasce.

Orografski podaci uglavnom su vezani uz opise smještaja utvrda. Vitezović upotrebljava čak pet termina za različite tipove uzvisina (*mons, montana, tumulus, collis, alpes*) što u opisima planinskog reljefa stvara dojam iznimne plastičnosti prostora. Međutim, uvijek im pridjeva standardizirane epitete (npr. *apricus, acutus, praeruptus*) pa oni trajno ostaju zasjenjene u tekstu dominantnim utvrdama. Inače, motiv planine u baroknoj je literaturi tradicionalno obilježen negativnim konotacijama i neizostavni je inventar opisa *locus horridus*.[26] Vitezović pak planinu lišava tog negativnog simboličkog značenja i njegova se evaluacija planine bazira prvenstveno na njezinoj dvojakoj strateškoj ulozi. Stoga je i autorov stav ambivalentan - planina predstavlja izvrsnu prirodnu prepreku neprijateljskom nadiranju, ali istodobno zbog nedostupnosti pruža nadasve prikladan zaklon »lupežima«:

»Evo već prodire Turčin preko kočevskih alpa,
Teško je prijeć - ko da ići potajno lupeži žele.«[27]

Nakon što smo raščlanili elemente Vitezovićeva tekstualnog pejsaža, valjalo bi vidjeti kako izgleda ekosfera »uplakane Hrvatske« u totalitetu. U pravoj maniri barokne poetike ona je strukturirana po antitetičkom modelu s time da simboličku prekretnicu predstavljaju osmanlijska osvajanja. To znači da se idilični ekosocijalni poredak tradicionalnog feudalnog društva kontrastivno suprotstavlja stanju koje je zavladalo nakon osmanlijskih osvajanja, što izuzetno dinamizira sliku prirodne okoline. Na kulturnom se planu rečena bipolarnost očituje u opreci civilizacija/barbarstvo, a na ekološkom kao opozicija kultivacija/divljina. To nedvojbeno svjedoči o činjenici da je prirodna okolina u Vitezovićevu spjevu u velikoj mjeri ideologijski investirana.

Evo kako je poetski prezentirana transformacija kulturnog pejzaža Vitezovićeve »uplakane Hrvatske«: idilične prizore utvrda na osunačnim brežuljcima, koje gledaju na plodna polja što marom kmetova daju obilan urod te na bogate pašnjake pune stoke, smjenjuju zastrašujuće slike razaranja, paleža, ubojstava, porobljavanja i oskvrnjivanja svetišta. Pošto je zavladao *lex Turcica*, na uzvisinama zjape srušene utvrde obrasle korovom, kmetovi su ubijeni ili otjerani, a nekoć plodna polja hrane divlje zvijeri. Od brojnih takvih opisa navest ću tek jedan:

»Čitav kraj što Porizij (sad Vrbas), Sava i Una
Optječu, koji je napučen selima, dobrima brojnim

[26] Usp. Z. Kravar, *isto*, str. 125.

[27] »Iam vero Hočevios invadit Turca per alpes
Difficili passu, ceu clam iuvat ire latrones.« P. Ritter, *isto*, str. 24, 8-9.

Plodna zemlja koju napustiše kmetovi skoro
Sada medvjede hrani, vukove i od tih zvijeri
Dušmana bjesnijeg mnogo, na tom području cijelom
Pokoji kaštel i tvrđa preosta koju njen smještaj
Slučajno štiti, pa dosad zapremio nije ju dušman,
Ali će još je zapremit: spalivši hramove svete
Kuće, ognjišta, nema svećenstva-žalostan prizor!
Razvaline tek strše, mrtvi su župnici vrsni
Kao i muževi hrabri, nestalo je i puka
Što je u ropstvo odveden ili je skončao. Strašno
I spasonosno bješe napustiti rodne penate.«[28]

Dakle, uništenjem i oskvrnućem utvrde, kao simboličke inkarnacije kršćanske alegorije »grada na gori«, izokrenut je prirodni i božanski poredak, odnosno, zavladao je »turski zakon«. Ta se ideja »izokrenutog poretka« u Vitezovićevu spjevu pojavljuje vrlo često, a najupečatljiviju realizaciju ima zaogrnuta u metaforičko ruho naturalističkog toposa životinjskog proždiranja leševa kršćana poginulih u boju, kao u sljedećim stihovima:

»Brdo Crvivica svoje ime po crvima dobi,
Tamo se s Turcima borila mojih malena četa
S nesretnim ishodom: naime, smrću i premnogom krvlju
Zemlju oplemeni, nazivu usto doprinese gnusnom
Brda, pticama, crvima pružajuć sebe za jelo.«[29]

Kao što se već dalo naslutiti, čitav životinjski i biljni svijet »uplakane Hrvatske« funkcionalno je uklopljen u ideologijski okvir spjeva. Sukladno temeljnoj opoziciji kultivirano/divlje, biljke i životinje su obuhvaćene dvama

---

[28] »Quicquid Porisius (nunc Vyrbas) Savus et Unna,
Terrarum capiunt, villis pagisque saturam,
Pingue solum, a propriis desertum pene colonis
Nunc ursos alit atque lupos, vel utraque ferarum
Efferiorem hostem, toto jam rara supersunt
Telluris spatio castella et castra, locorum
Fors defensa situ, quae nondum possidet hostis,
Sed potitutus adhuc: Divorum templa crematis
Tectis atque aris, sine mysta, flebile visu!
Ruderibus nisi nota rigent: cecidere Paroeci
Egregii, fortesque viri, captivaque ducta
Vel dilapsa abiit plebs. res perdura profecto
Et salvis, patrios est deseruisse penates.« P. Ritter, *isto*, str. 10, 31- 11, 12.

[29] »Cyrvivicae mons est, nomen de vermibus hausit:
Pauca hic pugnabat cum Turcis turba meorum
Et fato adverso; nam letho et sanguine multo
Nobilitavit humum, despectaque nomina montis
Erexit, praebens avibus se et vermibus escam.« P. Ritter, *isto*, str. 4, 12-16.

analognim semantičkim poljima. Biljke spomenute u spjevu nisu specificirane, pa tako u grupu »kultiviranih« spadaju usjevi općenito, a u skupinu »divljih« korov i šume. Dakako, osmanlijska osvajanja uzrokuju i njihovu »neprirodnu« inverziju:

»Paleći, koljući prodro je bezbožni Tračanin, cijelu
Zemlju je meni nagrdio, rastjerao seljake,
Zemlju što priroda obdari ispred tisuće drugih
Bogatog domoroca obrada učini krasnom.«[30]

Primjer takve percepcije pruža i autobiografski koncipiran dio predgovora grofu Herbersteinu:

»I onda kad prije devet godina bijah preuzeo upravu nad pokrajinama Likom i Krbavom vidio sam po Primorskoj, a i nekoliko godina prije ratujući uz pokojnog potkralja Erdödyja vidio sam po međuriječnim dijelovima Hrvatske bezbrojne zapuštene kaštele na prisojnim gorama, utvrde na visokim stijenama, napuštena i razrušena sela, mjesta, zamkove, gradove i božje hramove na prikladnim i povoljnim položajima, tako da su se danas većini njih jedva očuvali ostaci obrasli biljem, korovom i šumom, a mnogima se nije očuvalo čak niti ime.«[31]

Kada je riječ o životinjama, od »domaćih« se spominju mačke, psi, miševi, stoka i konji, a od predstavnika zvjeradi poimence su navedene divlje svinje, vukovi, medvjedi, ptice, crvi i ribe. Dok su stoka i konji stalni dio inventara krajolika, odnosno scena ratnih sukoba, mačke, psi i miševi pojavljuju se samo jedanput i to u opisu gladi za vrijeme turske opsade Klisa:

»Nema mačaka, pasa, miš je rijedak u tvrđi,
Sirove kože neštavljene ljudstvu su jedini obrok.«[32]

Osim upečatljive slike stanja u opsjednutoj utvrdi, ovi stihovi odražavaju autorovu mentalnu klasifikaciju životinja na »jestive« i »nejestive«, što je inače bilo obilježje vrlo raširene kulturne percepcije životinja u ranom novom vijeku.[33]

---

[30] »Caedibus et flammis serpit Thrax impius, omnem
Informem mihi redit humum, vacuamque colonis,
Quam prae mille aliis natura fovebat amoenam,
Ditis et indigenae fecit cultura superbam.« P. Ritter, *isto*, 10., 21-24.

[31] »Vidi tunc, et, cum ante novennium Corbaviae Licaeque Provinciarum susceperam gubernium, per Mediterraneam: annisque ante aliquot penes Erdoedium quondam Proregem militans, per Interamniam Croatiae partes, innumera Castella in apricis collibus, in excelsis rupibus Arces, desolatas: pagos, oppida, urbes, Divorum aedes, in opportunis amoenisque locis desertas, eversas: ut herbis vepribusque et sylvis obtectae pleraeque vix vestigia, multae neque nomen hodie retinuerunt.« P. Ritter, *isto*, posveta (s. p.)

[32] »Feles atque canes deerant, mus rarus in arce est,
Perones, coriumque viris fuit omne comestum.« P. Ritter, *isto*, 48, 13-14.

[33] Usp. K. Thomas, *isto*, str. 93-94.

S druge strane, šumske zvijeri, točnije vepar, vuk i medvjed, povrh općenite funkcije simboličkog konotiranja divljine, dobile su u Vitezovićevu spjevu ulogu reprezentanta karakternih osobina Turaka: silovitosti, gramzivosti i surovosti, o čemu svjedoče sljedeći stihovi:

»Poput vuka na plijen se dahćući zalijeće Turčin (...)«[34]

»Tračanin dahćuć ka plijenu kao medvjed ka medu
Hrli iznova (...)«[35]

To je, s jedne strane, izraz ukorijenjene retoričke tradicije »dehumaniziranja« i time etičkog diskvalificiranja protivnika u europskoj književnoj polemici, a s druge odražava ustaljen antropocentrički koncept »animalnosti« koji polazi od pretpostavke da su životinje antiteza čovjeka kojega jedinog mogu resiti »humane« vrline. Iz toga proizlazi paradoksalna antropocentrička kulturna projekcija svih ljudskih (!) mana i slabosti na životinje, koje se percipiraju kao njihova simbolička inkarnacija.[36]

Nasuprot tome, kršćani/Hrvati se tek na jednom mjestu uspoređuju sa životinjama, odnosno psima, i to u alegorijskom kontekstu borbe pasa s veprom, što, uz neizbježne moralizatorske konotacije o potrebi složnog djelovanja, na simboličkoj razini još jednom potcrtava opoziciju divlje/pitomo:

»(...) znade barbar da često
Raskomadalo vepra veliko mnoštvo je pasa.« [37]

Napokon, ptice, crvi i ribe imaju identičnu diskurzivnu funkciju, a to je već spomenuta metaforička reprezentacija »izokrenutog poretka« u kojemu je čovjek postao bespomoćni plijen životinje.

Suočeni s Vitezovićevom mentalnom ekografijom, nužno se moramo zapitati što je moglo utjecati na oblikovanje takve mentalne mape prirode. Pokušamo li interpretativno razmrsiti ideologijsko pletivo Vitezovićeve diskurzivne reprezentacije prirodne okoline, prepoznat ćemo obrise brojnih kulturalnih, staleških, religijskih, pa čak i političkih sastavnica njegova svjetonazora koji, kolikogod autentičan, ipak nosi duboke tragove svoga konteksta.

Spjev »Dva stoljeća uplakane Hrvatske« rukopis je lojalnog hrvatskog domoljuba s početka 18. stoljeća čija je tekstualna identifikacija s domovinom, u prvom redu, izraz intenziteta njegove *amor in patriam*. Prenesemo li zna-

---

[34] »In praedas sic more lupi grassatur anhellus Turcus.« P. Ritter, *isto*, str. 53,5.

[35] »Thrax iterum ad praedas, velut ad mel ursus, anhelus
Tendit (...)«. P. Ritter, *isto*, str. 24, 23-24.

[36] Usp. K. Thomas, *isto*, str. 40-41, 47.

[37] » (...) novit quia Barbarus aprum
Pluribus a canibus laceratum saepe fuisse.« P. Ritter, *isto*, str. 59., 29-30.

kovitu Vitezovićevu poredbu vladara s ocem i domovine s majkom na razinu djela u cjelini,[38] njegovo preuzimanje ženskoga glasa moglo bi se protumačiti i kao izraz staleške lojalnosti vladaru jer, prisjetimo se, u tadašnjem se dominantnom političko-filozofskom diskursu podaničko podčinjavanje vladaru obično metonimički sravnjivalo sa ženinom podčinjenosti mužu.[39]

I konačno, čiji je uopće konstrukt mogla biti prirodna okolina »uplakane Hrvatske«, doli ranonovovjekovnog plemića s tromeđe koji poetski imaginirajući idealni feudalni ekosocijalni poredak traži mentalno utočište od nepoznatog, neshvatljivog, neukrotivog i divljeg - Drugog?

MISERRIMA FACIES CROATIAE: PERCEPTION OF THE ENVIRONMENT OF THE TRIPLEX CONFINIUM IN THE POEM *PLORANTIS CROATIAE SAECULA DUO* BY PAVAO RITTER VITEZOVIĆ

Summary

Plorantis Croatiae saecula duo is a little known lyric-epic poem by Pavao Ritter Vitezović, published in Zagreb in 1703. The poem has an interesting narrative structure because a personified Croatia describes its own history during the 16th and 17th century, marked by Ottoman conquests, and it offers, among other things, a typical baroque noble's perception of environment. The author's empirical knowledge of the area is also revealed. Vitezović comes from Senj, a town located on the very edge of the Triplex Confinium, and he has traverssed the area several times, especially in the years 1699 and 1700, as a representative of the Croatian Estates in the Boundary Commission formed after the Karlowicz peace treaty. Analysing Vitezović's text the author attempted to define his perception of environment, which in a broader sense means the natural plane (mountains, rivers, the sea), vegetative and animal life, the soil, as well as human settlements (focusing in particular on the discursive treatment of fortifications). In this way, a reconstruction of a mental topo- and geography of the Triplex Confinium in the early 18th century was essayed.

---

[38] »S pravom drže da mi vladarima čuvamo vjernost:
Dično je vladarima vjerno služit, na brizi
Njima je naroda sreća. Ako domaja je majka
Građanima, vladar je dostojan očinske časti.« /
Principibus servare fidem de jure tenemur:
Principibus, decus est, servire fideliter, horum
Est eadem Populique salus. Si patria mater
Civibus est, Princeps est dignus honore paterno. P. Ritter, *isto*, str. 64, 2-4.

[39] O tome usp. P. Münch, *Das Jahrhundert des Zwiespalts*, Kohlhammer 1999., str. 68.

Stefan Halikowski-Smith
European University Institute, Firenca

OD VOJNE GRANICE DO NACIONALNOG PARKA: OTKRIĆE PLITVIČKIH JEZERA

UDK: 502.4(497.5 Plitvička jezera)(091)
Izvorni znanstveni rad

Autor analizira proces otkrivanja Plitvičkih jezera kao prirodnog fenomena, prateći ga i do tristo godina unatrag i demonstrirajući kako su jezera mogla u raznim vremenima imati raznolika značenja za ljude-istraživače koji su njima bili privučeni. U svakom slučaju percepcija prirodnog okoliša - u ovom slučaju smještenog u fragilno i izolirano granično društvo - bila je iznenađujuće različita od estetskih normi našeg predominantno urbanog ali i dokolišnog društvenog interesa za očuvanjem divljine i uživanjem u neoskrvnutoj prirodi.

Od Vojne granice do Nacionalnog parka: Otkriće Plitvičkih jezera

Možda bih trebao početi s pojašnjenjem najavljenoga naslova, budući da »otkriće Plitvičkih jezera« samo po sebi malo kazuje. Naime, u području o kojemu govorimo postoje svjedočanstva o najranijem prisustvu Japoda, ostatke čije materijalne kulture otkrivaju arheološka iskapanja, potom Rimljana (obližnja izvidnica uz cestu) te, konačno, srednjovjekovnog hospicija na Gradini[1]. No, da bi neki rad imao smisla, treba se držati zadanih odrednica. Stoga ćemo kao predmet ovoga istraživanja utvrditi odnos čovjeka i jezera od vremena Vojne granice (ukinute između 1871. i 1881. godine, nakon punih 300 godina postojanja) do prvoga pokušaja stvaranja nacionalnog parka 1928. godine i njegovog konačnog ustanovljenja 1949. godine.

Valja imati predstavu o situaciji koja je sve to uokvirivala: početkom devetnaestoga stoljeća Karlovački generalat bio je poznat kao »austrijski Sibir« (*das österreichische Siberien*), područje najtežeg terena, na kojemu su se izmjenjivale, kako to neki komentator opisuje, »velike, tamne i neprohodne šume« s kršem, za koji će Montesquieu kazati da je »krajolik koji je priroda oblikovala kako bi nas plašila« (*pays, que Nature a faits pour être affreux*).[2]

---

[1] Više o tome: Karl Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, Wien, (1900). Neki autori, poput Franza Grafa von Sartorija sve do u devetnaesto stoljeće spominju Krajinu kao 'Japidiju', *Länder, Völker, Merkwürdigkeitn der österreichischen Kaiserthums*, Wien, (1809), 88.

[2] F. J. Fras, *Merkwürdigkeiten oder historisch-statistisch-topographische Beschreibung der Karlstädter Militärgrenze. Ein nüßliches Lesebuch zur Kenntniß*

Klima je bila oštra pa izvješća putnika govore kako tu ne bi trebalo dolaziti prije svibnja. Englez Spottiswoode bio je prisiljen tražiti saonice već krajem listopada.[3] To je područje bilo podvrgnuto namjernom gospodarskom osiromašivanju. Slobodna trgovina je, na primjer, bila zabranjena, tako da su uvjeti graničarskog života bili daleko ispod onih u ostalim pokrajinama Monarhije. Bio je to hotimično zatvoren svijet za sve osim vojske i tamošnjega stanovništva.[4] Kada bi civili i uspjeli ući u Krajinu, nakon što bi nabavili posebnu dozvolu kraljevskih vlasti (1849. godine putniku iz Engleske, Patonu, bila su potrebna pisma namjesnika Dalmacije upućena časnicima u okruzima koje je namjeravao posjetiti) javljali su o vrlo lošim cestama, tek nekoliko svratišta vrijednih spomena i stanovništvu koje živi u »neznanju, praznovjerju, surovosti i, čak, barbarstvu«,[5] bez obzira na tvrdnje jugoslavenskog povjesničara Jovana Savkovića o razvijenosti tih krajeva.

Karl Baedeker, poznati njemački izdavač vodiča, koji je prvo izdanje vodiča za Austro-Ugarsku Monarhiju objavio 1846. godine, Plitvice ne spominje sve do devetoga izdanja 1900. godine te ozbiljno upozorava na područje Luisenstrasse prema sjeveru kao na »divlji kraj s vrlo razuzdanim ljudima, uglavnom krijumčarima i razbojnicima, gdje austrijska policija jedva da ima ikakvoga nadzora, pa su tu osobe i imovina putnika u većoj opasnosti nego u bilo kojem drugom dijelu Monarhije.«[6] Tom politički nestabilnom području, s

---

dieses Landes für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates., Karlstadt, (1830), 420; *Austria, Containing a Description of the Names, Customs, Character, and Costumes of the People of that Empire*, vol. I, London, (1823), 19; C. de Montesquieu, »Voyage de Gratz a la Haye«, u *Oeuvres Complètes*, Gallimard: Pleiade, (1980), 545. Edward Brown dijeli to mišljenje opisujući krš kao »kamenit kraj mnogo gori od Craua ili kamenite Ravnice u Provansi«, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria*, 1673.

[3] George A. Spottiswoode, »A tour in civil and military Croatia and parts of Hungary«, u *Vacation Tourists and Notes of Travel 1860.*, izd. Sir Francis Galton, London, (1861).

[4] O stanju u Vojnoj Krajini vidi Franc Vaniček, *Spezial-Geschichte der Militär-Grenze, Original-Quellen und Quellenwerken geschipft*, 4 knjige, Wien, (1875); Gunther E. Rothenberg, *The Military Border in Croatia, 1740-1881; a study of an imperial institution*, Chicago: University of Chicago Press, (1966), 38; Karl Kaser, *FreierBauer und Soldat: die Militärisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slowanischen Militärgrenze (1535-1881)*, Wien, (1997), u kojoj je jedno poglavlje posebno posvećeno Lici.

[5] A. Paton, »Researches on the Danube and the Adriatic« u *Highlands and Islands of the Adriatic*, Brockhaus, (1861), knj. II; J. Savković, *Pregled postanka, razvitka i razvojačenja vojne granice: od XVI veka do 1873. godine*, (1964), 155; drugačije misli veliki francuski klasicista George Perrot (1832-1914), kako to navodi Rothenberg, *The Military Border in Croatia.*, 187.

[6] »sie [die Luisenstrasse] führt durch eine wilde Gegend und ein fast gesetzloses Volk, grösentheils aus Schleichändlern und Räubern bestehend. Die österreichische Polizei ist hier weniger mächtig und die Person und das Eighenthum des Reisenden weniger sicher, als in irgend einem andern Theile des Kaiserstaates«, *Handbuch für reisende in Deutschland und dem Oesterreichische Kaiserstaate*, Coblenz, (1846).

pograničnim čarkama s Turcima koje traju sve do veljače 1846. godine i ustancima poput onoga u Rakovici iz listopada 1871. godine, s uvriježenom hajdučijom i jataštvom za vojne bjegunce, ukidanje Vojne granice nije donijelo trenutačni boljitak, tim više što su tu nahrupile izbjeglice iz nestabilne susjedne Bosne, koju je Austrijska vojno okupirala 1878. godine.[7]

Nije to bio okoliš za turiste. Uostalom, kako ističe Uli Kutter, sve do kraja osamnaestoga stoljeća njih nisu uopće privlačili opisi prirode. Mađarsko kraljevstvo je, dakako, imalo vrlo slabe izglede da uđe među mjesta od obrazovnog interesa za zapadnog putnika.[8] Kao rezultat svih tih okolnosti Plitvice su ostale nepoznate širem broju ljudi. Iz istoga razloga nisu postale niti romantičnim simbolom rastućeg Ilirskog pokreta.[9] To potvrđuje i Therese von Artner u svome pismu iz 1830. godine: »Ta su jezera vrlo malo poznata, stranci ih gotovo ništa ne polaze...«[10] Iz Patonova pripovijedanja čovjek bi pomislio da je on bio jedini gost: »Nismo sreli žive duše, osim nekoliko nastambi drvosječa. U ovome dijelu Hrvatske nema ni sela (...) obale [jezera] su posve oduzete vlasnicima pa tu nema ni kuće, ni ceste ni ljudskoga stvora; ukratko potpuna samoća, koja te ispunjava osjećajem ugodne promjene.«[11]

Sada su Plitvička jezera nacionalni park, dragulj u Hrvatskom predstavljanju svijetu. Sredinom osamdesetih godina godišnje ga je posjećivalo 800 000 turista, a danas 7000 automobila uđe dnevno kroz njegov ulaz na

---

[7] Vidi memoare predzadnjeg austrijskog Vojnog zapovjednika, Anton Freiherr von Mollinary, *Sechsundvierzig Jahre im österreichisch-ungarischen Heere*, 1833-79, Zürich, (1905), posebno knj. II, 218; povijest pograničnih okršaja (*Repressaliengefechte*) između 1809.-45. objavljeni su u *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, (1881).

[8] Uli Kutter u Zeiller, Lehmann i Krebel, *Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuches und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert*, 21; G. Popova, *Nationalizing spatial practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700-1848*, dr. na Central European University, (1999), 176 pozivajući se, izgleda, na *The Edinburgh Magazine*, siječanj 1841.

[9] Po svemu sudeći i danas najbolje monografsko djelo o pokretu dostupno stranom čitatelju je ono Elinor M. Despalatović, *Ljudevit Gaj and the Illyrian movement*, New York u.a.; Columbia Univ. Press, (1975). Ilirski pokret se simbolički ne poistovjećuje s dramatičnim *locusom* narodnih epova, nego radije sa 'slatkom i blagom zemljom hrvatskom« opjevanom u 'Još Horvatska nij' propala'. Josip Horvat smatra kako Gaj tu nije ni imao osobitoga izbora. Naime, odabrao je manje oporu zagorsku narodnu tradiciju kako bi udaljio Pokret od poetske kulture Srba, *Ljudevit Gaj: njegov život, njegovo doba:* Zagreb, Sveučilišna Naklada Liber (1975), 58-9. Cf. preuzimanje stjenovite simbolike Tatra kao nacionalnog simbola poljskog i slovačkog romantičkog pokreta (vidi djela Miroslava Hurbana aktivnog 30-ih i 40-ih godina devetnaestoga stoljeća i Popova, *Nationalizing spatial practices.*, 129, te s poljske strane možda još snažnija, iako zakašnjela, djela Stanislawa Witkiewicza: na primjer, *Wiatr halny*, 1895).

[10] Therese von Artner, *Briefe über einen Theil von Croatien und Italien an Caroline Pichler*, Pest (1830), kako navodi D. Franić, *Plitvička jezera i njihova okolica*, Zagreb (1910), 394.

[11] Ibid, 395. gdje se kaže da je jezera bio posjetio Se.Kaiserliche Hoheit der Erzherzog Reich-Palatinus (prestolo- nasljednik) 1801. godine te ponovo 1827., Fras, *Topographie*, (1835).

državnoj cesti broj 8, izgrađenoj do početka 1977. godine, koja povezuje Karlovac i Zadar. Malo tko više govori o otkrivanju; danas je riječ o zaštiti, zbog čega je strogo ograničen broj posjetitelja. Od 1992. godine područje je na UNESCO-vom popisu ugrožene svjetske baštine.[12]

Znači li to da se povijest otkrića Plitvica može poistovjetiti s poviješću turizma koju shematski ocrtavaju činjenice poput prvih zemljopisnih karata, prvih opisa putovanja (gdje bi se mogao izdvojiti onaj Hacquetov iz 1777. te Vukasovićev tiskan 1802/3), prvih akvarela te kasnije fotografija (od 30-ih do 50-ih godina devetnaestoga stoljeća), gradnje prve turističke »kuće« 1861. godine, osnutka prve udruga za zaštitu jezera (Verein für Verschönerung der Plitvicer Seen na zagrebačkoj adresi Trg Akademije 7) ili prvoga prijedloga nacionalnog parka?[13] Takva bi povijest nedvojbeno odala priznanje velikom trudu koji su od 1871. godine ulagali Austrijanci i, nažalost mnogo manje, Mađari u razvoj područja ukinute Vojne granice na infrastrukturnom, društvenom i gospodarskom planu, uključujući prvo sustavno iskorištavanje šumskih resursa (procijenjeno je tako da je Otočačka regimenta, pod čijom su jurisdikcijom bile Plitvice, imala više šume od bilo koje druge regimente na području Vojne granice), gospodarenje vodama (usprkos jezerima, obližnje Petrovo Selo i vojarna u Drežniku trpjeli su sušu), komunikacije (uz ceste, telegrafske postaje i prugu od Ogulina do Knina, koju je zemljopisac Blanc popratio već poslovičnom izjavom kako je gradnja Ličke pruge trajala dulje li nego gradnja ruske Transibirije), sudstvo i obrazovanje.[14] Sve su to bila

[12] »Descriptions of Natural World Heritage Properties«, www.wcmc.org.uk:80/ protected_areas/ data /wh/ plitvice.html.

[13] Hacquet, *Abbildung und Beschreibung der Südwest und östlichen Wenden, Ilyren und Slaven.*. (Leipzig 1802-3) i Dominic Vukasović, *Beschreibung des Karlstädter Generalats im Königreiche Kroatien* (1777). Franić uključuje ulomke iz mnogih takvih izvješća koji se odnose na Plitvice, kao i njihove pikaze u raznim oblicima (karte, skice, fotografije).

[14] Kada je riječ o vodi, K.K. Schulendirektor Fras izvješćuje Oberlieutenant Franza o Bachovoj gradnji Wasserleitunga između Priboja i Petrovog sela te o bušenju 25 bunara 1831. godine, *Topographie der Karlstädter Militär-Grenze.*, Agram (1835); opširnije vidi u Baurath A. Beyer, *Die Wassernoth im Karste*, Agram (1874) (cf. André Blanc, koji je uporan u tvrdnji kako su zajednice koje žive blizu Plitvica bile uvijek dobro opskrbljene iz podvodnih kanala, *La Croatie Occidentale., Etude de geographie humaine*, Paris (1957), 33). Beyer zaključuje svoje izvješće predlažući gradnju niza brana (*Klausen an den Seen*) i ustava (*Wässerschwellen*) na određenim točkama duž Korane, u kombinaciji s razbijanjem 'der quer über das Bett hinziehenden Felsrücken'. To je potaklo rasprave o mogućim hidroelektičkim shemama koje su se, na sreću, izjalovile 1914. godine inicijativom za pretvaranje Plitvica u nacionalni park.

Što se tiče šumarstva, procjenu koja se odnosi na resurse kojima je raspolagala regimenta u Otočcu daje A. Beyer, 16. Do vremena pisanja Frasove *Topographie.* 1835. godine na jezerima su već postojale dvije pilane (*Saegmuehle)*, a balvani su se prevozili šumarskim tragama (*Schleppwege*) do Priboja. Nije, dakle, postojala *ordentliche Straßen* izravno do jezera, a A. Schmidlov *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Üebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel.* (1835) upućuje na to da su se jezera nalazila na pet sati vožnje kočijom prema istoku, od *neue Kunstrasse* preko Velebita, a koja je povezivala Zadar s Karlovcem redovitim poštan-

poboljšanja koja nisu uvedena zbog turizma, ali su ga dugoročno omogućila. Ipak, takva bi povijest ostavila po strani subjektivni element: kako se, naime, čovjek počeo zanimati za otkrivanje prirode, posebno takve vrste prirode koja se činila posve neprivlačnom prototuristima?! Turistička povijest tu, kako smo vidjeli, nije ni mogla ozbiljnije osvajati teren za trajanja Vojne granice, kada je, svejedno, obavljeno detaljno unošenje područja na karte, što je bitno za svaki pojam otkrića.

Išao bih i korak dalje pa predložio jedan širi model otkrivanja prirodnoga svijeta na primjeru Plitvica, počevši od straha od prirodnog okoliša. Ivan Mimica je pokazao kako su u jeziku tradicionalnih narodnih epova nekoga kraja gorska područja, odnosno »planine« bremeniti značenjem kobnih nagovještenja (»planina (Kunara) je sama po sebi zastrašujuća«), dok je šuma tako gusta da se »u njoj ne vidi ni sunca niti mjeseca/ Vrveći zvijerima svake vele i svakoga soja«, a prijelaz preko rijeke veći je razlog za paniku negoli okršaj s Turcima.[15] Možda su još konkretnije od tih primjera pjesničke slobode, narodne mitske konstrukcije distanciranja koje su pred stotinu godina zabilježili etnolozi (mit o području oko Plitvica kao »đavoljem vrtu« ili, jednostavnije, paklu; mitovi u čijem su središtu »ponornice« ili podzemni krški vodeni kanali kao ulaz u podzemlje; Crna kraljica, za koju se vjeruje kako je došla i spasila narod od suše).[16] Postepeno nadilaženje toga straha utjelovljuje druga faza,

---

skim kočijama, Fras, 59, 82. Po sudu D. Franića iz 1910. jezera su bila »prilično izvan puta, daleko od živih i modernih prometnica«, *Plitvička jezera...* Poznata je pritužba Josipa II na užasno stanje cesta (*halsbrecherisch und unwandelbar*) Karlovačkog generalata u vrijeme njegovog *Izvješća.*, (1775), u Graf R. Khevenmueller-Metsch i H. Schlitter eds. *Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fuersten Johann Khevenmueller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters, 1742-1776*, 8 vols, Vienna (1907-72), v. VIII.

Zamisao o željeznici začeli su Austrijanci 1860-ih godina (vidi *Denkschrift über die Notwendigkeit und die Bedeutung einer Eisenbahn von Semlin nach Fiume mit Abzweigung nach Zeng, Essek und Brod*, Wien, 1864), t.j. još prije demilitarizacije. Posebno snažno ju je zagovarao Austrijanac Mollinary (vidi njegovo *Antrag zum Beginn des Baues der Eisenbahnen im kroatisch-slavonisch Grenzgebiete*, 1875), a započeo je izvoditi konzorcij senjskih poslovnih ljudi 1898. godine (vidi *Agramer Lloyd*, 20. srpnja 1898.). No, Budimpešta je zaustavila projekt sve do 1907. jer iz političkih razloga nije htjela da se hrvatski gradovi međusobno povežu (o tome vidi Seton-Watson, *The southern Slav question and the Habsburg Monarchy*, New York (1969), repr. izd. (1911), 331-2. Dionica Ogulin-Plaško puštena je 14. listopada 1914. Do Gračaca je pruga produljena 1921. godine i konačno sve do Knina do 1921. godine. Vidi Blanc, *La Croatie Occidentale..*, 300- i opis u memoarima Antona Freiherr von Mollinarija, *Sechsundvierzig Jahre im österreichisch-ungarischen Heere, 1833-79*, Zürich (1905), vol. II, 248-61.

[15] Ivan Mimica, »Prirodni okoliš u južnoj Hrvatskoj, Usmeno epsko pjesništvo«, referat pročitan na simpoziju *Eko-povijet triplex confiniuma* (c. 1500-1800), Zadar 2000, temeljen na junačkim narodnim epskim balada Imotske krajine koje je sakupio o. Silvestar Kutleša, poput »Ženidbe Ilije Smiljanića«, »Ženidbe kapetana Kosića« u *Život i običaji u Imotskoj krajini*, Imotski (1993).

[16] »Plitvice National Park«, (Origins & History) www.archeology.net/plitvice/origins/origins.html. Usp. s obližnjom Paklenicom, poznatom kao »đavolji prolaz«.

odnosno faza iscrtavanja karata za što su bila dostupna lako rabljiva sredstva i sve precizniji oblici prikazivanja Zemljine površine, od jednostavnih prikaza površinske konfiguracije terena u mjerilu do batimetričkih i geoloških karata. U trećoj se fazi prelazi s objektivnih na subjektivna otkrića, na čovjekov odgovor jezerima, od osjećajnog uživljavanja putnika, umjetnika i pisaca u romantičnoj tradiciji, do etike današnje turističke potrošnje. Sociolog Zygmunt Baumann tipologizirao je naše kasno moderno doba kao doba »sakupljača senzacija«, »potrošača impresija«.[17]

Dopustite mi da ukratko razvijem neke od navedenih tema. Karte fizičkog (objektivnog) svijeta Plitvičkih jezera izrađuju se i uvode u vidokrug šire javnosti prigodom ucrtavanja međunarodnih granica 1699. godine, *Triplex Confiniuma*. Pismo generala Marsiglija habsburškom caru detaljno opisuje razvoj pregovora, a granica se konačno povlači tijekom rijeke Korane do izvora na Plitvicama »*sino al lago Iessera di lei scaturigine*« (do Iessera, odakle izvire).[18] Nisam imao priliku vidjeti i pripadajuću kartu, koja se čuva u Bologni. Zanimljivo je, međutim, da Marsigli miješa ime jezera (Kozjak) ili svih jezera zajedno (Plitvice) s riječju za jezero kao takvo (Iessera). Ista se greška ponavlja i u službenoj, tiskanoj karti Karlovačkog mirovnog ugovora po nacrtu kraljevskog vojnog inžinjera Johanna Christiana Müllera.[19] Na trima kartama Pavla Rittera Vitezovića Plitvice su iscrtane, ali nisu i imenovane.[20]

Iz povijesti karata Plitvica razvidno je, dakle, da se plitvička toponimija počela relativno kasno koristiti. Kartografi su radije označavali izvor (»palos«) rijeke Korane i ruševine dvorca Galovac (Cralovacz). Iz nje je također razvidno postepeno nabrajanje i individualiziranje jezera (počevši od najvećega, Kozjaka (Kozie jezero) i Prošćanskog jezera (Proschie jezero): iz početnog, zajedničkog oblika koji nalazimo i poslije Josephinische Aufnahme iz 1769. godine, preko prije spomenuta dva jezera 1780. godine, do osam jezera 1835. godine, njih čak 13 na Beyerovom i Wesselyjevom prikazu (pregledu) iz 1870-ih godina (»iako se obično imenuje samo njih sedam«) te konačno službene brojke od 20

---

[17] Zygmunt Bauman, *Life in fragments: essays in postmodern morality*, Blackwells: Oxford (1995).

[18] Raffaella Gherardi, *Potere e Costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il buon ordine di Luigi Fernando Marsili*, Bologna (1980/6), 252. Vidi, također, od istoga autora »Il generale L.F. Marsili e la raccolta delle sue carte« u *Atti del X. Congresso geografico italiano*, (1927).

[19] Johann Christian Müller, *Mappa Geographica, Croatiae. Partem illam, per quam limites caesareum inter et ottomannicum imperia*, Dio XIX »Pars Confinium circa Koranam Torr(entem)«, 1:200.000, (1699), Hrvatski državni arhiv, Kartografska zbirka.

[20] Pavao Ritter Vitezović, *Mappa geographica/ Paricularis/ Varias Limitim circa triplic(is) Confi-/ nii concursum*, 1:200.000. (1699); ibid., *Mappa Geographica / Croatiae. Partem illam, per quam, Limites Caesareum inter et Ottomannicum Imperia*, 1:200.000, (1699); ibid., *Mappa Generalis Regni Croatiae Totius/ Limitibus Suis Antiquis*, 1:550.000, (1699), sve u Hrvatskom državnom arhivu, Kartografska zbirka.

Plitvičkih jezera[21] koja se danas navodi u Svjetskoj baštini. Na isti su način postepeno pobrojani i imenovani različiti plitvički utoci.

Mjerenja su provedena s još većom pomnjom. Udaljenost se najprije mjerila vremenom u kojemu se određena udaljenost može prevaliti pješke, kako to nalazimo u Marsiglija i u *Vorstellung und kurz Beschreibung des Defensions--Standts deren Croatien Frontieren* (1736) Landober Ingenieura Matthiasa Antona Weissa; zatim u stopama (*Schritte)* i hvatima (*Klapfer*), u Frasovoj *Topographie der Karlstadter Militär-Grenze* iz 1835. godine te, konačno, metričkom shemom koja se temeljila na označenim, a ne samo otprilike odvaljenim veličinama, a koju prvi rabi N. Omčikus 1855. godine. Počele su i izmjere nadmorskih visina, površina, temperature vode i brzine pražnjenja jezera. U postocima su se izračunavala šumarska i poljoprivredna zemljišta, kao i produktivno tlo.[22]

Kada je površinska konfiguracija terena prenesena na karte na zadovoljavajući način, terenski istraživači i znanstvenici dali su se na izradu karata toga što nije bilo vidljivo oku: batimetričkih karata i presjeka jezerskog podzemlja, prema modelima dr. Milla za Lake Discrict u Engleskoj i prof. A. Pencka za austrijska jezera, a na koje se već bio ugledao Cvijić u svome radu o irigacijskom kompleksu Prespansko-Ohridskog podzemlja, objavljenom 1898. godine.[23]

Geolozi su počeli dekonstruirati krško tlo (*Kalkgebirgsboden*) i izrađivati karte Zemljinih slojeva, što je bio daleko zahtjevniji znanstveni projekt od Marsiglijevog iskapanja razbacanih komada stijena i divljenja njihovoj strukturi i obliku u *Danubius Pannonico-Mysicus Observationibus geographicis*, ili naivnog *geo-gnostiche Wanderungena,* liječnika B. Hacqueta, kojega je zaokupljalo pitanje je li stariji sloj granita ili vapnenca.[24] Tu su bili i službujući Austrijanci, kao što su dr. Emil Tietze i Bergrathe Katzer i Fötterle, koji su

---

[21] »Plitvitza« se pojavljuje na Johann Christian Müllerovoj karti iz 1709, ali ne s pojedinačnim jezerima, vidi Sl. 40, u: Ankica Pandžić et al., *Granice Hrvatske na zemljovidima: od 12. do 20. stoljeća*, Zagreb (1992); *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi in suos Comitates.. ex accuratoribus tabulis congesta et correcta* (1769), Mađarska nacionalna biblioteka, Soba s kartama; tri su Plitvička jezera pojedinačno naznačena, ali ne i imenovana u Tobie Conrad Lotterovim *Carte Géographique du Théâtre de la Guerra en Général representant le Royaume de Hongarie, la Principauté de Transylvanie..*, Augsburg (1771); *Plitvička jezera i turska medja godine 1780.* (po Jeney-Božićevim izvornicima Karlovačkog generalata), u Franić, 389; Schmidl (1835) spominje osam, Fras (1835) devet; slavni *The Rough Guide to Yugoslavia* (1988) šesnaest jezera.

[22] Za potonje vidi: J. Wessely, *Das Karstgebiet Militär-Kroatiens..*, 86.

[23] vidi opis Cvijićevog rada u tijeku, u *Geographical Journal*, vol. 16, (1900).

[24] Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus Observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicus..in sex tomos digestur*, vidi, na primjer, njegovu raspravu »Vario ab situ alvei Danubii«; B. Hacquet, *Mineralogisch-botanische Lustreise von dem berg Terglou in Krain zu dem Berg Glockner in Tirol, im Jahre 1779*, Wien (1784), 17.

često surađivali sa svojim slavenskim kolegama poput E. Mojsilovića, ili radili pod okriljem dr. Georga Pilara iz Hrvatskog zemaljskog muzeja koji prvi sustavno proučava Bosnu i razvojačenu Vojnu granicu.[25] Od 1890-ih godina geologija krša bila je u središtu žive istraživačke rasprave talijanskih, austrijskih i hrvatskih znanstvenih krugova (speleologija je – spilje su tipična značajka krša - počela ranije, s potragom za izvorima pitke vode). No, za samu hidrografiju krša bilo je znanstveno zanimljivijih primjera od Plitvica pa su na samim počecima tog znanstvenog zanimanja predstavljeni Gavazzijev rad o jezerima »polja«, fenomen »slijepih dolina« na toku Ljubljanice u Kranjskoj i regulacija voda u krškim jezerima na koju se usredotočuje rad o Cerkniškom jezeru. To se jezero, inače, slavi već u ljetopisu slovenskog povjesničara i polimatematičara iz sedamnaestoga stoljeća, Janeza Vajkarda Valvasora.[26]

Proces objektivnog otkrivanja Plitvica nije bio završen niti s objavljivanjem Gavazzijevih i Franićevih iscrpnih monografskih djela posvećenih prirodnoj formaciji Plitvica 1903., odnosno 1910. godine. Daljnje je istraživanje procesa formiranja travertita, koji je zaslužan za bistrinu i zeleno lijeskanje jezera, pokazalo da ono ipak nije samo plod međusobnog djelovanja vode i kamena, nego da se tu radi i o fito-genetskim ili biodinamičkim interakcijama.[27] Pred nekih sedam godina prof. dr. Anđelka Plenković obranila je u Zagrebu disertaciju na temu »Nakupine periphytona i njihove interakcije s formacijama travertita u

---

[25] Emil Tietze, *Geologische Darstellung der gegend zwischen Karlstadt und dem nördlichen Theile des canales der Morlacca*, ms. izdao k.k. General-Commando, Agram (1874); Bergrath F. Fötterle, u *Verhandlungen der k.k. geologischer Reichsanstalt*, (1862) & (1863); Fr. Katzer, *Karst und Karsthydrographie*, Sarajevo (1909), posebno 81-88; čini se da je prvo djelo iz geologije koje se posebno bavi Plitvicama 'Die Steine der Plitvicer Seen' koje izdaje Slavonische Presse 1892.

[26] Vidi J. Cvijić, 'Das Karstphänomen' u *Geographische Abhandlungen*, V, 1893 i osvrt na taj rad prof. A. Pencka (Wien) u *Geographical Journal*, 1894; A. Gavazzi, 'Die Seen des Karstes', *Abhandlung der k.k. geographischen Gesellschaft in Wien*, V Bd. 1903/4, nr. 2, Wien (1904); općenitije rad zemljopisaca Rittera i G. Marinellija. Zagonetni rast i pad razine vode u Cerkniškom jezeru zapazio je i engleski astronom Halley (1656-1742), vidi njegova pisma u: Eugene Fairfield MacPike izd. *Correspondance and Papers of Edmund Halley*, (1932), a isto spominje i obrađuje J. W. Valvasor u svome *Die Ehre des Herzogthums Krain*, Laibach (1689) i privlači znanstveno zanimanje Thobiasa Grubera, J. Žirovnika, W. Putnika, A. Löhnberga i P. Kumavera; o fenomenu krških špilja vidi A. Schmidl, *Zur Höhlenkunde des Karstes*, Wien (1854) i ibid., Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina u. Laas. mit Beiträgen von Alois Pokorny, Wien (1854). Najbolji povijesni pregled istraživanja krških fenomena još uvijek se čini onaj H. Hilperta, *Die historische Entwicklung der Frage nach dem Wesen des Karstphänomens*, dizertacija, Würzburg (1907), i Jovan Cvijić, La *Géographie des terraine calcaires*, Beograd (1960).

[27] A. Gavazzi, *Geneza Plitvičkih jezera* (1903) i D. Franić, *Plitvička jezera i njihova okolica*, Zagreb (1910); I. Pevalek, *Oblici fitogenih inkrustacija i sedre na Plitvičkim jezerima i njihovo geološko zlamenovanje, spomenica D. Gorjanoviću*, Zagreb (1925); M. Petrik, *Plitvička jezera*, (1958).

lotičkim biotopima Plitvičkih jezera« (1993), no još se uvijek raspravlja pridonosi li više razlaganju biljna, odnosno organska tvar ili taloženje vapnenca.[28]

Pokušao sam ukratko pokazati kako je objektivna stvarnost Plitvica postala dostupna svijetu. No, kako su ljudi subjektivno odgovorili tome mjestu? Zašto danas slavimo Plitvice kao nacionalni park? Enciklopedija Jugoslavije, kao nedvojbeni autoritet, govori o jezerima »izvanredne ljepote.«[29] No, ovdje mi padaju na um dva pitanja: najprije, kako autor može biti siguran da to vrijedi za svakoga i uvijek, odnosno da je taj sud toliko univerzalan da se može uvrstiti u jednu ekciklopediju? Doista, kako sam već spomenuo, rani toponimi poput Đavoljeg vrta svjedoče o predmodernom *strahu* od prirodnog okoliša koji je nespojiv sa zanesenim poniranjem u prirodnu ljepotu. Taj se strah postepeno sve više pretvarao u odurnost prema pretežno kamenitom, krševitom okolišu, u prezir prema njegovoj neplodnosti (*steriles Felsenland*) i odupiranju obradi, te zdušnom prihvaćanju uvjerenja o njezinoj prokletosti (*die unglückseelinge Lage der unfruchtbaren Gegenden*): za Frasa jezera su se smjestila u *'fast unzugängliche, schauerliche Felsenkesseln'* (skoro nepristupačno, grozno, kamenito korito), dok austrijska uprava često čitavo područje lakonski naziva »strašnom, kamenom pustinjom« (*entsetzlicher Steinwüste*).[30]

Drugo pitanje upućeno Encikolediji Jugoslavije bilo bi: što se točno podrazumijeva pod ljepotom Plitvica? U čemu je bit toga toposa? Dolaze li ljudi na Plitvice zbog jezera ili zbog njihovih brojnih vodopada, često raspoređenih u skupinama poput Prštavaca i Sastavaca i čiji veličanstveni vrhunac prestavlja Slap Plitvice, visoki vodenzid koji najbliže odgovara dramatičnom opisu buke, pokreta i drame, te pruža sliku čija bi svrha bila to što George Steiner kategorizira kao *'fuite de l'ennui'* (jedna vrsta bijega od dosade), što je jedna zapravo rousseauovska tema koja se posebno gajila u romantičnoj sklonosti devetnaestoga stoljeća prema vodopadima i koja se otjelovljuje u akvarelima Josepha Ecksnera, Franza Jaschkea, Petra Zečevića. Vodopadi su bili i meta ljetnih hodočašća građanske buržoazije u Mannovom Sanatorium Berghof, ili primjerenije našemu kontekstu, u obiteljskoj kronici Heimito von Doderera smještenoj na prijelaz stoljeća, *Die Wasserfälle von Slunj*[31]. Čini se da su vodopadi bili vrsta izletničke

---

[28] *Opća enciklopedija*, vol. 4, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, (1978), 651; *Hrvatski Leksikon*, vol. I, Zagreb, (1996).

[29] »Plitvička jezera« 516, Zagreb, 20 volumena, (1965). *Enciklopedija*, naravno, nije jedina, nego samo zrcali standardnu opasku koju možemo naći u Cvijića, *La peninsule balkanique* (1918), 333, u dnevniku Istvána Gentheona iz 1918. (»A videk nagyon szép«) pa čak i Jacques Cousteau (www.mzt.hr/wtc/plitvice.html).

[30] Franz Graf von Sartori, *Länder, Völker, Merkwürdigkeitn.*, »Die Karster oder Poiker in Krain«, Bd. I, 85-98; Joseph II, *Izviješće*, 258; Fras, *Merkwürdigkeiten oder historisch-statistisch-topographische Beschreibung der Karlstädter Militärgrenze.*, (1830); Forst-akademie Direktor Wessely, Das Karstgebiet Militär-Kroatiens., (1874), Predgovor; cf. vrlo rano transcendiranje ovakvog iščitavanja prirode u Byronovom opisu 'strašnih litica' Sintre, *Child Harold's Pilgrimage. A Romaunt* (1812).

[31] George Steiner, *In Bluebeard's castle: some notes towards the re-definition of culture*, London: Faber, (1974). Lijepa zbirka takvih akvarela postoji u Muzeju za

destinacije, po čemu Plitvice možemo staviti u istu grupu sa Slapovima Rastoke u Slunju, Slapovima Gacke, kojima se divio Hacquet, ili Krke kod Šibenika.

Možda je prava ljepota Plitvica ipak bila u miru i spokoju jezera – kao konvencionalnijeg *locusa amoenusa* – koji bude vrstu raspoloženja kakvo traži Rezzorijeva neurotična majka, u međuraću, u jezerima Koruških Alpa.[32] W.G. Sebald, pred kojim se kroz okno autobusa na trenutak ukazuju jezera Samaranger, dok autobus oprezno silazi niz prijevor Fernstein u Tirolskim Alpama, razmišlja kako »sva pojmljiva ljepota« ima neku bit, možda kao što je to u Plitvica njihova »tirkizna površina.« Dođemo li, međutim, u iskušenje da cijenjenje Plitvica pripišemo romantičnoj nostalgiji za stvarima iz djetinjstva, tu su riječi Therese von Artner u kojima odzvanja uzdignuće koje će ona iskusiti u »kraju bogatom svim vrstama lijepih vidika« (*Taj kraj obiluje cijelim nizom prekrasnih vidika.*).[33] Tu se moramo složiti sa širim žanrom koji izražava Englez Paton govoreći o gorštačkoj Hrvatskoj kao 'živopisnoj oku', što je uhvaćeno u maštovitoj formulaciji za planinska jezera, koja ima mnogo varijanti, ali je u biti zajednička svim istočnoeuropskim jezicima: *morskie oko*, *tengerszem*, *gorsko oko*.[34] Drugačijim nam tonom Schmidl 1835. godine sugerira kako su Plitvička jezera *merkwürdig* (danas se ta riječ pogrešno tumači kao čudo, iako bi je bilo točnije prevesti kao »vrijedno pažnje«), što miriše na mjerilo koje se krije iza sustava zvjezdica u vodičima Baedekera i Michelina, da nabrojimo samo najpoznatije. U jednome drugom, omiljenom među njemačkim piscima iz toga razdoblja, Jezera su zanimljiva zbog »divljeg, romantičnog smještaja« (*wild-romantiches Umgeben*), što je najvjerovatnije aluzija na ikonu romantizma, duboku šumu.[35]

---

umjetnost i obrt, Zagreb, a mogu se naći i na reprodukcijama u etnografijama i putopisima iz devetnaestoga stoljeća (vidi, na primjer, opis Slapova Krke u: Breton, izd., *Illyrien und Dalmatien, oder Sitten, Gebräuche und Trachten der Illyrier und Dalmatier, und ihrer Nachbarn.*, prev. J. Pannonius, Pest (1816), 98; Doderer, Roman No. 7*: Die Wasserfälle von Slunj*, München: Biederstein, (1963).

[32] Gregor con Rezzori, *Blumen im Schnee: Portraitstudien zu eine Autobiographie, die ich nie schreiben werde*, München: Bertelsmann, (1989).

[33] W. G. Sebald, *Vertigo* § »Il ritorno in Patria«, Harvill Press (1999), 176; cf. »their [of the lakes] clear water's extraordinary blue colour and majestic shimmer«, www.mzt/hr/wtc/plitvice.html.

[34] o pitoresknom žanru, posredno sam izveo iz: James Lancaster, *British perceptions of the Indian landscape*, 1750-1830, Florence: European University Institute, (1997).

[35] Vidi Fras, koji je marljivo razabire tipove okolne šume, *Topographie*.. (1835), § 9, a kojemu se na jezeru omililo 'durch eine romantische Tanneninsel..ausgezeichnet', *Merkwürdigkeiten*.. (1830), 8; Simon Schama, *Landscape and Memory*, New York: Random House (1995), koji tradiciju osjećajnosti na način njemačkog romantizma, posebno *Altdeutsche Wälder* braće Grimm, Frankfurt am Main: Körner, (1813) stavlja uz bok njihovih umjetničkih ekvivalenata poput *Der Chasseur im Walde* (1813) Caspara Davida Friedricha. Njemačku strast za šumu možemo prepoznati i u opsjednutosti General Domänen Inspektor Josepha Wesselya da čitavo Hrvatsko primorje pretvori u »eine überwiegend blühender Garten« i njegovo ponosno isticanje kako »die Deutschen sind die einzige Nation, welche nie mit der Waldverwüstung verfallen und deshalb auch die Erfinderin und Lehrerin der Forstwirtschaft für die übrige Welt geworden ist«, *Das*

Drugi su, zanimljivo, dolazili na Plitvice i komentirali ih, a da se skoro nisu ni osvrnuli na njihovu vodenu prirodu. Mjerilo takvoga pristupa može biti dnevnik pokupljen na tržnici Petöficsarno u Budimpešti, gdje neki Gentheon István potanko opisuje svoj posjet Plitvicama 1911. godine i s mnogo više žara se baca na opisivanje leptira (vrste *Labdonis*) koji se okupljaju oko izvora.[36]

Ovo su samo neka razmatranja o tome kako se može prilaziti povijesti otkrića Plitvičkih jezera kao procesu koji se odvijao posljednjih tristo godina, te što su, unutar toga, jezera mogla značiti različitim akterima svoga otkrivanja, u različitim vremenima, u različitim percepcijama jednog prirodnog okoliša smještenog u krhko i izolirano graničarsko društvo daleko od estetskih normi naših, uglavnom urbanih, društvenih, hobističkih interesa za očuvanjem i uživanjem u elementarnoj prirodi i divljini.

Prevela s engleskog jezika Katarina Hraste

FROM MILITARY FRONTIER TO NATIONAL PARK: THE DISCOVERY OF THE PLITVICE LAKES

Summary

The author investigates the relationship between man and lake between the era of *Military Frontier* (which after 300 years was dismantled between 1871-81) and the creation of a *National Park* (tentatively in 1928, and permanently in 1949). The Karlovac Generalate *(das österreichische Siberien)* was a region of the toughest terrain and a harsh climate. The area was subjected to deliberate economic deprivation. It was a closed world to anybody but the military and local residents. Civilians managed to enter the Military Frontier only with a special permission from the royal authorities. Once they entered, they reported poor roads, few decent inns, and a populace marked by 'ignorance, superstition, brutality, even barbarism'. Karl Baedeker mentioned Plitvice only in the ninth edition of his guide, in 1900, designating it as a wild area with a fairly lawless folk, mostly smugglers and robbers, where the Austrian police hardly had any authority. It was politically highly unstable area. As a result of all of these factors, Plitvice was for a long time unknown to the masses although mentioned by a number of travellers like Therese von Artner, A. Paton etc. Today,

---

Karstgebiet Militär-Kroatiens und seine Rettung dann die Karstfrage überhaupt, Agram (1876), Predgovor, 52. Mogao bi se istaknuti i snažni interes koji pokazuju arhitekti njemačkog romantizma poput Jacoba Grimma i Goethea za hrvatsku i srpsku književnost i jezik, te da se i recipročno i sa svoje strane »Ilirizam napajao mlijekom njemačkog romantizma«, Hermann Wendel, *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*, Frankfurt a. M.: Frankfurter Societäts-Dr., (1925).

[36] Dnevnik, pisan do u 1918., u posjedu je Daniela Barića, kojemu se ujedno zahvaljujem za njegove ispravke teksta.

Plitvička Lakes are a Croatian national park visited by masses of tourists. The prevalent discourse is no longer one of discovery, but one of protection and from 1992 the site was placed on the UNESCO »List of world heritage in danger«.

On the one hand the author documents how a history of discovery of the Plitvice lakes can be viewed like a history of tourism, which would recognise, along the way, the great efforts undertaken from 1871 by the Austrians, and much less by the Magyar, to develop the decommissioned Military Frontier in infrastructural, social and economic sphere (first systematic exploitation of forestry reserves and water management, communications, justice and schooling). These factors were not addressed to tourism, but in the long run enabled it. On the other hand, such a history would not bring into play the subjective element - how did man become interested in discovering nature - and could not seriously investigate the period of the Military Frontier.

Therefore, the author proposed a generalised model for the discovery of the natural world, and Plitvice specifically, consisting of several phases. As a first phase he introduced the fear of natural environment, documenting it by a number of examples derived from poems and myths. A second phase was that of objective viewing and of mapping the area. He also documented it by numerous source examples, from simple scaled representations of land features and places and descriptions of the area to bathymetrical and geological (dating from the end of the 17th century cartographers like general Luigi Fernando Marsigli, Johann Christian Müller, Pavao Ritter Vitezović and many others). Presenting and following various such representations the author concluded that the toponym Plitvice was applied gradually and relatively late along with the »discovery« of each separate lake and that the process of objective discovery is not completed even today requiring further systematic scientific research. The third phase was that of moving from the objective to subjective discovery - from the emotional engagement of travellers, artists and writers in the Romantic tradition, to the ethic of tourist consumption today. If Plitvice are national park due to its »remarkable beauty« (citation from Enciklopedija Jugoslavija), can one be sure that this holds true for everybody, at all times, that this judgement is so universal as to be included in an encyclopaedia? Why and when this turn from fear to beauty happened? Is this beauty in lakes or waterfalls? Author poses numerous such questions attempting to contextualize them in a wider time span and discovering what the lakes - situated in a fragile and isolated Border sociaty and far from aesthetic norms of our predominantly urban, leisured society - might have meant to different ages of discovery in different times.

III. KORISTEĆI PRIRODU

Snježana Buzov
University of Chicago, SAD

VLAŠKA SELA, PAŠNJACI I ČIFLUCI: KRAJOLIK OSMANLIJSKOG PRIGRANIČJA U ŠESNAESTOM I SEDAMNAESTOM STOLJEĆU

UDK: 94(497.5 Trogir, Šibenik) »15«
Izvorni znanstveni rad

Ovaj rad predstavlja pokušaj opisa pograničnog krajolika na osnovu osmanlijskih izvora iz šesnaestoga i sedamnaestoga stoljeća. Autorica identificira elemente kontinuiteta i promjene krajolika u slučaju jednog spora između Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva oko zemlje u zaleđu Šibenika i Trogira. Iako je ovo područje tradicionalno, još od srednjeg vijeka, bilo naseljeno većim brojem stočarskih grupa poznatih pod imenom Vlasi (Morlaci), razdoblje osmanlijske vlasti donosi gotovo potpunu pastoralizaciju. Osmanlijski dokumenti daju prilično detaljan opis gospodarstva, pučanstva i prirodnih resursa. Međutim, autorica upozorava da su ispod slojevitosti i raznobojnosti te slike, neki elementi krajolika ostali nevidljivi zbog prioriteta, osmanlijskog poreznog sustava i političkih prioriteta granice.

Ovaj rad je usredotočen na opis razdoblja prije zvaničnog ustanovljenja *Triplex Confiniuma* kao političkog termina i političke realnosti, tj. na razdoblje od osmanlijskog osvajanja do 1699. Cilj je razmotriti kako je prisustvo nove imperijalne sile u ovome području promijenilo i preoblikovalo krajolik pograničnih krajeva. Kao i u svakom traganju za elementima i čimbenicima promjene, i ovdje je potrebno razmatrati i utvrditi elemente promjene u odnosu na elemente kontinuiteta. Budući da ova studija, kao i ostale studije u ovom zborniku, zapravo tek otvara područje usporedne ekološke povijesti trograničja, za pristup ovoj temi odlučili smo se za studiju jednoga slučaja koji uključuje i predosmanlijske i osmalijske vlasničke odnose u pograničnom teritoriju: slučaj spora nad zemljištem u zaleđu Trogira i Šibenika. Argumentacija, koja je izložena u osmanlijskim dokumentima o ovome sporu, bit će nadalje istražena kroz usporedbu s raspoloživim podacima iz osmanlijskih *tehrîr deftera* (poreznih knjiga) za područje koje se razmatra, kao i za pogranično područje općenito.

Nakon osmanlijskog osvajanja dalmatinsko zaleđe i dijelovi Like koji su potpali pod osmanlijsku vlast prvobitno su u osmalijskim dokumentima nazivani *Vilâyet-i Hırvat*. Ovaj »hrvatski vilajet«, međutim, nije bio zasebna provincija u administrativnom smislu. Izraz se upotrebljavao kao ime regije kako bi se zasebno označile novoosvojene hrvatske zemlje. U administrativnom

pogledu ova je regija bila dijelom Bosanskog sandžaka. Sredinom šesnaestoga stoljeća od novoosvojenih je zemalja formiran sandžak Klis, a 1750-ih, nakon manjih teritorijalnih proširenja u Dalmaciji i Lici, napravljena je nova reorganizacija tako da je teritorij u pograničnom području podijeljen na dva sandžaka: Klis i Krka (Lika).

Praksa usvajanja postojećih imena administrativnih ili političkih jedinica neposredno nakon osvojenja već je viđena prilikom ranijih osmanlijskih osvajanja na Balkanu. Tako je, npr. ranije srpsko kraljevstvo nakon osvajanja podijeljeno na dvije regije/vilajeta: Vlk (zemlja Vuka Brankovića) i Laz (Lazarova zemlja), a u slučaju Bosanskog kraljevstva također je za kratko vrijeme sačuvano pamćenje na zemlje koje su pripadale kralju (vilâyet-I kral) i one koje su pripadale značajnim plemićkim obiteljima, Pavlovićima i Kovačevićima. Ova je praksa, međutim, redovito imala privremeni karakter. Tako je i uporaba naziva *Vilâyet-I Hırvat* postupno nestajala iz dokumenata kao ime za dijelove Hrvatske koji su ušli u sastav Osmanlijskog Carstva. Ime je ipak ostalo u uporabi kao naziv za hrvatske zemlje s druge strane granice.[1]

Teško je ustanoviti po kojim su točno načelima određivane granice novih sandžaka Klis i Krka (Lika). Iako je neuputno izvoditi načela iz već oblikovane slike i ustaljene prakse, teško je ne primijetiti da su granice ovih dviju provincija uokvirivale prirodne granice kraškog dinarskog područja, jedne geografske i ekološke cjeline koja se sastoji od planinskoga lanca ispresijecanoga kraškim rijekama i njihovim uskim dolinama. Slično hercegovačkom sandžaku jugoistočno, ovo je jedna zona stočarskoga života, tradicionalni dom seminomadskih skupina poznatih kao Vlasi (Morlaci). Srednjovjekovni arhivi primorskih gradova bilježe stalnu zebnju od širenja pastoralnih grupa u gradske teritorije i preuzimanja vitalnih resursa, osobito vodenih. Jedan takav slučaj borbe primorskog grada s Vlasima jest slučaj Trogira i Vlaha koji su živjeli ili se privremeno useljavali u njegovo zaleđe. Slučaj se može pratiti kroz dokumente iz srednjega vijeka, kao i razdoblja mletačkoga, hrvatskoga, bosanskoga i osmanlijskoga suvereniteta nad trogirskim zaleđem.[2] Nakon svake promjene u konstelaciji političkih snaga u zaleđu, jedna od glavnih briga trogirskih prvaka bila je osigurati podršku viših vlasti protiv vlaških upada na trogirski teritorij.

Nekoliko osmanlijskih dokumenata u vezi s ovim problemom oslikava uporan trud trogirskih građana da ponovo zadobiju djelotvornu kontrolu nad svojim zemljama u zaleđu Trogira kroz diplomatske kanale, predočavajući svoj slučaj sultanu bilo putem centralnih vlasti u Veneciji bilo putem *baila* u

---

[1] Kao primjer možemo navesti jednu naredbu, koju je Sulejman Zakonodavac izdao 7. svibnja 1566, a koja sadrži uputstva osmanlijskim jedinicima o načinu na koji bi trebalo izvršiti pripreme za rat i napasti *vilâyet-I Hırvat (Mühimme Defteri,* No. 5, *Tıpkıbasım,* Ankara, 1994, 562).

[2] U vezi sa sporom Trogirana i Vlaha u srednjem vijeku vidi: Nada Klaić, *Trogir u srednjem vijeku,* rom 2, sv.1, Trogir:1085, 310-312, 353-354.

Istanbulu. Prvi dokument, datiran 1531, nedugo nakon osmanlijskoga osvajanja Dalmacije, sadrži izvještaj predan od strane skradinskog kadije Porti u vezi sa statusom nekih 70-80 sela, selišta, pašnjaka, ljetnih pašnjaka i sezonskih naselja u zaleđu Šibenika i Trogira. Kadija poriče osnovanost ranije žalbe uručene Porti u Istanbul od strane mletačkih emisara kojom se polagalo pravo na ove teritorije u korist trogirskih građana. Razlog mletačkoj peticiji bilo je navodno narušavanje mirovnoga ugovora između dvije države od strane vlaških grupa koje su ušle u mletačke zemlje, zapalile i uništile maslinike, vrtove i imanja te odvele stanovništvo u roblje. U mletačkoj žalbi spominju se samo tri sela u trogirskom zaleđu: Trolokve, Radošić i Suhi Dol. Nakon mletačke žalbe sultan je naredio istragu i, u slučaju da se navodi žalbe pokažu točnim, iseljavanje Vlaha dalje od granice. Skradinski kadija je opovrgavao pravo trogirskih građana na navedene zemlje, najprije na osnovi ništavnosti dokumenata koje su ovi posjedovali u potvrdu posjedovanja jer su ovi bili izdani od strane *nevjerničkih vlasti (kâfirî hatlar)*, a zatim tvrdnjom da su ove zemlje zauzete *mačem*.[3] Prema kadijinom izvještaju, ove su zemlje nakon dužeg perioda u kojem su bile prazne i napuštene, naseljene *rajom* (podanicima koji plaćaju poreze). Dalje kadija objašnjava kako su u navedenim zemljama kraće vrijeme porezi plaćani paušalno, a zatim su sultanski povjerenici poslani da razrežu poreze i zemlja je podijeljena u timare. Kadija završava svoj izvještaj zahtijevajući novu naredbu od sultana.[4]

U cilju razrješenja ovog problema, sultan je izdao naredbu da se vlaške grupe isele s ovog teritorija na »odgovarajuće mjesto u Bogom zaštićenom dominiumu.«[5] Jedno drugo pismo, kojim se sultan raspituje za slučaj i izdaje naredbu za (još jednu) istragu, upućeno kliškom sandžakbegu Ferhad Begu (Sokoloviću), izvješćuje nas da su se Vlasi odbili iseliti.[6] Pored dvostrukoga prava vlasništva, izgleda da je osnovno pitanje bilo prisustvo vlaških skupina na spornome teritoriju. Sljedeći dokument, koji nam je pristupačan o ovom pitanju, jest dokument o razgraničenju između Bosanskog pašaluka i Mletačke Dalmacije iz 1671. godine.[7] Više od stotinu godina nakon sultanove preporuke

---

[3] Na osmanskom turskom *seyf ile*. Ova informacija, o načinu na koji su ove zemlje bile zauzete, trebala je biti od odlučujuće važnosti jer prema osmanskom, odnosno islamskom pravu potpuno ukida mogućnost da raniji vlasnici zadrže prava posjedovanja, odnosno ubiranja poreza. U slučaju da je zemlja ušla u osmanski posjed putem predaje ili mirovnog ugovora, takva bi mogućnost postojala.

[4] Ovaj je dokument objavio turski povjesničar M. Tayyib Gökbilgin »Venedik Devlet Arşivinde Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle Ilgili Di ğer Belgeler,« *Belgeler*, 5-8, no. 9-12, 19-20.

[5] U orig. »Memâlik-I Mahrûsa'da münâsib bir mahalle« (BaGökbilgin, *Venedik Devlet* ..., 180-181.

[6] Gökbilgin, »Venedik Arşivindeki Vesikalar Külliyatinda Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri«, *Belgeler* 1, Pt. 1-2, 180-181.

[7] *Instrumento di confinazione della pace di Candia*. Historijski arhiv u Zadru, DM, filza IX, posizione I.

da se Vlasi pomjere iz zaleđa Trogira i Šibenika, pojavio se isti spor oko prava vlasništva, odnosno prava ubiranja poreza. Ovim dokumentom, koji bilježi sporazum oko razgraničenja između osmanlijske i mletačke strane, spor je razriješen na sljedeći način:

»...et oltre questo appreso questi segni, e di quello Confine Traù Fortezza di Venetiani, e senza alcun dubbio è nel Confin di Mussulmani, come le Ville di Sussidol, Triloque, Pristouizze, Bilisino, Lopstoino Mislo, Tapsendol, Mauratice, Letice, Gurace, Cosmaz, Gobich, Labin, Opor e Pargandel. Da queste sedici Ville li Venetiani per auanti pigliauano le Decime, et cosi il Commissario della Republica di Venetia presentò comandamenti a questo proposito, per il quale essendo molte contese, hanno deliberato d'accordo in questo modo: Che le sudette sedici Ville senza alcun dubio essendo comprese nel confin di Musulmani, quando sarrano popolate dalli suditi dell'inuitissimo Imperatore debbano prima in conformità di registri Reggij pagar il Cavazzo,[8] et secondo li Canoni il terratico, et le pene di loro delitti, et le alter cosi incerte a quelli che per ragione regia saranno Tefterdari del'Erario di Bosna; ma per far apparire l'osseruanza, et il rispetto che si porta alla buona pace et eccelsa Capitulatione, il suditi che saranno nelle sudette Ville di quello ricauaranno dalle racolte delle medesime debbano pagare a quelli che saranno da parte di Venetiani le Decime altro simile alle Decime, accordi e altro che si è praticato secondo l'antico costume: quelle Decime le possino scoder, purchè non siano cose di struscio o tirrania alli poueri suditi, ma con questo patto per non esserli fatto torto, che si debba hauer dal Tefterdar di Bosna o un bolletin sigillato ouero un suo bono per scuoderli, ma che li Tefterdari non debanno sotto pretesto di aspri per il Teschiere[9] dimandar cosa alcuna.«

Tako su, nakon više od stoljeća sporenja i osporavanja od strane lokalnih osmanlijskih vlasti, trogirskim plemićima priznata prava nad selima u zaleđu Trogira. Osmanlijski interesi su zaštićeni tako što je ubiranje poreza moralo biti ili organizirano ili pak kontrolirano od strane državnog rizničara u Bosni. Svrha ovoga uvjetovanja je bila da se spriječi trogirske plemiće u bezuvjetnom korištenju prava, kao i da se osigura senioritet lokalnih osmanlijskih, tj. bosanskih vlasti u ovoj stvari.

Pored izuzetne i specifične prirode ovoga slučaja koja se sastojala u dvostrukom gospodstvu, slučaj je paradigmatičan i u nekoliko drugih aspekata: prvo, u načinu na koji su središnje vlasti tretirale ovaj slučaj, zatim u načinu na koji su lokalne vlasti reagirale, a zatim također i u načinu na koji je Vlaško prisustvo u pograničnom području utjecalo na formiranje politike na objema stranama. Iznad svega, ovaj slučaj odražava način i srazmjere u kojima su političke promjene pograničnih uvjeta utjecale na ekologiju pograničnog područja.

---

[8] Tj. Harač.

[9] Aspri per teschiere=aspre (novac, tj. Pristojba) za izdavanje dokumenta (teskere).

Ton i sadržaj sultanskih naredbi i pisama kojim se zahtijevalo izviješće o ovom i inim pograničnim pitanjima koja su predstavljana u Istambulu bilo kao pritužbe i izvješća lokalnih osmanslijskih vlasti i podanika, ili kao pritužbe mletačkih predstavnika u Istambulu, odražavao je birokratsku rutinu i promatračku distanciranost. To pokazuje da ovo područje, za razliku područja sjeverno i sjeverozapadno od ove pogranične zone, nije imalo primarni značaj u osmanlijskoj europskoj politici.

Sredinom šesnaestog stoljeća osmanlijsko osvajanje hrvatskih zemalja (vilâyet-i Hırvat) svelo je mletačke posjede u Istočnom Jadranu na uski priobalni pojas. Za vrijeme sljedećeg stoljeća i pol, tj. do 1699. godine, uz izuzetak ponovnog mletačkog osvajanja Klisa, održavan je *status quo* usprkos stalnim četovanjima u vrijeme mira i privremenim promjenama granice i mletačkim napredovanjima u vrijeme rata, osobito kandijskog (1645-1669). Ovo područje nikada nije bilo pozornicom velikih osmanlijskih pohoda. Ratne operacije su uglavnom planirane i izvršavane od strane lokalnih osmanlijskih komandanata, uglavnom bosanskih i kliških sandžakbegova, te bosanskih paša. U vrijeme mira upadi su izvršavani od strane lokalnih naoružanih grupa tipa milicije koje jedva da su bile pod kontrolom bilo lokalnih, bilo središnjih vlasti.

Čak i u vrijeme rata ovo nije bilo područje velikih vojnih operacija. Za vrijeme 25 godina dugog kandijskog rata najveće vojne snage angažirane u sukubima na granici u Dalmaciji bile su one mobilizirane na nivou Bosanskog Pašaluka. Slučaj mletačkog vraćanja u posjed tvrđave Klis i više od tuceta drugih tvrđava i gradova 1648. godine ilustrira odsustvo interesa osmanlijskih središnjih vlasti za pograničnu zonu u Europi. Prema osmanlijskom dvorskom analistu Naima Mustafi, veliki vezir Hezar Pare Ahmed Paša koji je primio iscrpan izvještaj iz Dalmacije, prikazao je ovaj slučaj sultanu kao gubitak jedne crkve (na osm. *Kilise)* i dviju palanki (na osm. utvrđeno, ograđeno manje naselje).[10]

Očevidno je da je osmanlijsko osvajanje sredinom šesnaestog stoljeca na ovom području doseglo maksimum. Svako daljnje napredovanje zahtijevalo bi stalno angažiranje pomorskih snaga koje bi morale ostati u Jadranu. Održavanje stalne mornarice s jedinom svrhom održavanja u posjedu dalmatinskih primorskih gradova od koji se nisu mogli crpiti nikakvi značajni prihodi nije bilo osmanlijski strategijski interes. Za Mlečane, međutim, ovo nije predstavljalo dodatni trošak; njihove pomorske snage u Jadranu bile su jezgro i osnova njihove vojne sile. Dok su njihovi istočnojadranski posjedi donosili prihode koji su često bili manji od rashoda, strategijski značaj ovih posjeda bio je nezamjenjiv. Za mletačku trgovačku državu kontrola nad Jadranom bila je *conditio sine qua non.*

Jedan broj dokumenata u registru *Mühimme Defterleri* na osmanlijskoj strani, kao i osmanlijska korespondencija u *Archivio di Stato* u Veneciji koja se

[10] Naîmâ Mustafa, *Târîh-I Naîmâ,*, vol. 4, Istanbul: Matba'a-I 'Âmire, 1293 H./ 1876 posl.Kr., 278-279.

odnosi na napore obiju strana da razriješe manje teritorijalne sporove i ispade u pograničnom području, odražava spremnost središnjih osmanlijskih vlasti da daju prednost pravnim i diplomatskim sredstvima pred vojnim angažmanom. Kako izgleda, pogranična pitanja nikada nisu narasla do te razine da izazovu velike sukobe između dviju sila. Ratovi između Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva u periodu koji se ovdje razmatra bili su uvijek izazivani sukobima interesa i ekscesima u Mediteranu..

Situacija je bila nešto drukčija u pokrajini (sandžaku) Krka (Lika) koji se javlja u registrima središnjih vlasti u Istanbulu češće nego Klis. Dokumenti, koji se odnose na sandžak Krka, nešto su drukčijeg sadržaja. Umjesto bavljenja pitanjima granične linije i razrješavanja unutrašnjih problema pograničnoga miljea, dokumenti upućeni vlastima u sandžaku Krka (Lika) češće se tiču ratnih operacija u Ugarskoj.

Međutim, i pored činjenice da su vojne aktivnosti osmanlijskih središnjih vlasti u šesnaestom stoljeću bile češće usmjerene na Ugarsku nego na Veneciju, pogranične zemlje u Dalmaciji zadržale su karakter krajine. Samopouzdanje, koje su pogranični begovi stekli kroz njihovu prethodnu ekspanziju u hrvatski vilajet u 1520-tim godinama, održavano je kroz manja teritorijalna proširenja kroz cijelo šesnaesto stoljeće i, iznad svega, kroz njihovu ulogu čuvara osmanlijske granice (*serhadd*). Autonomnost pogranične vojničke klase nije oslabljena odsustvom interesa osmanlijske središnje vlasti za daljnjim širenjem na ovome području. Stoga su oni, kao u slučaju teritorija u zaleđu Trogira, branili svoje interese i interese lokalnog stanovništva ističući pravnu zasnovanost njihove pozicije kao osvajača i kolonizatora prazne zemlje, te prikazujući pogranično područje kao krajolik daleko raznobojniji i razvijeniji, nego onaj koji su prikazivali njihovi konkurenti na mletačkoj strani.

Ovdje je potrebno razmotriti notorni argument »prazne zemlje« korišten od mnogih osvajača . U slučaju koji ovdje razmatramo već smo naznačili da je problem vlaških »uljeza« na trogirskom području stoljećima star. Srednjovjekovni dokumenti, koji bilježe ovaj problem, uglavnom bilježe žalbe na vlaške grupe koje neovlašteno koriste vodene resurse za napajanje svoje stoke u sušnim periodima. Ovi vodeni resursi pravno su bili u posjedu građana Trogira. Iako se mjesta odakle su ovi Vlasi ne spominju u dokumentima, može se pretpostaviti da to nisu bila jako udaljena područja. Problem je nastajao, prije svega, stoga što su Vlasi dolazili sa »stranog teritorija«, ili iz Ugarske ili kasnije iz Bosne. Sa osmanlijskim prodorom teritoriji, na kojima su se nalazila vlaška naselja i širi teritoriji, čije su resurse stalno ili povremeno koristili kako bi održavali svoju stočarsku ekonomiju, bili su ujedinjeni. Stoga, iako jedan od osmanlijskih dokumenata kojega smo istražili, izrijekom navodi da su se Vlasi *smjestili*, tj. naselili u spornim zemljama oko 1541.godine,[11] to ipak ne znači nužno da su ovo bili »novi« Vlasi koji su došli

[11] U ovom se dokumentu kaže da su se Vlasi smjestili (mütemekkin) na području Radošića, Trolokve i Suhog Dola 18 godina prije datuma izdavanja ovog dokumenta (966 H./1559 n.e.), s dozvolom stanovnika tvrđave Trogir (mezkûr qal'a halqının icâzetile) (Vidi: Gökbilgin, M. Tayyip, »Venedik Arşivlerindeki...«, *Belgeler* 1, pt. 1-2, 180).

iz udaljenih područja. Treba imati na umu mogućnost da su se ove vlaške grupe doselile u zaleđe Trogira iz bliskih područja, ili čak da su sišle s planinskih sela u nizinska. Praktični motiv iza ovog bilježenja njihovog smještanja, odnosno naseljavanja, bio je da se naglasi činjenica naseljavanja. U osmanlijskom pravnom jeziku ovo je imalo značiti da, budući da su ovi Vlasi živjeli u spomenutim selima duže od deset godina te se nisu mogli smatrati privremenim stanovnicima, zemljoposjednici im nisu mogli, prema svom nahođenju, narediti da se isele u svoja prethodna, stalna prebivališta.

Vlaške migracije unutar pograničnoga područja uključivale su teritorije znatno manje, nego što se to obično podrazumijeva u historiografiji. Neke bilješke u osmanlijskim defterima kao nahije podrijetla novih doseljenika označuju nahije u Hercegovini, a ponekad i u Bosni. Međutim, ovakve bilješke su nedovoljno česte za donošenje općih zaključaka. Pored demografskih i političkih aspekata, veliki imigracijski val vlaškog stanovništva u neposredno dalmatinsko zaleđe treba također istražiti i u kontekstu transhumance, koja je definirana kao »imperijalna sezonalnost«.[12]

Drugim riječima, postojala je jedna sprega između političkih potreba i strategija Osmanlijskog Carstva i ekonomskih mogućnosti koje je osmanlijsko osvajanje otvorilo za stanovništvo time što su uklonjene granice. Vlaške migracije, barem u ovome slučaju, nisu služile samo osmanlijskoj kolonizacijskoj politici, nego su također otvorile mogućnost za Vlahe da prakticiraju polunomadsko stočarstvo na većim područjima, uključujući veće ekosisteme.

Razlika u načinu na koji su mletačke vlasti vidjele i tretirale ovaj teritorij i ulogu polunomadske stočarske populacije u njoj, zrcali se u načinu na koji su oni obrazlagali svoja prava nad zaleđem Trogira i Šibenika. Dok su Mlečani polagali pravo na samo tri sela: Radošić, Trolokve i Suhi Dol, osmanlijska strana je naprije opisala teritoriju koja se sastoji od 70-80 sela, zaselaka, pašnjaka, ljetnih pašnjaka i sezonskih naselja, a kasnije u dokumentu o razgraničenju kao 16 sela. Za našu analizu osobito je znakovit prvi opis. Prije nego pristupimo analizi toga opisa, potrebno je, međutim, obratiti pažnju na mletački zahtjev.

Činjenica da su Mlečani potraživali prava na samo tri sela mogla je, i zasigurno jest, predstavljati diplomatsku strategiju Mlečana kojom se htjelo umanjiti problem pred središnjim vlastima u Istambulu. Pored diplomatske retorike, mletački zahtjev također odražava naslijeđeno odsustvo sluha i kod Mlečana i kod trogirskih vlasti za realnosti pastoralne ekonomije koja očevidno nije zauzimala mjesto u njihovom poreznom sustavu kao ekonomija koja donosi značajan porezni prihod. Ona je viđena jedino kao prijetnja poljoprivrednoj ekonomiji i, prema tome, ubiranju prihoda. Mletački zahtjev precizno definira način na koji je krajolik zaleđa bio viđen u prethodnom periodu.

---

[12] John Nandris,»Ethnoarcheology and Latinity in the mountains of the southern Velebit«, U: J.C. Chapman, J. Bintliff, V. Gaffney i B. Slapšak ed. *Recent Developments in Yugoslav Archeology, BAR International Series* 431, 1988, 136.

Lokalne osmanlijske vlasti nisu nikada ozbiljno osporavale poreze koje su zemljoposjednici iz Trogira htjeli prikupljati s druge strane granice. Oni su čak i izvijestili da su se Vlasi naselili u tom području uz suglasnost zemljoposjednika iz Trogira.[13] Međutim, porezi, na koje su ovi zemljoposjednici polagali pravo, nisu bili one vrste poreza koji su Vlasi plaćali. U dokumentu o razgraničenju iz 1671. godine ti se porezi definiraju kao *Decime o altro simile alle Decime,* što bi bio talijanski prijevod za osmanlijske *'uşr* poreze (desetina) koji su bili plaćani bilo u novcu ili u naturi od poljoprivredne proizvodnje. U osmanlijskom poreznom sustavu stočarsko stanovništvo plaćalo je drukčije poreze, a Vlasi, kao stočarsko stanovništvo, s posebnim statusom oporezivano je u skladu s posebnim zakonima poznatim kao *Kânûn-I Iflakiyye* ili 'Âdet-I Iflakiyye (Vlaški zakon ili Vlaški običaj). Oni su plaćali filurije (vrijednost jednog zlatnika) po obitelji godišnje, a njihova stočarska proizvodnja je oporezovana u skladu sa zakonom na snazi u provinciji (sandžaku). To ne znači da Vlasi nikada nisu plaćali poljoprivredne poreze. Međutim, oni su ih bili obvezni plaćati samo ukoliko su obrađivali zemlju osim one koja je smatrana dijelom njihovog boravišta, tj. izvan njihovih baština. Njima su mogli biti razrezani poljoprivredni porezi u slučaju da su oni obrađivali zemlju koja je definirana kao poljoprivredna i uključena u timare (vojnička lena). Odatle još jedan razlog za inzistiranje na činjenici datuma njihovoga naseljavanja u spornim selima.

Za razliku od Mlečana, Osmanlije su razvile kompleksan sustav oporezivanja stočarske proizvodnje koji je nastao usvajanjem serije predosmanlijskih pravnih praksi i u Anadoliji u Rumeliji. Ako je određeno zemljište bilo jednom namijenjeno za stočarsku proizvodnju, tj. ako su priznata boravišna i prava uživanja stočarskom stanovništvu, onda se takva namjena nije mogla izmijeniti bez znanja i pristanka središnjih vlasti. Čak i ako su nomadski i seminomadski rezidencijalni modus i tranhumanca[14] pastoralnih grupa ostavljali velike teritorije izvan upotrebe u dužim vremenskim razdobljima, te su teritorije imale ostati u pastoralnoj namjeni, a državne su vlasti bile obvezne spriječiti slučaje uzurpacije zemlje, određene za pastoralnu proizvodnju. Na primjer, jedan takav slučaj uzurpacije ljetnih pašnjaka plemenske konfederacije Ulus u pokrajini Diyarbakir bio je izložen sultanu 972 H./1564 n.e. Uzurpatori su već bili pribavili službene dokumente, vjerojatno od lokalnih vlasti, kojima su te zemlje dodijeljene kao

[13] Vidi bilješku 11.

[14] U opisu pastoralnih grupa koristim samo dva termina: nomadske i seminomadske, a kao temeljni kriterij uzimam rezidencijalni modus, tj. način stanovanja. Tako npr. Vlaško stanovništvo, kao stanovništvo koje sezonski mijenja boravište, ali ipak ima jednu rezidenciju koja se smatra stalnom, a drugu privremenu, definiram kao seminomadsko. Po istom kriteriju ono stanovništvo, koje nema stalnu rezidenciju ili ima dvije privremene rezidencije, definiram kao nomadsko. Termin *transhumanca* i *transhumantni* može biti od koristi pri opisivanju sezonalnosti koja je uvjetovana ekološkim i ekonomskim čimbenicima i u tome je primjenjiv i na nomade i na seminomade. Kriterij, prema kojemu se neka grupa može nazvati transhumantnom, nije način stanovanja, nego način proizvodnje.

vojna lena. Sultan je te dokumente proglasio ništavnim i naredio utvrđivanje točnih granica ljetnjih pašnjaka Ulusa kako bi se spriječile buduće uzurpacije.[15]

Teritorije u osmanlijskom, pograničnom području, u sandžaku Klis i Krka koje su bile namijenjene i utvrđene kao stočarske, nisu bile plemenske. To su bile zemljišne čestice unutar teritorija koji nije bio kompaktno pastoralan. U načinu na koji skradinski kadija nabraja posebne jedinice pašnjaka (otlak), ljetnih pašnjaka (yaylak) i sezonskih naselja (qurŭ') oslikavaju se uvjeti različiti od onih u plemenskim teritorijima u Anadoliji. Očigledno je da ovi pašnjaci, ljetnji pašnjaci i sezonska naselja nisu, zajedno sa selima kao mjestima stalnog boravka, nužno formirali ekološke i jedinice stočarske proizvodnje korištene od stanovnika tih istih sela. Kao što *tahrîr defteri* (porezne knjige) za sandžak Klis i Krka pokazuju, ovo su, ustvari, bile posebne zemljišne jedinice koje su također, a vrlo često i prvenstveno, bile otvorene za uporabu drugim stočarskim grupama koje su dolazile s drugih područja ili, kako to bilježe defteri, za one koji su »dolazili izvani« (hâricden gelenler). Ovi pašnjaci i sezonska naselja bili su »javni« i donosili su prihod koji je plaćan u obliku manjih pristojbi na privremeni boravak (mahsûl-i haymâne)[16] i poreza na ispašu (resm-i otlak). Zanimljivo je da je najveći iznos pristojbi na privremeni boravak (2000 akči) i jedini koji je plaćen odvojeno od ostalih manjih pristojbi zabilježen upravo u širem području Trogirskog zaleđa, tj. u nahiji Petrova Gora (Zagora).[17]

Osmanlijska država je primjenjivala dva načina oporezivanja stočarske proizvodnje: oporezivanje pašnjaka i oporezivanje stoke (ovaca). Oporezivanje ovaca (adet-I agnâm) je bio teži način. Obveze stočara koji su plaćali ovaj porez sastojale su se u plaćanju jedne akče na svake dvije ovce. U sandžacima Klis i Krka stočarska proizvodnja je oporezivana, kao što je to ranije kazano, putem poreza na ispašu. Prema osmanlijskim zakonima stočari su ovaj porez plaćali ili u novcu ili u naturi, tako što su davali jednu ovcu ili protuvrijednost u novcu od svakoga stada. Osmanlijski zakoni definiraju jedno stado kao jedinicu koja broji 300 ovaca.

Područje Dinarskog gorja obiluje velikim pašnjacima, osobito na visoravnima. Prema opisu osmanlijskog putopisca Evlije Celebije, kupreški plato je bio usporediv jedino s najčuvenijim pašnjacima Anadolije. On bilježi sljedeće:

---

[15] *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565):Tıpkıbasım*, Vol. 1, Ankara, 1995, no. 445-446.

[16] Ni u raspoloživoj literaturi, kao ni u izvorima pravne provenijencije, nisam mogla naći nikakvih objašnjenja o ovoj pristojbi. Bilješke o ovoj pristojbi su vrlo česte i stalne u većini nahija sandžaka Klis i Krka u tahrir defterima za 16. stoljeće. One se navedene zajedno s nekoliko manjih poreza i pristojbi i ukupni iznosi nikad nisu predstavljali veliku sumu novca, obično nisu prelazili stotinu akči za cijela sela.

[17] Opširni defter za sandžak Klis, Başbakanlik Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), No. 622, folio 647b.

»Ovaj plato (yayla) podsjeća na platoe Bingöla, Süphana u regiji Van i planine Keſiſ kod Burse.«[18] Nakon nabrajanja kvaliteta vode i vrsta cvijeća i trava koje rastu na platou, on zaključuje svoj opis zanimljivom parabolom o kvalitetu ispaše gdje kaže: »ako bi se mršava i neuhranjena stoka poslala ovamo, postala bi ogromna poput *Dâbbetülarza* (čudesno stvorenje čije se pojavljenje očekuje u posljednjim danima svijeta)«. Osmanlijski *tahrîr defteri* bilježe nekoliko velikih ljetnih pašnjaka u nahiji Kupres. Najveći među njima, u ataru sela Ravne, donosio je godišnji prihod državi u iznosu od 1900 akči. To znači da je prosječan broj ovaca, koje su tu napasane ljeti, iznosio 37500.[19] Među stotinama javnih pašnjaka i ljetnih pašnjaka u sandžcima Klis i Krka, dva se izdvajaju po svojoj veličini: ljetni pašnjak na Svilaji, u ataru selu Maljkovo u nahiji Cetina i Sinj (1000 akči, oko 20000 ovaca) i ljetni pašnjak Podgorje na planini Velebit, u nahiji Obrovac (3583 akče, oko 72000 ovaca). Veličina ovih pašnjaka ukazuje da oni nisu služili potrebama stočara iz najbliže okolice, nego su, vrlo vjerojatno, privlačili i one iz udaljenih krajeva, možda čak iz drugih sandžaka ili pak stočara s druge strane granice.

Ipak, veći dio onih, koji su koristili ove pašnjake, bili su Vlasi iz sandžaka Klis i Krka, jer su većinu pučanstva ovih sandžaka činili Vlasi kojima je zasigurno trebalo više pašnjaka, nego što ih je bilo u njihovim selima.

Vlaška sela su bila glavni i dominirajući tip naselja u pograničnom području. Urbana naselja su bila rijetka i mala, a sela s poljoprivrednom ekonomijom još i rjeđa. Zaleđe Dalmacije i Lika su bili tradicionalno okrenuti stočarskoj ekonomiji, a Vlasi ili Morlaci su bili tradicionalno pučanstvo. U razdoblju osmanlijske vlasti stočarska je ekonomija, međutim, postala dominantna, a vlaško je pučanstvo postalo ključno pučanstvo.

Osmanlijski porezni sustav imao je na raspolaganju sredstva kojima je mogao osigurati stalan priljev prihoda od pastoralnih grupa i, također, osigurati njihovu lojalnost, vezujući ih uz središnju vlast. Većina teritorija, naseljenog Vlasima, bilo je uključeno u carske ili zemlje s kojih je prihod formirao prihod sanžak begova (hasove). Na ovaj način Vlasima je data izvjesna autonomija od lokalnih vlasti i uživalaca timara. Njihovi su poglavari bili uključivani u osmanlijsku vojničku klasu kao uživatelji manjih timara[20] i uključivani su u posade stacionirane u pograničnim tvrđavama.

---

[18] Mehmed Zillioğlu ed., *Evliy, Çelebi Seyâhatnâmesi*, vol. 5, Ankara, 1978, 1738-1739.

[19] Ova procjena je izvršena na osnovu prosječne cijene ovce koja je iznosila 15 akči. Cijena po jednoj ovci je određena u trima kategorijama: velika, srednja i mala u rasponu između 10-20 akči. (Kanun nama za Bosanski sandžak iz 973 H./1565 n.e. (U: *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski, i skadarski sandžak*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1957, 79, 90).

[20] Prema opširnom defteru iz 1530. godine (BOA, TTD No. 147), šesnaest vlaških knezova i vojvoda su dobili timare. To im je donijelo status članova vojničke klase koji je, očigledno, bio nasljedan. Primjer jednog od ovih knezova, Petra Prejića, može poslužiti za ilustraciju statusa koji su oni zadobili. Petar Prejić je dobio timar s prihodom od 3908 akči godišnje (BOA, TTD, No. 147, 1080). On je pripadao grupi

Pastoralna ekonomija nije samo postala dominantna, nego i vidljivija u osmanlijskim izvorima jer su vlaška sela bila sva oporezivana u skladu s »vlaškim običajem«. Stoga, ako su Vlasi i prakticirali neku vrstu mješovite ekonomije, na njihovim baštinama ona nije bila vidljiva u osmanlijskim defterima jer nije bila oporezivana.

Potrebno je imati na umu da je slika krajolika, kakva je data u osmanlijskim izvorima, konstruirana i različitim političkim čimbenicima. U slučaju Vlaha i njihovih sela, ona je konstruirana uglavnom osmanlijskim poreznim sustavom. Drugi čimbenik, koji je formirao krajolik i gospodarstvo pograničnog područja, bila je blizina granice i gotovo stalni okršaji i upadi. Pastoralno je gospodarstvo bilo daleko manje ugroženo nesigurnošću života u pograničnom području, nego što je to bilo poljoprivredno gospodarstvo, jer je stoka po potrebi mogla biti sklonjena dalje od granice. Glavna ratna strategija na svim stranama sastojala se od paljenja i uništavanja. Tijekom kandijskog rata sve tvrđave i gradovi, kao i voćnjaci i šume u pograničnoj zoni, bili su uništeni i zapaljeni. Evliyâ Çelebi bilježi promjenu u arhitekturalnom krajoliku regije kao posljedicu decenija paljevine. On primjećuje da se gradovi na osmanlijskog strani nikada nisu potpuno demografski i arhitekturalno oporavili nakon kandijskoga rata. On također primjećuje da je u Drnišu, na primjer, zbog ovih razloga drvo kao građevni materijal u cijelosti zamijenjeno kamenom.[21]

U osmanlijskim dokumentima moguće je zamijetiti nekoliko osobina koje ukazuju na znakovitu mjeru miješanog gospodarstva (stočarskog i poljoprivrednog), koja donekle proturječi općoj slici dominantnog pastoralnog gospodarstva. Kroz cijelo razdoblje, koje ovdje razmatramo, osmanlijske porezne knjige (defteri) bilježe pozamašan broj čiftluka i veliki broj vodenih mlinova, kako na područjima uz samu granicu tako i u udaljenijim područjima.

Nakon osmanlijskog osvajanja veliki broj imanja, poznatih kao čiftluci, dodijeljen je na uživanje uglavnom članovima tvrđavskih posada po vrlo povoljnim uvjetima. Takvi čiftluci često su se sastojali od cijelih sela, pa čak i nekoliko sela, a porezne obveze nisu premašivale porezne sume plaćane od jednog seljačkog domaćinstva u drugim dijelovima Carstva. Uskoro, međutim, ovakav status čiftluka je ukinut i sulatan Suleyman je izdao opću naredbu, kojom se ukinulo paušalno plaćanje poreza i zamijenilo plaćanjem u zavisnosti od poljoprivredne proizvodnje. U Bosanskom sandžaku ova je odredba provedena 1530. godine. Ne samo da je svim čiftlucima razrezan porez od proizvodnje, nego su i mnogi od njih pretvoreni u sela na taj način što je

---

Vlaha koji se u osmanlijskim izvorima spominju kao Vlasi Istrije (Ifl,q,n-I Istriye). Nešto nakon njegove smrti jedna grupa ovih Vlaha je izbjegla iz Like i, prema jednom osmanlijskom izvoru, »uzela sa sobom njegovog sina Bogdana koji je u to vrijeme bio dijete. Bogdan se vratio na osmanlijsku teritoriju, prešao na Islam, te mu je, po preporuci Malkoč-bega, sandžakbega Klisa, 1557. godine dat timar.« (BOA, Mühimme Defteri No.2, 206, bilješka no. 1865).

[21] *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, 1769.

zemlja ponovno data na uživanje stanovnicima ili pak novim doseljenicima. U slučaju čiftluka uz granicu ova je promjena, međutim, bila samo formalna. Desetinski porezi, koji su bili razrezani, bili su doista minimalni. Osmanlijski porezni defter iz 1530. bilježi 47 ovakvih imanja na području Dalmacije i Like (vilâyet-i Hirvat). Pored svakog uknjiženja ovakvoga imanja dodana je bilješka istovjetnog sadržaja kojom se objašnjava da su ovakva imanja bila smještena na »opasnom mjestu koje je na samoj granici *kuće rata (dâr'ul-harb)* gdje stalno obrađivanje zemlje još nije moguće.«[22]

Situacija u zeleđu Trogira, kako je opisana u izvještaju skradinskog kadije, oslikava osmanlijski rutinski postupak u upravljanju pograničnim i novoosvojenim područjima općenito. Prema ovom izvještaju, zemlja je prvo dodjeljivana uz paušalno plaćanje poreza, zatim su porezi razrezivani u naturi i zemlja je naseljavana stanovnicima u podaničkom (rajinskom) statusu, te je potom prihod od poreza dodijeljivan na uživanje spahijama i posadnicima tvrđava u obliku timara.[23] U slučaju čiftluka proces se odvijao na sljedeći način: nakon ukidanja paušalnog plaćanja, veličina većine čiftluka je reducirana na jedan *čift* ili nešto više od jednog *čifta*.[24] Razlog za početno dodjeljivanje velikih parcela zemlje kao čiftluka, leži u načinu na koji su osmanlijske vlasti razumijevale ulogu uživatelja čiftluka. Naime, oni su bili neka vrsta poduzetnika na novoosvojenim zemljama, od kojih je očekivano da na zemlju dovedu naseljenike.

Prava uživatelja čiftluka bila su slična pravima seljaka (raje). Sastojala su se u pravu plodouživanja i nasljeđivanja te dužnosti plaćanja poreza. Za razliku od seljaka, uživatelji čiftluka nisu bili obvezni živjeti na zemlji. Medutim, bili su obvezni osigurati njezino obrađivanje. Tako, ako su čiftluci bili veliki, bilo ih je potrebno naseliti ili pak osigurati obradivanje na neki drugi način. Prema podacima, koje daju porezni defteri, znatan broj čiftluka kroz 16. i 17. stoljeće nije bio naseljen. Možemo pretpostaviti da su na nekim od njih živjeli njihovi uživatelji. Medutim, budući da je većina uživatelja čiftluka bila u sastavu plaćenih vojnih jedinica, da su mnogi živjeli ili su bili stacionirani daleko od tih imanja, te da neki od njih nisu bili u poziciji da obraduju zemlju, kao npr. žene koje su nasljeđivale dijelove ovih imanja od svojih očeva, najvjerojatnije je da većina ovih imanja nije bila obrađivana od strane njihovih uživatelja. Imamo podatke da neke od ovih zemalja nisu uopće bile obrađivane. Osmanlijski registri carskih odluka (Mühimme defterleri) bilježe jedan slučaj otpora uživatelja čiftluka u Bilajskom polju naporima osmanlijske države da

---

[22] BOA, TTD No. 147. Vidi npt. P. 1081-1084..

[23] Gökbilgin, »Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle ilgili Diğer Belgeler«, *Belgeler* 5-8, pt. 9-12, 19.

[24] Jedan *čift* bio je zemljišna jedinica koja je zakonski definirana kao jedinica, dostatna za izdržavanje jedne obitelji. Proporcije čifta su varirale u zavisnosti od kakvoće zemljišta. Glede kakvoće, zemlja je bila podijeljena u tri kategorije: visoku, srednju, i nižu. Porporcije su se, sukladno tome, kretale između 70-80 dunuma (1 dunum+ 940 m^2, ili 1/4 akre) visokokvalitetne zemlje, 100 dunuma zemlje srednje kakvoće i 130-150 dunuma zemlje niže kakvoće.

naseli nahiju Lika u kojoj je bila »velika potreba za obnovom jer su mnoge tvrđave ondje bile ruševne.« Dokument, također, navodi da su ove zemlje (tj. Bilajsko polje) bile puste i neplodne cijelih trideset godina (zabilježeno 1566. godine), te da »oni koji ih drže pod uvjetima paušalnog plaćanja poreza (maqtū') sprječavaju one, koji se tu žele naseliti i oživjeti polje.«[25] Dakle, ovdje imamo slučaj otpora uživatelja čiftluka da se odreknu svojih prava nad zemljom, iako su oni očigledno zapustili tu zemlju. Očigledno je da je, u ovom slučaju, zadržavanje zemlje predstavljalo prestiž i moć za pripadnike vojnih jedinica krajine.

Broj mlinova na rijekama u pograničnom području proturječi općoj slici pastoralnog krajolika. Na primjer, prema poreznom defteru iz 994. godine H./ 1585-86.godine posl. Kr. na rijeci Cetini i njenim pritocima bio je 181 mlin, a samo na Roškom Slapu, na rijeci Krki bilo je 73 mlina. Stotine mlinova je zabilježeno i na drugim rijekama u pograničnom području. Tko su bili korisnici usluga ovih mlinova? Mlinovi su svakako opsluživali stanovnike s poljoprivrednim stanovništvom, koja su, kao što je ranije kazano, bila u manjini te, vrlo vjerojatno, i mletačke podanike s druge strane granice. Uz to, mogli su služiti i potrebama drugih osmanlijskih pokrajina s manjim vodenim resursima. Međutim, potonje je manje vjerojatno stoga što su susjedne pokrajine imale slične potencijale. Veliki broj mlinova prije svega ukazuje na to da je lokalno gospodarstvo bilo nešto drukčije, nego što pokazuju porezni defteri. Vlasi, koji su sačinjavali većinsko stanovništvo u ovom području, doista su plaćali samo jedan porez po domaćinstvu (tj. po baštini), porez koji je prvobitno određen na temelju njihovog stočarskog gospodarstva. Medutim, njih ništa nije sprječavalo da se bave miješanom proizvodnjom, i stočarskom i poljoprivrednom, na njihovim baštinama. Iako je ovo vrlo vjerojatno, treba ipak imati na umu da su žitarice kao osnovna namirnica, isto tako mogle biti i kupovane. U oba slučaja (tj. proizvodnje i kupnje) mlinovi bi postali neizostavan element krajolika, bilo kao čimbenik u procesu proizvodnje hrane ili pak samo njene preradbe.

ZAKLJUČAK

Slučaj dugotrajnog sporenja između osmanlijskih i mletačkih vlasti oko prava nad teritorijem u zaleđu Trogira oslikava način na koji se krajolik promijenio u vrijeme osmanlijske vlasti. Isto tako, ovaj slučaj oslikava razlike u načinu na koji su dvije strane predstavljale krajolik u svojim zahtjevima. Slika krajolika, kakva je prikazana u osmanlijskim dokumentima koji se odnose na slučaj proučavan u ovom radu, kao i u osmanlijskim poreznim defterima, raznolikija je i raznobojnija od one predstavljene od mletačke strane, bilo u

[25] BOA, Mühimme defteri No.5, bilješka no. 1869

navedenom, bilo u prethodnom razdoblju. Ona oslikava jedan bogat pastoralni život. Osmanlije su doista imali razvijen sustav klasifikacije i oporezivanja pastoralne ekonomije koji je izvjesno davao veću vrijednost toj ekonomiji nego što je to bio slučaj s državama koje su prethodno dominirale na ovom području, osobito Mlečanima. Vlaška sela, pašnjaci i ljetni pašnjaci, kao i sezonska naselja, imali su definiran položaj u osmanlijskom krajoliku jer je osmanlijska država iz svih ovih jedinica izvlačila znatan prihod. Međutim, gotovo potpuna pastoralizacija osmanlijskog pograničnog područja nije bila rezultatom samo osmanlijske ekonomske politike. Ona je također, i to u znatnoj mjeri, bila rezultatom političke realnosti krajine. Osmanlijski pokušaji osiguranja maksimalne kultivacije zemljišta u pograničnom području i ubiranja više poreza naišli su na otpor krajinskih vojnika, koji su nastojali sačuvati u svojim rukama što više zemlje. Također, Osmanlije su oklijevali narušiti demografsku ravnotežu na ovom području koja bi nastala uklanjanjem ili ograničavanjem Vlaha koji su bili ključno stanovništvo. U atmosferi gotovo stalnih upada i četovanja pastoralna ekonomija bila je najstabilniji izvor državnih prihoda. Ovakva atmosfera je, uglavnom, stvarana na lokalnoj razini više nego u centrima osmanlijske ili mletačke vlasti.

Sljedeći važan element krajiškog krajolika bili su brojni čiftluci, manja imanja držana uglavnom od strane lokalnih vojnika i pripadnika vlasti, te njihovih potomaka. Dodjeljivanje ovih imanja uz niske porezne obveze bilo je dio osmanlijske politike naseljavanja i kolonizacije. Njihovi uživatelji, koji su bili stvarni gospodari granice, odupirali su se državnom uplitanju koje je imalo za cilj privođenje ovih zemljišta kultivaciji. Poljoprivredna proizvodnja ostala je ekstenzivna i izvan dosega i utjecaja državnih vlasti. U osmanlijskim dokumentima njezini su razmjeri ili ostajali skriveni ili su dati u obliku neizravne informacije. Jedan od elemenata, koji ukazuje na poljoprivrednu proizvodnju znatniju od one prikazane u poreznim defterima, bio je veliki broj mlinova koji je nesrazmjeran podacima o proizvodnji žitarica.

VLACH VILLAGES, PASTURES AND CHIFTLIKS: THE LANDSCAPE OF THE OTTOMAN BORDERLANDS IN THE SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURY

Summary

This paper represents an attempt to describe the landscape of the borderlands based on the Ottoman documents from the sixteenth and seventeenth century. The author identifies the elements of continuity and change within the framework of one particular dispute between Ottoman and Venetian authorities over the territory in the hinterlands of Trogir and äibenik. While the area traditionally, from the early Middle Ages, was populated by a large number of pastoral groups known as Vlachs (Morlachi), the period of Ottoman rule was char-

acterized by virtually complete pastoralization of the area. Even though the Ottoman documents give a fairly detailed description of the economy, population and natural resources of the area, the author warns that beneath the diversity and the colorfulness of that picture there were some elements that remained invisible due to the priorities of the Ottoman taxation system and the political priorities of the frontier.

The case of a long lasting dispute between the Ottoman and Venetian authorities over the rights to the territories in the hinterland of Trogir reflects the way in which the landscape of the area changed during the Ottoman rule. The case also shows the differences in the way the two sides represented the landscape in their claims. The view of the landscape as shown in the Ottoman documents related to this case, as well as in the Ottoman tax registers of this territory and the those of the borderlands in general, was much more diverse and colorful than that presented by both contemporary and earlier Venetian sources. That picture is one of a rich pastoral life. Indeed, the Ottoman had a developed system of classification and taxation of pastoral economy that certainly placed more value on this economy than did the previous ruling states in this area, particularly the Venetians. The Vlach villages, pastures and summer pastures, as well as seasonal settlements all had a defined place in the Ottoman landscape because they all yielded significant revenue to the Ottoman state. However, the virtual pastoralization of the Ottoman borderlands not only resulted from Ottoman economic policy, but also, to a larger extent, from the political realities of the frontier. Ottoman attempts to maximize the cultivation of the land in the border area and extract more taxes, faced the resistance of the frontier military that struggled to keep as much land as possible for itself. Also, the Ottomans were reluctant to disturb the demographic balance in the area by removing or limiting the Vlach populace that were the majority. In the context of almost constant raids and skirmishes, the pastoral economy was the most reliable source of state income.

Another important feature of the borderland landscape were numerous çiftliks, the small estates held mostly by the local military and their descendants. These lands, assigned to them under light duties, were a part of Ottoman settlement and colonization system. Their holders, who were the lords of the frontier, resisted state interference aimed at improving the condition of these lands and intensively cultivating them. Agricultural production remained extensive and outside the reach of the state authorities, its features either remaining hidden or appearing as indirect information in Ottoman documents. One such element, indicating agricultural production higher than shown in tax registers, is a large number of watermills that stands in disproportion to the data on cereals production.

Marko Šarić
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu

TURSKA OSVAJANJA I EKO-SISTEMSKE TRANZICIJE U LICI I KRBAVI NA PRIJELAZU IZ KASNOG SREDNJEG VIJEKA U RANI NOVI VIJEK (15.-16.st.)

UDK: 94(497.5 Lika) »14/15«
316.334.5(497.5 Lika) »14/15«
Izvorni znanstveni rad

Ova rasprava predstavlja pokušaj da se analizom dosadašnjih istraživanja prikaže u kolikoj su mjeri turski ratovi, odnosno, političke, etno-demografske i socio-ekonomske promjene izazvane osmanskom invazijom utjecale na ukupni regionalni eko-sistem na prostorima Like i Krbave. U kontekstu interaktivnog odnosa čovjeka i prirodne sredine postavlja se pitanje da li je iščezavanje srednjovjekovne društvene i etno-demografske strukture (tj. raseljavanje seoskog stanovništva, propadanje plemićkih zajednica, nestanak stare crkvene organizacije), te opadanje gospodarske djelatnosti (tj. prekid trgovačkih komunikacija, razbijanje vlastelinstava, propadanje i zapuštanje zemljišne privrede) ostavilo posljedice na izgled i karakter prostora Like i Krbave.

Do danas nije bilo sustavnih i cjelovitih istraživanja koja bi se odnosila na velike promjene svekolike stvarnosti, a koje su kao posljedica osmanske invazije zahvatile prostore Like i Krbave na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek. Ovaj rad ima karakter sažetog pregleda svih dosadašnjih, relevantnih istraživanja, s težištem na promjenama regionalnog eko-sistema, u procesu nasilnih preobrazbi društva i prostora. Naročita pozornost posvećena je promjenama demografskog, prostornog, socio-ekonomskog i socio-kulturnog konteksta. Sa stanovišta eko-historije — na području Like i Krbave gdje je gotovo nestala ranija, srednjovjekovna društvena struktura — zanimljiva je sudbina dvaju prirodnih prostora. Jedan prostor čine niži predjeli (polja, doline) i s njima povezana propadajuća vlastelinstva, seoske zajednice, zemljišna privreda; drugi prostor čine viši, planinski predjeli i s njima u vezi stočarske zajednice koje kontinuirano postoje, a naturalne i socio-ekonomske preobrazbe su minimalne.

Rasprava predstavlja pokušaj da se analizom dosadašnjih istraživanja prikaže u kolikoj su mjeri turski ratovi, odnosno, političke, etno-demografske i socio-ekonomske promjene izazvane osmanskom invazijom utjecale na ukupni regionalni eko-sistem na prostorima Like i Krbave. Ograničena je na razdoblje

između 1450.-1550. godine, tj. na prijelaz iz hrvatskog kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek, u hrvatskoj historiografiji poznatije kao epoha društvenog zastoja i propadanja - tzv. *raščinjavanja*.[1] Prostorni i politički okvir ovih pojava svakako je invazija Osmanlija koja će dovesti do jakih poremećaja u gotovo svim slojevima društvenoga ustrojstva, a završit će konačnim zaposjedanjem, te do sredine 16. stoljeća i postupnom konsolidacijom nove osmanske vlasti. U kontekstu interaktivnog odnosa čovjeka i prirodne sredine postavlja se pitanje da li je iščezavanje srednjovjekovne društvene i etno-demografske strukture (tj. raseljavanje seoskog stanovništva, propadanje plemićkih zajednica, nestanak stare crkvene organizacije) te opadanje gospodarske djelatnosti (tj.prekid trgovačkih komunikacija, razbijanje vlastelinstava, propadanje i zapuštanje zemljišne privrede) ostavilo posljedice na izgled i karakter prostora Like i Krbave? Da li se uz civilizacijki i kulturni prekid može govoriti i o stanovitoj preobrazbi prirodnog prostora ili, drugim riječima, da li je imalo opravdana stara, popularna, pučka uzrečica »o turskom kopitu« iza kojeg »ni trava ne raste«?

Planinski reljef dinarskog sustava u Lici i Krbavi odredio je karakter klime, vegetacije, odnosno opće geomorfološke značajke determinirale su posebnosti u socio-ekonomskom ustrojstvu regije. Planinski karakter područja čija je nadmorska visina uglavnom iznad 500m utjecao je da Lika i Krbava i u srednjem vijeku budu pretežno stočarskim zonama. Relativno siromašno i tanko, podzolasto tlo te pojava periodičnog plavljenja poljskih dna (naročito u rano proljeće kada se otapa snijeg s planina) ograničavajuće su djelovali na poljodjelstvo, koje je stoga imalo sekundarni značaj. Glavno prirodno bogatstvo regije bila je i ostala - šuma (naročito bukova). Zahvaljujući upravo takvom, šumovitom zaleđu, Senj se kroz trgovinu drvetom uspješno razvijao u srednjem vijeku, a i knezovi Krbavski su iz iste trgovine preko svojih luka u Obrovcu i Bagu izvlačili znatnu korist. Stari nazivi planina u Lici potvrđuju njezino šumsko bogatstvo. Planine Velika i Mala Kapela nekad su se zajednički nazivale *Gvozdom* (tj. šumom), a Plješivica je zbog svojih strmih, nepristupačnih litica obraslih gustom šumom nosila ime *»Vražji vrtal« (Hortus diaboli)*.

Kroničar iz 17. stoljeća, Ivan Mrnavić izrijekom kaže da je planina dobila takvo ime zbog svoje »strahote«, tj. divlje, nedirnute prirode.[2]

Nakon pada Bosne pod Turke 1463. ličko-krbavski prostor bolno će upoznati osmansku strategiju pograničnoga ratovanja. Periodični pljačkaški upadi (koji su obično otpočinjali u proljeće i trajali do jeseni) imali su za cilj iscrpljivanje ljudskih potencijala i rastrojstvo ekonomskih resursa, kako bi se uspostavili povoljni uvjeti za konačno osvajanje.

---

[1] Raukar, 1997, 397-495

[2] Horvat, 1941, 150.

Najveći zamah pljačkaških kampanja bosanskih akindžija bit će u 15. stoljeću, naročito između 1468. i 1483. Područje Like i Krbave služilo im je kao glavni koridor za prodore prema zapadu, pa stoga i ne čudi da je ovaj prostor postao poprištem žestokih razaranja te više bitaka od kojih je najznačajnija i, po Hrvatsku najtragičnija, bila ona na Krbavskom polju pod Udbinom 1493. Protuosmanski obrambeni sustav, koji je ustrojio ugarski kralj Matijaš Korvin, te vojničko umijeće i požrtvovanost hrvatskih banova Ivaniša Korvina i Petra Berislavića, za oko pola stoljeća odgodili su osmanska osvajanja znatnih dijelova Hrvatske, ali će ta odgoda u konačnici rezultirati posvemašnjom devastacijom prostora. Najteže udarce pretrpjela su seoska društva, a potom i plemićke zajednice koje su tipološki pripadale prostoru seoskih društava, ali je njihovo ustrojstvo bilo ipak bitno drukčije.[3] Pljačkaški pohodi (tzv. *akin*) i ratna pustošenja doveli su do depopulacije, a potom i do deagrarizacije prostora. Zapravo, cijeli ciklički niz zbivanja determinirao je ove devastacijske pojave: ratna pustošenja - depopulacija - opadanje zemljoradnje - preobrazba prirodne okoline (napose po pitanju vegetacije). Premda se nisu sačuvali egzaktni podaci o razmjerima depopulacije ličkoga prostora, kao približan orijentir mogu nam poslužiti podaci iz njegovoga neposrednoga susjedstva. Tako je iz popisa Frankapanskog vlastelinstva Modruš 1486. vidljivo da je oko polovine kmetske zemlje bilo napušteno. Opadanje seoskoga stanovništva u zaleđu Zadra (*in terraferma*) između 1527. i 1543. iznosilo je čak 69%.[4] Možemo samo pretpostavljati koliki su bili razmjeri demografske opustošenosti u Lici i Krbavi, koji su se, za razliku od navedenih prostora, nalazili prvi na udaru turskih pograničnih snaga. Od 1514. kada su započeli novi razorni osmanski upadi, iseljavanje je poprimilo masovni karakter, otpočele su organizirane seobe koje su dopirale sve do zapadne Ugarske (Gradišće). Smanjivanjem i iseljavanjem seoskog stanovništva dolazilo je i do opadanja zemljoradnje i do pojave velikog broja pustih zemljšta (*terra deserta, sessiones desertae*). Zbog niske produktivnosti i općeg osiromašenja, posjedi Kurjakovića i Frankapana u Lici i Krbavi na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće bili su izuzeti od plaćanja osnovnog kraljevskog poreza (*dica*).[5] Vrijednost svakog napuštenog zemljišta je postupno padala. Seljački posjed se mogao smatrati pustim bajviše 10 do 15 godina, a nakon toga roka je gubio sve karakteristike kultiviranog tla.[6]

Mnoga područja u Lici bila su i više od pola stoljeća potpuno zapuštena, pa je povjesničar Rudolf Horvat zaključio kako se »... Lika, koja je u srednjem vijeku bila veoma plodna zemlja, za 50 godina pretvorila u pustoš, na kojoj mjesto žita raste paprat i bujad«.[7] Tragovi prošlosti vidljivi su i danas, poput

[3] Raukar, 1997, 410
[4] Ibid, 176-419.
[5] Adamček-Kampuš, 1976. (Uvod)
[6] Adamček, 1980, 59.
[7] Horvat, sv. I, 1941, 28.

Rudajice, prostranog područja u Ličkom polju (između Raduča, Ploče i Mogorića), potpuno zaraslog u paprat i agrarno neiskorištenog do današnjih dana. Općenito, oko 1520. mnoga su vlastelinstva u Hrvatskoj toliko opustjela, da je vlastelin mogao samo konstatirati da su na mjestu ranijih oranica i livada izrasle prave velike šume.[8] Grana poljoprivrede koja će potpuno propasti jest vinogradrastvo. Povijesni izvori iz sredine 15. stoljeća svjedoče da se na području Bužana, Krbave i Srba na manjim površinama uzgajala vinova loza, dok se u dolini gornje Zrmanje, u ondašnjoj odorjanskoj županiji cio jedan predijel nazivao *Vinodolom*.[9]

Invazijom Turaka vinogradarstvo u Lici je u potpunosti uništeno i više se nikad nije obnovilo, ponajviše zato jer je novonaseljeno stanovništvo bilo nevješto u toj djelatnosti. Sličnu je sudbinu vinogradarstvo imalo i u okolici Bihaća.[10]

Ovakvo stanje opustošenosti zateklo je i Osmanlije koji su 1527. trajno zaposjeli Liku i Krbavu. Prvi osmanski popisi ovoga područja iz 1528, 1540. i 1550. pružaju sliku prave pustoši. Iz njih je vidljivo da se veći dio stanovništva razbježao, pa su ostala samo slabo naseljena obradiva zemljišta sa ostacima ranijih naselja i kao takva su bila proglašena *mezrama*.[11] Osmanski popisivač je 1528. godine za područje Like (bivša lička županija sa središtem oko Ribnika i Počitelja) mogao zapisati tek kratku opasku da se radi o pustom području na granici s *dar-ul harbom* (tj. na granici s neprijateljskim, nevjerničkim područjem).[12] Još 1550. ima nekoliko zabilješki za više područja u Lici koji imaju isti ili sličan tekst i otprilike glase ovako: »Raja spomenutoga sela se razbježala, a od onih koji tu obrađuju zemlju uzima se ušur.«[13] Razlog razmjerno sporog učvršćivanja osmanske vlasti u Lici i Krbavi, a samim time i slabe naseljenosti, bila je blizina granice, odnosno nesigurnost pogranične zone. Konsolidacija nove vlasti postupno će započeti tek oko 1550., a praćena je pojačanom kolonizacijom novog muslimanskog i kršćanskog stanovništva. Proces naseljavanja pratit će i proces formiranja nahija, a potpuno učvršćenje osmanske vlasti kulminirat će 1580. osnivanjem redovne vojno-upravne oblasti, sandžaka Lika-Krka. Područje potpunog demografskog, pa onda i socio-ekonomskog diskontinuiteta ostat će zona neposrednog graničnog pojasa, tzv. »ničija zemlja« prema Gackom polju, Otočcu i Senju, nejednake širine (desetak ili više desetaka kilometara).

U prvim desetljećima osmanske uprave, kada su Lika i Krbava bile još u sustavu pograničnih *vilajeta*, opća opustošenost kraja otežavala je položaj tamošnjim osmanskim posadama. Radilo se, prije svega, o otežanoj opskrbi tvrđavskih posada jer malobrojno zatečeno stanovništvo nije moglo zadovoljiti

[8] Adamček, 1980, 59.
[9] Lopašić, 1888, 16, Horvat, sv. I, 1941, 10,11,17.
[10] Lopašić, 1943, 54.
[11] Spaho, 1991, 285
[12] Šabanović, 1982, 212
[13] Spaho, 1991, 286.

njihove potrebe. Najviše se osjećala oskudica žita. Turski krajišnici su ga nabavljali iz Bosne, ali su ponekad bili prisiljeni ne pljačkom, već trgovinom nabavljati žito u Brinju i Trščcu, kupujući ga od habsburških podanika.[14] Takvu trgovinu kralj Ferdinand je strogo zabranio svojim graničarima, ali se ona odvijala i nadalje, što samo po sebi svjedoči o složenosti transgraničnih odnosa. Izgleda da je problem pomanjkanja agrarne proizvodnje ponukao vlasti da oko 1528. vlašku populaciju u cijelom bosanskom sanžaku prisile na zemljoradnju, time što su ih u pravnom smislu izjednačili s rajom (ali su i nadalje zadržali svoju vlašku organizaciju). Međutim, ovaj pokus je kratko trajao, vlasti su ubrzo odustale suočivši se s vlaškim otporom (1530. otpočeli su prvi vlaški prelasci iz gornjeg Pounja na habsburški teritorij), ali ponajviše i zbog neisplativosti ubiranja naturalne rente od stanovništva koje je ipak bilo primarno stočarsko.[15] Proces postupnog ukidanja posebnog statusa Vlaha i njihovog jačeg vezivanja uz zemlju i općenito sesilni način života (tzv. proces »teritorijalizacije«) bit će odgođen za četrdesetak godina.

Navedene, nasilne promjene u prirodnom okolišu odnosile su se na prostor ličkih i krbavskih polja i dolina, središta političkog, društvenog i kulturnog života kasnosrednjovjekovnog doba. Da li su slične preobrazbe zahvatile i planine? O tome u historiografiji postoje dva mišljenja. Prvo, starije, koje je postavio još Radoslav Lopašić u 19. stoljeću, koji tvrdi da je doseljavanjem Vlaha došlo do širokog zamaha stočarstva koje je potisnulo šumski pokrov. Pojačano krčenje šuma rezultiralo je i pojačanom erozijom i spiranjem tankog pokrova tla, tako da je na mnogim mjestima izbio goli krš. Lopašić ide i dalje, pa zaključuje da su se pri tom pogoršale i klimatske prilike, jer su vjetrovi sada postali snažniji i neugodniji.[16] Drugo, novije i vjerojatnije mišljenje, smatra da je proces nazadovanja zemljoradnje i pretvaranje pustih zona u vlaško-stočarske krajeve započeo još ranije, u predturskom razdoblju.[17] S novom kolonizacijom Vlaha u prvoj polovici 16. stoljeća, stočarska su se područja svakako proširila, ali ne bitno, tako da se o nekim dramatičnim promjenama u izgledu planinskih prostora ili karakteru klime ne može govoriti. Tome ide u prilog činjenica da su Vlasi u drugoj polovici 15. stoljeća, prema novijim istraživanjima poreznih popisa, činili veliki dio stanovništva Hrvatske (npr. u susjednom području - kninskoj županiji činili su više od 50% ukupnog stanovništva).[18] Uostalom, talijanski humanist i putopisac Paladije Fusko opisujući 1508. planinu Velebit i njene stanovnike - *Morlake*, kaže da je primorska strana te planine sva kamenita i krševita, dok je kontinentalna strana blaža i zasjenjena stablima, odnosno, opisao je stanje koje je i danas prepoznatljivo.[19]

[14] Laszowski, vol. I, 1914, 173, 190, 209, 291.
[15] Moačanin, 1999, 69.
[16] Lopašić, 1888, 13, 16.
[17] Moačanin, 1999, 94
[18] Adamček-Kampuš, 1976, Uvod
[19] Fusko, 1990, 90-91.

Kada je riječ o planinama i stočarstvu, bitno je spomenuti fenomen usko povezan s regionalnim eko-sistemom. Geomorfološke i klimatske prilike uvjetovale su postanak osebujne vrste stočarstva, sezonskog-polunomadskog tipa. Ovaj prastari oblik stočarskog privređivanja prisutan je ne samo u Dinaridima, već je poznat i u svim gorštačkim društvima Europe i Azije. Bio je to polunomadski način života u kojem su godišnja doba određivala kretanje zajednice s njihovim stadima prema ljetnim i zimskim pašnjacima. Osnovne polove stočarske, migracijske amplitude činili su: mediteranski prostor Ravnih Kotara i velebitsko Podgorje, koji je služio za zimsku ispašu, te planinsko zaleđe s osloncem na Velebit koji je raspolagao s najprostranjenijim pašnjacima (iznad 1000m nadmorske visine) za ljetnu ispašu, pa je samim tim predstavljao egzistencijalnu osnovu stanovništvu vlaške provenijencije. Usprkos svim političkim, društvenim i demografskim promjenama koje su obilježile prvu polovicu 16. stoljeća, stočarske migracije na području Like, a i šire, održale su kontinuitet. Dijelom je razlog taj, što se dio domaćih, autohtonih hrvatskih Vlaha zadržao na ovom području, uključivši se u osmanski krajiški sustav, ponajviše u osjetljivom susretištu triju država, u podvelebitskoj *Morlakiji*. U prvim osmanskim popisima iz 1528. i 1540. oni se spominju kao tzv. *Vlasi Istrije*, a bili su naslonjeni na južni Velebit (nahije: Podgorje, Obrovac, Zrmanja, Zečevo).[20] Međutim, i novodoseljeni Vlasi iz Hercegovine kao pripadnici identičnog etno-kulturnog i socio-ekonomskog kruga, koristili su iste prirodne pravce stočarske migracijske amplitude između jadrasnkog primorja i dinarskog zaleđa, uobičajen u cijeloj zoni Dinarida, od Velebita na sjeverozapadu, do Prokletija na jugo-istoku. U dubrovačkom arhivu sačuvali su se dokumenti koji govore da su vlaški stočari s Durmitora i Maglića u 14. i 15. st. zimsku ispašu provodili u Konavlima i širem dubrovačkom primorju.[21] Po doseljenju u novi zavičaj u 16. stoljeću, hercegovački Vlasi nisu promijenili način života pa tako ni stočarstva, samo što su svoje ljetne planinske naseobine - *katune* s Durmitora i Maglića zamijenili onima na Dinari i Velebitu.

Na kraju, govoreći o mijenama u regionalnom eko-sistemu Like i Krbave na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek, mogli bi zaključiti da je očita razlika u sudbini dvaju prirodnih prostora. Jedan prostor čine: polja, doline i s njima povezana vlastelinstva, seoske zajednice, zemljišna privreda - koje propadaju; drugi prostor čine: planine, pašnjaci i s njima u vezi stočarske zajednice - koje kontinuirano postoje, ne propadaju, čak ponešto i napreduju. Uostalom, stočarstvo je bilo primjerenije pograničnom karakteru ličkog prosotra, jer se stoka više cijenila i kao pokretna imovina mogla se lakše spašavati u ratu. Različitost sudbine dvaju prirodnih prostora vidljiva je i iz historijske sudbine stanovništva, nositelja agrarnih i stočarskih aktivnosti.

[20] Buzov, 1990, 234-257.

[21] Marković, 1971, 542.

Auhtotono, zemljoradničko stanovništvo u Lici je gotovo nestalo, tj. mahom se odselilo. Autohtoni hrvatski Vlasi pak, zahvaljujući svom osobitom društvenom položaju i slabijem utjecaju vladajućih elita, a što je rezultanta upravo planinske sredine, kroz cijeli ovaj period balansirali su između dvije strane i u konačnici, zajedno s novodoseljenim Vlasima iz Hercegovine, uključili se u osmanski pogranični sustav.

POPIS LITERATURE:

Adamček, Josip, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća*, Zagreb, 1980.

Adamček, Josip-Ivan, Kampuš, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*, Zagreb, 1976.

Buzov, Snježana, »Vlasi Istrije na području sjeverne Dalmacije u popisnim defterima 16. stoljeća« iz *Prilozi za orijentalnu filologiju* sv. 40, Sarajevo 1990., 234-257.

Fusko, Paladije, *Opis obale Ilirika*, Zagreb, 1990.

Horvat, Rudolf, *Lika i Krbava*, sv. I, II, Zagreb 1941.

Laszowski, Emil, *Monumenta Habsurgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. I, Zagreb 1914.

Lopašić, Radoslav, *Dva hrvatska junaka*, Zagreb 1888.

Lopašić, Radoslav, *Bihać i bihaćka krajina*, Zagreb 1943.

Marković, Mirko, »Stočarska kretanja na dinarskim planinama« iz *Zbornik za narodni život i običaje*, sv. 45, Zagreb 1971.

Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999.

Raukar, Tomislav, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.

Spaho, Fehim, »Prihvatanje islama kod stanovništva kliškog sandžaka« iz *Prilozi za orijentalnu filologiju*, sv. 41, Sarajevo 1991, 283-290.

Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk - postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982.

THE TURKISH WARS AND THE CHANGING REALITIES OF THE LIKA AND KRBAVA ECOSYSTEMS (15TH - 16TH CENTURIES)

Summary

When talking about the changes in the regional eco-system of Lika and Krbava at the turn of the late Middle Ages to the early Modern Age, we could conclude that there was an apparent difference in the fate of the two regions. One region consisted of fields, valleys and accompanying manorial estates, rural communities and land cultivation that decline. The other consisted of mountains, pastures and accompanying cattle-breeding communities - which persevered without a decline, even advancing a bit. Anyway, cattle-breeding was more appropriate to the border area of Lika, because the cattle as movable property could be easily saved in the times of war. This difference could also be seen from the historic fate of the population, the active participant in such activities. The indigenous agricultural population has almost disappeared from Lika - basically they emigrated, whereas the Croatian Vlachs during the whole period, due to their particular social status and the weaker influence of the ruling elite - which was a result of the mountain surroundings - balanced between the two sides. In the end, together with the newly-settled Vlachs from Herzegovina, they incorporated themselves into the Ottoman frontier system.

Ivan Mimica
Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti
i odgojnih područja,
Visoka učiteljska škola Split Sveučilišta u Splitu

PRIRODNA SREDINA U JUŽNOHRVATSKIM USMENIM EPSKIM PJESMAMA

UDK: 821.163.42-13
Izvorni znanstveni rad

U radu je autor na živ i zanimljiv način prikazao koji su elementi prirodne sredine odraženi u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama, na koji način su ih pjevači stvaraoci oblikovali i uplitali u poetsko tkivo svojih umotvora i kakve su umjetničke rezultate postizali. Glavni prirodni oblici koji su inspirirali narodnog stvaraoca jesu kršne planine, guste šume, rijeke, ravna polja, zeleni lugovi (šumice), oštre planinske zime, te važnije biljne i životinjske vrste koje se susreću u hrvatsko-bosanskim dinarskim krajevima. Prikazi su pojedinih oblika prirodne sredine oživljeni citiranim izvornim epskim desetercima, a važniji stavovi i zaključci ilustrirani zanimljivim i umjetnički uspjelim poetskim ulomcima koji ostavljaju snažan dojam.

Stoljetne borbe i hrvanje kršćanskog svijeta s moćnim Otomanskim Carstvom povijesni je okvir i središnja tema najvećeg dijela hrvatske usmene epske poezije, osobito onog dijela koji se običavalo nazivati junačkim pjesmama.

Na južnohrvatskom prostoru, na nemirnim granicama između Mletačke Republike i Habsburške Monarhije s jedne strane, i Osmanlijskog Carstva s druge strane, tijekom 16., 17. i početkom 18. stoljeća, uz velike vojne pohode, vodilo se gotovo neprestano gerilsko ratovanje, s bezbrojnim sukobima većih i manjih skupina, zatrkama i robljenjima, te pojedinačnim dvobojima (megdanima), često i u vrijeme potpisanih i obnavljanih primirja.

Glavni su likovi južnohrvatske tradicionalne poezije poznati senjski uskoci, kotarski serdari i drugi junaci na kršćanskoj strani, te junaci Krajišnici na turskoj strani. Najviše tih pjesama pjeva o Ivanu Senjaninu, Tadiji Senjaninu, Iliji i Petru Smiljaniću, Komnenu barjaktaru, Petru Mrkonjiću, Stojanu Jankoviću, Gavranu Sinjaninu s jedne strane, te o ličkom Mustaj–begu, Muji i Alilu Hrnjici, Osmanu Tonkoviću, Tali od Orašca (Tale Budalina) i drugima s druge strane. U njima se javljaju i brojni drugi kršćanski i muslimanski epski likovi sa šireg područja Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Ugarske i drugih krajeva (Janko Sibinjanin, Sekul Banović, Mijat Tomić, Marijan Mandić, Usein Nukić i dr.).

Najčešća su poprišta događaja u senjsko–dalmatinskim pjesmama kontinentalni i primorski dio sjeverne i srednje Dalmacije i Senj, zatim Lika, Udbina, Krajina i druga bliža područja Bosne i Hercegovine. Ali, svoje likove

pjevači nerijetko odvode daleko izvan toga kruga, u mnoge udaljene krajeve i gradove na širokom prostoru velike Osmanlijske Carevine, a katkad i izvan njenih granica.

Glavne geografske točke u tom imaginarnom epskom prostoru u kojima žive ili u koje odlaze junaci, jesu poznati gradovi, naselja ili utvrde, i to: Senj, Kotari, Zadar, Sinj, Udbina, Kladuša, Karlovac, Livno, Glamoč, Bihać, Travnik i Zvornik, zatim Osijek (Osik), Budim, Carigrad (Stambol), Misir, Novi Pazar, Kroja, Solun i mnogi drugi.

To je golemi prostor pa nepismeni ili nedovoljno pismeni narodni pjevači, makar posjedovali i nešto bogatije znanje preuzeto iz usmene tradicije ili posredno iz knjiga, nisu mogli imati jasnu predodžbu o njegovim stvarnim dimenzijama, o udaljenosti pojedinih zemljopisnih točaka u njemu. Tako se, primjerice, grad Budim u predodžbi pjevača nalazi negdje u zaleđu Senja i Kotara, i to ne odveć daleko, jer za jednu noć junak na konju može poći iz Budima u Senj i vratiti se natrag prije zore. To je sasvim normalno, i našim pjevačima u tom pogledu ne može se ništa predbaciti, jer tako veliko prostranstvo, s pravom je naglašavao Matija Murko, ni obrazovani ljudi ne mogu uvijek jasno predočiti.[1]

U navedenom epskom, pjesničkom, kao i u stvarnom prostoru, nalaze se važni zemljopisni prirodni objekti: planine, brda, rijeke, jezera, polja i drugi lokaliteti, uz koje se veže epska radnja, po kojima se i uz koje se epski likovi kreću i susreću; oni su mjesta svakojakih događaja, opasnih i bezopasnih, ugodnih i neugodnih.

U imenovanju i tretiranju naziva tih lokaliteta epski pjevači postupaju slobodnije nego kod imena naselja. Neki od tih naziva su autentični, drugi su više ili manje iskrivljeni, a neki su posve izmišljeni. To je pogodovalo mašti pjevača i slobodi umjetničkoga oblikovanja, a nije bilo prepreka da se umjetnički uvjerljivo i snažno prikaže jedan realni, odnosno mogući život s mnoštvom stvarnih i izmišljenih, često hiperbolično prikazanih pojedinosti.

U kotarskim, senjskim i hajdučkim pjesmama spominju se mnoge planine: Kunara, Jadika, Vučjak, Vran planina (Vranuša), Golan planina, Prolog (i Prolom) planina, Snižnica, Plešivica, Petrulj planina, Timan planina, Ogora planina, Šargan planina itd. Neke od njih su dobro poznate i uglavnom točno locirane, druge su prelocirane u nove prostore, a neke su pak nepoznate, bilo da su plod pjesničke fikcije, bilo da su nekadašnji oronimi stvarnih planina i brda kasnije izmijenjeni.

Najviše se pjeva o Kunari planini. U njoj se skupljaju družine, postavljaju zasjede, vode bojevi i dijele megdani između kršćanskih i muslimanskih junaka. Njezinu se lokaciju ne može sa sigurnošću odrediti. Neki misle da je

---

[1] Ivan Mimica, *Život i epski svijet guslara Bože Domnjaka*, Logos, Split, 1988, str. 126–131; Matija Murko, *Tragom srpsko–hrvatske narodne epike*, 1. knjiga, Zagreb, 1951, str. 418.

epska planina Kunara sadašnji Kunovac u Lici, u blizini izvora Une. No, za takvu tvrdnju nema uvjerljivih dokaza. Drugi iznose da je *Kunara visoka planina* epski simbol iza kojeg se krije neka od planina Dinarskog planinskog lanca, koji kao prirodna međa odvaja Dalmaciju od Bosne.[2] Svakako, naša pjesnička Kunara nalazi se negdje na putu između Kotara, Senja i Sinja i turske Krajine, odnosno jugozapadne Bosne, sad bliže, a sad nešto dalje locirana, a nerijetko i dublje pomaknuta u Bosnu prema Savi, a katkad još dalje prema Dunavu i Budimu.

Epske pjesme o Kunari, koja je obrasla gustom jelovom šumom, nalaze i konkretne lokalitete: *Ramin bunar* te neimenovanu *zelenu livadu* i *rosnu poljanu*.

Ja ću otić uz Kunar planinu,
Pa ću obać staze i bogaze,
I svratit se k Raminu bunaru,
I viditi kod vode bunara,
Pije l' kogod vode iz bunara,
Ili spava pod jelom zelenom.[3]
(Janjičar)

Na Kunari zelena livada,
Po njoj pasu biljarice ovce.
Kod ovaca mlađan čobanine.[4]
(Senjanin Tadija i Uskok Radojica)

No, planina Kunara nije opasna samo po tome što u njoj vrebaju mnogi protivnici od kojih možeš lako izgubiti život ili, u sretnijem slučaju, biti zarobljen, već je ona u nekim pjesmama i sama po sebi strašna i opasna.

Valja proći kroz Kunar planinu,
A Kunara nikad nije sama,
Ni bez vuka, niti bez hajduka.
Kunara je i od sebe strašna.
Kroz udike proresle jelike,
Iznad puta iskrstile grane,
Ne vidi se sunca ni miseca,
Podgojila svakojaku zvirku.
Vuci viju, gavranovi grču,
Svijaju se orli mrcinjaši.
Gavran grče na jeli zelenoj,

---

[2] *Nova pjesmarica, Junačke narodne pjesme iz Imotske krajine*, skupio O. fra Silvestar Kutleša, Šibenik, 1939. (Pretisak MH, Imotski, 1993.), str. 9–10; Ivo Žanić, *Prevarena povijest*, 2. izdanje, Durieux, Zagreb, 1998, str. 169.

[3] *Nova pjesmarica*... (kao bilj. 2), str. 181.

[4] Isto, str. 93.

Medvid riče u pećini hladnoj.
Stoji zvizda zmija crnostrika,
Iz jama se vuku lisičine,
Priko puta priskakuju vuci,
U zubim jim od junaka glave.[5]
(Ženidba Cmiljanić Ilije)

Stvarni zemljopisni prostor naših epskih pjevača, stvaralaca i interpretatora najčešće je obuhvaćao krajeve koje su sami upoznali i bliža, susjedna im područja. Njihove predodžbe o tim, njima bolje poznatim prostorima, mjestima i lokalitetima, o putovima koji ih presjecaju, o udaljenosti pojedinih točaka u njima — konkretnije su i realnije. Tako se u nekim kotarskim pjesmama, čiji su pjevači očito bolje poznavali prostor sjeverne Dalmacije, spominju dva važna lokaliteta: Otres i Morska Otoka. Na njima se u tijeku Kandijskog i Morejskog rata odigralo nekoliko većih bitaka i sukoba između četa pod zastavom Mletačke Republike i vojnih jedinica Osmanlijskog Carstva. Otres se nalazi u šibenskom zaleđu, sjeverozapadno od Skradina, između sela Bribira i srednjovjekovne utvrde Ostrovica. Otres je prirodni prolaz kojim je išao put od Knina u Ravne kotare i Zadar. Danas je Otres ime izvora i potoka, te arheološkog lokaliteta na mjestu srednjovjekovnog naselja. U pjesmama je Otres planina, brdo i voda. Kako je Otres bio pogodan za zasjede, a nalazio se u susjetstvu Ostrovice na njemu se i u njegovoj blizini odigralo više manjih okršaja i čarki i nekoliko većih bitaka. I u pjesmama epskog pjevača Bože Domnjaka iz Potravlja i nekih drugih poznatih i nepoznatih pjevača, u Otresu se vrše obračuni između protivničkih strana.[6]

I u epskoj Morskoj Otoci, u blizini Novigradskog mora, Kotarani i Turci u pjesmi se više puta sukobljavaju, kao što je to bilo i u stvarnosti. Na tom mjestu obično se sačekuju svatovi, kako je to prikazano u pjesmi *Ženidba Komnena iz Kotara*.[7]

No, i takvi domaći, u usmenoj epici manje poznati i manje prošireni lokaliteti, nisu bili nikakva zapreka stvaralačkoj mašti i stvaranju snažnih umjetničkih djela, kakav je, primjerice, pjesnički umotvor *Ivan Senjanin i mrtva glava njegova sina*. Evo njegova početka koji se zbiva upravo na Otresu.

Gavran grakće na grani zelenoj
a vuk vije na stini studenoj,
pak je gavran dozivao vuka:
»A moj vuče, mili pobratime,
tamo doli pod jelom zelenom

[5] Isto, str. 169–170.

[6] Božo Domjak, »Smiljanić Ilija osvetio babu«, *Kotarske narodne pjesme*, Šibenik, 1930, pj. 14.; »Ženidba Pletikosić Pavla«, *Sinjske narodne pjesme i pričanja*, Split, 1920, pj. 12.

[7] Isto, *Kotarske...*, pj. 5.

ima jedan ranjeni delija
pak da na njeg juriš učinimo.
Ti mu jidi ugojeno meso,
a ja ću mu vrane oči piti.«

Ranjeni junak pod jelom je Ilija, on pokušava odvratiti crnu pticu od njena nauma, jer on, iako su ga ophrvale teške rane, kaže gavranu kako još ima zdrave ruke i pušku, pa će ga »s grane ukinuti«. Već ako je ožednio krvi i ako želi pogostiti vuka, neka poleti pod Otres, tu će naći tristo leševa naših Kotarana što su jučer jadni poginuli.[8]

Voda je neizostavan dio života, pa je normalno da se i u epskoj poeziji javlja često u svim svojim pojavnim oblicima, kao izvori i bunari, kao rijeke i jezera, kao široko ili sinje more itd. Od brojnih rijeka, jezera i manjih voda koje se poimenično navode u pjesmama, najviše umotvora spominje rijeke Dunav (Dunaj), Savu, Kupu, Cetinu, Bosnu, Bistricu, Vojskavu i dr. One obično teku kroz imaginarna, slabo određena područja. Neka su imena rijeka, mada rjeđe nego što je to slučaj s drugim zemljopisnim nazivima, izmišljena ili je pak neka lokalna, slabo poznata rječica ili pritoka rijeke premještena u šire prostore gdje je dobila mnogo veće dimenzije. Tako je npr. mala pritoka rijeke Cetine sa zvučnim imenom Vojskava, koja teče kroz mjesto Hrvace u blizini Sinja, u pjesmi *Senjanin Tadija* pjevača Ante Lončara iz Imotske Krajine prenesena u daleki Misir (Egipat) i pretvorena u veliku hladnu rijeku, kobnu vodu na kojoj je izginula vojska:

Tade prođe i protra đogata.
Kudgod ide do Misira siđe.
Momak pade do vode Vojskave.
Nesretna je ta voda Vojskava
Jer je vojska na njoj izginula.[9]

Rijeka Dunav (Dunaj voda), a katkad i Sava javljaju se kao tipizirana imena za rijeke, u nekim pjesmama one teku neodređenim prostorom koji nije mnogo udaljen od Kotara i Senja. Katkad su te mirne ravničarske rijeke prikazane kao kakve planinske, neukrotive rijeke bez ijednog mosta ili mjesta koje bi se moglo prijeći gaženjem:

Ode dorat od duga megdana,
Donese ih Savi i Dunavi,
Koja gaza ni ćuprije nema,
Nego valja drvlje i kamenje.[10]
(Ženidba Kosić kapetana)

---

[8] *Narodne epske pjesme*, knj. 1, Pet stoljeća hrvatske književnosti, priredio Olinko Delorko, MH – Zora, Zagreb, 1964, str. 161.

[9] *Nova pjesmarica*... (kao bilj. 2), str. 101.

[10] Isto, str. 22.

Rijeke su mjesta na kojima junaci i njihovi dobri konji nerijetko iskušavaju svoju snagu, izdržljivost, hrabrost i vještinu. One su izazov i prepreka, koju treba svladati da bi se prešlo na drugu stranu obale i izvršila junačka zadaća:

A veli mu trijest divojaka:
»Voda nema gaza ni bogaza.
Ni'ko vode prigazit ne more,
Ni'ko vode priplivat ne more,
Nego samo beg Sokoloviću,
A na svojoj vranoj bedeviji.«
Na to se je Sekul rasrdio,
Pak udari debela đogata,
Udari ga čizmom i mamuzom,
Skoči đogat u vodu studenu,
I pripliva Bosnu valovitu.[11]

No, voda kad je nema, a to je bio čest slučaj u Senju i drugim primorskim krajevima, kao i u kraškim planinskim područjima zagorske Dalmacije, postaje još veći životni problem. Stoga nije slučajno što je nedostatak vode, odnosno potraga za vodom, pokretački motiv u više usmenih epskih umotvora iz Hrvatskog primorja i Dalmacije. Takav je primjer i pjesma *Sestra Ivana Senjanina i Turčin Mujo Jelečković*, zapisana u Dubrovniku. Pjesma i počinje stihovima koji govore o nestanku vode u Senju i o odlasku djevojaka po vodu u zaleđe, na opasno područje kršćanske i turske granice:

U Senju je voda nestanula,
i u Senju i Senja okolo.
Rano rane đevojke Senkinje,
rano rane vodu na studenu,
na granicu tursku i kaursku.
svako jutro po trides' zajedno,
a jutros su tridesti i dvije.

I dok su se one, svjesne opasnosti kojoj se izlažu, međusobno poticale na žurbu:

Još nijesu vodu zaitile,
a vodu im Turci okolili,
poitaše đevojke Senkinje.[12]

Potraga za vodom i kiša uzrok su tragičnoj sudbini glavnih likova u umjetnički snažnoj novelističkoj pjesmi *Smrt Grgura Senjanina i sestre mu*

[11] Isto, str. 161.

[12] *Narodne epske pjesme*, knj. 1, ...(kao bilj. 8), pj. 16, str. 74–75.

Marge, zapisanoj u Luci na otoku Šipanu. Evo kratkog sadržaja te pjesme: Grgur Senjanin s družinom iz grada Senja odlazi u pohod iako ga je sestra Marga, koja je sanjala zlokoban san, pokušala odgovoriti od puta. Prije nego je junak i stigao u goru, san se obistini, puška strijelca skrivenog u jelovu granju pogodi ga u prsa. On, teško ranjen, ostaje pod jelom, a njegovo društvo, pokolebano nesrećom prekida pohod i naglo se vraća u Senj vodeći sa sobom i njegova konja. Kad ugleda bratova konja bez jahača, Marga zna da je Grgura snašla nesreća.

Sestra sama polazi žurno u goru da potraži brata, a kad ga pronađe gdje se »od rana svija i previja«, on je moli:

O ti, Marge, draga sestro moja,
da mi se je napiti vodice
iza gore, draga sestro moja,
ja bih moje prebolio rane.

Marga bi rado pošla po vodu iza gore, ali kako ne zna puta, plaši se, ako i nađe izvor vode, da se neće znati vratiti natrag. Grgur je savjetuje:

Ti povrijeđaj ljute rane moje,
kondir moje ti natoči krvi,
i ti pođi za gore na vode.
Krvlju mojom biljeguj kamenje,
dokle hladne na vodice dođeš;
nećeš, sestro, zaboravit puta.[13]

Djevojka tako i napravi, krvlju iz bratovih rana obilježi put. No dok ona uzima vodu, iznenada se naoblači i padne »sitna kiša« pa ispere »biljege«, a ona je zaboravila put. Tri dana je Marga obijala gorom tražeći brata, a četvrti joj dan javi gavran da je sinoć u njenoj odsutnosti ranjenog Grgura pojeo vuk, ostala je samo njegova desna ruka, pa ako ona ne želi da i nju pojede vuk, neka uzme bratovu ruku i za vidjela pobjegne u Senj. Kad ubrzo zatim nađe mjesto bratove pogibije, ne želeći se bez brata vratiti kući, Marga uzima mrtvu ruku i dok je grli, ljubi i s njom razgovara, padne i noć, a vuk ponovno dođe pa za večeru pojede i Grgurevu ruku i djevojku, te se tako »strašno gavranovo predviđanje ispuni do kraja.«[14]

Voda je bila važan motiv i u pjesmi *Nikolica Jelečki knez* iz rkp. zbirke Balda Glavića, u kojoj je središnja tema danak u krvi, odvođenje muške djece u janjičare. Zabrinuta udovica majka pokuša svog jedinca malog Milu, spasiti bježeći s njim u goru, gdje se kriju. Ali, kad dječak u bezvodnoj gori teško ožedni da mu se činilo da će umrijeti od žeđi, majka ga odvede na vodu pod

[13] Isto, str. 96.

[14] Vidi: O. Delorko, »O nekim našim narodnim pjesmama s novelističkim osobinama«, u knjizi *Zanemareno blago*, NZ MH, Zagreb, 1979, str. 192–193.

grad Eleč da se napije, ali ih tu uhvati elečki knez i dječaka uključi u veliku povorku djece koju su vodili u carski Stambol.

Pred Stambolom, prije nego što djecu predaju caru, tjeraju ih da plivaju u hladnoj vodi Boravici i da tu vodu zaboravku piju, kako bi zaboravili majku i oca.[15]

Ravna polja, rosne livade i zeleni lugovi (šumice), uz planine, brda i rijeke, najčešće su spominjani prirodni lokaliteti u kotarsko–senjskim epskim pjesmama. Polja i livade su najčešće neimenovani ili se nazivaju po gradu ili naselju u blizini kojeg se nalaze: Udbinsko polje, Livanjsko polje, Budimsko polje... Rjeđe imaju neko drugo vlastito ime (polje Zvečevo, Ros-polje...). Poljima jure konjanici, na poljima i livadama se vode bitke ili dijele megdani, na njima katkad igraju djevojačka kola, u travi se odmaraju ili spavaju junaci, sami ili s djevojkom s kojom će se oženiti. U lugu se obično skrivaju junaci, sami ili s družinom, katkad u lugu ostavljaju konja da ih čeka dok oni obave određeni zadatak.

Polja su nerijetko mjestimice ili cijela prekrivena maglom, pa su u pjesmama česte ovakve ili slične pjesničke slike:

Pa pogleda u polje Udbinsko,
Uz polje se magla uhvatila,
A iz magle niče konjaniče,
A na konju već što krila nema.[16]
(Pisma o smrti Gojenog Alila)

Od sve žive i nežive prirode čovjeku su oduvijek bile najbliže životinje. Mnoge od njih, a koje pripadaju našem podneblju, susrećemo se i u usmenim pjesmama. Od domaćih životinja u hrvatskoj epskoj poeziji najčešće se spominje konj. Plemenit konj je uz »svijetlo oružje« najizrazitiji simbol ratničkog statusa svakog junaka. U hrvatskim, tradicionalnim pjesmama nalaze se brojni prikazi izvanrednih, brzih i gizdavih konja, tu su opisi raskošnog opremanja konja, slike konja na putovanju, na megdanima i u drugim situacijama. Tema o dobrim i pomamnim konjima u našoj usmenoj epici zavrjeđuje posebnu obradu, pa se zbog ograničena prostora na prikazu konja na ovom mjestu nećemo duže zadržavati. Osim konja, u epskim pjesmama se nerijetko spominju ovce i njihovi čobani (pastiri), te psi čuvari, ali o njima nema cjelovitijih opisa.

Divlje životinje se, međutim, znatno češće susrećemo u stihovima južnohrvatske epike, i to uglavnom one životinje koje su se mogle prirodno uklopiti u tijek epske priče o junačkim trpnjama i podvizima. To su vukovi, medvjedi, lisice, zmije, gavranovi, sokolovi, orlovi, ùtve (ùtve zlatokrile),

---

[15] *Narodne epske pjesme*, knj. 1, ...(kao bilj. 8), str. 89–94.

[16] *Nova pjesmarica...*, (kao bilj.) str. 154.

golubovi, akrepi (škorpioni), kukavice i lastavice. Katkad su one samo dio metafore, usporedbe ili drugog oblika stilskog izražavanja, a počesto se navode kao manje ili više opasni stanovnici planine, šume ili tamnice, ali uvijek u vezi s likovima pjesama. Manji broj divljih životinja u nekim pjesmama ima samostalnu i nešto važniju ulogu u razvoju epske radnje. U nekim primjerima životinje su antropomorfizirane pa međusobno razgovaraju ili se obraćaju drugim likovima pjesme, kao što je to slučaj u našim ranije navedenim primjerima gdje gavran i vuk razgovaraju ili gdje gavran obavještava djevojku Margu o nesreći koja je zadesila njenoga ranjenog brata Grgura Senjanina. U takvim i sličnim opisima dodiruje se i isprepliće svijet realnoga i fantastičnoga, ne dovodeći ni jednog časa u pitanje umjetničku uvjerljivost likova i pjesničke naracije. Zapravo, u našim i drugim sličnim primjerima: »pod naivnim ruhom razgovora« između gavrana i vuka, »tih inače neobično popularnih životinja u folklornim književnim radovima svih evropskih naroda«, uvjerljivo je izrečena osuda rata i besmislenog klanja među ljudima.[17]

Jednako su pjesnički uspjeli i oni malobrojni primjeri gdje se životinje, obično ptice, javljaju u lirski obojenim slikama. U novelističkoj pjesmi *Tamnovanje Vujina u Zadru* ban Zadranin, vrativši se iz lova kući, ne znajući da su mu dva blizanca sina u međuvremenu oteta iz kolijevke, traži od djevojke sluškinje:

Donesi mi dva sina jednaka,
Babo će ih lipo darovati,
Do dvi ptice, do dvi utve male,
Nek se dica s pticom razgovara![18]

Ova realistička, ljupka slika, nakon koje slijedi dramatično otkrivanje nestanka djece, ostvarena je krajnje jednostavnim sredstvima.[19]

Ptice kukavica i lastavica javljaju se u razvijenim, vrlo uspjelim poredbama i alegorijama, kojima inače obiluje usmena poezija. To je opće mjesto, ustaljeni model pjesničkog izražavanja u našoj epskoj poeziji, koji i pored čestog ponavljanja u različitim varijacijama pridonosi plastičnijem i slikovitijem prikazivanju stanja i događaja. U jednoj takvoj razvijenoj poredbi i gradaciji, gdje se plač majke, sestre i žene za Ivanom Senjaninom uspoređuje s kukanjem kukavice, Ivan je s bratom Tadijom otišao »u četicu« (vojni pohod)

---

[17] Olinko Delorko, »Popratna riječ«, u: *Hrvatske narodne balade i romance*, Zagreb 1951, str. 182.

[18] Ivan Mimica, *Epske pjesme Bože Domnjaka Bojana* (Izbor), Književni krug, Split, 1990, str. 242.

Ûtva – u epskim pjesmama često ûtva zlatokrila — vrsta je divlje patke zlatnoriđih krila i zlatnog perja po trbuhu.

[19] Vidi: Ivan Mimica, *Život i epski svjet guslara Bože Domnjaka*... (kao bilj. 1), str. 226–229.

na protivnički teritorij, pa njegova ženska čeljad strahuje za njihov život, jer su se već odavno trebali vratiti:

Zakukale do tri kukavice
Na bijeloj kuli Ivanovoj.
Jedna kuka, nigda ne pristaje,
Druga kuka od jutra do mraka,
Treća kuka kad joj na um pane.
A što kuka, nigda ne pristaje,
A to mu je ostarila majka.
A što kuka od jutra do mraka,
A to mu je sestra Anđelija.
A što kuka kad joj na um pane,
A to ti je ljuba Ivanova.[20]
(Ženidba Komjen Barjaktara)

Od brojnog i šarolikog biljnog svijeta s naših prostora usmena je epska poezija registrirala tek jedan mali dio, i to pretežito planinske šume četinarke. U njima borave hajduci ili se skrivaju zasjede, kroz njih prolaze vojske, oružane skupine i pojedini junaci. Jela je najzastupljenija šumska vrsta u epskim desetercima, ostale se vrste (omorika, breza, grab, hrast...) vrlo rijetko spominju.

Inače, pjevač se obično ne zadržava na opisu jelove šume, tek katkad njegovu pozornost privuče pojedino razgranato ili visoko stablo zelene jele pod kojom junak spava ili se odmara, iza koje se sklanja od nepoželjnih pogleda ili radi zaštite od puščane cijevi ili na koju se, pak, penje da bi s njena vrha »durbin vidilicom« (dalekozorom) bolje osmotrio okolicu i kretanje protivnika.

Od drveća uz naselja, odnosno uz viđenije kúle pojedinih junaka, narodnog su stvaraoca, čini se, osobito privlačili vitki jablani koji su dopunjavali raskošnu pjesničku sliku lijepo građene i bogate kúle.[21] U stihovima epskog umotvora *Pjesma Banović Sekula* sirote djevojke, koje na rječnoj obali peru rublje (bijele platno), kazuju mladom konjaniku Sekulu gdje se u Glasincu iznad Sarajeve nalazi kula bega Sokolovića i kako će tu kulu prepoznati:

Lako ćeš mu poznavati kulu,
Sve je bile kule nadhitila.
Prid kulom su dva vita jablana,
Na jablanim dva bila goluba.

---

[20] *Nova pjesmarica*...(kao bilj. 2), str. 117.

[21] *Kúla* (ar.) — u usmenim epskim pjesmama *kúla* je višekatna kamena zgrada za stanovanje i obranu od napada; umjesto prozora katkada ima puškarnice radi lakše obrane. (Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Liber, Zagreb, 1991, str. 297; Abdulah Skaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1985, str. 423)

Vazda guču, nigda ne pristaju,
Sve u zdravlje gospodara svoga.[22]

Epska radnja odvija se uvijek u prostoru i vremenu pa je prirodno da je epska poezija, uz razne zemljopisne elemente, registrirala i raznovrsne vremenske pojave: vrijeme dana i noći, godišnja doba i pojave koje ih prate, različite vremenske nepogode, kiše, snijeg, hladnoću, led, vjetar i dr.

U nekim našim epskim pjesmama osobito je snažno prikazan snijeg, ledena kiša i studen, koji znaju iznenaditi one koje zateknu na putu u planini ili na prelasku rijeke. Navest ćemo dva - tri takva primjera.

U pjesmi *Zaleđena nevjesta,* čiji tekst potječe s Pelješca, u vrijeme oko Božića svatove na putu iz Bosne u Mostar iznenadi nevrijeme:

Kada li je u po puta bilo,
tu ih mrkla nojca ufatila,
snig i bura i loša godina.
Smrzle su se na njima dolame,
pod dolamom vezene košuje,
pod košujam promrznulo meso.
Svi su mrtvi po gori ostali,
sam' ostane konjic Jugovića
i na njemu gizdava divojka,
zalejena konju u sedlajcu.[23]

Oštru planinsku zimu osjetilo je i društvo Ale Udbinjanina, čekajući u zasjedi u gori, u »klancima jadikovcima«, hajduka Marijana u pjesmi *Ale Udbinjanin i Marijan hajduk* (pjesmu je priopćio Krunoslav Zlatović iz Sinja). Pa iako su se odmarali, dobro hranili mesom i kruhom i pili vino i rakiju, kroz tjedan dana čekanja u šumi hladnoća je postala nepodnošljiva:

Društvo Ali tiho besjedilo:
»Oj Boga ti, buljukbaša Ale,
Ol' nas kolji, ol' nas doma pusti,
S ruku nami nokti otpadaše
A sa nogu i prsti i nokti
Baš od leda i od teška sn'jega,
Studna vjetra i od ledne zime.«[24]

Glavna obilježja epske poezije proizlaze iz njezine narativne funkcije. Temeljni elementi epske strukture su likovi i zbivanja u vremenu i prostoru.

---

[22] *Nova pjesmarica*...(kao bilj. 2), str. 161.

[23] *Narodne epske pjesme*, knj. 1, ...(kao bilj. 8), str. 193.

[24] Anđelko Mijatović, *Narodne pjesme o Mijatu Tomiću*, Sinj–Duvno, 1985, pj. 25, str. 150.

Oni se primarno ostvaruju u obliku opisivanja, izvještaja i razgovora. U kotarskim i senjskim epskim pjesmama, kao i u hrvatskoj epskoj poeziji uopće, pjevači najčešće opisuju opremanje i oružanje junaka, opremanje djevojke i djevojačku ljepotu, opremanje konja, a katkad i lijepe utvrđene kule. Razvijen i živ opis pridonosi ljepoti i plastičnosti epske priče.[25]

Međutim, pjevači stvaraoci usmene epike, za razliku od autora pisane književnosti, u svojim opisima znatno manje pozornosti poklanjaju slikama krajolika. U epskim desetercima, kako smo to vidjeli iz našeg dosadašnjeg izlaganja, rijetko se nađe opis krajolika kao zaokružena i relativno samostalna cjelina. Pjevač obično hvata pejsažne detalje kratkim opisom ili jednostavnom konstatacijom, metaforom ili poredbom i upliće ih u fabularni tijek svoje priče. Takva jedna metaforična slika jest i početak pjesme *Senjanin Tadija i Kosa Stipanova*:

Reslo cmilje pokraj Bijakove,
A bosilje pokraj Sinjeg mora,
Pa se smije cmilje na bosilje
Kano momče na mlado djevojče.[26]

Priroda i njezin bogati biljni i životinjski svijet neizbježan su dio čovjekova života i čovjekove sudbine, oni su likovima epskih pjesama često skloni i dobrohotni, ali još češće neskloni i opasni. U hrvatskoj epskoj poeziji opisi prirodne sredine obično imaju realistički smisao, pa i onda kad u njima nastupaju i govore životinje i mitološka bića. Najčešće su to konj, gavran i vila.

Iako na specifičan način, u skladu sa stvaralačkim zakonima žanra, južnohrvatska je epika uspjela odraziti složene i raznovrsne oblike prirodne sredine u kojoj je nastajala i čovjekov odnos prema njima.

NATURAL ENVIRONMENT IN SOUTH CROATIAN ORAL EPIC POETRY

Summary

The elements of natural environment as reflected in South Croatian oral epic poetry, the method in which they have been shaped and incorporated into the fabric of the poems and the artistic effects thereby achieved have been dealt with in this paper in a vivid and interesting way.

Natural environment has greatly influenced the life of the population in South Croatian regions, at the same time being and important factor inspiring

[25] Vidi: Vladimir Vratović i Mate Zorić, »Epika i epske pjesme«, u knjizi *Uvod u književnost*, urednici Fran Petre i Zdenko Škreb, Znanje, Zagreb, 1961, str. 385–407.

[26] *Nova pjesmarica*... (kao bilj. 2), str. 87.

their oral tradition, which is why it has been given a prominent place in numerous oral epic poems. Natural environment rarely appears in lengthy or intependent landscape descriptions. The folk author has for the most part caught the details by merely naming and enumerating them, or incorporating them into vivid and colourful similes and metaphors, only exceptionally elaborating them into lengthy descriptions. Natural environment rather appears at the structural level: it is solidly and functionally woven into the narrative plot or a more detailed description of heroes travelling on various missions and campaigns, accounts of duels and other heroic exploits. The elements of nature are experienced most convincingly as aspects of the material reality with familiar terms, names and details, whether they have been rendered realistically or more or less transformed or hyperbolised by the creative imagination.

The major natural forces inspiring the folk author are high craggy mountains, dense forests, rivers, fields and meadows, lush green groves, harsh m ountain winters and more prominent plant and animal species indigenous to the mountain area of Croatia and Bosnia, the Dinarides.

Among the dangerous beasts the wolf, the bear, the fox, the snake and the scorpion are the ones most frequently occurring, making the heroic exploits all the more colourful, but also more dangerous and dramatic. Some of these animals have been attributed human qualities (i.e. given anthropomorphic elements), as for example the raven and the wolf: they talk to each other; sometimes they warn people of an impending danger or convey messages of what has happened or is about to take place. Nevertheless, all these depictions and interference of different animals in the epic events are always in the function of the epic narration and rendering of intriguiging plots and heroic exploits.

In some of the most poweful and effective epic poems there are dramatic moments of great suspense which owe their dramatic tension and suggestiveness to man's inevitable and fatal link to various natural objects, creatures and phenomena surrounding him, both when they are in his favour and menacing and dangerous and he is forced to exercise patience, endurance and courage in order to fight, resist or overcome them. The rendering of particular aspects and forms of natural environment has been made more vivid and convincing by quoting decasyllabic lines, and relevant opinions and conclusions have been illustrated by interesting and suggestive fragments of impressive power and beauty.

Translated by Željka Zanchi

Živko Bjelanović
Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti
i odgojnih područja,
Visoka učiteljska škola Split Sveučilišta u Splitu

ANTROPONIMI TROMEĐE MOTIVIRANI PRIRODNOM SREDINOM (U 17. I 18. STOLJEĆU)

UDK: 821.163.42'373.23 (497.5 Dalmacija, Lika /497.15)
Izvorni znanstveni rad

U radu će biti obrađena prezimena Tromeđe te osobna imena i nadimci koji se nalaze u njihovoj osnovi. U prvom će planu biti opisani motivi njihova nastanka i to motivi uvjetovani prirodnom sredinom, biljnim i životinjskim svijetom. Zato će im jezična forma, prije svega tvorbena struktura, biti prikazana samo onoliko koliko je potrebno da im u izrazu pronađemo značenjske vrijednosti.

1. PREDMET ANALIZE

Na četiri će načina biti ograničen predmet ove analize. Prvi se odnosi na vrstu antroponima. U glavnom će planu biti prezimena. Razlog je u tome što najveći broj prezimena u Hrvata i Srba nastaje sufiksalnom tvorbom od osobnih imena, npr. *Golubović, Grozdanić, Jagodić, Vuković* od *Golub, Grozdana, Jagoda, Vuk*[1] ili od osobnih nadimaka kao što su *Gaković, Kokotović, Lisičić, Pastuhović* od *Gak, Kokot, Lisica, Pastuh* i što vrlo velik broj prezimena nastaje od osobnih imena kao što su *Vukas, Vukša, Vulin* ili od osobnih nadimaka kao što su *Ćuk, Drača, Jež, Javor* i to konverzijom, a to znači bez ikakvih promjena u njihovu planu izraza na prijelazu iz jedne vrste u drugu vrstu za identifikaciju ljudskih jedinki. Zato je analiza izraznih i značenjskih vrijednosti prezimena ujedno analiza izraznih i značenjskih vrijednosti ostalih dviju vrsta antroponima. Spomenut ću još jedan značajniji razlog za ovakvo ograničenje. Prezimena su stabilna i nasljedna. Zbog ovih se njihovih odlika njima najpotpunije ostvaruje identifikacija članova nekoga društva u odgovarajućem vremenu i prostoru. Otud u dokumentima od svih antroponima u hrvatskom i srpskom povijesnom antroponimikonu ima najviše primjera za ovu vrstu jezičnih znakova.

[1] Pri kraju članka abecedni je poredak apelativa i uz njih prezimena iz ovoga korpusa koja su nekim tvorbenim načinom tvorena od njih posredno preko osobnog imena ili nadimka.

Drugo se ograničenje odnosi na vrijeme. Predmet analize bit će samo prezimena koja su se javila u procijepu između dvaju velikih mletačko-turskih ratova (Kandijskog i Morejskog) u 17. stoljeću i austrijsko-turskog rata koji je okončan Svištovskim mirom 1791. godine. U ovom su se vremenskom razmaku od sto i pedeset godina zbile vrlo velike promjene u populacijskoj strukturi na svakoj strani uzduž Tromeđe i vrlo velike promjene u strukturi antroponimikona stanovništva koje je bilo zahvaćeno migracijskim vrtloženjem.

Treće se ograničenje odnosi na prostor. U ovoj će se analizi naći prezimena s triju prostora uz Tromeđu: a) sjeverna Dalmacija, ili preciznije zadarsko, šibensko i trogirsko zaleđe koje seže do aktualne granice Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini i današnje granice dalmatinske regije prema Lici i Krbavi, b) Lika i Krbava i c) Bosanska krajina kojoj bi istočna granica bila približno na potezu Grahovo, Drvar, Banjaluka.

Četvrto je ograničenje jasno istaknuto već u naslovu da će predmet ovoga priloga biti samo ona prezimena kojima je osnova motivirana prirodnom sredinom, koja su, dakle, motivirana biljnim i životinjskim svijetom.

Za oblikovanje korpusa antroponima ovako ograničenih vrstom, vremenom, prostorom i motivacijom različiti su mi bili izvori: za sjevernodalmatinsko područje arhivska građa koju su objavili Desnica (1950, 1951) i Kosor (1979), za Liku i Krbavu popis stanovništva 1712. godine i monografija Josipa Pavičića (1962) te za Bosansku krajinu monografije o naseljima i stanovništvu dviju regija toga područja, Rađenović (1925) i Karanović (1925). Iz ovih je izvora blizu dvjesta prezimena motiviranih životinjskim i blizu pedeset prezimena motiviranih biljnim svijetom.

2. NEJEZIČNA I JEZIČNA ZBILJA U ANTROPONIMA

U članku će biti opisane jezične vrijednosti prezimena i na planu izraza i na planu značenja jer su prezimena kao i svi ostali antroponimi prije svega jezični znakovi. Bez jezične analize njihovih signala nije moguća analiza nejezičnih fenomena koji se reflektiraju iz odnosa *jezični znak, motiv njegova nastanka* te *vrijeme i prostor* u kojem znak vrši svoju ulogu u komunikaciji. Bit će spomenute samo one jezične realnosti prezimena u kojima se najneposrednije ogledaju realnosti iz izvanjezičnog univerzuma.

Neka za primjer posluže prezimena *Ćuk, Ćujić* i *Ćuković*. Zbog razlika u njihovu izrazu u znatnoj je mjeri u prezimena *Ćujić* i *Ćuković* prigušen konotativni naboj što ga na značenjskom planu ima prezime *Ćuk* pri prijelazu iz apelativa u nadimak, a iz nadimka u prezime bez ikakvih izmjena formalne strukture znaka. Za predmet o kojem je ovdje riječ sasvim je nevažno nalazi li se u ovom nadimku značenje kakvo je u kontekstu »Ako i to ne znaš, onda si pravi ćuk« (dakle značenje »glupan«, »neznalica«) ili je značenje kakvo je u

kontekstu »Oči mu velike i sijere kao u ćuka«[2] (dakle značenje prema jednoj organskoj osobini). Važno je samo da se u prezimenima (nadimcima ili imenima) koja su, kao što je i ovo prezime, podrijetlom metafore ogleda čovjekovo biološko zajedništvo s njegovom prirodnom sredinom. A takva su još prezimena *Bauk, Čavka, Gak, Gavran, Golub, Jež, Kokot, Kos, Kragulj, Kulaš, Kvočka, Lisac, Lisica, Mačak, Pi(je)vac, Pupavac (Pupovac), Skakavac, Slavulj, Sokol, Zec, Zelembać, Žabac* itd. i, dakako, prezimena kojima se u tvorbenoj osnovi nalaze ovi i njima slični leksemi, npr. *Čavčić, Čavkić, Čavković, Gaković, Gavranović, Golubović, Horozović, Kokotović, Mačkić, Orlić, Orlović, Paripović, Pastu(h)ović, Sokolović, Švrakić, Zečević, Žabetić* itd.

3. ANTROPONIMI MOTIVIRANI BILJNIM SVIJETOM

Sva bismo prezimena ove značenjske vrste mogli po načinu tvorbe podijeliti u dvije skupine. Prvoj skupini pripadaju prezimena izvedena sufiksom karakterističnim za ovu vrstu tvorenica. Sufiksom –ić izvedena su prezimena *Bukvić, Cvijetić* (i *Cvitić*), *Cvitinjanić, Cvitišić, Cvitnić, Dračić, Grozdanić, Jagodić, Kalinić, Klokočić, Kovilić, Ljubičić, Peruničić, Rokvić, Rožić, Ružičić, Ružić, Ružnić, Smiljanić, Trninić, Trnjinić* i *Višnjić*. Sufiksom -ović ili -ević izvedeno je jedanaest prezimena ove motivacije: *Cvitanović, Cvitković, Cvjetković, Grabović, Jagodović, Javorović, Kovilović, Kukuruzović, Ljubičević* i *Trnjaković*.

U drugoj su skupini sva ostala prezimena. Za većinu od njih nije moguće utvrditi jesu li postala prezimenima od kakve osnove sufiksacijom netipičnom za oblikovanje prezimenskog znaka kao što su *Borovnica, Cvjetićanin, Grabovac, Javorina, Lipovača, Ljeskovac, Opsenica, Travica* i *Zobenica* ili su već oblikovane izvedenice, prelazeći iz neke onomastičke vrste u vrstu prezimena, preuzele ulogu prezimena bez ikakvih promjena u strukturi znaka. Slična se nedoumica javlja i u tumačenju načina tvorbe prezimena nešto manjeg broja: *Cvjetan, Drača, Javor, Ljiljak,*[3] *Mažuran, Ovas* i *Zelenika*. I ova su prezimena mogla nastati konverzijom, npr. ime *Cvjetan* > prezime *Cvjetan,* nadimak *Javor* > prezime *Javor* ili su mogla nastati desufiksacijom, npr. *Cvjetanović* > *Cvjetan, Javorović* > *Javor,* jer se i kraćom (ekonomičnijom) formom može uspješno ostvarivati prezimenska identifikacija.

Za temu o kojoj je ovdje riječ daleko je značajniji opis leksičkog nego tvorbenog morfema u prezimenskoj strukturi jer se tek u tom segmentu jasnije naziru značenjske vrijednosti cijelog znaka. U većeg broja prezimena ove

---

[2] Simo Matavulj, *Bakonja fra Brne*, Nolit, Beograd 1966, 72.

[3] Ako znači isto što i *ljiljan*, onda pripada prezimenima fitonimske, a ako znači *šišmiš*, onda pripada prezimenima zoonimske motivacije.

motivacije u osnovi se nalazi osobno ime motivirano željom roditelja da im dijete izgleda kao kakva lijepa biljka, njezin izdanak ili plod. Najbolji je primjer apelativ *cvijet*. Od njega se oblikuju hipokoristici *Cvijeto* (ikavski *Cvito*) i *Cvijo*. Od njih sufiksacijom nastaju ili prezimena *Cvijetić* (*Cvitić*) ili osobna imena *Cvijan, Cvjetko* (*Cvitko*), *Cvjetan* (*Cvitan*), *Cvitiša* a od njih prezimena *Cvijanović, Cvitanović* ili *Cvjetković*. Slično je i s apelativom *ruža* (*roža*) i *ružica* a od njih prezimena *Rožić, Ružić, Ružičić* i, možda, *Ružnić*. Tako isto od apelativa *ljubica* konverzijom nastaje osobno ime *Ljubica* a od njega prezimena *Ljubičević* i *Ljubičić*. U ovoj su skupini još *Grozdanić, Jagodić, Jagodović, Smiljanić, Trninić* i *Višnjić* tvoreni od osobnih imena *Grozdana, Jagoda, Smiljana, Trnina* i *Višnja* koja su motivirana apelativima *grozd, jagoda...višnja*.

Skupini pripadaju i prezimena *Javorović* (i *Javor*), *Kalinić, Klokočić, Kovilović* i *Peruničić* u kojih nije izvjesno je li leksički morfem osobno ime ili nadimak motiviran apelativima *javor, kalina, klokoč, kovilje* i *perunika*. Skupini pripadaju i prezimena *Ljiljak, Mažuran, Travica* i *Zelenika* koja se od ostalih razlikuju, kao što je već kazano, samo vrstom tvorbe.

Znatno je manje onih kao što je prezime *Bukvić* (: *bukva*, s figurativnim značenjem »glup čovjek«) u kojih je leksički morfem nadimak s konotacijom negativnog predznaka, npr. *Dračić, Grabović, Kukuruzović, Rokvić* u osnovi kojih su apelativi *drača, grab, kukuruz* i *rotkva*.

U prezimena *Borovnica, Cvjetićanin, Grabovac, Lipovača, Ljeskovac, Opsenica, Trnjaković* ili *Zobenica* motivacija biljnim svijetom jedva je primijetna zbog nekoliko uzastopnih derivacija leksičkog morfema *bor, cvijet, grab, lipa, lijeska, ovas, trnje, zob* i zbog znatnijih alternacija u strukturi njihova izraza. Neka su od njih prezimenima postala konverzijom, npr. toponim > prezime ili etnonim > prezime.

4. ANTROPONIMI MOTIVIRANI ŽIVOTINJSKIM SVIJETOM

Prezimena i ove vrste motivacije mogli bismo podijeliti na skupinu onih tipične prezimenske forme, dakle izvedenih sufiksom –ić (npr. *Konjić, Orlić, Sokolić, Vukić*) i sufiksom –ović/-ević (npr. *Konjević, Orlović, Sokolović, Vuković*) kojih u ovom korpusu ima preko 130 (blizu 70%) i na skupinu svih ostalih. Ova druga skupina tvorbeno je vrlo raznolika. Sve bismo raznolikosti mogli svesti na tri kategorije. Najbrojnija je kategorija prezimena kao što su *Čavka, Ćuk, Golub, Kokot, Kulaš* ili *Mačak*, dakle prezimena nesufiksalne tvorbe. Nešto je manje brojna kategorija prezimena kao što su *Kozlica, Vujina, Vulin* ili *Vukas*, dakle prezimena sufiksalne izvedenosti netipične za tvorbu prezimena. Najmanje je brojna kategorija prezimena kao što su *Munižaba, Sitvuk, Traživuk* ili *Vukobrat*, dakle prezimena složena od dva leksema.

Tvorbu ovih šezdesetak prezimena moguće je opisati ili na način da su postala prezimenima konverzijom *osobni nadimak*, odnosno *osobno ime* > *prezime* (kao što su *Ćuk, Golub, Kozlica, Vukobrat*) ili na način da su nastala desufiksacijom (*Ćuković* > *Ćuk, Kozličić* > *Kozlica, Vukobratović* > *Vukobrat*). Po ovim tvorbenim osobinama postoji potpuna podudarnost između prezimena motiviranih biljnim i prezimena motiviranih životinjskim svijetom.

Bez obzira na raznolikosti u sufiksalnom dijelu njihove strukture i bez obzira na raznolikosti koje nastaju alternacijom fonema unutar njihova izraza, ili kakvom drugom promjenom njihova oblika, npr. *Cvjetićanin* i *Cvjetnićanin, Kukuruzović* i *Kuruzović, Medvjed* i *Međed*, odnosno *Medved, Pastuhović* i *Pastuović, Pupavac* i *Pupovac, Trninić* i *Trnjinić, Vudragović* i *Vukdragović, Vujinović* i *Vujnović, Vukelić* i *Vukeljić, Vukobrad* i *Vukobrat* itd., nesumnjivo je da se u njihovu leksičkom dijelu izraza nalazi znak kojim je označena kakva životinja. Taj je znak u većeg broja slučajeva nadimak (npr. *Čavka, Ćuk, Kos, Mačak, Švraka, Žabac)* i u znatno manjeg broja osobno ime (npr. *Golub, Paun, Sokol, Vuk*).

Nadimkom se češće ističe dominantna nego kakva druga osobina životinje čijim je znakom označena osoba, pa je npr. *Zec* češće nadimak osobi po njezinu izgledu (npr. »zečja usna«) nego po plahosti (»plašljiv kao zec«) ili po hodu (»brz kao zec«) i češće po negativnoj nego po pozitivnoj osobini, pa npr. *Vuk* (kad je nadimak) prije označava grabežljiva i nesmiljena, nego snažna i neustrašiva čovjeka. Osobna su imena ili dezideretivna ili profilaktična.[4] U prvom slučaju roditelji svojoj djeci izabiru imena kao što su *Golub, Paun* ili *Sokol* sa željom da njihovi potomci budu lijepi ili srčani kao što su životinje označene odgovarajućim znakom, u drugom slučaju izabiru imena s uvjerenjem da će ih imenom zaštititi od uroka.[5]

Najbolji je primjer grozd prezimena nastalih od imena *Vuk*. Od ovog antroponima nastaju tvorbom četiri osobna imena dvosložnog izraza, karakterističnog i nastavka i naglaska, tj. *Vúčo, Vújo, Vúko* i *Vúle*. Od svakoga od njih tvore se nova imena različitim sufiksima. Tako od *Vuko* nastaju u drugom prstenu *Vukac, Vukas, Vukaš, Vukela, Vukelja, Vukota* ili *Vukša*. Od svakoga od njih u trećem prstenu nastaju nova imena, a od ovih opet nova imena i od njih prezimena kao *Vujašković, Vukašinović* (*Vukašenović*) ili *Vukšinić* u četvrtom prstenu.

U gnijezdu, o kojem je upravo riječ, ima prezimena više od osamdeset. Neka su od njih prešla iz vrste *osobno ime* u vrstu *prezime* i zadržala formu osobnog imena. Takva su npr. *Vučeta, Vučina, Vujasin, Vujina, Vukadin,*

---

[4] »Ime se...identifikuje s čovekom, ono je njegov nerazdvojni deo, njegov duplikat, njegov ekvivalent...zbog čega odnos između imena i njegovog nosioca nije više proizvoljna asocijacija, već stvarna, konkretna veza«, Bandić (1980, 72).

[5] »Na dvorišna vrata bila je obješena željezna rozeta s vrhom vučjeg repa koja čuva kuću od uroka«, Ivan Aralica, *Graditelj svratišta*, Znanje, Zagreb 1987, 22.

Vukas, Vuksan, Vukša, Vulin itd., a ostala su i oblikom prepoznatljiva kao prezimena, npr. *Vučenović, Vučetić, Vučinić, Vučković, Vujaković, Vujanić, Vujanović, Vujašković, Vujatović* itd.

Da bismo objasnili ovako velik grozd prezimena jednoga gnijezda, treba povezati nekoliko činjenica. Roditelji, prvo, novorođenom djetetu brižljivo biraju ime jer će mu ono, kako vjeruju, osigurati dobro mjesto u društvenoj i biološkoj zajednici. Među takvim imenima *Vuk* je najpoznatije ime. Rasprostranjeno je, drugo, vjerovanje da se dijete može zaštititi s jedne strane od vještica ako mu se nadjene ovo ime jer vještice bježe od vuka kao od svog opasnog neprijatelja i, s druge strane, da se može zaštititi od vuka ako se pobratimi s tom krvoločnom zvijeri[6] (otud imena *Vukobrat, Vukomir, Vukdrag, Vučemil/o, Stanivuk* i od njih prezimena *Vukobratović, Vukmirović, Vukdragović, Vučemilović* ili *Stanivuković*).[7] S ovim dvjema istinama povezana je i treća: vuku su na ovom dijelu Balkana najčešća staništa šumoviti predjeli Bosne, Like i sjeverne Dalmacije. Tamo je on vrlo velika napast i za stoku i za ljude.[8] U biološkoj konfrontaciji s njim čovjek i izborom imena za svoje potomke nastoji iznuditi povoljne, a suzbiti nepovoljne reakcije ove divlje životinje.

Primjeri iz ovoga gnijezda u korpusu antroponima Tromeđe mogli bi poslužiti za još neke teze ne samo iz odnosa *antroponim* i *društvena sredina* nego i iz odnosa *antroponim, društvena sredina* i *etnička pripadnost*. Tako u popisu stanovništva Like i Krbave 1712. godine trista pedeset i sedam muških osoba ima jedno od četrdeset i osam osobnih imena tvorenih od imena *Vuk* (kao što su *Vučan, Vučen, Vučeta, Vučetin, Vučin, Vučina, Vučko, Vučo, Vujak, Vujasin, Vujašin, Vujica, Vujin, Vujo, Vujsan, Vukadin, Vukan, Vukas, Vukasin, Vukašin, Vukdrag, Vukelja, Vukman, Vukoje, Vukojin, Vukota, Vuksan, Vule, Vuleta* itd.). Od njih čak 92% osoba ima u koloni za etničku pripadnost oznaku **v** (Vlah, tj. Srbin). Od ostalih petnaest ih je s oznakom **b** (Bunjevac), sedam s oznakom **k** (katolik), šest s oznakom **n** (neokršćanin) i dva s oznakom **?** (nepoznato). Ovaj je primjer samo naputak da se na još reprezentativnijem korpusu utvrdi koliko je na distribuciju ovih antroponima utjecala nakon Tridentskog koncila (1545-1563) strogost katoličke crkve u izboru osobnih imena pri krštenju djece.

U jezičnom znaku uopće, u onomastičkom posebno, značenje nije ni izdaleka onako prisutno kako mu je prisutan izraz. Zbog toga nije lako otkriti pogrešku kad

---

[6] Kulišić-Petrović-Pantelić (1970, s. v. vuk).

[7] Sva su ova prezimena složena od dva znaka, od *vuk* ili kao prvog ili kao drugog dijela kompozita i od *drag/mio, mir, brat, stani* (imperativ glagola *stati*). Takve je strukture i prezime *Sitvuk*. U prvom je dijelu kompozita pridjev *sit* kakav je u izreci »Sit vuk i koze cijele«. Skupini pripadaju još *Palivuk, Strašivuk* i *Traživuk* u kojih je dio strukture imperativ glagola *paliti, strašiti* i *tražiti*. Ostalim je primjerima iz korpusa (*Malivuk, Vukoder* i *Vukovoj*) apelativ u kompozitu nešto drugačije prirode.

se pojavi u interpretaciji motiva nastanka znaka niti dokazati valjanost opisa kao što je npr. moguće dokazati valjanost rezultata u algebarskom računu.[9] Za ovu ću tvrdnju navesti primjer prezimena *Gavran*[10] i prezimena *Gavranović*.[11] Razlika među njima formalne je prirode. Prezime *Gavran* kraće je i moglo je nastati ili kraćenjem prezimena *Gavranović* ili konverzijom *osobno ime*, odnosno *osobni nadimak* > *prezime*, dakle onako kako su mogla nastati tolika, u ovom tekstu već spomenuta, prezimena. *Gavranović* je duže prezime, tipičnog prezimenskog oblika i nastalo je sufiksalnom tvorbom, izvođenjem ili osobnog imena ili nadimka sufiksom –ović. Nedoumice se ne tiču načina tvorbe ovih prezimena. Nedoumice su u vezi s pitanjem kojoj vrsti antroponima pripada antroponim kojim su motivirana ova prezimena jer *Gavran* može biti osobno ime, može biti varijanta osobnog imena i može biti nadimak. Osobno je ime kad mu se segmentalni dio izraza ostvaruje uzlaznom intonacijom naglašenog kratkog sloga i kratkim nenaglašenim slogom, dakle *Gàvran,* kad je, znači, izvedeno sufiksom –an od hipokoristika *Gávro* (a *Gávro* je pokraćeno ime od biblijskog imena *Gabrijel*). Po ovoj suprasegmentalnoj vrijednosti izraza pripada prozodemskom tipu u kojem su vrlo brojne tvorenice kao *Bòban, Cvìjan, Čèdan, Ćìran, Dràgan, Gàjan, Jòkan, Jòsan, Krèšan, Màćan, Màtan, Mìćan, Ràdan, Stòjan, Vèlan, Vlàdan, Vùkan, Zòran* itd. Varijanta je osobnog imena kad mu se segmentalni dio izraza ostvaruje silaznom intonacijom naglašenog kratkog sloga i dugim nenaglašenim slogom, dakle *Gavran*.[12] Prozodemski pripada varijantama osobnih imena kao što su *Cvijān, Đurān, Gojān, Mijān, Perān, Tokān, Živān* itd. Nadimak je onako kao što je kakvoj osobi nadimak *Bena, Cvrčak, Čavka, Čvorak, Ćuk, Jazavac, Jejina, Jež, Mačak, Magarac, Parip, Tica* ili *Zelembać*.[13]

Čak kad bi i bilo izvjesno da se u osnovi prezimena *Gavranović* nalazi nadimak, još uvijek ne bi bilo moguće dokraja jednoznačno opisati njegov značenjski sadržaj jer motivacija nadimka iz osnove može biti po boji puti onoga koji je nadimkom označen (»crn kao gavran«), može biti po siromaštvu (kad se kakav siromašak ženi pa za ženu uzima siromašnu djevojku, kaže se da

---

[8] »Ljudske riječi i ljudski strahovi dolaze i izlaze iz mode. Kolik je udio u mislima i osjećanjima negdašnjeg čovjeka imala riječ vuk! Gotovo čitav život bio je u *znaku vuka*! A tko još danas misli na vuka ... danas se čovjek boji raka«, Vladan Desnica, *Proljeća Ivana Galeba,* Sabrana djela, knj. II, Prosvjeta, Zagreb 1975, 238.

[9] Fuko (1971, 178).

[10] Desnica (1951, 222), Pavičić (1962, 193, 196, 197, 285).

[11] Karanović (1925, 535, 610, 611, 613, 651, 652).

[12] Prozodemske dvostrukosti u antroponima *Cvìjān/Cvijın* ostatak su nekadašnje razlike između sufiksa an6 (>-ın) i sufiksa -6n6 (>-án) koji se vokalizacijom poluglasa javljaju u jednoj formi, tj. formi -an, još od 12. stoljeća. Zato Maretić (1886, 89-92) navodi zajedno sve antroponime izvedene sufiksom-an bez obzira na razliku u njihovu suprasegmentalnom dijelu izraza. (Ako pored znaka za dug zanaglasni slog ne bude u kompjutorskoj obradi teksta mogao biti naznačen i naglasak, onda će *Gavrın* biti izraz za varijantu osobnog imena i za nadimak s nadodsječcima kakve ima i apelativ *gavr_n.*)

[13] Bjelanović (1989, 130-136).

se ženi gavran s vranom, a da nema ni vrana ruha ni gavran kruha), može biti po osobini kakvoga nevoljnika kojega prati zao glas da ne sluti na dobro susretnemo li ga na putu jer, po općem uvjerenju, gavran predskazuje nesreću[14] ili može imati figurativno značenje, npr. značenje »grabežljivac«.

Nedoumice su i u interpretaciji motivacije osobnog imena. Izbor može biti u znaku ili, prvo, brige roditelja da sačuvaju svoje dijete od demona jer demoni ne napadaju djecu koja su, kako je to ovim imenom označeno, ružna izgledom kao što je gavran ružan ili, drugo, njihove želje da im dijete dugo poživi jer je gavran dugovjeka ptica. Izbor, međutim, može biti rezultat običaja koji je, kao naslijeđe iz davne prošlosti, vrlo rasprostranjen. Riječ je o dvojnim imenima.[15] Roditelji su djetetu koje su uporno čuvali od uroka nadijevali dva imena, jedno za koje osim njih i posvećenog lica nije nitko znao i drugo koje se javljalo u upotrebi onako kako su se javljala sva ostala imena.[16] Tako anđeo smrti dođe li po dijete, neće ga znati osloviti pravim imenom i neće ga zato moći povesti sa sobom na onaj svijet.[17] Pitanje je je li jedva primijetna razlika između imena *Gàvrăn* i varijante *Gavrān* poslužila roditeljima, pa ma kako oni bili domišljati, da ova dva imena povežu s običajem davanja dvojnih imena.[18]

Sigurno je samo da su nadimak *Gavrān,* osobno ime *Gàvrăn* i njegova varijanta *Gavrān* kao jezični znakovi sa svojim izrazom i svojim značenjem tanahno povezani sa shvaćanjima onih koji su birali oznaku i s njihovim odnosom prema onima kojima je oznaka davana. Zato se do značenja antroponima dolazi analizom njihova izraza i to povezujući im jezične vrijednosti s fenomenima iz nejezične stvarnosti. Antroponimi tako poput nadgrobnih spomenika otkrivaju ritam čovjekova kretanja kroz vrijeme i prostor uopće, a to znači kroz vrijeme i na prostoru o kojem je ovdje bilo riječi.

5. ZAKLJUČAK

Korpus od dvjesta i pedeset prezimena motiviranih prirodnom sredinom prostora sjeverne Dalmacije, Like i Krbave te Bosanske krajine u 17. i 18. stoljeću otkriva zakonitosti koje se u oblikovanju antroponima ove vrste javljaju posvuda. Zakonitosti, dakako, znače i specifičnosti jer se odnos

---

[14] S takvim je značenjem ovu pticu opjevao E. A. Poe u poznatoj pjesmi *Gavran.*

[15] »U crkvi, koja je bila dupkom puna, zavladala je tišina jer je čitanje pričesnica bilo oglašavanje udavača. Kad je svećenik pročitao Virginija Grabovac, ja sam mislio da bi ga trebalo ispraviti, ali on, kao da je naslutio moje čuđenje i čuđenje vjernika, dodade: *Poznatija kao Diva Grabovčeva*«, Ivan Aralica, o.c., 32.

[16] Frejzer (1977, 307/308); Bandić (1980, 72).

[17] Superanska (1979, 3, 35, 36); Bjelanović (1988, 224).

[18] Npr. roditeljima *Gavrana Kneževića* i *Gavrana Žmirića*, početkom 20. stoljeća u sjevernoj Dalmaciji, Bjelanović (1988, 225). Usp. »harambaša Gavran iz Šibenika« 1688. godine, (Desnica, 1951, 222)

čovjeka prema prirodnoj sredini formira postupno u njegovoj stalnoj konfrontaciji s fenomenima iz njegova prirodnog okruženja. U tom odnosu značajno mjesto pripada i antroponimima kao znakovima kojima se identificiraju i kvalificiraju ljudske jedinke.

U antroponimiji o kojoj je ovdje ponešto kazano jedan od najizdašnijih motiva za oblikovanje osobnih imena, osobnih nadimaka i prezimena jest životinjski svijet. Ponajbolji je primjer apelativ *vuk*. Mnoštvo osobnih imena i prezimena kojima je struktura njime motivirana treba dovesti u vezu s težnjom čovjeka ovih prostora da očuva sebe i svoje potomstvo od opasnosti koje su mu prijetile od zvijeri označene ovim znakom, bilo da je imenom zaplaši (*Strašivuk*) ili da je umilostivi (*Vukdrag*). Budući da antroponimi nastaju na osnovi društvenih konvencija, tradicionalnog naslijeđa u pogledima na svijet, vjerskih i nacionalnih obilježja, moguće je vrijednosti jedne sredine u jednom vremenu otkriti i u strukturi njezina antroponimikona. Potvrđuje to i antroponimikon stanovništva koje se, zahvaćeno neprestanim ratovima, kretalo oko Tromeđe puna dva stoljeća.

RJEČNIK APELATIVA I KORPUS PREZIMENA

b a u k: *Bauk*

b o r o v n i c a: *Borovnica*

b u h a (buva): *Karabuva*

b u k v a: *Bukvić*

c v i j e t (i c v i t): *Cvijetić, Cvitanović, Cvitić, Cvitinjanić, Cvitišić, Cvitković, Cvitnić, Cvjetan, Cvjetićanin, Cvjetković, Cvjetnićanin*

č a g a l j: *Čagljević*

č a v k a: *Čavčić, Čavka, Čavkić, Čavković*

ć u k: *Ćujić, Ćuk, Ćuković*

d r a č a: *Drača, Dračić*

d r e n: *Drenovac*

g a k: *Gak, Gakić, Gaković*

g a v r a n: *Gavran, Gavranović*

g o l u b: *Golub, Golubović*

g r a b: *Grabovac, Grabović*

g r o z d: *Grozdanić*

h o r o z (i o r o z): *Horozović, Orozović*

j a g o d a: *Jagodić, Jagodović*

j a r a c (i j a r e): *Dojarac, Dojarčević, Donjarac, Jarić*

j a r e b: *Jarebić*

j a v o r: *Javor, Javorina, Javorović*
j a z o: *Jazić*
j e ž: *Jež*
k a l i n a: *Kalinić*
k l o k o č: *Klokočić*
k o b i l a: *Kobilar, Kobiljanin*
k o k o t: *Kokot, Kokotović*
k o n j: *Konjević, Konjić*
k o s: *Kos, Kosovac, Kosović*
k o š u t a: *Košutić*
k o v i l j e: *Kovilić, Kovilović*
k o z a (i k o z l e): *Dokozić, Kozić, Kozina, Kozlica, Kozličić*
k r a g u l j: *Kragulj*
k r a v a: *Kravić*
k u k a v i c a: *Kukavičić*
k u k u r u z: *Kukuruzović, Kuruzović*
k u l a š: *Kulaš, Kulašević*
k u n a: *Kunić*
k u r t: *Kurtagić, Kurtić, Kurtović*
k v o č k a: *Kvočka*
l a s t a v i c a: *Lastavica*
l i j e s k a: *Ljeskovac*
l i p a: *Lipovača*
l i s a c (i l i s i c a): *Lisac, Lisica, Lisičić*
l j i l j a k: *Ljiljak*
l j u b i c a: *Ljubičević, Ljubičić*
m a č a k: *Mačak, Mačkić*
m a g a r a c: *Magarac, Munimagarac*
m a ž u r a n: *Mažuran*
m e d v j e d (i m e d o): *Medanić, Medić, Medved, Međed, Međedović*
o r a o: *Orlić, Orlović*
o v a s: *Ovas, Opsenica*
o v c a: *Ovčina*
p a r i p: *Paripović*
p a s t u h: *Pastuhović, Pastuović*
p a u k: *Pauković*
p a u n: *Paun*

p e r u n i k a: *Peruničić*
p i j e v a c (i p i v a c): *Pivac, Pjevac, Pjević*
p u p a v a c: *Pupavac, Pupovac*
r a k: *Račić, Raković*
r i b a: *Ribić*
r o d a: *Rodić*
r o t k v a: *Rokvić*
r u ž a: *Roža, Ružičić, Ružić, Ružnić*
s i k a v a c: *Sikavčić*
s k a k a v a c: *Skakavac*
s l a v u j: *Slavujević, Slavulj*
s m i l j e: *Smiljanić*
s o k o l: *Sokol, Sokolić, Sokolović*
s o v a: *Sović*
s v r a k a: *Švrakić*
t r a v i c a: *Travica*
t r n j e: *Trnjaković*
t r n (j) i n a: *Trninić, Trnjinić*
v i š n j a: *Višnjić*
v u k: *Vučenović, Vučeta, Vučetić, Vučević, Vučičić* (i *Vučićić*), *Vučić, Vučina, Vučinić, Vučinović, Vučković, Vujaković, Vujanić, Vujanović, Vujasin, Vujasinović, Vujašković, Vujatović, Vuj(i)čić, Vujić, Vujin, Vujina, Vuj(i)nović, Vujković, Vukadinović, Vukadin, Vukadrin, Vukajević, Vukajlović, Vukalić, Vukanić, Vukanović, Vukas, Vukasović, Vukašenović, Vukašević, Vukavić, Vukčević, Vukičević, Vukelić, Vukeljić, Vukić, Vukinić, Vukojević, Vukolić, Vuk(o)manović, Vukosavljević, Vukoslavić, Vukotić, Vuković, Vuksan, Vukša, Vukšić, Vukšinić, Vukušić, Vulajević, Vulanović, Vuletić, Vulevčić, Vulić, Vulin, Vulinović.* K o m p o z i t i: *Malivuk, Palivuk, Sitvuk, Sitvuković, Stanivuković, Strašivuković, Traživuk, Vudraković, Vukdrašina, Vukdragović, Vukdrašinović, Vukmirica, Vukmirović, Vukobrad, Vukobrat, Vukobratović, Vukoder, Vukovoj*
z e c: *Zec, Zečević, Zečić, Zećić, Zekan*
z e l e m b a ć: *Zelembać, Zelenbać*
z e l e n i k a: *Zelenika*
z o b: *Zobenica*
ž a b a (i ž a b a c): *Žabac, Žabetić*
ž d r a l: *Ždralić*
ž u n a: *Žunić*

IZVORI

Desnica, Boško, *Istorija kotarskih uskoka,* knj. I, izd. SANU, Beograd, 1950.

Desnica, Boško, *Istorija kotarskih uskoka,* knj. II, izd. SANU, Beograd, 1951.

Karanović, Milan, Pounje u Bosanskoj krajini, *Srpski etnografski zbornik,* knj. 35, Beograd, 1925.

Kosor, Karlo, Drniška krajina za turskog vladanja, *Zbornik »Kačić«,* XI. god., Split, 1979.

Pavičić, Josip, Seobe i naselja u Lici, *Zbornik za narodni život i običaje,* knj. 41, izd. JAZU, Zagreb, 1962.

Rađenović, Petar, Bjelajsko polje i Bravsko, *Srpski etnografski zbornik,* knj. 35, Beograd, 1925.

Popis stanovništva Like iz 1712.

LITERATURA

Bandić, Dušan, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba,* izd. BIGZ, Beograd, 1980.

Bjelanović, Živko, *Antroponimija Bukovice*, Split, 1988.

Bjelanović, Živko, »Rječnik antroponima Bukovice«, *Onomatološki prilozi,* knj. XI, izd. SANU, Beograd, 1989.

Frejzer, Džejmz Džordž, *Zlatna grana,* knj. I, Beograd, 1977.

Fuko, Mišel, *Riječi i stvari*, Beograd, 1971.

Kulišić – Petrović – Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Beograd, 1970.

Levi-Stros, Klod, *Divlja misao*, Beograd, 1978.

Maretić, Tomo, »O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba«, *RAD,* knj. LXXXII, JAZU, Zagreb, 1886.

Superanska, A. V., *Spravočnik ličnyh imën narodov RSFSR,* izd. Russkyj jazyk, Moskva, 1979.

ANTHROPONIMY OF THE TRIPLE BORDER RELATED TO THE ENVIRONMENT (17th AND 18th CENTURIES)

Summary

Anthroponyms of the three parts of the ancient Three-border (Triplex Confinium) show high level of correspondence. According to the corpus of almost two hundred fifty surnames in the 17th and 18th century that are motivated by the nature, its flora and fauna, the correspondence is equal in their expression same as in their meaning. Regarding their expression the correspondence is firstly related to the way of formation of surnames. The larger number of surnames (over 60%) is formed by the suffixation that is caracteristic for the formation of this kind of anthroponym as in cases formed by the suffix –ić, *Cvijetić, Jagodić, Vukić,* and in the cases formed by the suffix -ović/-ević, *Cvijanović, Javorović, Vukičević*. Other surnames are formed either by conversion *name* or *nickname>surname* (as *Javor, Paun*) or by desuffixation (as *Dračić > Drača, Golubović >Golub)*. Correspondences in the values of the meaning are expressed by the fact that are created out of personal names (*Cvitko >Cvitković*) and part out of nicknames (*Javor > Javorović, Parip>Paripović*). The nicknames stresses more negative than positive characteristic that is attributable to an animal (or a plant) and marked by the corresponding appellative. Personal names are either desiderative (when the choice of the name expresses the wish that the children would be marked by the specific sign in the beauty, strenght and steadiness) or prophylactic (when the descendents are protected by the name from the evil spirits). according to these values of the meaning it can be judged that people of the Three-border point were strongly related to their natural environment. The best example are surnames (over eighty of them) that are made out of personal name *Vuk*. Such a correspondence in the anthroponomastic signs of the tree part of the Three-border point is a consequence of the migrational rotation of population that has for almost two centuries moving over these areas uniformly with the changes in political rule engaged in constant Venetian-Turkish and Austrian-Turkish war campaigns.

Ivan Jurišić
Učiteljska akademija, Zagreb

JELA I PIĆA KARLOVAČKOG GENERALATA U 18. STOLJEĆU[1]

UDK: 392.8(497.5 Karlovac) »17«
Izvorni znanstveni rad

Na osnovu putopisa, opažanja suvremenika te nekih suvremenih statističkih pokazatelja autor analizira tradicionalnu prehranu krajišnika u Karlovačkom generalatu u 18. stoljeću, uključujući jela i pića, s obzirom na način njihove priprave, hranjivost i kvantitetu konzumacije. Također demonstrira kako su prirodne osobine terena koji se razlikovao od pukovnije do pukovnije utjecale na razlike u prehrani te ističe i utjecaj krajiške uprave i ratnih prilika na krajišku ratarsku privredu.

ŽITARICE

Žitarice su oduvijek bile osnovna hrana najvećeg dijela seoskog stanovništva, pa tako i onog u Karlovačkom generalatu. Stoga je pri njihovom slabom urodu dolazilo do gladi, no ne uvijek s jednakim posljedicama za sve stanovništvo glede egzistencijalnog i materijalnog stanja, budući da su imućniji krajišnici jeli kvalitetan kruh od pšeničnog brašna s kvascem, oni siromašniji od brašna ostalih žitarica (raži, ječma, prosa, zobi i pira) obično beskvasni (najčešće u kombinaciji pira i zobi ili ječma, prosa i heljde, zatim od kukuruza, a u brdskim krajevima samo od zobi). Najsiromašniji su i u godinama kada nije bilo gladi jeli uglavnom razne kaše (npr. ječmenu ili od pržene i zatim mljevene zobi)[2]. Žitarice se uglavnom grubo mljelo u mlinovima s velikim

[1] Prilog je nastao na temelju istraživanja za Treću međunarodnu konferenciju »Ekohistorija Triplex Confiniuma, cca. 1500.-1800.«, održanu u Zadru od 3. do 7. svibnja 2000. godine u organizaciji Zavoda za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, CEU Dudapest / History Department i Abteilung für Südosteuropäische Geschichte / Universität Graz. Autor se zahvaljuje na suradnji.

[2] U hrvatskoj historiografiji (a niti šire) ne postoji niti jedan tekst u kojem su sustavno obrađeni ishrana i pića u Karlovačkom generalatu 18. stoljeća općenito, a nema niti jednoga koji govori o pojedinim žitaricama korištenim za prehranu tamošnjeg stanovništva. Pojedinačni podaci razbacani su po radovima uglavnom austrijskih, zatim francuskih i talijanskih pisaca iz 18. i 19. stoljeća. U ovom radu uzeta su u obzir samo

mlinskim kotačima, na čije je lopatice, izdubljene kao žlice, s visine padala voda i tako pokretala mlinski kamen. Još 1817. od 629 mlinova u Karlovačkom generalatu većina je bila te vrste. Suvremeniji su bili rijetki.[3] Kruh se pekao ili u krušnim pećima po bogatijim krajiškim kućama,[4] ili u ognjištima u željeznoj posudi pokrivenoj pepelom kod siromašnijih krajišnika.[5] Pekarski obrt bio je raširen samo u mjestima stožera pukovnija.[6] Način prehrane odavao je dakle socijalni status pojedinca, odnosno, prehrana žitaricama i pripravcima od njih - kašama i osobito kruhom, odgovarala je socijalnoj ulozi osobe, pri čemu je uloga cijena u slučaju nerodice bila vrlo važna (npr. 1761. kada je bila dobra žetva pšenice i zobi, da bi već 1764. podbacila).[7] Bogati su, osobito izvan Krajine jeli i »suviše dobro«, nasuprot bijedi puka. Objed je trajao dugo, obilno se pilo i nazdravljalo.[8]

MESO

Meso je obični krajišnik jeo rijetko, uglavnom samo na (crkvene) blagdane i kod svadbenih svečanosti i to kozje ili ovčje (bravetina), janjeće, zatim svinjsko i govođe (svježe ili sušeno),[9] a rado se jela i puretina.[10] Janje ili ovna peklo se obično cijele. »Životinji bi se pustila krv, oderala koža i izvadila utroba. Nakon toga se trbušnu i prsnu šupljinu napunilo mirisnim travama i zatvorilo malim šiljatim kolcem. Zatim se životinju nataklo na dugi drveni ražanj, na čijem je svakom kraju bila ručica, da pečenku mogu okretati dva čovjeka. Ražanj se postavljao na dvije drvene rašlje zabijene u zemlju. S obadvije strane pečenke, malo podalje od nje, naložila bi se dobra vatra, na kojoj se, uz okretanje ražnja, polako pekla. Nakon određenog vremena vatru se počelo primicati sve bliže, a ražanj okretati sve brže. S mesa bi se počela topiti masnoća i tada ga se solilo«. Ovaj opis potječe iz 1801. iz pera putopisca o našim krajevima B. Hacqueta, uz njegov komentar, da je meso pečeno na taj način »tečnije, budući ostaje u svom soku, o čemu u drugim zemljama nitko nema pojma«. Uz to primjećuje, da si

---

važnija djela koja se bave spomenutom tematikom, npr.: Braudel, 1992, 135; Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 169; Hietzinger, 1817, 141; Isti, 1820, 214; Isti, 1840, 36 i 48; Lovrić, 1958, 76; Tkalec, 1945, 266. Kruh se donosio i kao svadbeni dar (Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 174), a iznosio se i pred mladence kao svadbeni kolač u obliku vijenca pečenog od grubog (oštrog) brašna (Isti, 2, 3, VIII, 104).

[3] Hietzinger, 1820, 285-286.

[4] Isti, 214.

[5] Isti, 1840, 48.

[6] Isti, 1820, 288.

[7] Horvat, 1941, 49.

[8] Horvat, 1980, 347.

[9] Hietzinger, 1820, 214; Hacquet, 1801, 2, 3, X, 138.

[10] Hietzinger, 1820, 214.

može samo zamisliti, kako bi tek bilo ukusno pile ili neka druga manja životinja tako pečena.[11] Nije niti tada niti slutio, da će ova njegova ideja o gril piletu biti oživotvorena u današnje vrijeme.

Od slatkovodne ribe bilo je u Karlovačkom generalatu pastrva (po mnogim brdskim rijekama), šarana i štuka.[12] Kuhana se riba skoro uopće nije jela, dok se dimljenu nosilo na stražu, zbog duže trajnosti takve hrane.[13] Od morskih riba bilo je tuna, skuša (lokardi), srdela itd. Jelo se i rakove (riječne i morske), te oštrige (oko Obrovca).[14]

KRUMPIR I KUKURUZ

Pojava krumpira i kukuruza u Generalatu (od 60-ih godina 18. st.), donosi poboljšanje kvalitete prehrane i spas od gladi u nerodnim godinama. Stoga je osobito krumpir bio od neprocjenjive važnosti za prehranu krajišnika.[15] Krajišnici ga donose i počinju saditi po povratku iz pohoda sedmogodišnjeg rata.[16] No, prvi puta je (u Lici) organizirano posađen tek 1768. i tada je svaka satnija dobila dva mjerova (oko 130 kg) sjemenog krumpira. No sve do 1778. krumpir se u Generalatu malo sadio. Te su godine krajišnici vidjeli kako u Češkoj krumpir dobro uspijeva i slijedeće su godine na povratku iz Češke ponijeli sa sobom kvalitetne vrste krumpira, koje su na proljeće 1780. zasadili na svojim njivama. Krumpir je dobro urodio i od te se godine udomaćio, osobito u Lici.[17] Godine 1769. sije se u Lici prvi puta kukuruz. Do tada je ondje glavna hrana bila proja (kaša od prosa).[18]

VOĆE

Voća je bilo u cijelom Generalatu, osobito jabuka, krušaka, trešanja, oraha, lješnjaka i ribizla koji su ubrajani u bolje voće i uzgajani osobito u Ogulinskoj i Slunjskoj pukovniji,[19] budući da u ostale dvije pukovnije voće nije tako dobro uspijevalo zbog nepovoljne klime.[20] Posebno su bile cijenjene jabuke srčike.[21] Smokava i badema, zatim bresaka i marelica, bilo je u Primorskoj krajini, u

---

[11] Hacquet, 1801, 2, 4, XIII, 188.
[12] Hietzinger, 1840, 39.
[13] Isti, 1820, 214.
[14] Isti, 1840, 39; Isti, 1820, 246.
[15] Isti, 1840, 36; Isti, 1817, 143.
[16] Horvat, 1980, 348.
[17] Horvat, 1941, 80-81.
[18] Isti, 80.
[19] Hietzinger, 1840, 83; Isti, 1820, 89.
[20] Isti, 1840, 83.
[21] Isti, 1817, 144.

dolini Zrmanje[22] i na morskoj obali kod Senja,[23] ali je bresaka i marelica bilo i u nekim časničkim vrtovima Ličke pukovnije.[24] No, voćnjaci su, osim onih časničkih, bili uglavnom slabo kultivirani.[25] Veća pažnja, pogotovo u ostalim dijelovima Generalata, kao u ostalom u cijeloj Vojnoj krajini, posvećivala se uzgoju voćaka šljive.[26] Šljive su dakle bile prevladavajuća vrsta voća u Krajinama i gotovo jedina koja se uzgajala naveliko, budući se od njihova soka pekla rakija – šljivovica.[27] Osobito je godina 1801. obilovala šljivama. Najviše ih je bilo po brdima Slunjske pukovnije.[28] Od njih se, u manjim količinama, pravio i pekmez.[29] Općenito se može reći, da se s voćem, osobito sa šljivama, kojih je bilo i najviše, neekonomično postupalo, budući da krajišnici npr. šljive nisu sušili, čime bi dobili dodatni izvor hrane, osobito zimi, kada je prehrana ionako bila oskudna, već su od njih samo pekli rakiju, ali niti nju nisu prodavali, već su ju uglavnom sami popili.[30]

POVRĆE

Pored žitarica, glavna i uobičajena hrana krajišnika u 18. st. bilo je povrće ili kuhinjsko raslinje (bilje), kako su ga tada nazivali[31] i to: crveni i bijeli luk, kelj u glavicama,[32] kupus (svježi i kiseli),[33] zatim grah i leća (kao sočivice),[34] a u Slunjskoj pukovniji još i repa.[35] No, uzgoj povrća bio je općenito zanemaren.

MLIJEKO I MLIJEČNI PROIZVODI

Mlijeko se koristilo svježe i kiselo[36] (sirutka se pila ili jela s kruhom),[37] a uobičajeni mliječni proizvodi bili su: vrhnje (slatko i kiselo),[38] maslac (putar)

---

[22] Isti, 1820, 89.
[23] Isti, 1840, 83; Isti, 1817, 144.
[24] Isti, 1820, 89.
[25] Demian, 1806, 106.
[26] Hietzinger, 1840, 83.
[27] Demian, 1806, 106; Hietzinger, 1817, 144.
[28] Demian, 1806, 106.
[29] Opačić, 1854, No. 44, 178.
[30] Demian, 1806, 330.
[31] Isti, 107.
[32] Isto; Hietzinger, 1820, 214; Lovrić, 1958, 76.
[33] Horvat, 1980, 375; Hietzinger, 1840, 48.
[34] Hietzinger, 1840, 36; Isti, 1817, 142; Isti, 1820, 214.
[35] Demian, 1806, 107; Horvat, 1980, 375.
[36] Hietzinger, 1820, 215; Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 169.
[37] Lovrić, 1958, 75.
[38] Isto.

koji se dobivao odvajanjem (separacijom),[39] maslo[40] i sir, osobito onaj sipki koji se mrvio, a čuvali su ga u mješinama.[41]

ISHRANA - KRAJIŠKA JELA

Krajiška jela bila su uglavnom jednostavna za pripremu, a sastojala su se od brašna raznih vrsta žitarica, masti (ulja),[42] mlijeka, vrhnja, sira i jaja,[43] u raznim kombinacijama. Najčešća jela krajišnika Karlovačkog generalata bila su: krpice od tijesta,[44] koje se jelo uz kuhanu gusku,[45] cicvara (tjestenina sa sirom, odnosno brašno sa sirom ili slatkim zasoljenim vrhnjem),[46] gibanica (kolač s jajima i mlijekom),[47] te pogača (nekiseo, beskvasni kolač, uglavnom od grubog, oštrog brašna).[48] No, gotovo najdraže, svakodnevno jelo krajišnika bila je palenta, kaša od kukuruznog brašna polivena mašću, uljem, kiselim mlijekom ili vrhnjem (kiselim ili slatkim).[49] Morlaci, stanovnici Zagore, u Primorskoj krajini, nisu ih jeli osim u nedostatku druge hrane i tada su ih pravili od prosenog brašna, i prelijevali maslacem. U dane posta jeli su ih s medom ili s tučenim lukom i vodom. S uljem su ih prelijevali rijetko, jer ga je trebalo kupovati, budući da nisu sadili masline.[50]

Općenito uzevši, jela su bila čas bolja - čas gora, prema mogućnostima i godišnjem dobu. Tako su npr. Morlaci od pepelnice (početak ožujka) do početka nove žetve trpjeli glad, trapeći se štednjom jela, dok su ostali dio godine, kada nije bilo oskudice, jeli »makar svijet propao« toliko puno »da su im pucali trbusi«.[51]

U Karlovačkom su generalatu ipak više hrane (živežnih namirnica), imali krajišnici Slunjske pukovnije, dok su glad trpjeli uglavnom stanovnici brdskih predjela (Lička i Otočačka pukovnija).[52] Ondašnji putopisci smatrali su da je jednostavnost krajiških jela i osobita upotreba mlijeka, pored čistoće zraka i napornog, odnosnog, teškog života, puno doprinosila stalnosti njihove fizičke

---

[39] Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 173; Lovrić, 1958, 75.
[40] Opačić, 1854, No. 43, 175.
[41] Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 169.
[42] Opačić, 1854, No. 43, 175.
[43] Isto; Isti, No. 44, 179.
[44] Hietzinger, 1840, 48.
[45] Isti, 1820, 214.
[46] Isto, 215; Isti, 1840, 48.
[47] Isto.
[48] Isto.
[49] Vidi bilj. 44; Isto, 1840, 48.
[50] Lovrić, 1958, 76.
[51] Isto.
[52] Hietzinger, 1820, 215.

snage i dugom životu.[53] Ličani su npr. doručkovali raženi ili zobeni kruh (jer je pšenični bio toliko cijenjen da su ga čak poklanjali kao svadbeni dar), [54] te sir ili mlijeko. Sačuvan je rukopis (koji je kasnije i objavljen) iz 1854. u kojem su navedena sva tadašnja jela krajišnika Karlovačkog generalata.[55]

PIĆA

a) *bezalkoholna*

Od bezalkoholnih pića na prvom je mjestu bila voda,[56] zatim već spomenuto mlijeko i sirutka, te šerbet i turšija. Iako su osobito gorski predjeli obilovali čistom izvorskom vodom, po ljeti je ona, zbog bujica i poplava, bila često i u nizinskim krajevima mutna i blatna, dakle i bakteriološki nečista i stoga ju se tada pilo s octom[57] (koji se u kućanstvima spravljao za vlastite potrebe od vina, piva, jabuka, krušaka, pšeničnih mekinja, raži i td).[58] Šerbet ili šerbe spravljao se od saća ukiseljenog u vodi, a turšija na isti način od jabuka ili krušaka.[59]

b) alkoholna

1. Rakija

Alkoholna pića mogla su se dobiti od svega što fermentira, dakle od žitarica, kukuruza, krumpira, te od voća. Najrasprostranjenije alkoholno piće i to od voća, bila je u Vojnoj krajini rakija, koja se mogla proizvesti od jabuka, krušaka, trešanja, višanja i od šljiva. Ova posljednja zvana je šljivovica. Moglo ju se dobiti i iz vina, te vinskog taloga (tropa) i tada se zvala komovica.[60] Već smo spomenuli da se u Karlovačkom generalatu upravo zbog soka iz kojeg se pekla rakija najviše od sveg voća cijenila šljiva. Čovjek Vojne krajine općenito, pa tako i Karlovačkog generalata, rastao je uz rakiju. U Generalatu peklo ju se u Slunjskoj, te nešto malo u Ogulinskoj pukovniji, dok je u Lici uopće nije bilo.[61] Brdsko stanovništvo Generalata pilo je stoga s jednakom strašću dalmatinsko vino.[62] Prema navodima mnogih autora rakija je bila najomiljenije piće više u ostalim

---

[53] Vidi bilj. 49.
[54] Hacquet, 1801, 2, 4, XII, 174.
[55] Opačić, NSK, R 3975; Isti, 1854, No. 43, 175 i No. 44, 178-179.
[56] Vidi bilj. 51.
[57] Lovrić, 1958, 76.
[58] Hietzinger, 1820, 285.
[59] Opačić, 1854, No. 44, 179.
[60] Hietzinger, 1820, 283-284.
[61] Isto, 215, 282; Isti, 1840, 83.
[62] Isti, 1820, 215, 282.

Krajinama (osobito u Banskoj i u Varaždinskom generalatu).[63] To pokazuju i podaci iz 1817. kada je u cijeloj Vojnoj krajini izbrojeno 19.692 kotla za pečenje rakije od kojih ih je najmanje bilo u Karlovačkom generalatu, svega 314, a više od polovice tih (166) pripadalo je Slunjskoj pukovniji.[64] Gledano po broju stanovnika u cijeloj se Vojnoj krajini početkom 19. st. proizvodilo više vedrica rakije (preko 3700 godišnje) nego u Irskoj s 5.000.000 stanovnika, pa čak više nego i u SAD.[65] Godina 1801. obilovala je šljivama. U Karlovačkom generalatu najviše ih je bilo po brdima Slunjske pukovnije i od njih se dobilo 796 vedara rakije, u Ogulinskoj 74 vedra, dok u Lici te godine rakije uopće nije bilo.[66]

2. Pivo

Pivo je piće prvenstveno nevinorodnih područja, a dobivalo se od ječma, hmelja (za gorčinu), riže i vode. Ako se željelo piti lako pivo u njega se nije stavljao hmelj.[67] Proizvodnja piva bila je znatno rasprostranjena i u Vojnoj krajini što je po mišljenju Hietzingera bio znak jake sklonosti naroda rakiji i vinu.[68] U Karlovačkom generalatu prva je pivovara osnovana 1795. u Udbini u Slunjskoj pukovniji, koja je tjedno davala od 40 do 80 vedrica piva (vedrica je iznosila 56,6 l), no to se pivo nije prodavalo po Generalatu, već je sve dovoženo isključivo u Karlovac, i ondje se prodavalo.[69]

3. Vino

Nepovoljna klima priječila je rasprostranjenost vinogradarstva, tj. obimniji uzgoj vinove loze u svim dijelovima Karlovačkog generalata,[70] te je stoga vinogradarstvo u južnoj polovici Generalata bilo neznatnog obima.[71] Još 1782. nisu uspijevali pokušaji da se loza posadi u Zrmanji – zbog oštre klime grožđe nije moglo sazrijevati.[72] Tako ga je u Ličkoj pukovniji bilo tek od početka 19. st. i to upravo samo po kamenitim visovima koji su okruživali dolinu rijeke Zrmanje, te nešto malo u Podgorju, na morskoj obali. Ti su čokoti poticali iz Dalmacije i davali malo lošeg vina.[73] U Otočačkoj pukovniji bilo je nešto loze samo na morskoj obali, na obroncima kamenitog Velebita i nešto više u Senju.[74] U Ogulinskoj pukovniji bilo je nešto više vinove loze, osobito u satniji

---

[63] Isto.
[64] Isto, 282.
[65] Isto 284.
[66] Demian, 1806, 106.
[67] Braudel, 1992, 253.
[68] Hietzinger, 1820, 280.
[69] Isto.
[70] Hietzinger, 1820, 111; Isti, 1840, 87.
[71] Demian, 1806, 107.
[72] Horvat, 1941, 81.
[73] Vidi bilj. 69 i 70.
[74] Hietzinger, 1820, 111-112.

Primišlje. Vino je bilo dobrih svojstava.[75] Općenito se može reći da je u cijelom Generalatu vinogradarstvo bilo rasprostranjeno jedino u Slunjskoj pukovniji.[76] Još 1761. rodili su u Generalatu dobro vinogradi, tako da je vina bilo u izobilju i litra je stajala 3 krajcara, no već 1764. bila je nerodna godina,[77] da bi 1776. opet bila dobra – te se godine samo u Ličkoj i Otočačkoj pukovniji popilo oko 60.000 vedrica dalmatinskog vina.[78] Iako su krajišnici i sami pravili vino, ono se rijetko uspijevalo sačuvati i bilo je loše kvalitete, zbog toga što je još u 19. st. podrumarstvo bilo slabo razvijeno. Vino se kvarilo jer se sve do 18. st. nije znalo za pretakanje vina, točenje u flaše, kao i za upotrebu plutenih čepova.[79] Kako je u Lici bilo malo vinove loze, ondje se vino dobivalo i vrenjem krušaka ili žutkovine (trpkovine – berberis vulgaris).[80] Općenito bi se moglo reći da se i ondje gdje je bilo vinograda o njima slabo vodila briga i da ih se loše obrađivalo.[81] Osim toga, neekonomično se postupalo s vinom budući ga Krajišnici nisu prodavali i tako namicali novac za razdoblja nestašice kruha, nabavljanje vučne stoke, kućnih potrepština i poljskog alata, plaćanje poreza i td. već su ga sami pili sve dok ga je bilo.[82] Naime, navodi se kako je bilo uobičajeno da krajišnik od Martinja do Božića sjedi u svom vinskom podrumu i pije tako dugo dok ima vina. Stoga su samo kod malo njih zalihe vina trajale 3-4 mjeseca, kod ponekih 6 mj. samo kod rijetkih do nove berbe. Kako su podrumi (kleti) bili većinom jako udaljeni od sela, boraveći u njima krajišnici nisu zbog opijanja mogli obavljati poljske radove.[83]

Zdvajalo se dakle nad tim kako krajišnici puno piju rakiju i vino i da ih to onemogućava u normalnom obavljanju svakodnevnih poljodjelskih radova, ali i nad tim kako se narod loše hrani, iako niti same krajiške vlasti nisu zapravo znale što je sve tada bilo hranjivo, niti što je sve krajišnik stvarno jeo. Stoga podatke o tome za 18. st. nalazimo uglavnom samo u rijetkim putopisima ljudi koji su prošli Krajinama (Hacquet, Fortis, Lovrić itd.) i ostavili zapise svojih zapažanja.

---

[75] Isto, 112; Demian, 1806, 107.
[76] Hietzinger, 1820, 112; Isti, 1840, 87; Demian, 1806, 107.
[77] Horvat, 1941, 49.
[78] Hietzinger, 1820, 215.
[79] Isto; Tkalec, 1945, 266.
[80] Vidi bilj. 77.
[81] Isti, 115.
[82] Demian, 1806, 333.
[83] Isti, 333-334.

POPIS ARHIVSKE GRAĐE I LITERATURE

I. *Arhivska građa*

Opačić, Marko. *Krajiška jela i pitja*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zbirka rjetkosti, signatura R 3975 (u bilješkama: Opačić, NSK, R 3975).

II. *Literatura*

Braudel, Fernand, *Strukture svakidašnjice,* Zagreb, 1992.

Demian, Johan Anton, *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze,* I, Wien, 1806.

Hacquet, Baltazar, *Abbildung und Beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyren und Slaven,* Leipzig, 1801, 2. dio, 4. svezak XII poglavlje (u bilješkama: 2, 4, XII).

Hietzinger, Carl Bernhard von, *Statistik der Militärgränze des österriechischen Kaiserthums,* I, Wien, 1817, II, Wien 1820.

Hietzinger, Carl Bernhard von, *Lehrbuch über die Statistik der Militär-Gränze des österreichischen Kaiserthums,* Gratz, 1840.

Horvat, Josip, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina,* I, 2. izd., Zagreb, 1980.

Horvat, Rudolf, *Lika i Krbava,* I, Zagreb, 1941.

Lovrić, Ivan, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fartisa,* Zagreb, 1958.

Opačić, Marko, »Krajiška jela i pitja.« iz: *Gospodarske novine,* II godište, godina 1854, br. 43, str. 175 i br. 44, str. 178-179.

Tkalec-Ignjatijević, Imbro, *Uspomene iz Hrvatske*, Zagreb, 1945.

FOOD AND BEVERAGE IN THE KARLOVAC GENERALATE IN THE 18th CENTURY

Summary

Based on the travelogues, contemporary notes and some contemporary statistical data, the author analyzed traditional nourishment of frontiersmen in the 18th century Karlovac Generalate, with regard to the preparation of food and drinks, their nutritive value and the quality of consummation. He also demonstrated how the natural characteristics of the soil influenced the differences in diet, Regiment of Slunj being much more fertile than the Regiment of Otočac

and Lika and the only one with widespread viticulture in the Karlovac Generalate. The diet depended on the time of the year being at its lowest from March until the new harvest. In well to do families the diet consisted of better sorts of bread like wheat bread and of rye, barley, oats and millet bread and porridges in poorer families - a majority in the region. Meat was eaten rarely, mainly during some festivities and usually baked on spit. Cattle were to precious to eat because of milk and milk products it provided. It was the same with chickens and gooses. Fish was mainly eaten dry. Eggs were extensively used as well as milk, sour milk, cheese, butter, cream, eggs and corn mush. These entailed extensively in the frontiersmen diet. Potato was first introduced after frontiersmen returned from the Seven-years war, spreading from 1768 and maize was sown from 1769. Next to numerous fruits that were not economically exploited onion, cabbage (sauerkraut also) and several sorts of beans were also used but the gardens were rather neglected. Preparation of food was very simple, ingredients also. Karlovac Generalate was famous for its production of spirits, namely *šljivovica*. Although there were many sorts of fruits grown in the Generalate - Mediteranean near the coast and continental in the hinterland - only plum orchards were taken care off in a best possible way. Plums were mostly used for *šljivovica*. Vine was produced sporadically, and bear was not spread in the area until 1795. Cider was prepared from different fruits but it has to be emphasized that the water from wells in this hilly regions was of the highest quality and that it was the most common drink. This paper provided only a survey of frontiersmen diet. Further specific research is necessary to put similar data in wider context of the frontier way of life, where political and military necessities of the Border complicated the relation between the natural environment and human action.

Jelka Vince-Pallua
Odsjek za etnologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu

EKOHISTORIJA MORLAČKOG NAČINA ŽIVOTA DRUGE POLOVICE 18. I PRVE POLOVICE 19. STOLJEĆA

(Na temelju istraživanja izvora dalmatinskih autora pisanih talijanskim jezikom)[1]

UDK: 94(497.5) »17«
39(497.5=590) »17«
Izvorni znanstveni rad

Arhivska građa druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća, što ju je autorica pronašla i prevela s talijanskog, u ovome je članku predstavljena temeljem njezinih eko-historijskih interpretacija i analiza brojnih aspekata morlačkoga načina života - od odnosa prema tradiciji i načinu života predaka, agrikulturi i privređivanju općenito do hajdučije, odnosa prema gradu, gostoljubivosti itd. Taj način života pokazuje da se kulture ponašaju selektivno, u morlačkom slučaju čak kapriciozno, prema sredini u kojoj žive i da se tu radi o pojmu poznatome u ekološkoj antropologiji - *environmental possibilism*. Morlački slučaj konkretan je primjer kako društveni ustroj i kultura pronalaze svoje vlastite, često nepredvidive i »nelogične«, idiosinkretične zakone, postajući još jedan u nizu dokaza da se nekoć prevladavajuće mišljenje o ekološkom determinizmu treba odbaciti.

Morlaci, Moro-Vlasi[2] kontinentalno je stanovništvo Mletačke Dalmacije, to su planinski stočari-pastiri pretežno romanskog podrijetla (romanizirani balkanski starosjedioci) koji su se nakon slavenske kolonizacije održali u planinama dalmatinskoga zaleđa.

No, Morlacima u širem smislu, o kojima je ovdje riječ, nazivamo cjelokupno stanovništvo iz unutrašnjosti Dalmacije, naziv koji stanovništvo primorskih gradova prenosi na sav narod brdovitoga zaleđa od Zadra i Nina duž Velebita (tzv. *Monti Morlacchi)* do Neretve, iako se tu radi o slavenskom

[1] Ovaj je tekst doprinos skupu »Eco-history of the Triplex Confiniuma, cca. 1500.-1800.« održanome u Zadru od 3. do 7. srpnja 2000. Organizirao ga je Zavod za hrvatsku povijest, Sveučilište u Zagrebu, CEU Budimpešta - Odsjek za povijest i Odjel za povijest jugoistočne Europe - Sveučilište u Gracu.

[2] Sam naziv potekao je od bizantsko-grčke složenice *Maurovlahoi*, što bi značilo Crni Vlasi jer atribut *mauros* (mračan, mrk, crn) označava odjeću od crne, mrke vune, a *Vlahoi* Vlahe. Taj se naziv u latinskom jeziku prevodi kao *Nigri Latini*, a u turskom *Karavlasi*. U latinskim dokumentima spominju se *Morovlachi, Morolacchi*, od čega kasnije nastaje na pučkom talijanskom *Murlacchi, Morlacchi*.

življu. Naime, nazivi Morlak, Morlakija različito su tumačeni na raznim stranama, a u raznim vremenima pridavana su im različita značenja. Tako, primjerice, u primorsko-jadranskoj zoni, gdje su se isprva Morlacima nazivali brdski pastiri romanskog podrijetla, počelo se s vremenom tim imenom, uz deprecijativni prizvuk, označavati inferiornost siromašnih, manje civiliziranih seljaka-stočara iz susjednog pobrđa, kontinentalni seoski element uopće, bio on romanski ili slavenski. Za mletačkog građanina tako, a onda i šire u Italiji, naziv Morlak simbolizira necivilizirane ljude, divljake o kojima se raspredaju fantastične priče.

Moj će se prilog odnositi na kraj razdoblja obuhvaćenog u zadarskom simpoziju, dotično na drugu polovicu 18. (ali i na prvu polovicu 19.) stoljeća. On uključuje dalmatinsko zaleđe naseljeno morlačkim stanovništvom i načinom njihova života o kojemu saznajemo na temelju građe nekolicine dalmatinskih autora: Ivan Frančetić (Giovanni Franceschi) -1845. i 1846.; Pietro Nutrizio Grisogono-1775. i 1780.; Marko Kažotić (Marco Casotti) -1833.; Ivan Lovrić (Giovanni Lovrich) -1776.; Petar Nižetić (Pietro Nisiteo) -1835. i 1845., Justine Wynne (1778.) i anonimni autor (1775./6.)

Ovi autori svoje rasprave, putopise, putne zabilješke ili neke druge arhivske i bibliotečne izvore (npr. romansirane prikaze morlačkog života) pišu na talijanskom jeziku, jeziku kulture u Dalmaciji onoga vremena. Ta je obimna građa itekako zanimljiva i prikladna za eko-historijska istraživanja, no ovdje se treba ograničiti na manji broj primjera koji bi to mogao ilustrirati.

Cilj mi je istaknuti da ta građa zorno pokazuje da morlački način života, premda neminovno pod utjecajem perturbacija na *Triplex confiniumu*, u svojim se osnovnim crtama između te tri velesile kreće u većoj mjeri svojim vlastitim putem, čvrsto određenim i generacijama utvrđenim tradicijskim obrascem ponašanja.

Morlaci su, naime, kako je poznato, do početka 18. stoljeća bili gotovo nomadski narod, narod marginalan prema državama s nomadskom pokretljivošću, mobilnošću kao osnovnom strategijom prema kraju u kojemu žive. Zorna takva potvrda, koju dobivamo iz naših arhivskih izvora, jest podatak da se još početkom 18. stoljeća, kako se sjećaju Morlaci, vozila kolibica po želji s mjesta na mjesto na kolima (Lovrić 1948:72).[3] I ne samo to. Još jedan podatak pronađen u toj građi mogao bi potvrditi izrečenu izjavu o morlačkom osobitom načinu života, specifičnoj »nelogičnoj logici« njihove organizacije života. Naime, osnovna je crta morlačkog načina života koja se može uočiti, moglo bi se reći, u svim životnim područjima obuhvaćenima arhivskom građom (zemljoradnja, stočarstvo, znanje o biljkama i životinjama, lov i ribolov, vjerovanja, liječenje bolesti, navike, predviđanje vremena, astrologija, igre, oblačenje itd.) - čvrsta, čak i strastvena privrženost vlastitoj tradiciji zbog čega se utjecaj vanjskih čimbenika na njihov

[3] *Ima ljudi, koji se sjećaju, da su još prije pola vijeka pojedini Morlaci običavali i po koju kolibicu voziti po želji amo tamo na teretnim kolima* (Lovrić 1776. - 1948:72).

način života znatno smanjuje. Morlački način života izrazit je primjer kako je njihov ekološki i ekonomski probitak opterećen prošlošću i prošlim tradicijama. Baš zbog te činjenice nekoliko dalmatinskih autora, u svome nastojanju za prosvjećivanjem morlačkoga puka i popravljanjem njihove ekonomske situacije, posebno se tuži na njihovu tvrdokornost u čuvanju tradicija predaka koja se među Morlacima smatra glavnom vrlinom. Morlaci, doznajemo ne samo od jednog autora, neće prihvatiti nikakve druge običaje osim starinskih pa njihov napredak u zemljoradnji ostaje uvijek isti, oni su uporni u čuvanju tradicije pa tako i privrženi prvim, starim poljoprivrednim metodama i najstarijem priprostom oruđu. Njihov je način života zbog toga određen interakcijom između njihove nazadne tehnologije i datog prirodnog okruženja. Moglo bi se zapravo reći da i, obratno, morlačke kulturne odrednice uvjetuju i određuju tehnologiju i da njihov izbor tehnoloških formi i rješenja, koji bi trebao biti prilagodljiv i u skladu s promjenljivim okolnostima, zapravo i nije nikakav pravi izbor jer se on zasniva na već ustaljenim rješenjima njihovih predaka.

Moja je hipoteza da su Morlaci, u doba kada ih nabrojeni autori promatraju, odabrali onaj način prilagodbe novom okruženju koji će im omogućiti da do nekog stupnja zadrže i nastave način života, društveni ustroj i gledanje na svijet koje su donijeli iz prijašnjih životnih i ekoloških uvjeta, dotično nomadskog promjenljivog i »pomičnog« okruženja, dakle, nikakvog čvrstog, stalnog okruženja budući da im je način života bio pretežno nomadski. Upravo zbog tog razloga smatram da oni nemaju pravog zanimanja za poljoprivredu i sadnju drveća jer poljoprivreda zahtijeva - obrnuto od pokretnog, nomadskog načina života - stalnu i trajnu brigu na jednom određenom mjestu. Zato bi, prema mišjenju spomenutih dalmatinskih autora, najpreča potreba bila iščupati im iz glave predrasude i tvrdoglavost, no njihov način života teško bi bilo promijeniti budući da imaju averziju prema svakoj inovaciji i jer se najžešćom upornošću drže načina života svojih otaca prema formuli - »Što nisu radili naši stariji, nećemo ni mi«.

U tekstovima P. N. Grisogona, premda on toga i nije svjestan, pronalazimo upravo ekološke izvore - obilježja terena, rijeke, prirodne izvore, klimatske uvjete itd. - kojima bi se, kako smatra taj autor, trebali reformirati i umnožiti zanati, dakle poboljšati i morlački život. Na prvom mjestu izdvaja kovački zanat, kako kaže blizanac zemljoradnje, no svjestan da kod Morlaka privrženost tradiciji ne dozvoljava da se oruđe usavrši jer se uvijek ponavlja izrada naslijeđena iz starine. Isti je takav primjer i s drvećem kojemu su, kako doznajemo, zakleti neprijatelji, a ako netko od njih i posadi koje drvo, ostali će ga prvom prilikom iščupati. Izlišno je govoriti koliku bi korist imali od suprotnoga postupka.

Mislim da ovaj morlački primjer, tek jedan od mnoštva, pokazuje da kulture i društva imaju svoju vlastitu logiku i vlastite principe i način organizacije i da se ne mogu svesti i reducirati na niz adaptacija uvjetima koje pruža prirodno okruženje u širem smislu. Sjetimo se misli poznatog ekohistoričara

Marshala Sahlinsa - *The adaptation implies maximizing the social life chances and maximization is almost always a compromise, a vector of the internal structure of culture and the external pressure of environment* (Sahlins 1977:219-220).

Ako uzmemo u obzir morlački način života i stavimo ga u kontekst te rečenice, tada možemo razumjeti i objasniti spomenutu poslovičnu i ukorijenjenu »lijenost« Morlaka i njihov prezir prema poljoprivredi i drugim većim naporima. Prvi faktor, unutarnji ustroj kulture *(the internal structure of culture),* ogleda se u već spomenutoj morlačkoj tvrdokornosti u čuvanju tradicija, pa tako i u privrženosti prvim, starim poljoprivrednim metodama i najstarijem priprostom oruđu. Vanjski pritisak sredine *(the external pressure of environment)* mogao bi se prepoznati u samom području *Triplex confiniuma* na kojemu obitavaju Morlaci i njihovoj stalnoj izloženosti ratnim prijetnjama. Upravo je taj element moguće uočiti kod Ivana Lovrića koji smatra da su neprestani ratovi Morlake prečesto odvajali od pluga. Zbog stalne ratne opasnosti oni nisu nikada mogli postati zemljoradnici, pa u staro doba nikad nisu imali stalnih određenih međa na poljima. Lovrić na taj način tumači uzrok njihovoj »lijenosti« i nemara za zemljoradnju, braneći Morlake.

Nije li ovo tumačenje, rekla bih, gotovo stručna ekohistorijska interpretacija jednog dalmatinskog autora koncem 18. stoljeća koji iz konfiguracije prirodnog okruženja i ekološke slike na terenu tumači ne samo ponašanje i navike jednog naroda, nego iz njih i iščitava povijesne uzroke pojavama u okviru, mogli bismo reći, nastojanja kojima se u današnje vrijeme bavi *environmental history* ili pak *historical ecology?* Ovaj se običaj, kaže Lovrić, sačuvao ponegdje i danas, dakle koncem 18. stoljeća, a kao primjer navodi Jasensko polje kod Sinja koje nema vlasnika, nego ga zaposjedne onaj koji te godine prvi dođe, posije i bere plodove (Lovrić-1776., 1948:145). Lovrić, dakle, već 1776. godine, kao radikalni i britki prosvjetitelj i racionalist, kad god mu se za to ukaže prilika, traži uzroke narodnoj bijedi i zaostalosti, kritizirajući i morlačko neznanje, zaostalost, predrasude i praznovje, a isto tako okomljuje se na korupciju činovnika, zaostale društveno-ekonomske odnose feudalnog sustava i tuđinske vlasti u otimanju triju velesila - Venecije, Austrije i Turskog carstva.

Na sličan ekohistorijski način pokušat ću protumačiti i pojavu hajdučije koja predstavlja jednu od mogućih i čestih morlačkih »profesija« kojom valja priskrbiti za život. I pojava hajdučije mogla bi se uklopiti u onu Sahlinsovu misao - *adaptation implies maximizing the social life chances and maximization is almost always a compromise, a vector of the internal structure of culture and the external pressure of environment* (Sahlins 1977:219-220). Mislim da se i kod pojave hajdučije mogu dobro uočiti oba ta faktora. Prvi faktor, onaj koji se tiče *internal structure of culture,* bio bi, po mome mišljenju, taj da Morlacima njihova vlastita kultura nameće pravila ponašanja, morala i časti pri izvršavanju toga »zanata« - otimati silom, a ne krasti u potaji, prezir prema sitnim krađama, staviti, ako je potrebno, i život na kocku. Drugi faktor, *the external pressure of environment,* kao u prošlome primjeru nebrige za zemljoradnju, opet je sam *Triplex*

confinium sa svojom stalnom nesigurnošću koju to područje nameće i stalna izloženost ratnim prijetnjama. Zbog toga ti hajduci (impresivno prikazani i na slikovnim prikazima) u očima naših autora postaju romantičarski odmetnici, *räuber*, poput Shillerovog Karla Moora ili Byronovog gusara, odmetnici sanjari koji su pobjegli u planine i odmetnuli se od društva ne samo zato što su »od prirode divlji«, nego i zato da osvete tiraniju gospodara, prošle uvrede i društvene nepravde s kojima su se susretali stanovnici na vjetrometini između triju sila u vremenu, kojemu je bio posvećen simpozij u Zadru.

Poznavajući morlački način života i uklapajući ga u ekohistorijsku teorijsku misao hajdučija je, po mome mišljenju, samo jedan od mehanizama prilagodbe *(adaptive mechanism)* morlačkog kulturnog sustava koji je pomogao u preživljavanju u tim specifičnim uvjetima života. Ne bi li se i pojava hajdučije mogla uklopiti u najmodernija istraživanja današnjih antropologa koji provode ekološka istraživanja uz pomoć drugih znanosti - ekonomije, politike i geografije? Naime, danas se ulaže dosta napora u odgonetavanju uzroka velikih gladi u klimatskim uvjetima, konflikata i sukoba, prirasta pučanstva itd. Ne bi li se i na pojavu hajdučije moglo odgovoriti u kontekstu tih problema?

Hajduk Sočivica (Ivan Lovrić 1776.)

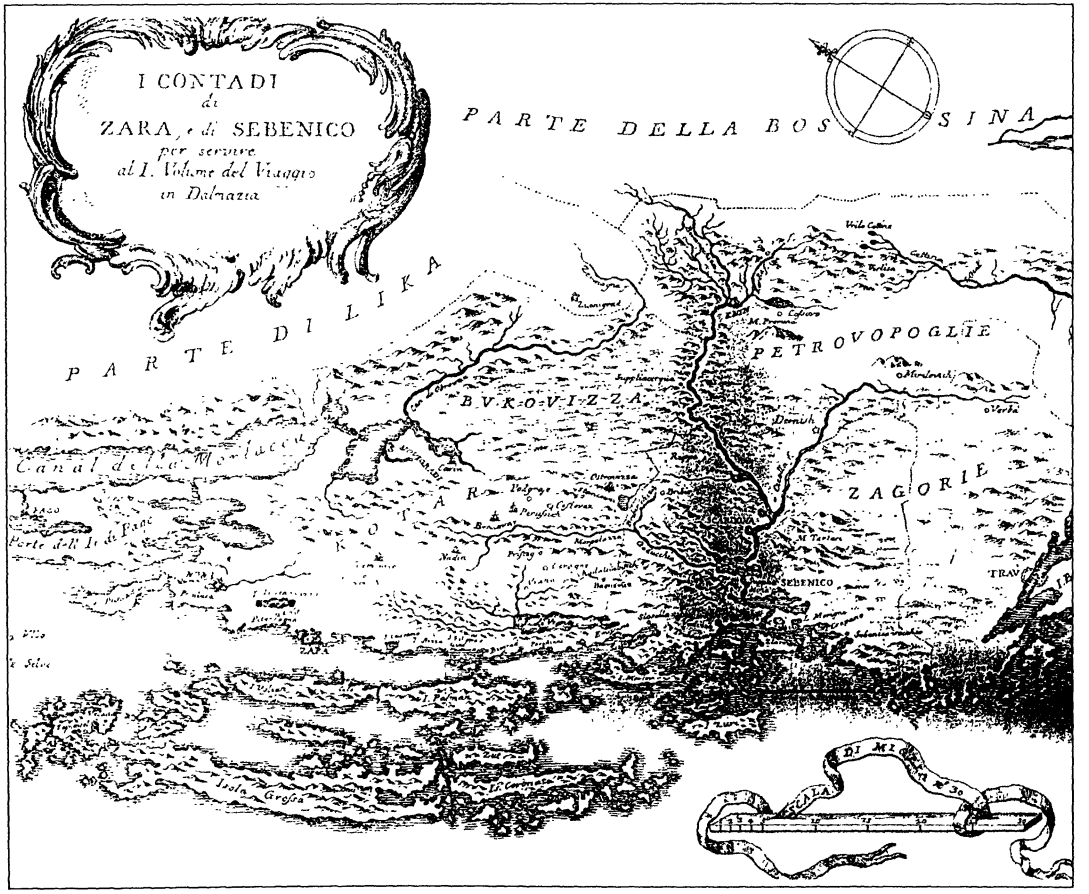
Cilj je ovoga priloga na primjeru morlačkog načina života pokazati da se kulture ponašaju selektivno, a ne tek receptivno. Na temelju ovog konkretnog

morlačkog primjera moguće je osporiti nekada prevladavajuće uvjerenje u *ekološki determinizam*. Naime, poznata su dva gledišta unutar tzv. kulturne ekologije - starije, »ekološki determinizam«, po kojemu postoji mehanički utjecaj prirodnih sila na sasvim receptivno čovječanstvo. Novije je gledanje (iz ovoga stoljeća) koje smatra da postoji »ekološka mogućnost« i koje, upravo obratno, smatra da se *kulture ponašaju selektivno, ako ne i kapriciozno prema svome okolišu koristeći neke mogućnosti, a neke zanemarujući; da je okolina pasivna, nepomični splet mogućnosti i granica razvoja čije odlučujuće sile leže u samoj kulturi i u povijesti kulture* (Sahlins 1977:215).

Iskoristit ću sada neobično prikladnu temu koja ne samo da se nadovezuje na netom spomenuto pitanje ekološkog determinizma, nego se čak dvostruko uklapa u moj prilog: 1) riječ je o zgodi iz morlačkoga života - o dijalogu između Morlaka Stijepe i trgovca Draganića iz Splita i 2) radi se upravo o njihovoj, zašto je ne bismo mogli i tako nazvati, »eko-historijskoj« raspravi (u drugoj polovici 18. stoljeća!) - o razlici u odnosu prema ženi u Turskoj i u ostaloj Europi, o njihovim tumačenjima nastanka pojava prouzrokovanima upravo ekološkim, klimatskim faktorima. Kao ilustraciju dvaju različitih mišljenja o važnosti utjecaja klimatskih faktora na neki narod donosim ovdje odlomak iz knjige s konca 18. stoljeća grofice engleskoga podrijetla, Justine Wynne, nasuprot razmišljanjima autora anonimnog rukopisa iz 1775./6. koja slijede iza toga.

U romanu te autorice *I costumi dei Morlacchi* (Padova, 1798.) inspiriranom etnografskim podacima iz Fortisove i Lovrićeve knjige, zanimljivo je pratiti izravan utjecaj ideja Montesquieuova kapitalnog djela *De l'Esprit des lois (Duh zakona,* Ženeva, 1748.) koje je ova kulturna i načitana grofica uplela u svoj romansirani prikaz morlačkog života. Ona u devetom poglavlju svoje knjige te ideje vješto uklapa u opis dijaloga između Morlaka Stijepe i trgovca Draganića koji dva puta godišnje dolazi u njihove izolirane, neuke krajeve (selo Dicmo u zaleđu Splita) i koji je jedan od rijetkih izvora informacija o svemu što se zbiva izvan njihova malog, zatvorenog svijeta. Prevest ću i citirati taj odlomak u cjelini kako bi se na tumačenju razlike između tretiranja i položaja žene u Turskoj i žene u Europi mogao uočiti utjecaj *antropogeografskog tumačenja uzroka pojavama,* u ovom slučaju stavljeno u usta trgovca koji to temperamentno tumači Morlacima:

Erce je razmišljao, uspoređivao i izražavao se kao trgovac i kao Morlak kojemu nije nedostajalo duha i koji se rado bavio apstraktnim idejama, smatrajući se filozofom. Stijepo ga je pitao zbog kojeg su razloga žene u Europi gotovo slobodne i suverene, dok su u Turskoj i u drugim velikim zemljama ropkinje, ako je povjerovati onome što je čuo. To ropstvo, odgovorio mu je, također je odraz ljudske pokvarenosti; potječe iz jednog drugog principa, premda je dio onog istog duha odanosti užitku. Azijat, koji je sklon uživanju uz pomoć ljepote sunca i slatkog žara klime, sa svim vrstama darova prirode i blagih uzbuđenja koja raspaljuju i mame čula, nastoji se predati toliko lakše užitku koliko ima manje prepreka i muka da ga postigne i to zbog velike lakoće

Karta okolice Zadra i Šibenika
(I contadi di Zara e di Sebenico per servire al I. Volume del Viaggio in Dalmazia *Alberta Fortisa)*

NOTIZIE

PER SERVIRE ALLA

STORIA NATURALE

DELLA

DALMAZIA

RACCOLTE DAL SIGNOR

PIETRO NUTRIZIO GRISOGONO

Con l' Aggiunta di un

COMPENDIO DELL' ISTORIA CIVILE

DEL SIGNOR

GIOVANNI ROSSIGNOLI

DEDICATE A SUA ECCELLENZA

GIROLAMO SAGREDO

VENETO SENATORE AMPLISSIMO.

IN TREVIGI, MDCCLXXX.

PRESSO GIUIIO TRENTO.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Naslovna strana knjige Notizie per servire alla Storia naturale della Dalmazia *(1780.)*
Pietra Nutrizia Grisogona

N. 6

Martedì 20 Gennaio

1835

L' ASSOCIAZIONE

Per Zara . . . anno . . . Fior. 8

Per la Provincia . . . fiorini franco di posta . . .

Prezzo delle inserzioni

GAZZETTA DI ZARA.

OSSERVAZIONI METEOROLOGICHE

Giorni delle osservazioni		Alle ore	Termometro a Re.° gradi	decimi	Barometro di pollici Veneziani pollici	linee	decimi	Vento	Stato dell'atmosfera
Gennaio	16	8 mattutine	9	0	28	7	0	Scirocco forte	nuvoloso
		2 pomeridiane	10	5	28	7	0	detto	piogge
id.	17	8 mattutine	7	8	28	7	0	Levante	sereno
		2 pomeridiane	10	5	28	6	9	Scirocco	nuvoloso.
id.	18	8 mattutine	10	0	28	6	9	Scirocco forte	piogge
		2 pomeridiane	10	5	28	6	9	detto	nuvoloso
id.	19	8 mattutine	10	0	28	7	9	detto	sereno
		2 pomeridiane	11	5	28	7	9	detto	nuvoloso

SOMMARIO. — Impero Austriaco. *(Dalmazia). Corsari presso Salonicchio.* — Turchia. *Firmano granisignorile.* — *Leva di truppe in Bosnia.* — *Radunanza di capi e leva in Albania.* — *Insurrezione nell'Epiro.* — *Armistizio.* — *Voce dello czar albanese.* — *Novella di Mehemed Alì.* — *Pacificazione e nuova amministrazione di Samo.* — Grecia. *Migrazioni ed arrivo.* — *Navigazione a vapore.* — Sardegna. *Tragico avvenimento.* — Brasseo. *Il Direttorio trasferito a Berna.* — Francia. *Discorso del conte Pozzo di Borgo in nome del corpo diplomatico intervenuto alla cerimonia del compleanno.* — *Risposta di Luigi Filippo.* — *La squadra di Tolone non salpa per l'Oriente.* — Olanda. *Partenza del principe d'Orange.* — Germania. *Colpo d'occhio politico sull'alemagna.* — *Il duca di Lorchtemberga a Francoforte.* — Inghilterra. *Aspettazione del duca di Leuchtemberga.* — Portogallo. *Marcia di truppe verso la Galizia.* — *Voce di una sollevazione contro il Brasile.* — Spagna. *Sollevazione della Galizia a favore di Don Carlos.* — *Valore e coraggiosa difesa di Zumalacarregny.* — *Presunto fatto d'armi terminato.* — *Battaglia sanguinosa fra i due eserciti vinta dai cristini.* — *Legni da guerra spagnuoli costruiti in Francia.* — Indie Orientali. *Ambasciator russo a Bokhara.*

IMPERO AUSTRIACO.

(Dalmazia).

Gravosa 12 gennaio.

Il capitano del brigantino austriaco nominato *il Docile* proveniente da Salonicchio depose a costitato presso la deputazione sanitaria di Gravosa la notizia aver egli colà amatito recifegarsi, che nelle coste di Sajara (distretto di Volo) s'incontrasse dei pirati, cioè a dire due mistichi armati e guarniti di 60 persone i quali hanno tentato di attaccare varii legni in quei paraggi.

TURCHIA.

(Bossia).

Mostar 2 gennaio.

Nel 22 dicembre a. p. il commissario straordinario della Sublime Porta Essaid Akif Bejuk Tcakeredschi Effendi lesse ai massachini radunati in Mostar un Firmano granisignorile, nel quale viene incalcata l'ubbidienza in generale, ed imposta la leva d'un certo contingente di truppe, il quale però non è ben noto fino a quanto debba ammontare. Tutti i circostrati non esitarono punto ad assicurare quel pubblico funzionario dell'una e dell'altra cosa, e intorno a ciò, con sua singolare soddisfazione, gli diedero carta bianca. Dopo tutto questo il mentovato commissario del Gran Sultano, col Visire della Bossia Daud Pascià, se ne tornò a Serajevo.

(Albania).

Scutari 31 dicembre.

Anche qui dovera aver luogo per ordine di Mehemet Pascià una radunanza de' capi di tutt' i distretti dell'Albania turca, alla quale per altro molti di loro non vollero in sulle prime comparire. Ma dopo reiterate intimazioni, se comparvero parecchi e fra questi persino i tre più caparbii riottosi, cioè i capi di Peja e Giarovo, e quello dei Miriditi. Questi pure promisero di essere ubbidienti e di allestire il contingente di leva. Per la sola città di Scutari dovea questo ammontare a 500 uomini, ma ben tosto per le rimostranze dei vecchiardi locali fu ridotto a 150.

Se, e quanto sia l'evento per corrispondere alle loro assicurazioni, staremo a vedere.

— Nello stesso giorno 31 dicembre a. p. pervenne a Scutari la notizia, che tutto quanto l'Epiro era in sollevazione (Vedi il nostro N. 3)

Gli Scutarini rilegati a Salonicchio furono per interessione di Mehemet Pascià graziati dal Granisignore, e già sono di ritorno in questa capitale.

APPENDICE.

Facesti come quei che va di notte,
Che porta il lume dietro, e se non pro,
Ma dopo sè fa le persone dotte.

Dante, Purg XXII 67

L'ASIA.

Considerazioni filosofiche, e letterarie sull'Asia.

(Da un giornale parigino)

V'è una contrada che ci ha dato religione, morale, poesia: che ha veduto nascere i più grandi uomini e le più grandi cose: che di mezzo alle sue immense rovine, appare tuttavia la più giovine e la più bella, vogliamo dire l'Oriente. Innamorato il pensiero dispiega i suoi vanni verso a quelle regioni, sotto a un cielo sì splendido, in terra sì venerabile, e fra sì eloquenti reliquie. Pare che adesso la dotta Europa non volga altro che quivi il suo sguardo ed il suo genio; più non si tratta di movere alla conquista d'un impero, d'una provincia, d'una città: si porta per illustrare dei punti di storia, per cercare nuovi colori od imagini, e studiar l'arte sotto i padiglioni de' palagi e de' templi, osservare i costumi de' popoli, riconoscere il luogo e l'ambito delle antiche città, tali ora sono le velleità alle quali noi qui aspiriamo.

La maggior parte delle idee di Pitagora, di Socrate e di Platone sono espresse negli antichi scritti dell'India e della China. Vorrei tener dietro ai movimenti della Persia o dell'Egitto, apprezzando con sagacità lo stato delle scienze e delle arti ad ogni epoca, ma come mai in un articolo di giornale agitar le rovine di Ninive e di Babilonia, d'Ecbatana e di Persepoli, le ceneri dell'impero dei Faraoni? Le ricerche e le riflessioni sull'India, sulla China e il Giappone somministrano un gran numero di fatti che potrebbero sembrar nuovi anche alla più parte degli eruditi. Si potrebbero riunire in prospetto de' documenti sparsi in opere poco conosciute, e in memorie pubblicate da diverse società scientifiche dell'Europa. Leggeri con avidità tutto quello che è detto sulla letteratura degli Indostanesi, de' Chinesi, dei Persiani, degli Arabi; dai frammenti, che ci hanno finora tradotti gli orientalisti, possiamo asserire che la poesia indostanica si rialzò il più delle volte alla espressione della natura. In sì bella contrada delle Indie cauta il poeta lo splen-

OSSERVAZIONI
DI GIOVANNI LOVRICH
SOPRA
DIVERSI PEZZI DEL VIAGGIO
IN
DALMAZIA
DEL SIGNOR
ABATE ALBERTO FORTIS,
COLL'AGGIUNTA DELLA VITA
DI
SOCIVIZCA.

A SUA ECCELLENZA
S. MAFFIO ALBRIZZI
GRAVISSIMO SENATORE VENETO.

His, quæ narrata sunt non debemus cito credere: multi ementiuntur ut decipiant, multi quia decepti sunt. *Sen. de ira.*

BIBLIOTECA CIVICA DI TRIESTE

IN VENEZIA, MDCCLXXVI.
PRESSO FRANCESCO SANSONI.
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia *del signor abate Alberto Fortis, coll'aggiunta della vita di Socivizca, Venezia, 1776.*

kojom zadovoljava osnovne životne potrebe. Slobodan od svake nužne brige, od svakog napornog rada, uronjen u lijenost, sva njegova čeznuća imaju kao glavnu svrhu najživlji od užitaka: svi ostali koje on zamišlja, koje nastoji varirati i produžiti, tek su posljedica i s njima su stalno povezani. Tako nastaje izopačenost njegova ukusa, nesređenost njegove mašte o broju žena koje smatra potrebnim za količinu užitka za kojim čezne i vjeruje da će naći (Wynne 1798:185-187).

Takvo tumačenje razlike između tretiranja žene u Turskoj i u ostaloj Europi u skladu je, kako je već rečeno, s Montesquieuovim naučavanjem o presudnom utjecaju klime i prirode na ponašanje ljudi, naroda i čitavih država, te o društvenim institucijama koje su podvrgnute općim zakonima prirode. Današnjem čitaocu većina Montesquieuovih ideja, unutar njegova deterministočkog shvaćanja povijesti, činit će se u najmanju ruku naivnima i preekskluzivnima uz preveliko naglašavanje utjecaja ekoloških faktora - faktora klime, podneblja, općenito ambijentalnih uvjeta kao npr. u sljedećem odlomku citiranom iz engleskog prijevoda spomenutoga djela, Montesquieu -*The Spirit of Laws;* knjiga XIV - of Laws in Relation to the Nature of the Climate, str. 233.: *In the cold countries they have very little sensibility for pleasure; in temperate countries, they have more; in warm countries, their sensibility is exquisite. As climates are distinguished by degrees of latitude, we might distinguish them also in some measure by those of sensibility. I have been at the opera in England and in Italy, where I have seen the same pieces and the same performers; and yet the same music produces such different effects on the two nations: one is so cold and phlegmatic, and the other so lively and enraptured, that it seems almost inconceivable.*

Kod autora anonimnog rukopisa iz 1775/6. nailazimo, međutim, već 1775. godine na sumnju o opravdanosti pridavanja presudne važnosti utjecaja klime na ćud i običaje naroda. Za njega su *ćud i običaji dalmatinskog naroda vrlo različiti. Poznato je koliko neki pretjeruju kad sve pripisuju klimi koju nalazimo u Dalmaciji, dok drugi sve odgoju ili slučajnom utjecaju. okolnosti. Lako se stvaraju pogrešni zaključci kada se stvari želi previše pojednostaviti i uvjereni su da svi ti uzroci zajedno ponešto utječu na poseban karakter svakog naroda, premda ga ni jedan ne čini u potpunosti. Budući da su ti uzroci različiti kod stanovnika otoka i obale, nije čudo što kod svih njih zapažamo veoma različitu ćud, tako da su jedni drugima smiješni pa Morlaci otočane nazivaju s podsmijehom Bodulima* (Anonimni autor, 1775/6, prev. iz Novak 1930: : 25).

Mnogo je još eko-historijskih elemenata koje možemo pronaći u toj, talijanskim jezikom pisanoj arhivskoj građi, i razmišljati o njima. Obitavajući dalmatinsko zaleđe Morlaci žive na sjecištu dviju odrednica tromeđe - dinarske i jadranske ili, kako je u etnologiji za to u uvriježen izraz, dinarske i jadranske ne samo prirodne, nego i kulturne zone. To susretište prirodnih, ali i kulturnih odrednica, moguće je lijepo pratiti i u našem arhivskom materijalu, primjerice u trenucima odlaska morlačkih trgovaca u gradove uz more *tisuću puta šire od*

njihove Cetine ili pak u primjeru susreta morlačke djevojke Jele s drukčijom prirodnom i kulturnom sredinom - jadranskom i to gradskom sredinom. Kao posebno slikovit primjer jest opis susreta morlačke djevojke Jele koja, puna iznenađenja ali i ljutnje, podučava gradskog kestenjara da je sramota tražiti za hranu novac, podučavajući ga da bi, obratno, on u njezinoj kući bio srdačno primljen uz obilje jela i pića te bez traženja bilo kakve naplate.

Ti bi se primjeri i scene mogli promatrati ne samo kao slika susreta dinarske i jadranske prirodne odrednice ili, kako smo ih nazvali - dinarske i jadranske kulturne zone, nego i kao slika susreta dvaju suprotnih svjetova - sela (dinarskoga zaleđa) i grada (jadranske obalne zone). Važno je istaknuti da Morlaci gradske navade gledaju s divljenjem, no još češće s čuđenjem, čak i s prezirom i sažaljenjem, dakle na isti način kako i ljudi iz te gradske sredine, u ovom slučaju dalmatinski autori, gledaju na njih, na Morlake. Budući da raspolažem prevelikim brojem živopisnih primjera kojima bi se mogao ilustrirati doživljaj grada u očima Morlaka, ostavit ću tu temu za neku drugu priliku.

I gostoljubivost, koja je izrazito morlačko obilježje, moguće je objasniti na eko-historijski način. Postoji mnoštvo podataka o rasipništvu prilikom ugošćivanja čak i nepoznate osobe, gosta, kojemu se, kako doznajemo iz izvora, priređuje velika gozba - janjac ili čitav vol, pa makar kasnije slijedilo i pravo gladovanje. Ova posebna pažnja kojom se obasipa gost ili čak i stranac (kojega nisu nikada vidjeli i kojega neće više nikada vidjeti), samo je način komunikacije ljudi »na kraju svijeta«. Pa i ova neracionalna raspodjela hrane također, u širem smislu, odražava morlačke ekološke prilike, prilike sredine koja je izolirana i marginalna i koja rijetkim putnicima namjernicima, u općem oduševljenju zbog takvih rijetkih prilika susreta, daje ono posljednje i najbolje, makar iza toga slijedila i opća oskudica.

Morlaci su, kako smo to ilustrirali uz pomoć nekoliko primjera, a ima ih još mnogo, uporno slijedili svoj vlastiti tradicijski način i organizaciju života. Taj način života pokazuje da se kulture ponašaju selektivno, u morlačkom slučaju čak kapriciozno, prema sredini u kojoj žive i da se tu radi o pojmu poznatome u ekološkoj antropologiji - *environmental possibilism*. Morlački slučaj konkretan je primjer kako društveni ustroj i kultura pronalazi svoje vlastite, često nepredvidive i »nelogične«, idiosinkretične zakone. Morlački je primjer još jedan u nizu dokaza da se nekoć prevladavajuće mišljenje o ekološkom determinizmu treba odbaciti.

LITERATURA

Anonimni autor, Script from 1775/6, »Dell' indole dei Dalmatini«, Codex of the Statal archive in Vienna - 573/175, pages 20, 21; u: Grga Novak: »Jedan anonimni rukopis iz 1775/6 godine o dalmatinskim zagorcima (Morlakima), primorcima i otočanima«, *Jadranske studije*, Zagreb, 1930, 21 - 37.

Barth, Fredrik, »Ecological Relationship of Ethnic Groups in Swat, North Pakistan«, *American Anthropologist 58,* 1956.

Beals, R.L., Hoijer, H., Beals, A.R., »2/8 - The Nature of Culture - Culture as an Adaptive Mechanism«, *An Introduction to Anthropology,* London, 1977.

Franičević, Ivan (Franceschi, Giovanni), *La Dalmazia,* Zadar, 1845, 1846, 1847.

Grisogono, Pietro Nutrizio: *Notizie per servire alla storia naturale della Dalmazia* (Book IV - Dell' aria e degl' uomini), Trevigi 1780, 155-190.

Kažotić, Marko (Casotti, Marco), *Gazzetta di Zara,* Zadar, 1833., 1835., 1846.

Löfgren, Orvar, »Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation«, *Ethnologia Scandinavica (A Journal for Nordic Ethnology),* 1976.

Lovrić, Ivan (Lovrich, Giovanni), *Bilješke o 'Putu po Dalmaciji' opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice,* preveo Mihovil Kombol, Zagreb, 1948. (*Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Fortis coll' aggiunta della vita di Socivizca*, Venezia, 1776.)

Montesquieu, Charles Louis, *The Spirit of Laws* (*De l'Esprit des lois,* Genève, 1748.), Cambridge, 1989.

Sahlins, Marshall D., »Culture and Environment - The Study of Cultural Ecology«, u: *Horizons of Anthropology,* uredili Sol Tax i L. G. Freeman, Chicago, 1977.

Suttles, Wayne, »Affinal Ties, Subsistence and Prestige Among the Coast Salish«, *American Anthropologist 62,* 1960.

Vince-Pallua, Jelka: *Etnografska građa dalmatinskih pisaca druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća* - magistarski rad, Zagreb, 1985.

Wynne Rosenberg Orsini, Justine, *Costumi dei Morlacchi,* Padova, 1798.

ECO-HISTORY OF THE MORLACCHI WAY OF LIFE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Summary

The author takes the archival material (of the second half of the 18th and the first half of the 19th century) that she has found and translated from Italian, as the basis of her eco-historical interpretations and analysis of numerous aspects of the Morlachian way of life - from the attitude towards the tradition itself and to the way of life of their ancestors, agriculture and economy to robbery-*hajdučija,* attitude towards the town, hospitality etc. The Morlachian way of life, as the author sees it, is a vivid example of ecological and economic organization carrying the penalty of the past and past traditions. Their way of life was therefore determined by interaction between miserable traditionally repeated forms of technology and environment where cultural system determined techhnology. Their choice of adaptive technology was therefore not a real choice, it was based upon the concepts of their ancestors and perceptions which they brought to the environment. The author's hypothesis is that at that time the Morlachs had selected means of adaptation which permitted them in some degree to retain and continue the social organization of their nomadic way of life with mobility as their environmental strategy (we can find ethnological evidence for this in our archival material - still at the beginning of the 18th century, for example, the Morlachs used to put their cabin on a wagon and transport it wherever they wanted to move). That was one of the reasons they had no real interest in agriculture and tree planting since it required constant and lasting care. There are many testimonies about this aspect of their life. Another important reason was the constant threat of war that kept the Morlachs far from agriculture. Besides her own efforts of eco-historical analyisis, the author finds, what might almost be called, an expert eco-historical reasoning by a Dalmatian author (at the end of the 18th century!) who tried to justify and excuse the »laziness« of the Morlachs who had no motivation to work hard in the fields. On the basis of the configuration of the landscape and its ecological picture, this Dalmatian author succeeded in interpreting not only the behavior and habits of people, the Morlachs in this case, but uses these important elements for studying the historical causes in the same way as the environmental history or historical ecology does today. The intention of this paper is to show that the Morlachian way of life shows that cultures act selectively, in their case even capriciously, and not just receptively towards the environment. We deal with environmental possibilism and not environmental determinism of each culture. The Morlachian case is a concrete example of how social organization finds its own, often unpredictable and »illogical«, or better to say, idiosyncratic laws. It is another proof that the once overwhelming logic of ecological determinism must be refuted.

IV. MIJENJAJUĆI PRIRODU

Šime Pilić
Fakultet prirodoslovno-matematičkih znanosti
i odgojnih područja,
Visoka učiteljska škola Split Sveučilišta u Splitu

SOCIJALNA EKO-HISTORIJA KRAJEVA UZ RIJEKU KRKU (1500-1800) U SUVREMENIM PUTOPISIMA

Slidi pisma Močivune Vuka

»Pala magla od neba do zemlje,
kroz tu maglu turska vojska prođe
priko Krke, priko vode hladne,
ter otiđe u Kotare ravne.«

A. Kačić Miošić, Razgovor ugodni ...

UDK: 94(497.5) »15/17«
82-992 »15/17«
316.334.5(497.5) »15/17«
Izvorni znanstveni rad

U radu se analiziraju putopisi koji se odnose: vremenski, na razdoblje od 16. do 18. stoljeća, a prostorno na krajeve uz rijeku Krku jednako uz njenu desnu/zapadnu obalu i lijevu/istočnu i to od izvora nedaleko Knina do ušća kod Šibenika. Ovi su krajevi dodirno područje Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva, gdje se susreću različite kulturne, etničke i vjerske zajednice. Pored suvremenim putopisima, autor se služi i određenim izvješćima te literarnim i historiografskim djelima u pokušaju sagledavanja socijalne eko-historije navedenih krajeva. Pri tome polazi od ekosistema kao cjelokupnosti odnosa prirodne i ljudske okoline. Autor je pridodao bibliografiju kao početnu osnovu za nastavak istraživanja socijalne eko-historije.

1. UVOD

1. 1. Za socijalnu strukturu i tromeđe (triplex confinium-a) i šireg prostora, posebno su značajni prirodni uvjeti: reljef, količina i kvaliteta obradivog zemljišta, klima i vegetacija, rijeke, jezera i dodiri s (Jadranskim) morem, prometna izoliranost ili pristupačnost itd. Ali, eko-historijski kontekst uzet će se u najširem smislu, tj. onako kako su tome pristupali npr. M. Sorre i A. Allix (1953.) kao cjelokupnom odnosu pojedinca i njegove sredine (fizičke i društvene) uključujući tu i navike, potrebe, vjerske, etničke, ekonomske i

uopće historijske prilike. Dakle, polazna je osnova da su prirodna i ljudska okolina jedna cjelina, što znači da ovakav pristup podrazumijeva »ekosistem« (Roksandić, 1998). Jer, »cjelokupna povijest i nije ništa drugo doli tijek kulturne preobrazbe čovjekova okoliša«... (Polić, 1996 : 459).

1. 2. Tromeđa »obuhvaća« i područje uz Krku (dužina same rijeke od izvora do ušća je 72-86 km)[1] i krajeva oko nje, pa čak i sama međugranična točka Tromeđe (brdo Medveđak 740 m) odnosno Debelo brdo, sjeverozapadno od Knina gdje je 1699. godine ustanovljena tromeđa na vrhu Medvidje glavce u blizini je izvora. Uspostava trostruke granice, odnosno sama granica presijeca »stoljetne karavanske putove između Dalmacije i njenog zaleđa« (Slukan Altić, 2000:324).

Drugim riječima, krajevi uz Krku (naročito uz gornji tok rijeke) dodirno su područje Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. U tim se krajevima u razdoblju 16.–18. stoljeća susreću različite kulture i etničke zajednice, te tri vjere: katolička, pravoslavna i islamska (muslimani).

1. 3. Karakteristike su reljefa četiri oblika: brda, polja, (krške) zaravni i kanjoni, gdje se sudaraju brdsko-planinski dinarski pojas i brdsko-zaravnjeni dijelovi s Primorjem i samim morem. Na prijelazima brda u polja i na prijelazima zaravni prema kanjonima ima nerijetko terasastog tla podesnog za mediteranske kulture. O terasama u krajevima uz rijeku Krku govore nam i toponimi[2] kao što su: Police, Podi, Podine, Brigovi i dr. Tu se isprepliću kontinentalna, submediteranska i mediteranska klima. Preko toga područja vodili su putovi i karavane iz sjeverne Dalmacije (Zadar, Šibenik) i srednje (Trogir, Split) prema dubljoj unutrašnjosti. Neposredno uz rijeku su gradovi Knin, Skradin i Šibenik i u bližoj okolici Drniš neposredno uz Čikolu, pritoku Krke i niz srednjevjekovnih utvrda,[3] od kojih neke doživljavaju diskontinuitet, a na nekima se život odvija kontinuirano i u razdoblju 16.-18. stoljeća.Zapravo se dolina Krke u morfološkom smislu nadovezuje na dolinu Une, što preko B.Grahova omogućuje komunikaciju s Bihaćem, a sama je njena dolina

---

[1] Dužina ovisi naravno o tome što se uzme za izvor a što za ušće. Problemom izvora bavio se još putopisac Fortis u 18. stoljeću, koji zapaža da Krka izvire s izvanredno velikim obiljem vode »iz jedne mračne pećine«. Dodaje da »na dobačaj kamena« od izvora Krke »stoje vodenice« (str. 71).

O postanku Krčića i izvoru Krke vidi u radu Pavičić i Fritz, 1986.

[2] O samoj toponimiji i prostoru usporedi: Borna Furst — Bjeliš, Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija, Radovi 32-33, 2000. str. 349-354.

[3] Od Knina kao grada pa Krkom nizvodno tvrđave su ovako poredane: Nečven uz lijevu obalu, Trošelj/Čučevo uz desnu, Bogočin i Kamičak uz lijevu, Rog uz desnu, Ključ uz desnu obalu Čikole (nešto prije njena ušća u Krku), Uzdah uz desnu obalu, te Skradin i posebno uz more (poslije proširenog ušća Krke) grad Šibenik. Pored gradova Knina, Drniša i Skradina pod Osmanlijama kontinuitet se održava u utvrdi Nečven koji postaje upravno središte i određeno vrijeme život se nastavlja i u još nekim utvrdama. O utvrdama uz rijeku Krku vidjeti u: Mate Zekan, »Srednjovjekovne utvrde na rijeci Krki«, *Visovački zbornik* 1997. str. 391-405.

uokvirena trokutom Knin-Zadar-Split. Naselja uz Krku imaju i vezu s Likom i to ne samo u transhumanci. Između mreže ruralnih naselja u krajevima oko Krke i tih urbanih središta *različita je* udaljenost ili blizina, njihova povezanost i međusobni utjecaji. Općenito je život na selima vezaniji uz prirodu, a u gradovima uz ljudsku okolinu.

1. 4. Prostorni obuhvat »krajeva uz rijeku Krku« odnosi se — u širem smislu — na jugozapadnu Bosnu i jugoistočnu Liku te na dinarsko (kninsko područje), tri polja gornje Krke, Prominu, Miljevce, Bukovicu i dio Ravnih kotara, skradinsko područje i sve do mora na šibensko.

Stočarska su kretanja Dinarskim planinama uvjetovana privrednim i društvenim osobinama toga kraja, a i ekonomičnošću te privredne grane u prošlosti. Krajevi oko rijeke Krke, Čikole i gornjeg toka Cetine spadaju u značajnije ishodišno područje (»zagorsko«) »stočarskog kretanja u primorskoj zoni«. Pašnjaci ovih krajeva nalaze se na Dinari, Troglavu i Kamešnici. Upravo naselja okolice Knina, Drniša, Promine i Šibenika predstavljaju glavna ishodišna mjesta sezonskog slanja stoke na ispašu u planine (»izdig«) što se u tim naseljima događa oko sv. Ante (13. lipnja), dok je povratak (»zdig«) u matična gospodarstva o Gospojini (8. rujna). Međutim, iz naselja desno od rijeke Krke počev od Skradina, preko Dubravica i Bukovice sezonska se ispaša odvija na Velebitu kao što su i lički stočari silazili u Dalmaciju, dakako, zimi.

(Još između dva svjetska rata na ljetnoj ispaši na Dinari i Troglavu bivalo je i do 200.000 grla stoke (Marković, 1971).

1. 5. U ovom radu koristit ćemo putopise i neka izvješća da bismo pokušali spoznati socijalnu ekohistoriju prostora uz rijeku Krku u Dalmaciji. Kod odabira putopisa držat ćemo se u pravilu sljedećih kriterija: (1) da se putopis odnosi na naselja i krajeve, odnosno prostor uz rijeku Krku ili uz njene pritoke;[4] (2) da se odnosi na vremenski period okvirno od 16. do 18. stoljeća ili, još preciznije, od 1527. do 1797. godine i (3) da sadrži barem minimum elemenata za socijalnu historiju.[5] Pored putopisa i izvješća analizirat će se i neki drugi narativni izvori kao, primjerice, književna djela Zoranića i Barakovića. Da bi rad bio potpuniji i razumljiviji u tekst će se, gdje god to bude nužno, ugrađivati i podaci iz historiografskih radova.

---

[4] Takvih je putopisa relativno malo. U antologijskom izboru Hrvatski putopis od 16. stoljeća do danas, 2002. koji je opsežan i sadrži gotovo tisuću stranica, nema nego jedan putopis koji se odnosi na naznačeni prostor. To je putopis Putovanje k Jerusolimu autora Jakova Pletikose iz 18. stoljeća, a i taj se odnosi na područje Krke samo zbog autora koji je podrijetlom iz Vaćana. Uz to, u toj knjizi još su spomenute i Zoranićeve Planine.

[5] U devedesetim godinama 20. stoljeća dolazi do »humanizacije« socijalne historije, postaje vidljiv običan čovjek unutar velikih struktura prošlosti.

O novijim strujanjima u socijalnoj historiji, pogotovu u časopisima na engleskom i njemačkom jeziku, vidjeti u: Rumenjak, 1998.

2. IZ PUTOPISA 16. STOLJEĆA: ĆILIM U TRAVI, NEPRODANO ROBLJE I PREDLJIVI PASTIRI

Početkom 16. stoljeća nakon Osmanlijskih osvajanja mnogi su predjeli, na širem prostoru tromeđe pusti, neobrađeni, poprište nasilja i prodaje roblja o čemu svjedoči i sljedeći putopis. Na putu u Carigrad — u sastavu poslanstva kralja Ferdinanda koje je brojilo 23 plemića i 14 slugu, — iz Ljubljane, već idućeg dana 22. 8. 1530. Kuripešić bilježi: »krenu iz Novog Mjesta pa, prešavši preko mosta na rijeci Krki, udari prema tvrđavi Mehovo, pa prema gradu Metliki, i tu prenoći«. (Kuripešić, 1950 : 9). Na rijeci Mrežnici »ima mnogo malih zamkova i tvrđavica« od kojih se imenom spominje devet, a na prvom mjestu Ključ. I Krka u Sloveniji i Ključ na Mrežnici,[6] eto, imaju jednaka imena kao i rijeka i tvrđava u Dalmaciji, u blizini tromeđe.

Od tvrđavice Belaj na Korani poslanstvo udari »nalijevo ka razbojištu gdje je 24. oktobra 1528. godine bila bitka između Turaka i Kršćana«. U »trgovištu Krupa« zatiču »petoricu Turaka« koji večeraju s njima, prijateljski razgovaraju i »sve je bilo veselo« (str. 12).

Susreću se sa subašom Malkošićem/Malkočevićem, inače zapovjednikom »nad otprilike 200 konjanika«, a »o njegovim junačkim djelima pjevaju mnogo u Hrvatskoj i Bosni«. Prešli su most na »vodi zvanoj Mren« i došli do Sanice koju su prešli kod mjesta Kamička. Duž lijeve strane Sane pruža se »visoko, dugačko i kamenito brdo«, a »tu u blizini stanuje mnogo martoloza i ovčara« (str. 13-14).

Stižu u selo Zablaće, koje je do nedavno imalo 80, a sada svega 7-8 kuća. Poslije Prusca, u selu Kruščica dođoše Turci s »dvadeset sirotih i bijednih Kršćana, djece, dječaka i djevojčica, koje su otprilike prije šest do sedam dana uhvatili«. Noću su ih dali paši Usrefbegu.

Gospoda iz poslanstva do paše prolaze »kroz dva duga reda Turaka« koji su »obučeni u lijepo, zlatno (kadifeno) i svileno odijelo, s *turbanima* i zlatom izvezenim *sarucima*«. Dakle, doslovno u svili i kadifi, kao što i govori usmena poezija. Logor gdje je paša stanovao, tj. njegova koliba sagrađena je »od lijepog zelenog lišća, kroz koju je tekao mali potočić«, a »po zemlji, travi« i pod nogama paše, krupna i snažna čovjeka, »bio je prostrt vrlo lijep *ćilim*« gdje je »sjedio u svom sjaju« (str. 19). U kontrastu s tim sjajem već sutradan imalo je poslanstvo priliku, na ulazu u Vrhbosnu, vidjeti kako mimo njega, tjerahu »kao stoku petnaestoro do šesnaestoro djece, dječaka i djevojčica, jer ih ne mogoše sve prodati na tržištu« (str. 20).

---

[6] Riječ je o rijeci Krki u Sloveniji. Utvrda Ključ i mjesto Kamičak — koje u putopisu spominje Kuripešić — nalaze se u Bosni. Bilo bi zanimljivo istražiti, i ne samo sa stajališta onomastike, uzroke jednakog imenovanja (npr. Ključ i Kamičak) u Bosni i u kanjonu Krke u Dalmaciji.

Kuripešić piše da su »najbolji službenici, činovnici i kapetani« u Osmanskom Carstvu »redom Bošnjaci«. Smatraju ih najboljim i »najvjernijim ljudima koji vole da se drže pravim Turcima«.

U opisu Bosne, ističe Kuripešić da je »vrlo brdovita, ima na sve strane velike šume« i slabo je, »osobito na granici, obrađena, zbog toga što je Hrvati i drugi često plijene«. Zemlja se počela obrađivati nakon što su Turci zauzeli Jajce. Dalje izrijekom navodi: »u pomenutoj kraljevini Bosni našli smo tri nacije i tri vjere«. Prvo su Bosanci, rimokršćanske (tj. rimo-katoličke) vjere i njih su Turci, po osvojenju Bosne, ostavili »u njihovoj vjeri.« »Drugo su Srbi koje oni zovu Vlasima a mi ih zovemo Ćići (Zigen) ili Martolozi, (...) a vjere su sv. Pavla. Kuripešić ih drži za dobre kršćane jer ne nalazi razliku »između njihove i rimske vjere«.

»Treća nacija su pravi Turci. To su naročito ratnici i činovnici koji »vrlo tiranski« vladaju »kršćanskim podanicima«.

Oko sto godina kasnije odnosno poslije Kuripešića apostolski vizitator Petar Masarechi u Izvješću iz godina 1623. i 1624. slično izvještava o tri naroda u Bosni: »Tre sorti di gente habitano la Bosna: Turchi, Schismatici, et Catholici« (str. 43).

Prava je šteta što Antun Vrančić, koji je tri puta bio u rodnom mjestu kardinala Utješinovića u Kamičku na Krki (na rubu Brištana uzvodno od Visovca prema Roškom slapu) nije, poradi teškoće izgovora illyricorum vocabularum, donio imena gradova uz Krku. Ističe da su uz Krku (u njenom srednjem toku) smješteni brojni gradovi (utvrde).

U prvom hrvatskom pastirskom romanu, pisanom u stihu i prozi, u romanu Planine,[7] čini se da je Zoranić »imao otvorene oči za prirodu, za ljepotu pejsaža.« (Švelec, 1964 : 12).

Renesansni pjesnik Petar Zoranić jednom pastiru »stavlja u usta parafrazu poznate Marulićeve Molitve suprotiva Turkom«. (Švelec, 1964 : 10).

Zoranić je, po uzoru na Arcadiju Jacopa Sannazara (gdje Sincero odlazi iz Napulja u Arkadiju kamo s pastirima sudjeluje u igri i pjesmi, a potom se kroz podzemlje vraća u rodni grad) otišao iz Nina morem do Velebita (do Starigrada) odatle ide Paklenicom preko planine Velebita u južnu Liku, a onda do planine Dinare i s Dinare rijekom Krkom do Šibenika. Iz Šibenika se morskim putem vraća do Zatona, odakle dolazi na polazište, tj. u Nin.

---

[7] Planine su dovršene 1536., a tiskane 1569.

Suvoditelj projekta »Triplex Confiniuma« D. Roksandić, najavljujući Prvu ekohistorijsku konferenciju u Hrvatskoj, kaže: »Raspravljat ćemo i o temama simboličke ekohistorije, tj. kako se sve ekološka realnost toga prostora od 16. stoljeća percipirala u djelima lijepe književnosti, putopisima, političkim spisima, gospodarskim i vojnim projektima. Primjerice, Zoranićeve 'Planine' su prvorazredni izvor za ekohistorijska istraživanja Triplex Confiniuma...« (*Vjesnik*, 3. svibnja 2000. str. 13).

Kada — u eko-historijskom kontekstu — gledamo njegov fiktivni put, vidimo kako se kretao kroz tri današnja nacionalna parka (Paklenica, Krka i Kornati).

I opis puhanja sjevernog ledenog vjetra — bure — podrijetlo kojega opisuje Zoranić u okviru svoje kršćansko-mitološke priče, također je po uzoru na Danteov *Pakao*. On, doduše, opisuje buru u Paklenici (u narodu se i danas kaže »bura s Velebita«, »senjska bura« i sl.), ali i u krajevima neposredno oko Krke bura nije puno slabijeg intenziteta, a značajno jeutjecala na život, nastambe i privredu ljudi u Pokrčju (i ne samo u razdoblju 16.-18. stoljeća).

Zoranićevi su pastiri, koji u Planinama zauzimaju značajno mjesto, »predljivi« (što znači da predaju od straha, trzaju se...) od svakodnevnog straha od vukova i »od neprijateljskoga česta plinjenja i robljenja«. Njegovi se pastiri i razlikuju od literarne tradicije po metamorfoznim pričama i po pozadini trajne opasnosti od Osmanlija. On sreće dvije skupine pastira: jednu s kojom slavi domovinu »deželju« i nagovještava strahote i drugu, kod koje je strašna stvarnost u prvom planu. Stvarnost je takva da su jedni »u tuja vladanja pobigli« (emigracija iz Dalmacije pred Osmalijskim osvajanjima), dakle, u množini se govori o stranim vladanjima, tj. državama u koje stanovništvo emigrira. Poznato je iz historijskih izvora i literature da je to stanovništvo odlazilo pored u Sj. Hrvatsku, još u Ugarsku, Austriju, Italiju (Gradišćanski Hrvati, Moližanski Hrvati itd.). A drugi mu govore: »mi eto kako ovca drugu zaklanu gledajući, svoju kolj čekamo.« I ti bi pastiri odatle pobjegli, ali ih »slatkost bašćine uzdrži« (str. 134/5).

Zoranić spominje pastire koji pjevaju »u zuk« (po ritmu narodne pjesme), pastira koji rogom poziva da se u pašu kreće, a tu je i »katunar poštovani« (str. 111).

Putujući kaže: »Svude viditi ćeš mirine rasute...«, dakle, razrušene zidine. Zaustavljeni su »viri malinski« (mlinski).

Jedno poglavlje (Kap. XXI) naslovljeno je: »Od Krke rike i kud prohaja i od nje istoka« (naslov poglavlja). Dalje, ... »ja Krka zvana jesam, Dinarina hći, ...« kaže vila Zoraniću (str. 157/158). Ploveći Krkom nizvodno od izvora u pravcu mora (kao što je povratak kroz podzemlja u Arkadiji) — u malenoj plavci (brodu) s vilom — pjesnik »i tako plovući, s live i desne strane kaštele, polače i sela nigda obila i bogata, a sad rasuta prez izma vijahu se« (str. 158).

Nakon što je proputovao preko prvoga slapa na Krki (putujući nizvodno od izvora) i pošto ga vila upozori da do mora ima još »sedmera takova« i još strašnijih mjesta; »Tad grad Nečven s live, a Čučevac grad s desne ukaza mi i jini razliki kašteli i polače i sela« (str. 158).

Zoranić poslije sedam slapova prolazi mimo »nigda slavni Skradin« a sada (tj. najkasnije 1536. godine kada Zoranić dovršava Planine) »vele nevoljnoga« (jer su ga Turci osvojili 1522.) (str. 158/9).

Zoranić, naravno, zna i spominje da se u Krki poslije Skradina, miješa slana voda sa slatkom. Došavši na kraj rijeke, na lijevu stranu je »slavni grad« Šibenik u kojemu »pun razlikih kriposti, vidih; «... (str. 159).

Na putu od Šibenika u Zaton (kod Zadra) na desno mu je kopno, a lijevo otoci i gleda s obiju strana: »sela, polače i kaštile s vinogradi i voćem«. (str. 159).

Uočljiva je, dakle, razlika u Planinama između stanja naselja[8] i obrađenosti, te plodnosti zemljišta na području Osmanskog Carstva i na teritoriju Mletačke Republike.

Izvještaj o Dalmaciji Antuna Giustiniana 1575. godine opisuje da Šibenik ima »malo više od jedne milje opsega«, smješten u području brda na vrh kojega je kaštel. Dvije milje od grada, s morske strane, je tvrđava Sv. Nikole. Na ulazu u luku su i dva kaštela »koja bi se mogla zatvoriti verigama«.

Grad Šibenik ima 5310 stanovnika od kojih »u radinosti« 931. Šibensko otočje ima još 3275 žitelja među kojima 580 u radinosti. Kopneno usko područje Šibenika 1575. godine je takvo da na njemu »ne stanuju ljudi jer su se svi povukli u grad«.

Za bolje razumijevanje ove društvene situacije potrebno se vratiti još malo u prošlost.

O socijalnim i političkim podjelama dalmatinskog društva (u 16. st.) piše i Bracewell u svojoj knjizi *Senjski uskoci*: »Bogatstvo i društveni položaj gradske elite, glavnih mletačkih saveznika, ovisili su o miru i trgovini s Turcima« (Bracewel, 1997 : 216).

U svom »Itinerariju« G.B. Ginstiniano, 1553. godine piše da promet između Šibenika i Morlaka, turskih podanika, jest »velik, koristan i potreban«. Promet je velik jer iznosi preko 50 tisuća dukata godišnje, koristan jer »pomaže državnoj i privatnoj potrebi«, a potreban je stoga što bi bez njega Šibenik ne samo »uvelike trpio, nego bi to bila njegova potpuna propast«. On, dalje, navodi da ponekad dođe u grad 500-600 Morlaka i u tome vidi sigurnosni problem.

Iz »Intinerarija« se vidi da Morlaci s turskog teritorija donose u grad: meso, sir, vunu i pokrivače, žito, med i mnoge druge stvari. Ako donose žito, a donose, znači da se Morlaci bave i ratarstvom, a ne samo stočarstvom. Svoje žito melju i u mlinovima na mletačkom teritoriju u Skradinskom buku. Proizvodnja žita na šibenskom teritoriju (Venecija) nije dovoljna ni za pola godine,[9] ali ga imaju cijele godine zahvaljujući nabavi od Morlaka (Turska). Oni u Šibeniku kupuju ulje, vino, razne mirodije, šećer, čohu, ali i bijeli vosak, bakar i dr. Bakar je, dakako, potreban kao osnova za razne zanatske proizvode. Iako

[8] U zakladnoj povelji Husrev-bega s kraja 1531. godine spominju se mezre između tvrđava Kličevac i Ostrovica i »na svakom imanju su robovi i robinje koji su vjenčani i od njih rođena djeca«. (Spaho, 1987.: 139)

[9] Šest godina kasnije pišu u svom izvješću sindici G. Erizzo i M. Bon da to žito ne bi bilo dovoljno ni za tri mjeseca kad ne bi postojala trgovina s Morlacima.

je, sasvim sigurno, dio te robe nabavljen zbog dalje preprodaje, ipak se može pretpostaviti, da se i to »morlačko« stanovništvo zanimalo pored dominantnim stočarstvom još i različitom poljoprivrednom proizvodnjom a i zanatstvom. To je ovisilo kako o prirodnim, tako i o društvenim uvjetima.

Morlaci obrađuju i zemljišta u mletačkom vlasništvu. Za Trogir kaže da su Morlaci njegov život, premda npr. plaćaju malo, neredovito ili nikako najamninu gospodarima za obrađivanu zemlju u brdima i dolinama gdje u lijepim količinama rađa lijepa pšenica.

Suvremenik Giustiniana, sindik A. Diedo, piše da blagajna Šibenika ubere godišnje oko pet tisuća dukata za sol (zapravo 4.640 dukata »više ili manje, prema tome koliko je kupuju Morlaci« (Novak, 1971 : 591). Sredinom trećeg desetljeća 16. st. mletački je Šibenik ugovorom s Otomanskim Carstvom postao trg solju i u njemu boravi turski emin. Emin dobiva dio carina što 1525. godine iznosi 1.300 dukata.

Sol je Morlacima iz šibenskog zaleđa prodavana po 36 solda kabao, a stanovnicima Šibenika i njegova distrikta po 24 solda (Kolanović, 1995). Dakle, morlački svijet plaća sol 33 posto skuplje, što, dakako, govori o eksploataciji sela od strane grada.

2. 1. Širenje urbane jezgre i stanovništva: primjer Skradina

Osmanlije su zauzeli 1522. god. i Skradin, čije se stanovništvo prethodno sklonilo u obližnji grad Šibenik, pod Venecijom.

Nahija Skradin — koja se formalno u turskom popisu 1528. god. ne spominje — (pa su tako naselja koja teritorijalno pripadaju Skradinu kao što su: Dubravice, Velika Glava, Rupe, Laškovica, Gorice i Ždrapanj popisana u okviru nahije Ostrovica) — obuhvaćala je prostor s istoka i juga omeđen rijekom Krkom (najjužniji punkt u nahiji bio je sam grad Skradin), a na zapadu do (isključivo) Bribira te na sjeveru do (isključivo) Kistanja.

U nenaseljenom pustom Skradinu, ustrojava se jako vojno utvrđenje i formira skradinski *kadiluk*. Budući da se otvoreno gradsko naselje nije odmah razvilo, kadija ureduje unutar utvrde, a kada se Skradin do 17. stoljeća razvio i napučio kadija sjedi daleko, u Livnu, iako zadržava »titulu« skradinski kadija, jer skradinski kadiluk i dalje pravno postoji.

Popisi 1528. i 1550. godine Skradin bilježe samo kao vojno utvrđenje, dok 1574. i kao varoš. Dva i po desetljeća kasnije Skradin (s podgrađem) je već posve razvijeno naselje.

Koji su uzroci tome?

Unatoč položaju na tursko-mletačkoj granici ili baš zbog toga, Skradin je imao nesumnjivo značajan strateški položaj smještajem na rijeci Krki u blizini Jadranskog mora. U njegovoj je blizini (desetak km) grad Šibenik (u sklopu Mletačke Republike) s kojim Skradin ima povoljne prirodne veze kako tokom same rijeke, tako i dolinom Krke. Uz to, Skradin ima povoljne veze i s unut-

rašnjošću, zahvaljujući dolinama rijeke Krke i njene pritoke Čikole, prema Lici i Bosni. Zahvaljujući tim prirodnim uvjetima, postojanju vojnog garnizona te, naročito, tranzitnoj trgovini prema Šibeniku i unutrašnjosti, Skradin se (do početka 17. st.) razvio i kao otvoreno gradsko naselje. Državna politika Osmanskog Carstva toga doba stimulirala je naseljavanje Skradina tako da je muslimane oslobađala osobnih feudalnih poreza i državnih nameta. Tako su muslimani trgovci i zanatlije postajali slobodno gradsko stanovništvo, napuštajući status zavisnih seljaka (raje) (Spaho, 1989). Drugi dio stanovništva, i muslimanski i kršćanski, bavio se poljoprivredom koristeći pogodnosti klime i plodnih polja u okolici. Osnovicu poljoprivredne djelatnosti činile su žitarice (pšenica, ječam, mješanac), zatim vinogradi i maslinici te, od industrijskog bilja, — lan. Tome treba pridodati i pčelarstvo, pa i ribolov. O maslinarstvu svjedoče i podaci iz deftera o mlinovima za masline u Skradinu, Rupama i drugdje uz Krku.

Koliko rijeke mogu razdvajati toliko mogu i spajati, što se vidi i iz popisa (Skradinske *nahije*) 1574. gdje se spominju tri prelaza na rijeci Krki: u blizini Skradina, na Roškom slapu i otoku Visovac. (Prva se dva, s obzirom na prirodne uvjete, prelazi mostom, a preko Krke kod Visovca moglo se samo brodom, a tako je i danas). Prvi je donosio godišnje prihode od taksa[10] gotovo dvostruko veće nego ova dva posljednja zajedno — 400 prema 232 *akči*. Na prelazima rijeka i uz mlinice općenito se odvijaju mnogi društveni kontakti, pa tako, dakako, i na rijeci Krki.

U popisu iz 1528. nalazi se kao aktivan i samostan Visovac[11] na teritoriji *nahije* Skradin i tu se navodi *mezra* Brištani kojoj pripada i »crkva Visovac koja se nalazi na otoku na rijeci Krki« (Spaho, 1989 : 82). Na samoj desnoj obali Krke u turskim se izvorima spominje i manastir sv. Arhandjela Mihaila, koji je jedno vrijeme bio u *nahiji* Kistanje, a drugo u *nahiji* Knin. Međutim, Nametak navodi da je Visovac pripadao nahiji Nečven, a kadiluku Skradin. Tvrdnju potkrijepljuje potvrdom[12] o »uplaćenoj filuriji za baštinu: selo Kuželj i crkva Visovac u nahiji tvrđave Nečven« (Nametak, 1997. : 296).

---

[10] Putarina i carina naplaćivane su i prije Osmanlijske uprave u ovim krajevima. U srednjem vijeku su, uz obranu, posade tvrđava uz Krku za svoje feudalne gospodare (Šubiće, Nelipiće i dr.) ubirale razne takse na trgovanje i na kretanje.

U vezi s tim Stulli upozorava na suprotnosti sela i grada, odnosno konkretno na sukobe Klisa i Splita. Usporedi: Stulli, *Iz prošlosti Dalmacije*, 1992.

[11] Vremenski Osmanlijski dokumenti na Visovcu datiraju počev od 1547. godine. Budući da je Visovac spadao pod Kliški sandžak, najstariji podaci o krajevima uz Krku zabilježeni su u defterima toga sandžaka 1574. i 1604. godine. Međutim, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528. godine navodi mezru Brištane kojoj pripada i Visovac na rijeci Krki, a taj popis citira Spaho (1989).

[12] Potvrda je dokument D — 41 iz Fonda turskih dokumenata (kojih je sačuvano 628 odnosno 520 brojeva) samostanskog arhiva na Visovcu.

Vjerojatno je Visovac za Osmanlijske vlasti neko vrijeme pripadao nahiji Skradin, a neko opet nahiji Nečven. Neovisno o formalnoj upravnoj podjeli teritorija više autora navodi da je Visovac plaćao porez i druge daće i skradinskim i drniškim upraviteljima (otočić je smješten na sredini rijeke pa su neku osnovu za svojatanje imali i jedni i drugi).

Sociološki gledano samostani/manastiri kao i dvorci jesu urbani elementi u ruralnom prostoru. Oni su svojevrsna žarišta urbanog života, veza okolnih sela i stanovništva u okolici s nekim od elemenata urbaniteta, odnosno procesa specifične urbanizacije. Takva su žarišta u prostoru rijeke Krke, u seoskom miljeu i pejsažu samostan Visovac pa i manastir Arhanđel (Krka).

3. IZ PUTOPISA 17. STOLJEĆA: I U MORE I U GORE. SIROTINJSKE KUĆE I ZRNO BIJELOG BISERA. KNJIGE NA PAŠNJACIMA

Parcijalnu analizu putopisa 17. stoljeća započinjemo fragmentarnom interpretacijom jednog poznatog književnog djela.Vila Slovinka J. Barakovića oblikovana je po principu putovanja »u koje je smještena zadarska povijesna vertikala (Vilino pripovijedanje) i zadarska tadašnja horizontala (poklisarovo pripovijedanje)« (Švelec, 1999).

»Vila Slovinka« tiskana je u Veneciji 1614. a 2. izdanje također u Veneciji 1626.godine.

I sam je Baraković — sredinom 16. stoljeća -kao malo dijete, prenesen iz Ravnih kotara u Zadar u bijegu pred provalama Osmanlija o čemu nam svjedoči i u Vili Slovinki. Neki događaji iz Ciparskog rata (1570.-1573.) iz okolice Zadra uključeni su u pričanje Barakovićeve vile. Otvaranjem spjeva, pripovijedanjem o odlasku u okolicu Šibenika da bi tu okolicu upoznao daje Vili Slovinki »karakter putopisa« (Švelec, 1999 : 16). Na putu susreće autor više sugovornika »među kojima je najznačajniji (ako se izuzme Vila) poklisar turskih paša s granice Osmanskog Carstva. (Zapravo se to teritorijalno odnosi na krčki sandžak i kliški sandžak.)

O stanovništvu, posebice onom sposobnom za oružje a stalno ili privremeno nastanjenom na prostoru oko Krke vidjeti i u *Tablici 1.*

Od Zoranića nasljeđuje Baraković shematski okvir a to je putovanje, premda u taj okvir smješta drugu materiju od Zoranića.Vila Slovinka je osebujna pojava u hrvatskoj epici i kompozicijama i stilskom raznolikošću i po osobitom poimanju osjećaja života.

Za okolicu Šibenika J. Baraković u *Vili Slovinki* tvrdi: »gdi bihu ravnice i rosne vrtlače, sada su trupice kamene i drače.« (str. 215). Pustoš bez »svojih didići« — plemića, dakle, prostor bez plemstva.[13] Baraković (u odjeljku:

[13] O nestanku hrvatskog plemstva u zadarskom kraju vidjeti u radovima S. Antoljak, »Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra«; *Zadarski katastik 15. stoljeća,* u njegovoj knjizi *Hrvati u prošlosti*, Split, 1992. (str. 323-383; 385-431).

»... u zadarskoj okolici koja je bila pod turskom vlašću više ne postoje hrvatska plemena« jer su neka preselila na sjever pod ugarsko-hrvatskog vladara, ili su došli u Zadar i bližu okolicu pod mletačku vlast, ili iznad Velebita, ili su naselili u južne predjele pod Velebitom »ili su pak valjda ostali da izumru u okolici Zadra« (Antoljak, 1992:377).

Ponukanje Zadru) kaže »tvoj Kotar poseli i robe i pline«, a zatim donosi slike paleži, potresa, pokolja, zarobljavanja. »videć čad i tmine, trus, strah, plač, nevolju gdi siku i kolju, vežu, vode, rane, ...«

Baraković pjeva: da se nije moguće skriti niti ostati živ sudjelujući u obrani. Prema tome: »ali je umriti ali se pridati«.

... »Na svakoj poljani telesa ležahu«

Kršćani bježahu i »tad niki pristaše u ropsku pokoru,

Turkom se pridaše po svomu razboru.

A niki u moru do grla ugazi,

a niki u goru četveronog plazi;« (str. 237).

Baraković spominje »pun robja Obrovac« gdje putuju trgovci robljem u kupovinu. Iz Zadra se ne može vani, jer su okolo Turci.[14]

Uz vlastelu i lovčare iz Barakovićeva nabrajanja gotovo da se sagledavaju obrisi socijalne strukture.

»Ne smiju vlasteli u svoju deželju«

(...) »Lovčari ne smiše izvodit van hrta« (str. 239. i 240).

Ne smiju izaći iz Zadra u Kotar ni: terzije, kožuhar, brijač, pastir, volar, putnik, kovač, prosjak, drvar, glasnik, kopač, kosac, orač ... . Iz toga je, donekle, vidljiva i socijalna struktura pučanstva Zadra toga doba. On spominje vodopade Krke i mlinove na njima, pastirska staništa ali i gradove Skradin i Šibenik o čemu pjeva

Petje Četvrto

»Od gore Dinare spod ke Krka toči
Skradin valom tare a Šibenik moči,
niz krugove skoči spustiv strašne pine,
tim skokom uzroči s obih strani mline;
okol nje planine, pastirska stanišća,
na kih su Ravnine i vilam jigrišća;
tuj narav primaga rike čudan zlamen,
voda vodom slaga od vode tvrd kamen.«

Zadnji stih znači: stvaraju se sige/sadra/sedra što je danas u prirodnim znanostima prihvaćeno kao način nastanka sadrenih barijera. Pored obrisa socijalne strukture što smo maloprije naveli, od pripadnika gornjih socijalnih stratuma Baraković još navodi u Zadru: kapitan veliki od grada, providur konjice, knez od grada, komornik, vlasteli od grada, plemstvo, Skup građana, a tu su još redovnici i popovi, te oni koji nisu ni gornji ni donji stratumi u ondašnjoj strukturi a to su dijaci i soldati.

---

[14] Zanimljivo je da sličnu tvrdnju nalazimo mnogo kasnije u čuvenog turskog putopisca: Iz Zadra »nijedan dušmanin nije nikako mogao da izađe izvan kapije«. Usporedi: Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1973. str. 256.

Sjena poklisara priča Barakoviću:

»razbio biše mir Šibenik i Žegar,

ne biše dan testir prohodit kroz kotar«. (str. 360)

Šibenik u tim stihovima simbolizira predstavnike vlasti Mletačke Republike, a Žegar pogranične vlasti Osmanskog Carstva. Dalje priča

(...) bega »Ličkoga zatekoh gdi gradi Knin bili,

glasi mu donesoh s kih jadno procvili.«

Poklisara lički beg posla pješice do Livna (str. 363). Znači da ga lički ili krčki sandžak — beg (što je dvojni naziv jednog te istog sandžaka) šalje kliškom sandžak-begu u Livno. Iz Livna je proslijedio u Šibenik. Ustvari je želio pobjeći od Turaka u Zadar.

O jednom takvom »Turčinu« govori i Evlija Čelebi koji da je Turčin bio buljukbaša vezira Sejdi Ahmed-paše i u toku bitke u Marini (Trogir) prišao Mlečanima i čamcem pobjegao u Zadar. Kasnije pao u ruke Osmanlija i bi pogubljen (Evlija, str. 147).

Ima slučajeva da Osmanske vlasti štite ekonomske interese redovnika u odnosu na vjernički narod (kršćansku raju). Jedno izvješće sradinskog kadije upozorava stanovnike sela Brištane da ne napasaju blago oko mezre Kuželj koja pripada Visovcu (prema Nametak, 1997). Slični su slučajevi opisani u turskim dokumentima na Visovcu iz godine 1612., 1631. i 1643. gdje se radi o konfliktima mještana susjednih sela, pogotovo Brištana, koji su, naročito u dane jake bure i zimi, sklanjali svoje ovce u Visovačku brinu.

Pavao (Pelicarić) iz Rovinja u svom Izvještaju 1640.godine donosi opis iz kojeg se može zaključiti da je Krka u 17. st. bila bogata ribom. Tako je Pavao zajedno s pratiocem ulovio 22 pastrve i dosta jegulja, a dan prije franjevci su ulovili 500 riba, među njima i pastrvu tešku tri libre. (Zlatović, 1890.).

Otac Pavao je u samostanskoj štali, uz lijevu obalu Krke, vidio 16 konja, a fratri su mu objasnili da im za potrebe djelovanja na župama treba još osam. Izvještač ističe bijelca s crnim pjegama.

Neki mladić popeo se nogama na konja i tako uspravan trčao mahajući kaputom kao zastavom. Njegova staza bila je duža nego obala u Rovinju. Pelicarić je, zajedno s visovačkim gvardijanom fra Mijom Bogatićem i samostanskim slugom, posjetio i jednu muslimansku kuću u nekom selu uz Krku. (Neki tvrde da je to selo — Dubravice, čini se da će to selo prije biti Bogatići). Domaćin je orao njivu pred kućom sa šest pari volova!. Bio je obučen u skerlet i s košuljama preokrenutim na hrvatsku, a pod kuće njegove pokriven ćilimima. Njegova žena poljubi gvardijana Bogetića, a njihova kćerka samostanskog slugu. (Iz toga čina se zaključuje da je »bula« vjerojatno bila u rodbinskim odnosima s fra Mijom, odnosno da je bila kršćanka koja se poturčila). Poslije pozdrava i uz razgovor domaćini su goste počastili salatom, maslinama i dobrim vinom (Zlatović, 1890).

Za Kandijskog rata stanovništvo (muslimansko i kršćansko) oko Krke od granica Mletačke Republike s Osmanskim Carstvom u Dalmaciji preko Drniša i Vrlike do Knina izloženo je pogibelji, migracijama (dobrovoljnim i prisilnim), boleštinama, strahu od kuge i svega i svačega.

Na tom je prostoru — prema relaciji Dolfina iz 1655. godine — prihvatilo mletačku vlast 28-30 tisuća Morlaka, »ali u ovih devet godina« (dakle od 1645. kada je počeo rat — nap. Š.P.) zbog mnogih nevolja, čestih kuga i »jer je velik broj njih poslan u Istru[15] i u terrafermu, oni su spali na samih 9 do 10 tisuća«. Dolfin izvještava da su Morlaci hrabri i odlučni, prkosni i pohlepni, nemirni i buntovni, nedisciplinirani i neposlušni. Rado se bacaju na neprijatelja, progoneći ga, napadaju turski teritorij i »svojim prsima« odbijaju napade, te tako služe »kao predziđe teritorijima« Mletačke Republike (Novak, 1971 : 597-598). Dakle, ovdje se ističe da jesu predziđe, ali ne kršćanstva nego teritorija, granice, Njegove Privedrosti.

Generalni providur Molin u jednoj relaciji kaže da je »morlački svijet u svakom stoljeću strahovit« da predstavlja stalnu i hrabru obranu granice i srž provincije (Dalmacije). Pojašnjava da ime Morlak znači seljak, da se rađaju »uz plug, kojim vladaju isto onako kao s mačem« podnoseći nevolje vremena i svog položaja ali ne i nepravde ljudi.

U vrijeme Evlije, Knin je »sjedište krčkog sandžak-bega u bosanskom ejaletu«. Prema Evliji krčki sandžak onda ima 700 zaima i preko 2000 timarnika (»2060«). Ima alajbega, ceribašu i juzbašu. Sandžak krčki ima »s vojskom svoga 'paše'« (vjerojatno sandžak-bega) 3.300 vojnika, koji idu na vojnu.

Kaže da je grad Knin »jaka tvrđava« smještena na vrhu »nepristupačne žuto-crvene klisure« i na kojoj se »legu orli i sokoli«. Usporedivši ga prethodno sa starim gradovima u Maloj Aziji i Mezopotamiji, putopisac kaže: »toliko je to neusporediva krajiška utvrda« (Čelebi, 1973:158).

Unutar tvrđave nekoliko je sirotinjskih kuća, (odvojena) skladišta za žito i municiju te Sulejman-hanova džamija.

Čelebija opisuje mletački poraz pod Kninom 1654.godine, kada je Osmanlijske trupe predvodio bosanski beglerbeg Fazli-paša, koji se prethodno »radi čuvanja granice« nalazio na Kupreškom polju. Evlija po običaju pretjeruje brojkama kada tvrdi da su »muhamedanski mačevi« »za jedan čas posjekli četrdeset i sedam hiljada nevjernika« (str. 159).

Dalje, govori o 10 tisuća zarobljenika. Putujući od Knina na zapad Evlija uočava da su nekadašnje obrađivane površine (vinogradi, vrtovi) na teritoriji krčkog sandžaka, plodne kao Misir, sada postale »prava pustoš«. Putopisac to

---

[15] Iseljavanje iz Dalmacije u Istru traje od druge polovine 15. stoljeća pa sve do potkraj 17. stoljeća. Vidi o tome u knjizi V. Bratulić, *Rovinjsko selo*, Zagreb, 1959.

Ivan Erceg smatra da je Bratulić dao najpotpuniji pregled imigracija u Istru. Usporedi: I. Erceg, »Broj i veličina porodica u Istri«, *ACTA* 1/1981. str. 1-16.

smatra posljedicom mletačkog razaranja »prilikom poraza Mustafa-paše Tekelije« tj. 1647 (str. 161). Ali o rasutim naseljima uz Krku, o pustoši i primjerice nevoljnom Skradinu pjeva i Zoranić 100 godina ranije.

Iz tih razloga navodi da u tvrđavi Nadin »nema nijednog stanovnika« a da su se »Hrvati i muslimani« iz njega s porodicama povukli u grad Knin.

Evliji je Šibenik tako »divan da liči na zrno bijelog bisera«. Mlečani su taj grad »pretvorili u gazelu koja se spasla iz ruku lovca« poslije poraza Tekelije 1647. Kazuje da su se »malo razonodili« pod gradom Šibenikom i to tako da su »mnogi borci otišli u plijen« (str. 184). Otišli su pola sata hoda istočno od Šibenika i stigli u »Rinicu« na granici kliškog i krčkog sandžaka (str. 185).

Putopisac spominje »oko dvije stotine ‚hrvatskih junaka' koji su bili u sustavu Osmanlija i koji su plivajući morem ukrali tri čamca (vina, hljeba i sira) (str. 186).

Zarobljeno oružje i skupocjeno posuđe smatrano je državnom imovinom, a ostali plijen dat na jagmu borcima, koji su ga prethodno za »čas opljačkali i poharali« te naposljetku »sravnili sa zemljom«, a one »po vinogradima i brdima pohvatali« i »zasužnjili ih« (str. 187). Na Danilu poviše Šibenika, kad su povezali tužne zarobljenike, a »odsječene glave napunili slamom i pokitili na motke«, zanoćili su i kako kaže sam Evlija »mirno (smo) spavali« (str. 187).

U Mandalini, kaže Evlija, ima »stranih trgovaca«, a vinogradima i vrtovima ni broja se ne zna, ali je »islamska vojska« prvo pojela sve što se našlo u vinogradima i vrtovima, a potom sve posjekla. Vojska se osjetila prevarenom od lokalnog stanovništva koje se ne samo sklonilo nego nije ni ostavilo »apsolutno ništa« što bi ta vojska mogla zaplijeniti.

Kad je turska vojska s Danila krenula ka Marini u potrazi za plijenom i robljem, uz osam tisuća konjanika našlo se tu — ako je vjerovati Evliji — i »tri hiljade odabranih pješaka 'hrvatskih junaka'«.

Evlija navodi prijatnu klimu i plodnost tla kao razlog naseljavanja grada Drniša i njegova kraja. Za razliku od nekih historijskih rasprava koje samo navode da su Turci zauzeli Drniš iste godine kada i Knin i Skradin, tj. 1522. godine, ali bez navođenja dokaza za tu tvrdnju, Evlija piše da je zauzet 1537/38 (također bez navođenja izvora).

Neovisno o godini zauzeća, može se vjerovati osmanlijskom putopiscu, kako je Husrev-beg osvojenjem okoline »ovog šehera« i opsadom grada uvalio njegovo stanovništvo »u glad i nestašicu« (str. 190). Kasnije je posada grad predala »na viru«, te je grad opravljen (za Osmanlijske vlasti) »tako da se svijetlio«.

Djelomice je teren uz put obrastao hrastovinom (od Vrbe prema Šibeniku) pa je izvidnica sjekla granje, trnje, žbunje da proširi put (ujedno je izvidnica dovela sedam zarobljenika u tabor u Vrbu).

Putopisac spominje »brdo Musnik« i da je u prošlosti tu postojalo hrvatsko selo, a sada pustoš. Evlija tu upliće da su Osmanlije dovele iz okolice dal-

matinskih gradova »šest stotina sužnjeva, momaka i djevojaka«.Od sužnjeva, na »bazi jedne petine« izdvojeno je oko 200 i to odabranih za pašu, »a ostalo je prodano po tržišnim cijenama« (str. 179).

Oko Vrpolja — (Šibenik), Evlija navodi 40 zarobljenika ali u borbi.Čuveni turski putopisac Evlija Čelebi svakako pretjeruje kada govori o deset tisuća zarobljenih »ranjenih i zdravih« kod Knina prilikom mletačkog poraza 1654. godine. Ali ne pretjeruje kad tvrdi kako je grad Knin jaka i teško pristupačna tvrđava na vrhu klisure.

Za Šibenik kaže da je utvrđen kao legendarni zid Aleksandra Velikog. Za opsade Šibenika, nadomak gradskih zidina osmanlijski su zapovjednici prisilili zarobljenike iz okolice da »saderu odsječene glave, da ih napune travom i tako nosaju po putovima« (E. Čelebi, 1973 : 183). Zatim su te zarobljenike nanizali prema gradu. Dodaje da su Osmanlije sasjekli i uništili sve vinograde, vrtove i ružičnjake izvan grada, kao i masline, smokve i drugo voće.

Spominjući Drniš kaže da je u osmanskoj vlasti bio tako veliki grad da je iz njega godišnje išlo po 100 — 150 ljudi na hadžiluk. Tvrdi da su Mlečani »ravnih sedamdeset dana harali i pustošili ovaj šeher Drniš« (E. Čelebi, 1973 : 191). Njegova se tvrdnja odnosi na 1648. godinu kada su pretežno domaći krajišnici predstavljali udarnu snagu Mlečana, a prema poznatim objavljenim povijesnim izvorima bitka nije trajala ni deseti dio toga vremena.

Zanimljivo je da putopisac, u sklopu opisa Drniša, donosi mali hrvatsko-turski rječnik (od desetak brojeva i 30-tak riječi).

Čelebi zapaža mnoge gradove i naselja uz Krku. »Mnogi gradovi krčkog sandžaka koje smo naprijed opisali nalaze se na obali rijeke Krke. Čak i grad Knin, koji je sjedište sandžak-bega, nalazi se na obali rijeke Krke« (str. 231). Prije toga Evlija se žali da kad bi htio potpuno opisati »oblik, stil, način gradnje i sve građevine i klimu gradova« koja je spomenuo u Krčkom sandžaku nastao bi veliki svezak što bi mu ometalo putovanje (str. 229).

Stoga uopćava: »Njihovi ratnici su ljudi« kojima sablja stalno visi o pojasu, a puška u ruci. Spavaju pod oružjem. Teren je kamenit. Začudna je napomena da se u tim krajevima ne uzgaja konj. Opisuje nošnju muslimanskog stanovništva s karakterističnim opasačima »zunnar«. Po vjerskim propisima takvo što je zabranjeno, »ali je nužno« (str. 229). Služi im za vezivanje zarobljenika, za zadijevanje oružja, za vađenje vode iz bunara i za pravljenje užeta za spašavanje iz tamnice. Dakle, višestruko je koristan, a dosta svjedoči o načinu života. »Na noge obuvaju neku vrstu lakih opanaka u kojima po ovom kršu trče kao srne.« a »na glavu stavljaju hrvatske kapice opet od crvene čohe.« To su »uvaženi junaci umjerena života« (str. 230).

Sam je Evlija prema tim borcima »na ovoj krajini lijepo postupio« i nije ih tlačio s novčanom daćom (»zahire baha«) i uzeo je od njih isključivo ono što su »drage volje dali za pašu« i neke puške i sablje kao poklon.

Evlija piše da su se dvije osmanlijske vojske (ona koja je plijenila po Mandalini i ona što je išla »na drugu stranu«) sustigle na Danilu »praznih šaka« jer »nisu mogle naći nikakva plijena«. Znači, nije bilo blaga! ni više sužanja (oko Šibenika 1661. god.?) (str. 189).

Opisujući Drniš, Evlija tvrdi ne samo da su ga Osmanlije osvojile 1537/38. (drugi autori redovito navode 1522.god., doduše bez dokumentacije ali ni Evlija ne pruža dokaze) nego i da su oni u tvrđavi »na viru« predali grad. Predaja Drniša »na viru« usljedila je nakon sraza 40.000 kraljevskih vojnika i 33.000 Osmanske vojske. Zapravo su, prema Evliji, Osmanlije »dva sata prije zore« napali obranu Drniša na spavanju tako da se »nisu mogli spasiti« (str. 191).

Spominje otkup zarobljenika npr. iz okolice Šibenika (kao što je kap. Šarić) od Malek Ahmed-paše na Livanjskom polju (1669. ?) (str. 195). (Šarić i sedam kapetana oslobođeni su za 70 hiljada groša). Evlija piše da su »muslimanske gazije« zarobile četiri hiljade »odabranog roblja« od Marine do Šibenika (str. 256). Nakon pljačke jednom dolaze pod Zadar i »od ogromnog plijena« daju »Ahmed-paši po zakonu desetinu«. Ostala je roba prodana »na javnoj licitaciji« (str. 171).

Opisujući Sarajevo 1660. godine kaže: Budući su Dubrovnik i Mleci udaljeni od Sarajeva dva-tri konaka »to se iz Zadra, Šibenika i Splita za dva dana doveze« na konjima »bezgranično mnogo raznih vrsta robe« kao što su npr. »skupocjeno sukno«, svila i drugo »pa se tu prodaju« na bezistanu i čaršiji (sa »hiljadu i osamdeset dućana« (str. 114).

U pravcu prema Šibeniku (a poslije Klisa) oko g. 1660. spominje ne samo krševite nego i »šumovite planine« (str. 174). Dakle, legende o velikim šumama nisu bez osnove.

Evlija Čelebija citira jedno carsko pismo (hatt i šerif): »opljačkajte i opustošite gradove: Zadar, Šibenik, Split i Klis. Ne dopustite neprijatelju da zasije nijedno zrno gorušice; opljačkajte i opustošite njihove prispjele usjeve, sela i gradove« (str. 149).

U listopadu 1685. godine Propaganda zaključuje da bi Morlacima trebalo poslati knjige na ilirskom (hrvatskom) koje je ona još ranije tiskala. »One će se tamo čitati jer pastiri sa sobom nose knjige i čitaju na pašnjacima.« (Bogović, 1982.: 109 citira izvorni vatikanski dokument). Ovo, na prvi pogled, može izgledati začudno da pastiri, čitaju knjige na pašnjacima krajem 17. st. u općoj nepismenosti dalmatinskog društva. Međutim, uvijek bi se našlo ljudi koji su bilo boravili u samostanu, bilo prekinuli školovanje za svećenika, bilo da su se opismenili kod župnika ili slučajno negdje drugdje.Takvi su obavljali svakodnevne obične poslove uključujući i čuvanje ovaca i za lijepa vremena i kod njih čitali rijetke knjige.

O tome govori i Fortis u Putu po Dalmaciji. (Naravno da je riječ o pojedinačnim slučajevima, a ne o masovnoj ili univerzalnoj pojavi).

Grad Šibenik s jednom od najzaštićenijih luka (dužine 10 km, a širine 300 m — 1,2 km) smješten je u zaljevu na samom ušću rijeke Krke. U 15. i 16. st., u demografskom smislu, spada u srednje gradove prema europskoj tipologiji gradova, a svakako u veće hrvatske gradove. (Kolanović, 1995.) S tim su gradom Morlaci više-manje kontinuirano povezani i u Šibenik i njegov diskrikt dolaze i u značajnim valovima. U 16. st. zaposjeduju »33 napuštena sela« smještena istočno od rijeke Krke i kasnije s vlasnicima tih sela sklapaju »kmetske ugovore« (Kolanović, 1995 : 35).

Još je veći migracijski val morlačkog svijeta zahvatio Šibenik u 17. st. (poslije kuge 1649. godine). Godinu dana prije na prostoru od Grebaštice do Tisnoga smjestilo se gotovo deset tisuća dotadašnjih stanovnika: Promine, Miljevaca, Petrova polja i Zagore, a u skladu s ugovorom[16] njihovih glavara i šibenske mletačke vlasti. Taj je svijet od mnogih obećanja Venecije dobio malo baškota i prosa, smještaj na otvorenom od Grebaštice do Murtera, slanje u četovanje ili gušenje u vodi — ovisno o trenutnim diplomatsko-političkim i drugim interesima Venecije. Glad je tako harala da su obitelji prodavale vlastitu djecu (npr. na galiju) da bi mogle prehraniti ostalu. Iduće godine za pojave velike kuge u Šibeniku ti su se Morlaci razbježali po Zagori, a po njenom stišavanju mnogi su naseljeni u Šibenik i njegova predgrađa.

I unutar Osmanskog carstva, odnosno unutar turske elite na granici vođene su međusobne borbe za ubiranje prihoda. Tako npr. krajem 17. stoljeća bosanski deftedar moli gen. providura Dalmacije da prihode od »carskog hasa« koje od mletačkih podanika ubire Durakbegović (u R. Kotarima) i Mehmedaga iz Vrlike u tri sela oko Šibenika » imaju našemu čoviku dati« a ne njima. Nastavlja »koji siju na carevu konfinu« i »Jošte u Zatonu više Šibenika i u Rakitnici i u Dazlini kud je prošao gospodin Mehmed paša i gospodin komesarijo i kunfin postavio« to je carev has i prihode iz tih mjesta »od žita i od vinograda« da bi gen. providur gospodin »zapovid učinilo« da ne daju drugima nego »našemu čoviku«. (Prema Traljić, 1959.). Prema tome, odriče pravo ubiranja prihoda lokalnim osmanskim feudalcima i traži da mletački podanici koji obrađuju zemlju na »turskom« teritoriju prihode daju centralnoj državnoj vlasti.

Neredi na granici uzrokovani su često obostranim upadima krajišnika, pljačkaša, zarobljavanjem i ubistvima i to u (takozvanom) miru. Napadu jedne strane sljedila je, po nepisanom krajiškom zakonu, osveta druge strane. Ova je pojava trajala koliko i mletačko-tursko susjedstvo.

Sljedeći veliki migracijskival zapljusnio je Šibenik, Skradin i njegovu okolicu uz desnu obalu Krke krajem 17. st. u vrijeme završnih operacija

---

[16] O tome je u novije vrijeme pisano u literaturi, osobito u radovima Kosora (1975, 1979) i Bačića (1991) koji donose i poimenične popise doseljenika u neka mjesta. Pisac ovih redaka objavio je imena potpisnika ugovora iz 1647. Vidjeti: Š. Pilić, »Egzodus pučanstva drniškog kraja«, *Čikola*, (Split), 1991.(u Čikoli članak je nepotpisan, a i nastavak nije objavljen).

mletačkog oslobođenja Dalmacije od Osmanlijske vlasti. Na temelju arhivskih dokumenata objavljeni su neki poimenični popisi »po zastavama« toga stanovništva (Kosor (1975, 1979.) Bačić (1991). Tu bi tematiku, dakako, trebalo i interdisciplinarno još istražiti, jer postoje mnoga otvorena pitanja.

4. IZ PUTOPISA 18. STOLJEĆA: NEMA LJUBAKANJA, NEMA IGARA NI SVIRKE

Iz prvog desetljeća 18. stoljeća treba svakako spomenuti Izvješće fra Ivana K. de Vietri, generalnog vizitatora franjevačke Provincije Bosne Srebrene. Upravo je ta stara i prostrana Provincija bila pod upravom Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva. Njegovo Izvješće iz 1708. godine, uz ostalo opisuje i stanje u župama samostana sv. Marije na Visovcu, odnosno krajeve uz rijeku Krku ili malo podalje. Napominje u uvodu, da su samostani u mletačkoj Dalmaciji u mjestima koja se zovu »novoosvojene venecijanske zemlje« čiji su redovnici očuvali vjeru »siromašnih katolika, koji su stenjali pod barbarskim turskim gospodstvom« pritisnuti nametima, nepravdama »i divljaštvom«. Ističe kako treba znati »da su sva spomenuta novoosvojena mjesta po kamenitim i pustim brdima«, te da župnici »moraju pješačiti po petnaest i više milja«.

Samostan na Visovcu »nalazi se na otočiću usred rijeke« i ima 28 redovnika. Njegova se zapažanja odnose na 14 župa koje taj samostan tada služi: Dubravice (naselje s pet sela), Velim (s 15 sela), Perušić (naselje sa četiri sela), Obrovac, Boniša (naselje sa šest sela), Jasenice, Miljevci (»naselje sa četiri sela«; Miljevci su, međutim, i početkom 18. st. kao i danas imali sedam sela — nap. Š.P.), Promina (mjesto s deset sela), Drniš (»utvrda s malo sela u kojima je vrlo malo obitelji«, Mirilović (s malo sela uokolo), Vrlika (mjesto sa četiri sela) i Kijevo. Za Kijevo navodi da je »pod turskom upravom« što je točno jer je granica između Vrlike i Kijeva. Ističe da lijep broj pravoslavaca u tim župama prelazi u Rimsku crkvu.

Pripisuje franjevcima u zaslugu što kršćani u novopripojenim krajevima (Veneciji) odnosno u krajevima uz rijeku Krku žive »tako da se kod tih kršćana ne čuju psovke, nema mrmljanja, nema razbojstva, nema nečistoće. Tako su dobro odgojeni da nema ljubakanja, nema igara ni svirke, a ako ponekad pjevaju, druge pjesme ne pjevaju osim molitve i junačke (povijesne) pjesme« (Prema Nikić, 1997 : 246).

U pokušaju ocrtavanja socijalne slike spomenutih regija/krajeva, a koju nam pružaju putopisi (i izvješća) nastojat će se još uočiti suprotnosti selo-grad i posebice odnos viših i nižih slojeva u ondašnjoj socijalnoj strukturi društava »Triplex Confinium-a«.

Jedan anonimni putopisac iz 18. st. navodi da unutrašnji dio Dalmacije »ima mnogo sela« a »nema nikakva grada« (Novak, 1959.) ubrajajući u sela i

Skradin, Drniš, Knin i Sinj. Iako spomenuta naselja nemaju ni blizu onakav karakter kakav imaju dalmatinski gradovi poput Zadra, Šibenika i Splita, ipak su ta naselja za lokalno stanovništvo vršila i neke funkcije grada. Jer u gradu i inače su, uz trgovinu i zanate, smještene elite, pismena kultura i vlast; a sve se to nalazilo i u naseljima koje opisuje nepoznati putopisac. Doduše, značaj i položaj tih naselja kroz povijest varira kao npr. Knina: od kraljevskog sjedišta do općinskog središta.

Usput, u historiografiji je već istaknuto da odnos grad-selo baš u Dalmaciji »ima poseban značaj« (Stanojević, 1987 : 41). Gradovi su — kao razvijeniji ekonomski organizmi — putem monopola na neke robe (npr. sol) »prisiljavali« dalmatinsko zaleđe na neadekvatnu razmjenu što B.Stulli naziva »teškom eksploatacijom zemalja u zaleđu«. On za to navodi više izvora u srednjem vijeku, ističući važnost soli za dalmatinsko zaleđe i onda kada to zaleđe potpada pod Osmansku vlast, koju (sol) nalazi u gradovima Splitu, Šibeniku i drugdje pod Venecijom. U krajiškom sustavu Republike Venecije u spomenutim i sl. selima / varošima / gradovima (onog suvremenika) »raste klasa imućnijih posjednika i trgovaca«... koji su nositelji »prvobitne akumulacije« (Stulli, 1992.), te se društveno izdvajaju od Morlaka.[17]

Kako u kraju oko rijeke Krke u Dalmaciji osim blage klime zna biti i dosta oštrih hladnih dana i izvan zimskog doba svjedoči i jedna bilješka. Fra Andrija Balaić, kurat u Drnišu, zabilježio je na početku jedne matične knjige: »Godišća 1744. na 11. šetembra bi golema studen pa ta načini da osvanu mnoga životina kokoši i ptice martve. I još odviše jedno momče pomete idući is Roškoga slapa.« Na Dinari i Gnjatu zabijelio se snijeg (Prema Soldo, 1969.).

Znameniti putopisac 18. st. A. Fortis proputovao je i krajevima uzduž Krke:

Butišnica, se sastoji od sutoka tri potočića ispod brda Strmice ... dok Vulica i planina Trubar dijele srpsko polje i Dugopolje od »Grahovskog polja što leži s onu stranu mletačke granice« (str. 76).

Spominje Plavanjsko polje, brzi potok Radljevac i sutok gorskih voda koji su temeljni razlog, po njegovu mišljenju, što je Butišnica šljunkovita i onda

---

[17] Ne ulazeći ovdje u podrijetlo i značenje riječi Morlak, ni u podrijetlo i obilježja stanovništva tako označenog i imenovanog, smatramo za ovaj dio izlaganja dovoljnim navesti sljedeće:

»Uvijek je isto: mletački knezovi, providuri, generalni providuri, sindici i sl. nazivaju Morlacima svo stanovništvo kršćanske vjere u Turskoj, za cijelo vrijeme od kako su Turci osvojili god. 1500. velik dio hrvatskog teritorija, zapravo cijeli kraj uz mletački posjed.« I u 17. stoljeću: »Svo seosko stanovništvo od svojih granica pa do Dinare ukoliko nije bilo muslimansko, nazivaju Mlečani i dalje Morlaci.«

Kroz 18.st. Mlečani sve stanovnike mletačke Dalmacije izvan Jadranske obale nazivaju Morlacima, a jednako tako ih zovu i drugi stranci, pa i primorsko i otočko stanovništvo same Dalmacije. Usporedi: G. Novak, »Morlaci (Vlasi) gledani s mletačke strane«, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga 45, JAZU, Zagreb, 1971. str. 579-604.

zbog njenog ušća postaje močvarno i Kninsko polje. Most na njenom ušću u Krku dug je »stotinu geometarskih stopa i ima deset lukova«. Taj uski i slabo popločani most vidi Fortis vrlo pogibeljnim za potkovane životinje. Dodaje da su takvi »svi turski mostovi« po Dalmaciji.

Spominje jasen »koji luči obilnu manu« na koju su navalili Morlaci iz Kožlovca otkrivši da je slatka. Nakon što su neki od njih dobili teški proljev, prepustili su manu »svinjama i puranima«. Ne niječe da su neke planine u Dalmaciji »krševite i jezovite« ali odmah dodaje da »postoje vrlo pitome i plodne doline« (str. 29).

Nizvodno od Knina rijeka koja je stalno »stiješnjena okomito prosječenim brdima« kod Babovdola (danas selo Bobodol) »stvara malen vodopad«. Na sredini rijeke maleni je sadreni otočić, što je razlog da vode stvaraju jezero. Dodaje da je tok rijeke zanemaren, a da je zdravlje i Kninsko polje s okolnim brežuljcima »važno pitanje« na koje Mletačka Republika nije »ovamo svrnula misli«.

Kaluđeri manastira sv. Arhanđela, uz desnu obalu Krke veoma su gostoljubivi. »Morlaci grčkoga obreda hrle u to svetište s velikim štovanjem iako im siromaštvo ne dopušta da u nj donose bogate darove« (str. 77).

»Po pustoj Bukovici« nalazi Fortis ostatke rimskih prebivališta. Vjeruje da je razoreni grad na desnoj obali Krke kod »triju lukova« bio Burnum. Te lukove navodi Fortis — kojih je donedavno bilo pet pa je neki Morlak koristio kamenu građu — narod zove »Šuplja crkva« (danas još i »Šupljaja«). Taj spomenik Fortis je dao nacrtati i donosi ga u knjizi (Vidi Fortis, 1984. na str. 72-73. Kad već upućujemo izravno na Fortisovu knjigu *Put po Dalmaciji* onda usput pogledati i kartu zadarskog i šibenskog područja na početku i na kraju knjige. Na toj karti na prostoru Petrova polja, osim Drniša na njegovome rubu označeno je samo selo Mirlović /polje/. Vjerojatno stoga što je opat Fortis imao prelijepu Morlakinju Stanu iz Mirlovića za kućnu pomoćnicu, jer se drukčije ne može objasniti da mnogo važnija naselja nisu ucrtana.)

U dubokom koritu između brijegova, Krka tu »tvori vodopad blizu jednoga ubogoga zaseoka« što se oko slapa »skupilo i divno izgleda s visoka«. Možda taj zaseok »u toj dubini ne uživa u zdravu zraku« (str. 79).

Kako Fortis piše »idući kopnom iz Knina prema manastiru« to znači da nije prelazio most na Brljanu s bukovičke na prominsku stranu pa nije uočio da taj zaseok što »divno izgleda s visoka« nije ništa drugo nego ondašnje mlinice na Brljanu, koje su djelomično bile i (stalno) nastanjene.

Pet-šest milja nizvodno također u »dubokoj i vlažnoj dolini« smješten je i kaluđerski manastir sv. Arhanđela na Krki.

Ističe da je okolica Roškog slapa »posuta gromadama koje su se urušile s vrhova bregova«. Spominje jaki potres koji da se »ondje osjetio 1769.« i kojom prilikom se neka litica što »obasiže sedamdeset i dvije stope« srušila na obalu Krke. Pojašnjava da se ta gromada držala prethodno na nekoj u to doba nepristupačnoj litici ali da je u proteklim stoljećima svakako bila pristupačnija što Fortis zaključuje po tome »jer je na vanjskom licu odvaljene gromade

uklesan nadgrobni natpis nekom olovnom vojniku«. (Riječ je o rimskom nadgrobnom spomeniku uklesanom u liticu ponad Roškog slapa. O tome danas imamo radove arheologa i povjesničara.)

Fortis ovaj primjer survavanja gromade koristi za ilustraciju svoje tvrdnje da je površina globusa »pretrpjela goleme promjene« i to ne samo kroz tisućljeća nego i kroz stoljeća. To vrijedi posebice za »područje kojim protječe rijeka Krka« (str. 79).

Roški slap pruža »lijep prizor« te ga smatra veličanstvenim u »kasnu jesen i proljeće« ali opet najbolje ga je vidjeti »usred ljeta«.Tu rijeku Krku »presijeca« uski i dugi most »na šezdeset lukova« grub »ali temeljit turski rad«. Bilježi da je nekoliko mlinova na kanalima koji razdjeljuju vodu između mosta i vodopada. Između tih razdjeljaka mnoštvo je »bujna drveća«, tako da se komadi zemlje zelene zahvaljujući prskanju rječne vode (str. 80).

Veli da Drniš leži na desnoj obali Čikole i da su to naselje »Turci prepustili mletačkom oružju«. I nastavlja: »Okolica ovoga mjesta izvanredno je plodna i pitoma« (str. 81).

Nakon što zapaža maleno »seoce Trbounje« nedaleko Drniša, poneki trag boravka Rimljana i da je tu vjerojatno bio Tribulium u starih pisaca, Fortis kritizira loše upravljanje vodama, tj. Krkom i njenim pritokama. Smatra da su te vode područja Krke »izvor bijede i pokude« a mogle bi biti izvorom bogatstva krajeva uz rijeku Krku (naročito tri polja gornje Krke).

Na Visovcu su »fratri cokulaši« kojima priznaje zasluge u vinogradu Gospodnjem, dodavši kako bi svjetovni pop »teško htio pristati na tako trudoljuban život«.

Krka tu teče sporo jer je zadržavaju slapovi kod Skradina oko pet milja nizvodno od Visovca. Fortis ih smatra najveličanstvenijim slapovima Krke, pripominjujući da bi bili »dvostruko ljepši« da nisu iskorištene prirodne zapreke na rijeci gdje su ljudi »sagradili mnoge vodenice«(str. 81).

Fortis putuje na konju od sv. Arhanđela do Skradina, gdje čuje da u selu Rupe »ima zubi morskoga psa« (str. 82). Neke spomenike iz prošlosti Skradina (natpisi, stari novac i sl.) vidi u kući kanonika Mercatija i u gostoljubivoga biskupa Trevisanija.

Evo jedne bošnjačke interpretacije odnosa Venecije odnosno mletačke Dalmacije i osmanske Bosne. S Mletačkom Republikom se pregovaralo, »a najčešće ratovalo, posebno u 17. i početkom 18. stoljeća. Još od 16. st. mletački plaćenici u vidu hajduka i uskoka četuju, pljačkaju i ubijaju uz južne i jugozapadne granice tadašnje osmanske Bosne.« Takvi »stalni i krvavi bojevi bosanskih krajišnika s raznim mletačkim plaćenicima... nezaobilazni su dio bošnjačke epske tradicije« (Imamović, 1998: 37)

Za socio-ekonomske prilike i u nešto udaljenijoj trogirskoj Zagori ima važnih podataka i u vizitacijama Trogirske biskupije u 18. stoljeću. Zanimljiv je podatak koji svjedoči o »dvije Dalmacije« iz Marine. U toj se župi, u njenu primorskom dijelu pričest ljudima na samrti u selu uz more nosi »pod nebnicom uz fenjer i četiri svijeće, a u polju, dalje od sela prema brdu, u piksidi na

prsima jašući na konju i bez svijeće« (Katić, 1958. str. 279). Znači, primorska i zagorska Dalmacija razlikuju se i u službenim crkvenim ceremonijama.

Opisujući selo Crivac, na krajnjem istočnom dijelu Petrova polja 1757. biskup kaže: »Mjesto je prijatno u ljetno i proljetno doba, a zimi je hladno, jer leži odmah pod visokom planinom Svilajom.« (Katić, str. 301.) Župna »kuća dobro brani dvorište od sjevernih vjetrova«, a »grede pod tavanom donesene su iz turske zemlje«, dok »u živcu kamena izdubena je čatrnja i u njoj je čista i bistra voda. Sve je to lijepo i skladno kao u gradu ...« (Katić, str. 302).

Da ne bi morao oženiti djevojku s kojom je imao vanbračno dijete, jedan Crivačanin »upisao se u vojsku, u konjanike«. Djevojka se obrati »na najveću vlast« u Dalmaciji i generalni providur ga izbrisa iz vojske i kazni »sa šest mjeseci tamnice«. Poslije izlaska iz zatvora »opametio se« i njih dvoje se vjenčaše.

Možda u eko-historijskom kontekstu nije nezanimljivo navesti da je u središnjoj Zagori, navrh brda u Čvrljevu (Unešić) hrast »star više stotina godina« zvan Babin dub, i da ga »jedva mogu obuhvatiti tri čovjeka« (Katić, str. 303).

Iako su područja uz Krku zapravo u mediteranskom pojasu Hrvatske, čini se da odvojenost od Balkana »nije potpuna, jer vrlo blizu u planinama dominira dinarska atmosfera« (Erlich, 1964 : 443). Senjski su uskoci a i emigranti iz Bosne izvodili operacije dakako, i s obje strane Krke »a hajduci oko Šibenika održali su se do razdoblja istraživanja« porodice u transformaciji, koje je istraživanje Vera S. Erlich obavljala pred Drugi svjetski rat.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

»Punih četrdeset godina poslije Požarevačkog mira još u tome kraju (odnosi se u širem smislu na Trogirsku biskupiju, posebno Kaštelansku Zagoru), nije bilo nastupilo mirno i sigurno vrijeme, jer su ratovi ostavili za sobom hajduštvo« (Katić, str. 321). To vrijedi, dakako, i za širi prostor Triplex Confiniuma.

I da zaključimo ovu analizu putopisa još jednom napomenom o ekosistemu. Ekosistem kao pojam humane ekologije »označava cjelokupnost 'odnosa' ljudi i okoline, svu 'prerađenu' i 'neprerađenu' prirodu koja je ljudima dostupna i potrebna, te najzad i ljudske tekovine i odnose koji su uvjetovani njihovim razmještajem u prostoru i okolini« (Šuvar, 1988 : 115). Kao što smo u uvodu naznačili pokušali smo, pregledom putopisa, izvješća i historiografske literature doprinijeti sagledavanju socijalne ekohistorije krajeva uz rijeku Krku u razdoblju od 16. do 18. stoljeća. Ovaj rad treba uzeti kao prilog potpunijem budućem istraživanju ove problematike.

Tablica 1. Naselja, utvrde i ljudi sposobni za oružje prema putopisima 17. stoljeća (Rački 1882.)

GRAD / UTVRDA	U SAMOM MJESTU		U OKOLICI			NAPOMENA
	BROJ KUĆA	BROJ LJUDI SPOSOBNIH ZA ORUŽJE	BROJ SELA	BROJ KUĆA	BROJ LJUDI SPOSOBNIH ZA ORUŽJE	
Sandžak Lika ili Krka						
Skradin grad	200	300	razna	300	300	Dok titularni sk. kadija sjedi u Livnu, dotle Skradin ima mnogo aga, kapetana sandžaka i dizdara. Mlini
Kaštel Uzdah[1]	-	nenastanjen	-	-	-	kaštel okružen zidom
Sonković	-	nenastanjen	"loco dishabitato affatto"			
Rakitnica	30-40	50 grad i podgrađe	-	-	-	aga i dizdar
Dazlina	-	-	-	-	-	sela Kašić i Vukšić (u blizini)
Velim	30-40	20	selo Banjevci	-	100	Banjevci: jedan aga. Malo mjesto, tvrđavica
Ostrovica	100 u podgrađu	150 grad i podgrađe				ima dizdara; obzidani grad
Strmica	50	60	-	-	-	
Knin grad	300	500		-	1000 po selima	Knin na dvije rijeke: Butišnica i Krka. Kadija, sandžak
Zečevo	10	10	"il contado"	-	1000	harambaša
Kožulovac				500	600	Kožulovo polje; kadija uređuje u Nadinu
Brkljačina polača					100	"de contadini"
Kliški sandžak						
Vrlika	5, s podgr. oko 80	100	30		1000	aga
Štikovo	selo 30	30				
Petrovac	loco cinto di mura, e parimente dishabitato, et nonha deuma villa ne anco setto di se.					(nenastanjen)
Drniš grad	200 s podgrađem	300	20 + 40	300	300 + 2000	Kosovo i Petrovo polje, mnoge age i dizdar
Nečven	80 s podgrađem	80	10		200	nema ni age ni suca (dođe povremeno)
Hotiblić, Susilich	jedno selo				70	danas ostaci na brdu Šušelj (između Razvođa i Lukara) na padinama Promine

1 Rački (1882) piše: »*Vzdarie*« tako da se može čitati i *Uzdarje*. Stanovnici okolnih sela (kao što su npr. Plastovo, Rupe, Ićevo, Dubravice, miljevačka sela i dr.) i danas to nazivaju *Uzdaj* (*kula* i *brdo*). *Uzdaj* vjerojatno zato što se glas **h** u mjesnim govorima ne čuje.

BIBLIOGRAFIJA

Putopisi i izvješća (te historiografska i sociološka literatura)

Antoljak, Stjepan, »Bukovica u srednjem vijeku«, *Radovi* FF Zadar, 30 (17), 1991, str. 143-158.

Antoljak, Stjepan, *Hrvati u prošlosti,* (Izabrani radovi) Split, 1992.

Anzulović, Ivna, »Razgraničenje između mletačke i turske vlasti na zadarskom prostoru 1576. godine, nakon Ciparskog rata«, *Zadarska revija,* Vol. 47, br 1-3, 1998, str. 53-148.

Bačić, Stanko, *Visovački franjevci u Skradinskoj biskupiji*, Split, 1991.

Bogović, Mile, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982.

Bojničić, I. — Kninski, ur., Izvješća o kretanjima turske vojske uz hrvatsku granicu u drugoj polovici XVI. vijeka, *Vjesnik* Kralj. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva, 16, Zagreb, 1914, str. 60-101.

Bozić-Bužančić, Danica, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću,* Split, 1982.

Božitković, J., Ur., »Kratki ljetopis Tome Juričića iz godine 1596. i 1599.«, *Narodna starina,* 10, Zagreb, str. 117-118.

Bratulić, Vjekoslav, *Rovinjsko selo*, Jadranski institut JAZU, Zagreb, 1959.

Braudel, Fernand, »Mediteran i mediteranski svijet, uloga sredine«, *Naše teme,* Vol. 33, br. 5, 1989, str. 979 — 1037.

Butrišić, Franjo i Divinić, Ivan, »(Šibenčani), Putopis 1574«, *Starine* JAZU, knj. XIV, Zagreb, 1882.

Buzov, Snježana, »Razgraničenje između Bosanskog pašaluka i Mletačke Dalmacije nakon Kandijskog rata«, *Radovi* Instituta za suvremenu povijest, 12., Zagreb, 1993.

Čelebi, Evlij, *Putopis* (Odlomci o jugoslavenskim zemljama), Sarajevo, 1973.

Čoralić, Lovorka, *Put, putnici, putovanja: ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*, Zagreb, 1997.

Čvrljak, Krešimir, *Znameniti putnici u Skradinu i na Krki,* Skradin-Zagreb, 1995.

Despot, Miroslava, »Opis naše obale u djelu Giuseppea Rosaccija«, *Bulletin razreda za likovne umjetnosti,* JAZU, 8, br. 2-3, Zagreb, 1960, str. 206-211.

Difnik, Franjo, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986.

Draganović, Krunoslav, Ur., »Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.«, *Starine* JAZU, 39, Zagreb, 1983, str. 1-48.

Dujmović, Frane, *Područje Krke kroz historiju,* Izd. Institut za šumska i lovna istraživanja, sv. VIII, 1959.

Ethnologica Dalmatica, »Drniš 1494-1994.«, Vol. 3, Split, 1994.

Erceg, Ivan, »Broj i veličina porodica u Istri (2. polovica 18. stoljeća)«, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae,* Vol. 8, (1), 1981, str. 1-16.

Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984. (priredio Josip Bratulić; s talijanskog preveo Mate Maras).

Franić, Ante, *Hrvatski putopisi romantizma,* Zadar, 1983.

Friganović, Mladen, *Polja gornje Krke*, Zagreb, 1961.

Friganović, Mladen, »Šibenska regija«, *Geografija SR Hrvatske,* knj. 6, Zagreb, 1974.

Friganović, Mladen, »Krka, Od antičkog Titiusa do Nacionalnog parka«, *Privredni vjesnik*, Zagreb, 1984.

Gligo, Vedran (Ur.), *Govori protiv Turaka*, Split, 1983.

Grgić, Ivan, »Opis kliškog sandžaka s ove strane Velebita i Dinare iz godine 1572.«, *Zadarska revija,* Vol. V, br. 4, Zadar, 1956, str. 253-261.

Grgić, Ivan, »Obnova vlasteoske općine u Skradinu 1705. godine«, *Zadarska revija,* Vol. 8, br. 2, Zadar, 1958, str. 148-155.

Host, Josip, (1993): *Botanički put po Istri, Kvarnerskim otocima i Dalmaciji,* započet 14. 8. 1801, a dovršen 6. 8. 1802. Matica hrvatska, Rijeka, 1993, (Transkribirao i preveo, bilješke i studiju napisao te kazala izradio K.Čvrljak).

Hrabak, Bogumil, »Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću«, *Benkovački kraj kroz vjekove,* zbornik 2, Zadar, 1988. str. 107-258.

Hrvatski putopis od XVI stoljeća do danas: Antologijski izbor. Izabrao i priredio Dubravko Horvatić, K. Krešimir, Zagreb, 2002.

Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka,* 2. izd. Sarajevo, 1998.

Jačov, Marko (1984): *Venecija i Srbi u Dalmaciji u XVIII veku,* Istorijski institut, posebno izdanje, knj. 21,Beograd, 1984.

Jelić, Luka. »Lički sandžakat i postanje mletačke krajine«, *Narodni koledar,* 36, Zadar, 1898, str. 78-115.

Jurčić, Vinko, »Kultura krajobraza u obavljanju dvojne društvene funkcije u nas«, *Agronomski glasnik,* Zagreb, Vol. 59, br. 3-4, 1997, str. 191-201.

Jurić, Šime, »Putovanje jednog Nijemca duž dalmatinske obale 1569.godine«, *Zadarska revija,* Vol. 27, br. 2-3, Zadar, 1978, str. 274-283.

Katić, Lovre, »Povijesni podaci iz vizitacije trogirske biskupije u XVIII. stoljeću«, *Starine*, 48, JAZU, Zagreb.

Katunarić, Vjeran, »Od 'dijaloga gluhih' do historijske sociologije«, *Revija za sociologiju,* Vol. XXV, br. 3-4, 1994.

Kniewald, D., »Feliks Petančić 1502. o putevima kojima valja napasti Turke«, *Vesnik* Vojnog muzeja JNA, sv. V., br. 1, Beograd, 1958. str. 25-58.

Kninski zbornik (Ur.: S. Antoljak, T. Macan i D. Pavličević), Matica hrvatska, Zagreb, 1993.

Kos, Lucijan, »Bukovica i Ravni kotari. Historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje«, u: *Benkovački kraj kroz vjekove,* zbornik 1, Zadar, 1987, str. 65-82.

Kosor, Karlo, »Drniš pod Venecijom«, zbornik *Kačić*, god. VII, 1975. str. 5-70.

Kosor, Karlo, »Drniška krajina za turskoga vladanja«, zbornik *Kačić*, god. XI, 1979, str. 125-194.

Kovačić, Slavko, »Crkva na skradinsko-kninskom području u XVII. stoljeću prema izvještajima skradinskih biskupa Svetoj Stolici«, *Croatica Christiana Periodica,* I/1977. 1, str. 24-32.

Kozličić, Midhat, »Plovidba Jadranom 14. — 16. stoljeća u putničkim izvješćima«, *Radovi*, FF Zadar, Vol. 35 (22), Zadar, 1997, str. 257 — 278.

Kučan, Ana, »Kulturni krajobrazi kao simbol nacionalnog identiteta: očuvati ili mijenjati?« *Poljoprivredna znanstvena smotra,* Zagreb, Vol. 64, br. 4, 1999, str. 259-268.

Kuripešić, Benedikt, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, Sarajevo, 1950.

Levental, Z., *Britanski putnici o našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka,* Gornji Milanovac, 1989.

Lovrić, Ivan, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa, i život Stanislava Sočivice,* JAZU, Zagreb.

Makarski ljetopisi: 17. i 18. stoljeće (priredio J. A. Soldo) Split, 1993.

Marguš, Drago, *Bibliografija radova o rijeci Krki*, Šibenik, 1994.

Marković, M., »Stočarska kretanja na dinarskim planinama«, *Zbornik za NŽ i OJS,* knj. 45, JAZU, Zagreb, 1970, str. 523-549.

Marković, M., »Dinara kao sezonska planina stočara sjeverne Dalmacije«, *Zbornik za NŽ i OJS*, knj. 51, JAZU, Zagreb, 1989, str. 19-107.

Marmont, A.V. Maršal, *Memoari* (priredio i preveo: Frano Baras), Split, 1984.

Matković, Petar, »Putovanja po Balkanskom poluotoku«, *Rad* JAZU, knj. 56, Zagreb, 1881, str. 141-215.

Matković, Petar, »Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka. Putopisi Jos. Rosaccia (g. 1574-1606)...«, *Rad JAZU*, knj. 136, Zagreb, 1898, str. 1-9

Milojević, B. Ž., »Geomorfološka promatranja u dolinama Krke i Čikole«, *Geografski glasnik* SGD, sv. 9. Beograd, 1925.

Moačanin, Nenad, *Turska Hrvatska,* Zagreb, 1999.

Nametak, Fehim, »Turski dokumenti visovačkog samostana«, U: (Ivić i Samac) (Ur.) *Visovački zbornik*, Visovac, 1997, str. 293-298.

Nikić, Fra Andrija, »Izvješće fra Ivana Krstitelja de Vietri iz 1708. o Visovcu«, u: *Visovački zbornik,* (Urednici M. Ivić i Š. Samac), Split, 1997, str. 241-246.

Novak, Grga, »Dalmacija godine 1775/6. gledana očima jednog suvremenika«, *Starine,* knj. 49, JAZU, Zagreb, 1959, str. 5-79.

Obad, Stjepo, *Dalmatinsko selo u prošlosti,* Split, 1990.

Pavičić, Ante i Fritz, Franjo, »Postanak i razvoj Krčića i izvora Krke (Dalmacija)«, *Acta carsologica,* (Ljubljana), br. 14-15, 1986., str. 163-172.

Pederin, I. (preveo i priredio), *Njemački putopisi po Dalmaciji,* Split, 1989.

Pederin, Ivan, »Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797-1814. ...«, *Radovi*, 21, Institut JAZU, Zadar, 1974.

Pederin, Ivan, »Car Franjo I o Šibeniku u svom putnom dnevniku iz 1818.godine«, *Radovi* Zavoda JAZU, 29-30, Zadar, str. 179-206.

Pederin, Ivan, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji* (1409-1797), Dubrovnik, 1990.

Petricioli, Ivo, »Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti«, *Zadarska revija,* Vol. 18, br. 5/1969, str. 523-529.

Polić, Milan, »Ekohistorijski pristup problemu zaštite okoliša«, *Društvena istraživanja,* God. 5, No 2 (22), 1996, 457 — 469.

Rački, Franjo, »Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka«, *Starine* JAZU, knj. XIV, Zagreb, 1882, str. 173-195.

Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, br. 32-33 (Zagreb) 1999.-2000.

Raukar, Tomislav, »Venecija i ekonomski razvoj Dalmacije u XV i XVI st.«, *Radovi* Instituta za hrvatsku povijest, Zagreb, 1977.

Rogić, V., »Geografski osnovi stočarskih veza Like i Dalmacije«, *Zbornik* zagrebačke klasične gimnazije, Zagreb, 1957.

Roksandić, Drago, (Ed.) *Microhistory of the Triplex Confinium,* Institute on Southeastern Europe, Central European University Budapest, 1998.

Roksandić, Drago, »Priručnik o vojnim krajinama u Dalmaciji iz 1783.«, *Ljetopis,* (Zagreb) sv. 4, 1999. str. 11-41.

Roksandić, Drago & Štefanec, Nataša (Eds.), *Constructing Border Societies on the Triplex Confinium,* Budapest, 2000.

Rumenjak, Natalija, »Socijalna povijest u trostrukoj perspektivi«, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 31 (Zagreb), 1998, str. 219-244.

Samardžić, R., *Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika (XVI — XVIII vek)*, Beograd, 1961.

Schiff, Theodor (1997): *Iz poluzaboravljene zemlje,* (Kulturne slike iz Dalmacije; Prijevod s njemačkog: Ivica Duhović — Žaknić), 1997.

Slukan, Mirela (1999): *Kartografski izvori za povijest Triplex Confiniuma,* Hrvatski državni arhiv, Zavod za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1999.

Soldo, Josip, »Samostan Majke od milosti na Visovcu«, *Kačić* (zbornik) br. 2, 1969, str. 155-238.

Solitro, Vicko, *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji,* Split, 1989.

Spaho, Fehim Dž., »Skradinska nahija 1574. godine«, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae,* Vol. 16, (1) (Zagreb), 1989, str. 79-107.

Spaho, Fehim Dž., »Splitsko zaleđe u prvim turskim popisima«, *ACTA historico-oeconomica Iugoslaviae,* Vol. 13, (1) (Zagreb), 1986, str. 47-86.

Stanojević, Gligor, *Dalmatinske krajine u XVIII vijeku,* Zagreb, 1987.

Stošić, Krsto, *Rijeka Krka,* vlastita naklada, Šibenik, 1927.

Stošić, Krsto, *Sela šibenskog kotara,* Šibenik, 1941.

Stulli, Bernard, *Iz prošlosti Dalmacije,* Split, 1992.

Šamić, Midhat, »Opis putovanja Pjera Leskalopjea kroz naše zemlje 1574. godine«, *Glasnik* arhiva Bosne i Hercegovine, 1963.

Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj,* »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1981.

Šibenik, Spomen zbornik o 900. obljetnici, Šibenik, 1976.

Šuvar, Stipe, *Sociologija sela*, I tom, Zagreb, 1988.

Švelec, Franjo, »Baraković Juraj (O 450. obljetnici rođenja)«, *Zadarska smotra*, God XLVIII, br. 1-3, 1999, str. 11-26.

Traljić, Seid M., »Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVII. stoljeća«, *Radovi*, Inst. JAZU u Zadru, 4-5, 1959, str. 409-424.

Traljić, S. M., »Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII stoljeću«, *Radovi* Instituta JAZU, Zadar, sv. 20/1973. str. 447-458.

Traljić, S.»Izvoz drva preko Obrovca krajem XVI stoljeća«, *Radovi* Centra JAZU, 21, Zadar, 1974. str. 261-269.

Traljić, S., »Veze Zadra i okolice s turskim pograničjem u Barakovićevo doba«, *Jurju Barakoviću o tristopedesetoj obljetnici smrti*, Zadar, 1979, str. 83-96.

Vernić, Vuk, »Grad i selo: skica jednog pokušaja prikaza kretanja suprotnosti grada i sela kroz historiju«, *Sociologija sela*, Zagreb, Vol. 33, br. 127/130, 1995, str. 81-120.

VILLES et campagnes — civilization urbanie et civilization rurale en France, Paris, 1953. (Radovi M. Sorre i A. Allix).

Visovački zbornik (Ur.: M. Ivić i Š. Samac), Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja, Split i Franjevački samostan Visovac, 1997.

VOJNE KRAJINE u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699. (*Zbornik radova* sa naučnog skupa 1986; Ur. Vasa Čubrilović), SANU, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 12, Beograd 1989.

Vrandečić, Josip, *»Dvije Dalmacije« za vrijeme osmanlijskih ratova u XVI stoljeću*, Zadar, 1993.

Vranjican, Stjenko, »Povodom tiskanja rukopisa dr. Vuka Vernić Grad i selo ...«, *Sociologija sela*, Zagreb, Vol. 33, br. 127/130, 1995, str. 79-80.

Zbornik Cetinske krajine, knj. 4 (Sinj i Cetinska krajina za vrijeme Osmanlijske vlasti), 1989.

Zelić-Bućan, Benedikta, »Opis hrvatskih priobalnih gradova u jednom putopisu iz 1486. godine«, *Marulić*, Vol. 14, br. 4, Zagreb, 1981, str. 381-385.

Zlatović, Stjepan, »Izvještaj o Bosni god. 1640. o. Pavla iz Rovinja«, *Starine* JAZU, knj. 23, Zagreb, 1890, str. 1-38.

Zoranić, Petar, *Planine* – Baraković, Juraj, *Vila Slovinka*. »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, knj. 8; priredio Franjo Švelec, Zagreb, 1964.

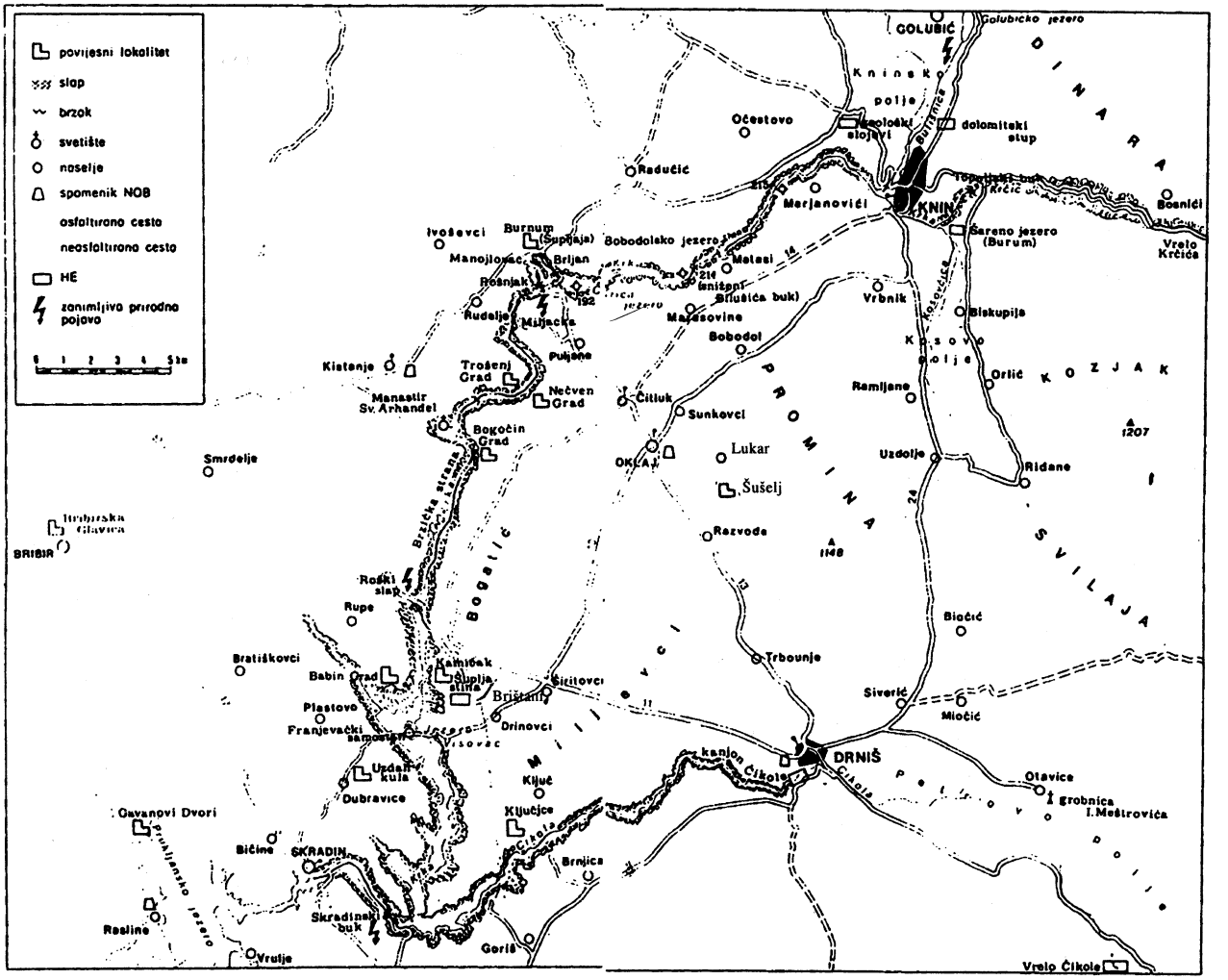
A SOCIAL ECO-HISTORY OF LOCALITIES ALONG THE KRKA RIVER (C. 1500-1800) IN CONTEMPORARY TRAVELOGUES

Summary

The starting point of this investigation has been that natural and human environments constitute an inseparable unity, an »eco-system", assuming that history is a process of human transformation of the environment. In this particular case-study, the triple-border area includes the Krka river (72-86 km long) and its environment. Even the Triplex Confinium itself (Medveđak, 740 m high) is close to its source. Characteristic features of the landscape along the Krka river are mountains, hills, karstic plains, fields, and river canyons. The Dinaric mountainous belt meets a landscape dominated by hills and plains and further down the river a maritime environment. As a result, continental, submediterranean and Mediterranean climates easily mix with each other in the Krka river area, facilitating the emergence of numerous settlements. Along and across the Krka river, roads were laid down since Antiquity, and caravan trade was known continuously since the Middle Ages, mostly in and from the continental interior. In fact, the Krka river area is from the geo-morphological point of view a prolongation of the Una river valley, making communications with Bihać possible. On the other side, the Krka river area is delineated by the ur-

ban triangle Knin-Zadar-Split, making it open to all other lines of communication in Dalmatia. On the third side, many settlements on the Krka river are linked with the Lika region, not only due to transhumance. An attempt here has been made to reconstruct the society of the Krka river area based on early modern travelogues, focusing upon the opposition between urban and rural environments and relations between upper and lower strata of the population. Just to refer to one 18th century source, the Dalmatian interior has »a lot of villages" and »not a single city«. Skradin, Drniš, Knin and Sinj were obviously considered villages too. In terms of the perception of settlements among the native population of the time, the above mentioned settlements exercised some important urban functions, making the Krka river area as a whole recognisable in relation to coastal Dalmatia and its urban centres. Although the rural realities manifested themselves in all controversial changes, the lands along the Krka River constituted an open area experiencing numerous challenges from all directions.

Karta 1: Krajevi uz Krku (od Knina do Skradina)

povijesni lokalitet
slap
brzak
svetište
naselje
spomenik NOB
asfaltirana cesta
neasfaltirana cesta
HE
zanimljiva prirodna pojava
GOLUBIĆ
Knin
KNIN
Knino polje
Očestovo
Radučić
Merjanovići
Ivošević
Burnum (Suplja)
Manojlovac
Brijan
Rošnjak
Rudelje
Miljacka
Puljane
Kistanje
Trošenj Grad
Manastir Sv. Arhandel
Nečven Grad
Bogočin Grad
Smrdelje
BRIBIR
Roški slap
Rupe
Bratiškovci
Babin Grad
Kamičak
Suplja stina
Ćirilovci
Plastovo
Franjevački samostan
Drinovci
Uzdol kula
Dubravice
Ključ
Ključjce
Gavanovi Dvori
Bićine
SKRADIN
Skradinski buk
Vrulje
Roslina
Gorlić
Brnjica
Bobodolsko jezero
Matasi
Vrbnik
Biskupija
Bobodol
Kosovo polje
Orlić
Ramljane
Čitluk
Sunkovci
OKLAJ
Lukar
Šušelj
Uzdolje
Ridane
Razvode
1148
1207
Biočić
Trbounje
Siverić
Miočić
DRNIŠ
kanjon Čikole
Otavice
grobnica I. Meštrovića
Vrelo Čikole
Golubićko jezero
dolomitski stup
Topoljski buk
Šareno jezero (Burum)
Vrelo Krčića
Bosnići
Biskupija
Orlić
Ridane
Siverić
Miočić
Otavice
Vrelo Čikole
Brljanska Glavica
Brljanska strana
Bogatić
Kosovo polje
Drinovci
Visovac
Kljucjce
Brnjica
Gorlić
Vrulje
Roslina
Skradinski buk
Bićine
Gavanovi Dvori
Dubravice
Uzdol kula
Franjevački samostan
Plastovo
Babin Grad
Bratiškovci
Rupe
Roški slap
Smrdelje
Kistanje
Manastir Sv. Arhandel
Nečven Grad
Bogočin Grad
Trošenj Grad
Puljane
Miljacka
Rudelje
Rošnjak
Manojlovac
Ivošević
Burnum (Suplja)
Brijan
Bobodolsko jezero
Matasi
Vrbnik
Biskupija
Bobodol
Kosovo polje
Orlić
Ramljane
Čitluk
Sunkovci
OKLAJ
Lukar
Šušelj
Uzdolje
Ridane
Razvode
1148
1207
Biočić
Trbounje
Siverić
Miočić
DRNIŠ
kanjon Čikole
Otavice
grobnica I. Meštrovića
Vrelo Čikole
Golubićko jezero
dolomitski stup
Topoljski buk
Šareno jezero (Burum)
Vrelo Krčića
Bosnići
Očestovo
Radučić
Merjanovići
Knino polje
Kninska tvrđava
Krka
Krčić
Matasi
Bobodolsko jezero
Brljanska Glavica
BRIBIR

Nataša Štefanec
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu

TRGOVINA DRVETOM NA TRIPLEX CONFINIUMU ILI KAKO IZVUĆI NOVAC IZ SENJSKIH ŠUMA (1600-1630)?[1]

UDK: 630*3(497.5 Vojna krajina)(091)
94(497.5 Vojna krajina »16«
Izvorni znanstveni rad

Na samom početku 17. stoljeća Habsburgovci su pokušali organizirati sječu drva na veliko u senjskim šumama te njegovu prodaju Mletačkoj Republici. Oficijelna politika nalagala je da se novac dobijen prodajom iskoristi za obnovu utvrda i izvidnica na Vojnoj Krajini i općenito poboljšanje krajiške »infrastrukture«. Ali, došavši u priliku da zaključe ugovor o sječi i prodaji drva iz senjskih šuma, Habsburgovci su se zapleli u složenu mrežu vlasničkih i interesnih odnosa na Krajini. Sječa drva u tim prostorima mogla bi biti jedan od glavnih razloga za gradualnu deforestaciju šuma oko Senja i u širem velebitskom području te širenje krša. Ipak, postavlja se pitanje tko je i kako ponajviše iskorištavao i uništavao ove šume. Da bi s habsburško-mletačkog aspekta odgovorila na ovo pitanje, autorica je iskoristila bogatu dokumentaciju sačuvanu u »Haus-, Hof- und Staats Archiv« u Beču, tj. zbirku dokumenata pod naslovom »Comissiones, Instructiones, Relationen, samt der ganzen handlung der Murlaggischen bey Zeng gelegenen Wälder und derenselben von Stockerraumung halben. c. 1600.-1630.«

UVOD

Već duže vrijeme, a posebno u ova ekološki »osviještena« vremena, na znanstvenoj i popularnoj razini postavlja su pitanje razloga deforestacije velebitskog područja, s pretpostavkom da je Velebit nekada bio bogato pošumljen. Sudeći prema meni dostupnim dokumentima, koje ću ovdje obraditi, ali i po sekundarnoj literaturi, može se zaključiti da su obronci Velebita, priobalje i posebice senjska okolica — čak do u 17. stoljeće — doista

[1] Posebnu zahvalnost pri pisanju ovog članka dugujem prof. dr. Dragi Roksandiću za sugestije od vremena kad sam se počela baviti ovom temom, kolegi Elvisu Orbaniću za informacije o Anthoniju Zari te kolegi Nenadu Labusu, koji je nakon pomnog čitanja jedne od završnih verzija ovog teksta - a zahvaljujući i svom ranijem bavljenju istarskim šumama - bio ponukan još dublje »zaglaviti« u problematiku te me opskrbiti vrlo korisnim savjetima i prijedlozima, kojih dio još uvijek ostaje za ostvariti.

bili gusto pošumljeni raznovrsnim drvećem.[2] »Krivnja« za deforestaciju područja u hrvatskoj se tradiciji često olako svaljivala na Mlečane, koji su — navodno — nemilice sjekli velebitske šume i koristili ih za gradnju grada na lagunama, potiskujući na taj način u drugi plan lokalne pa čak i prirodne uzroke deforestacije.

U ovom radu pokušat ću dati prilog još uvijek aktualnoj raspravi o nestanku hrvatskih primorskih šuma, ne pretendirajući ponuditi konačno rješenje.[3] Ono je izgleda mnogo kompleksnije nego što bi to jedna povijesna rasprava mogla pojasniti jer uključuje klimatske, biološke, geografske i druge faktore (bura, jaka insolacija, loš raspored oborina itd.). Prvo ću ukratko opisati stanje šuma i način upotrebe drveta na Primorskoj krajini, u Mletačkoj Republici i na širem području istočne i zapadne obale Jadranskog mora do 1630. godine. Drugo, rekonstruirati ću tijek pregovora oko prodaje »morlačkih, oko Senja smještenih šuma«, na temelju do sada neobjavljenih izvora otkrivenih u *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* u Beču. Pokušat ću potvrditi hipotezu da je bar do 1630-tih godina državno organizirana sječa i prodaja senjskog drveta bila manjih razmjera nego lokalno iskorištavanje drvnog bogatstva te da do tog vremena — ne ulazeći u kasnija razdoblja — nije mogla presudno utjecati na nestajanje senjskih šuma.[4] Treće, na osnovu spomenutih izvora i objavljene literature, pokušati ću iznijeti nekoliko mogućih objašnjenja za postepeno nestajanje senjskih šuma koje je počelo bivati vidljivo od 16. stoljeća.

Kao prvo, treba imati na umu da je drvo sve do kraja ranoga novog vijeka iznimno obilato i svestrano korišteno. Predstavljalo je glavni izvor energije te je upotrebljavano za grijanje i kuhanje, izradu drvenog ugljena, bronce, čelika

---

[2] V. Severinski citira F. Vaničeka i M. Magdića u vezi s gustim senjskim šumama u: Vladimir Severinski. »Senjske šume i njihova eksploatacija.« u *Senjski zbornik*. Br. 1. Senj, 1965, 232-245, ovdje 237, 239. Takvim stavovima protivi se B. Kosović. Severinski, 1965, 240.

[3] U posljednjih petnaestak godina, a i ranije pojavilo se nekoliko ekohistorijskih sinteza koje se odnose na prostor Sredozemlja i Srednje Europe, te se čak bave i mediteranskim šumama. Koliko god studiozne, ipak su mi u ovom radu pomogle samo orijentacijski. Radi se ponajprije o Fernand Braudel. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* (London, 1992 (1949), 1-257), gdje je cijelo prvo poglavlje posvećeno ulozi okoliša u povijesti. Tu su još i John Robert McNeill s *The Mountains of the Mediterranean World. An Evironmental History* (Cambridge University Press, 1992.) te bogato ilustrirana knjiga enciklopedijskog formata A. T. Grovea i Olivera Rackhama *The Nature of Mediterranen Europe. An Ecological History* (Yale Univrsity Press. Nev Haven- London, 2001.).

[4] Beč, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Innerösterreichische Akten, Triest-Istrien, 1607-1629, Fasc. 6., fol. 1-162. (Dalje: HHStA, IÖA, T-I, 6). NB: Pri transliteraciji izvornika, radi štednje prostora, razrješavati ću samo kratice koje su neophodne za razumijevanje teksta. Dobro poznate kratice ostavljati ću nerazriješene, ostavljajući dvotočku iza riječi, kao što je slučaj i u samom izvorniku.

i stakla, učvršćivanje rudarskih tunela, izgradnju tvrđava, kuća, alata, itd. Šume su uništavane krčenjem, da bi se dobile obradive površine i pašnjaci. Postupci sustavnog paljenja i krčenja zemljišta primijenjivani su od neolitika.[5] Za područje Poljske čak postoje jasni arheološki dokazi da je u srednjem vijeku velika količina stabala i drveta uopće upotrebljavana za gradnju cesta — da ne spominjemo brane i mostove. Takve ceste trebalo je mijenjati svakih 25 godina.[6] Kad je u 14. stoljeću izumljena pila na mlin, mogućnost upotrebe drveta dodatno je povećana.[7] Posljedično, napučeniji i razvijeniji krajevi, dakle, oni koji su imali veće potrebe za drvetom, kao i gradovi, brzo su uništili šume u svojoj okolici i bili prisiljeni dobavljati ga iz udaljenijih krajeva. Važno je pri tome naglasiti da su ljudi već u brončanom dobu, ako ne i ranije, postali svjesni razornih posljedica deforestacije.[8] U Europi već od 13. stoljeća možemo pratiti pojavu gradskih mjera za zaštitu šuma; čuvaju se mladice, planira se obnova šuma ako su sve zalihe u blizini iscrpljene, nalaže se upotreba drveta koje već leži na zemlji itd. Od 16. stoljeća javljaju se i začeci modernog šumarstva, a šume se njeguju i zato što postaju vrjednije od oranica.[9] Usprkos tome, šume su sistematski uništavane, posebno zato što se prava alternativa drvetu još nije pojavila.

Mlečanin Paulini, pišući o vodama i šumama uokolo Venecije 1600. godine, primijetio je: *Trenutno, pošto nema vegetacije koja bi mogla zadržati padaline, a snijeg leži izložen suncu, čim dođe do nevremena, voda se strmoglavljuje niz planine do ušća rijeka donoseći goleme količine taloga (naplavina), time uništavajući pašnjake i seoska područja ... i svojom velikom pokretnom snagom donosi svu najprljaviju materiju u more ... a sa plimom i osekom sav se taj otpad taloži u laguni.*[10] Zato su Mlečani dobavljali dosta

---

[5] O agrikulturi John Perlin. *A Forest Journey. The Role of Wood in the Development of Civilization.* Cambridge-London, 1991.

[6] T. Dunin-Wasowicz. »Natural Environment and Human Settlement over the Central European Lowland in the 13th century.« u Peter Brimblecombe - Christian Pfister (ur.). *The Silent Countdown. Essays in European Environmetal History.* Berlin-Heidelberg-New York, 1990, 92-105, ovdje 95.

[7] Ernst Schubert. »Der Wald: wirtschaftliche Grundlage der spätmittelalterlichen Stadt.« u Bernd Herrmann (ur.). *Mensch und Umwelt im Mittelalter.* Frankfurt am Main, 1993 (1986), 257-274. U Lici i Primorju situacija s pilanama bila je sljedeća: *Dok su u susjednoj Lici pilane potočare građene pred 500 i više godina, to prvu i jedinu pilanu na vodeni pogon nalazimo na senjskom području oko šezdesetih godina prošlog stoljeća u Žrnovnici kod Jurjeva.* Severinski, 1965, 234.

[8] Perlin, 1991, 49-55.

[9] Schubert, 1993, 257-274. Oko 1400. godine u Nürnbergu se bilježi trgovina sjemenjem šumskog drveća, a trgovina drvetom širi se na sve veće udaljenosti. Schubert, 1993, 257-274. Za okolicu Senja - šumskim redom kojega 1764/65 godine utvrđuju »Waldmeister« Franzoni i major Pirker - propisano je da: *...se za ogrijev mogu koristiti samo izvale i ležika, a zdrava stabla da se mogu sjeći samo uz prethodno odobrenje i doznaku.* Severinski, 1965, 238.

[10] Perlin, 1991, 155.

drveta iz Istre i dalmatinskih krajeva pod njihovom izravnom vlašću, posebno s otoka tada još bogatih hrastovinom, no drvo je koristilo i lokalno stanovništvo. Primorska krajina je u to vrijeme još uvijek obilovala šumama te ovakvih poplava u to vrijeme nije bilo na istočnoj obali Jadranskog mora, mada su bujice ponegdje već počele praviti probleme, recimo, Senjanima.

1. ŠUME U PRIMORSKOJ KRAJINI

Istočna obala Jadranskog mora od Istre do Zadra je u 16. stoljeću bila potpuno prekrivena golemim, nepreglednim šumama.[11] Izvori, kojima se ovdje bavim, govore da je u 16. stoljeću područje u zaleđu Ledenica, oko Senja, u zaleđu Karlobaga, oko Brinja i Prozora bilo pokriveno izuzetno gustim šumama hrasta i crnog bora. Sam grad Senj i njegova okolica su u 16. stoljeću bili okruženi šumama visokog drveća, od kojeg je danas ostala samo makija ili goli krš.[12] Danas je cijelo spomenuto područje pokriveno mnogo rjeđim šumama, koje se sastoje od bukve, smreke, jele, djelomično borova, sporadično i limitirano od hrasta, a ponajviše ima makije. Prostori oko većih naselja su gotovo deforestirani, posebno obronci, recimo, vinodolskih planina okrenutih moru, zaleđe Ledenica, pojas uzduž senjske obale uključujući Jablanac i Karlobag sa zaleđem te prostori oko Senja ali i oko Brinja, Prozora i Otočca, za koje se 1629. kaže da su bogati visokim drvetom i crnogoricom svake vrste.[13] (Vidi kartu šumskog pokrova danas![14]). Dakle, od vremena 16. stoljeća došlo je do znatne sječe drveta, narušavanja ekosistema i nepovratnog uništavanja šuma. Pokušati ću pokazati da takvo nepovratno uništavanje još uvijek nije uzelo maha u prvoj polovici 17. stoljeća, iako su neki procesi već tada postali

---

[11] Krajem ledenog doba Balkanski poluotok i srednja Europa bili su gotovo potpuno prekriveni šumama. Do prvog znatnijeg krčenja i iskorištavanja dolazi za vrijeme Ilira i onda s dolaskom Rimljana (putovi, topionice, rudnici, izgradnja utvrda i gradova, itd.). S povećanjem naseljenosti i korištenje šuma postaje znatnije. Branimir Prpić (gl. ur.). *Šume i prerada drveta Jugoslavije - The Forestry of Yugoslavia*. Zagreb. s.a. 3-4. Napominjem da bi utjecaje klimatskih promjena na nestanak/povećanje šumskih površina trebalo dodatno istražiti s obzirom na pojavu malih ledenih doba, po kojima je posebno poznata druga polovina 16. stoljeća.

[12] Stjepan Sabljak. »Povijesno-topografska skica Senja.« u *Senjski zbornik*. Br. 17. Senj, 1990, 267-272, ovdje 270-271. Tome u prilog i podaci iz Severinski, 1965, 239.

[13] *Von Carlwaag, haben wür vnnserer weeg, widerumben zu ruckh nach Zeng, vnd von dorten nach Ottotschetsch, Prosor, Pründl vnd die eüsseristen Graniz vnd confinen genomen, die gelegenhait der walder, vmbstendig besichtiget vnnd befunden, daß Zwar in selbiger gegendt, auf acht vnnd mehr meil weegs, hin vnd wider, ain vberauß ansechlicher schener Schaz von allerlaii hoch: vnd Schwarzwäldern, ...* HHStA, IÖA, T-I, 6, 153r-153v.

[14] Kartu pod nazivom *Vegetacijska karta šumskih zajednica Hrvatske* izradili su I. Trinajstić, Đ. Rauš, J. Vukelić, J. Medvedović. Karta je reproducirana u boji kao prilog knjizi *Šume u Hrvatskoj*. Zagreb, 1992.

jasno vidljivi. Kada pak govorimo o kasnijim razdobljima, Karl Kaser je u radu koji objavljujemo i u ovom zborniku rekonstruirao tijek nekoliko odlučujućih procesa koji su, prema njegovom mišljenju, presudno utjecali na stvaranje krša u regiji u 18. stoljeću, nakon repopulacije Like i Krbave. Tko je, dakle, i kako trošio drvo u Primorskoj krajini?

Habsburgovci su imali pristup gustim šumama na području današnje Njemačke, Nasljednih austrijskih zemalja i čak Poljske, od kuda se drvo transportiralo nizvodno Dunavom, Rajnom i njihovim pritocima. Velebitske šume još nisu bile zanimljive Habsburgovcima jer im je bilo daleko, preskupo, a i gotovo neizvedivo transportirati drvo preko planina do Nasljednih Austrijskih Zemalja, a nije bilo ni prave potrebe za takvim poduhvatima. Sudeći po nekim izvorima i »*Wald Ordnungen*« i planinski prostori Nasljednih Austrijskih Zemalja obilovali su drvetom.[15] Habsburgovci su stoga u 16. i prvoj polovici 17. stoljeća šume Primorske krajine koristili sporadično i nesustavno, uglavnom u samoj regiji za izgradnju utvrda i druge mjesne potrebe. No, pošto znamo da su te utvrde bile relativno male, u konstantnom stanju beznadnog propadanja i naseljene s relativno malim brojem vojnika (do 20 pješaka), možemo zaključiti da upotreba drveta u njihovoj izgradnji i nije mogla nanijeti neke ozbiljnije štete senjskim šumama.[16]

Osmansko Carstvo je od 15. stoljeća posjedovalo bosanske planine bogate svakovrsnim drvetom, u slučaju da su mu velike šume u Maloj Aziji i Trakiji bile predaleko.[17] Stoga, kad su Osmanlije i doprle do krajeva sasvim blizu Senja, zasigurno nisu bile spremne riskirati ljude i sjeći šume na samoj granici.

A) Što se tiče šireg velebitskog prostora, Ante Rukavina je ukazao na dva fenomena koja su utjecala na postepeno uništenje senjskih šuma u vremenu prije pojave Osmanlija. Ognjišta u svakoj od tih kuća uvijek su trebala tinjati, čak i ljeti, jer ako bi se vatra ugasila, trebalo je ići do prvih susjeda, koji često nisu bili blizu, da bi se dobilo žara za novu vatru. Područje velebitske primorske padine, odnosno Morlakije je, prema izvješću Mattea Zane iz 1588. godine, kojeg citira Rukavina, do pojave Osmanlija bilo naseljeno s čak 12.000 obitelji. One su trošile velike količine drveta na grijanje, ali i za gradnju te druge potrebe.[18] Nadalje, kao i u venecijanskoj *terrafermi*, šume su paljene da bi se dobilo mjesta za pašnjake. Takve čistine postojale su već i u 16. stoljeću, a izgleda da su padine Velebita bile na različitim mjestima prokrčivane nekoliko puta od prethistorijskih vremena.[19] Krčenje šuma za pašnjake bilo je svakako jedan od izvora opstanka stočarskog stanovništva na Velebitu. Kao

---

[15] HHStA, IÖA.

[16] Milan Kruhek. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. solječa*. Zagreb, 1995. O stanju utvrda.

[17] Vidi Perlin, 1991, 150.

[18] Ante Rukavina. »Još žive velebitske šume.« u *Senjski zbornik*. Br. 17. Senj, 1990, 284, 283, 285.

[19] Rukavina, 1990, 281-282.

potporu Rukavininim podacima o dobroj naseljenosti ovog područja u srednjem vijeku, mogu dodati da je habsburška komisija za šume iz 1629. godine napomenula da je u senjskom samostanu (*Stüfft*) otkrila neke povelje stare otprilike 340 godina — dakle iz 1290ih — iz kojih je bilo razvidno da je Liku u to vrijeme nastavalo oko 40.000 kršćanskih duša.[20] Lokalno stanovništvo uz obalu trošilo je drvo i na izgradnju brodova. Sječa za ovakve potrebe mogla je biti različitih razmjera, ali je sigurno da je bila koncentrirana na najkvalitetnija stabla. Vlastela koja je opstala na ovim prostorima, spomenimo Zrinske i Frankopane u Vinodolu, također je sjekla dosta drveta u zaleđu i prodavala ga preko mora, što je poznata činjenica, kako iz izvora tako i iz sekundarne literature.[21] Uz sve to, prevladavanje crnogorice, kao drveta koje ne može opet izrasti iz panja, kao neke druge sorte, uvjetovalo je još brži nestanak šuma.[22]

B) Što se samog Senja tiče, senjski građani su još od 15. stoljeća praktcirali u velikim razmjerima trgovati drvetom. Ako se samo pogledaju bilješke o trgovini između Senjana i Dubrovčana na početku 16. stoljeća, može se odmah uočiti da je glavni izvozni artikl Senja u stoljetnom trajanju bilo drvo. Pri tome se radilo o velikim količinama drveta u svim oblicima i veličinama. Izvozilo se cijele brodove, tanke i debele daske, debla, duge za burad, drvo za vesla, jarbole i ostale dijelove brodova, itd.[23] Drvo su naručivali dubrovački trgovci i preprodavači, ali i dubrovačka vlada.[24] Kupovali su ga i mletački trgovci koji su sklapali ugovore sa Senjanima, a takvih primjera, na veliko nezadovoljstvo Habsburgovaca, ima i u izvorima koje koristim za ovaj rad.[25] Prema Severinskom, u 14. stoljeću su upravo Mlečani naseljeni u Senju držali u svojim rukama trgovinu senjskim drvetom te sa Senjanima sklapali i trgovačke ugovore. Ta trgovina nastavljena je i kasnije, samo što su je postupno u svoje

---

[20] HHStA, IÖA, T-I, 6, 154v. Ponešto o naseljenosti Primorja u srednjem vijeku može se doznati i iz Pavle Rogić. »Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju.« u *Senjski zbornik*. God. 1. Senj, 1965, 35-68.

[21] Vidi na primjer Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Arhiv obitelji Sermage. Kutija 44. 3.1.; Emil Laszowski. *Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana*. Zagreb, 1951; Bogumil Hrabak. »Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV-XVIII stoljeće).« u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Br. 24. Zagreb, 1991, 57-107, ovdje 65.

[22] Bilo bi dosta važno s interdisciplinarnog historijsko-biološkog stanovišta ispitati ovu i slične komponente opstanka odnosno nestanka biljnog pokrova na Velebitu. Klasičan primjer za takav pritup je knjiga poznatog ekohistoričara Olivera Rackhama (Oliver Rackham. *Trees and Woodland in the British Landscape*. London, 1976.) koja ne samo da kronološki obrađuje odnos prema šumi i ulogu šume u britanskom pejsažu, nego u podužem uvodnom djelu objašnjava i na koji način najučestalije vrste drveta u Britaniji rastu, žive i razmnožavaju se, utvrđujući i terminologiju potrebnu za takve studije.

[23] Josip Lučić. »Veze između Senja i Dubrovnika za vrijeme Hvarske bune (1510-1514).« u *Senjski zbornik*. Br. 17. Senj, 1990, 235-242, ovdje 237-239. Vidi i Hrabak, 1991.

[24] Lučić, 1990, 238-239.

[25] Vidi recimo HHStA, IÖA, T-I, 6, 151v-152r.

ruke preuzimali domaći trgovci.[26] Pritom napominjem da od tog vremena Mlečani nisu nikako mogli samovoljno i besplatno sjeći šume u Primorskoj krajini na habsburškom teritoriju, kao što se to često ističe. Zato su morali osigurati odobrenje habsburških vlasti, što je — posebno u ratnim situacijama — bilo gotovo nemoguće.

Senjani su prodavali drvo različitih vrsta drveća jer je vrsta drveta točno određivala njegovu upotrebu. Za gradnju brodova tražio najviše se tražio hrast i izgleda da je u okolici Senja i u priobalju tada još uvijek bilo dosta tog drveta. Donji dijelovi brodova, dakle oni koji su stalno pod vodom, izrađivani su upravo od hrasta, a dijelovi iznad vode od borovine i ostale crnogorice.[27] Hrast je smatran najdragocjenijim drvetom jer je zbog svoje guste strukture i žilavosti najotporniji na vodu i sol. Zatim su tu bili borovina, smrekovina i jelovina za opremanje palube i za vesla, čempresi za jarbole, itd. Crnogorica je uglavnom korištena na palubi jer je bila lagana i mekša za obradu. Posebno probrana i obrađena bukovina koristila se za vesla i burad. Ipak, pošto bukovina nije elastično drvo i ima tendenciju pucanja, bila je zahvalnija kao ogrjevno drvo. Murva je korištena za rebra i neke druge dijelove broda jer je bilo dokazano da u njoj čavli mogu duže trajati neoštećeni nego u bilo kojem drugom drvetu.[28]

Koliko je drvo bilo financijski važno za Senjane svjedoči i Senjski statut iz 1388. godine koji nizom uredbi uređuje trgovinu i baratanje drvetom. Iz uredbi postaje jasno da je trgovina većim deblima ili posebno obrađenim drvetom — dakle onim koje nije služilo za svakodnevnu kućnu uporabu — bila privilegij senjskih plemića. Oni su drvo mogli prevoziti po kopnu i moru bez ikakvih nameta. Samu trgovinu dodatno je regulirala i odobravala senjska vlast.[29] Drvo se, kao jedan od nekoliko najvažnijih senjskih trgovačkih artikala, iz Senja izvozilo po cijelom Mediteranu, a najviše na Apeninski poluotok i u Dubrovnik.[30] Senj je već od 14. stoljeća bio posebno poznat po izradi vesala, te je i Venecija, ovisno o svojim potrebama, zabranjivala, odobravala ili čak financirala uvoz vesala iz Senja u Veneciju.[31] Drvo su Senjani koristili i za vlastite svakodnevne potrebe, za gradske utvrde i kuće, a i uskoci su svoje lađe gradili od najboljeg drveta iz okolice. Stanovnici Velebitskog podgorja su do osmanskih velikih osvajanja 1530-tih — kada je poslije desetljeća pustošenja

---

[26] Severinski, 1965, 237.

[27] Radovan Vidović. *Pomorski rječnik*. Split, 1984, 114.

[28] Vidović, 1984, 115. Mnogo drugih detalja o upotrebi drveta u brodogradnji vidi u Vidović, 1984. O brodogradnji na Pelješcu, Korčuli i u Dubrovniku vidi Stjepan Vekarić. *Naši jedrenjaci*. Split, 1997, posebno 126-147. Vidi i Mithad Kozličić. *Hrvatsko brodovlje - Croatian Shipping - Le navi croate*. Zagreb. 1993.

[29] Postupanje s drvetom reguliraju paragrafi: 9, 12, 13, 17, 88, 89, 121 i 129. Lujo Margetić. »Senjski statut iz 1388.« u *Senjski zbornik*. Br. 12. Senj, 1985-1987, 19-100, ovdje 53-78.

[30] Lučić, 1990, 240.

[31] Petar Strčić. »Senj u XIII. i XIV. stoljeću.« u *Senjski zbornik*. God. 12. Senj, 1985-1987, 1-18, ovdje 13.

ovaj kraj gotovo sasvim opustio — također naveliko koristili drvo, a oslobađali su i prostor za obradive površine i pašnjake. No, šumski pokrov se izgleda ipak uspijevao oporaviti jer još nije bilo sistematske ekstenzivne sječe koja je mogla započeti tek s izgradnjom Senja krajem 14. stoljeća, naseljavanjem većeg broja ljudi u njemu i započinjanjem organizirane trgovine drvetom.

Dakle, moguće je pretpostaviti da je nepostojanje većih urbanih koncentracija na obali i u zaleđu, koje bi tek bile u stanju nepovratno iscrpiti šumsko blago, omogućavalo redovito obnavljanje šumskog pokrova. Stoga, bilo zahvaljujući klimatskim i/ili ljudskim faktorima, do prve polovine 16. stoljeća nije dosegnuta ona razina deforestacije i ona razina stvaranja krša koja bi nepovratno onemogućila rast vegetacije. Posljedice sječe su se ponegdje ipak počele osjećati već od 16. stoljeća.

Drvo za trgovinu i svakodnevnu uporabu Senjana sjeklo se ponajprije u užem zaleđu[32] te u području Senjske drage jer je tu postojao prirodni lijevak kroz koji se drvo moglo vući do mora. Sječa šume i postepeno proširivanje i mijenjanje tog prirodnog puta rezultirali su dosta nekontroliranim i razornim slijevanjem vode i naplavina u senjsku luku.[33] U vrijeme kad se Senj počeo razvijati u 14. stoljeću, još nije bilo takvih jakih poplava s velikim količinama nanosa, koje bi se taložile u zaljevu, no od 16. stoljeća situacija se već počela mijenjati. Od druge polovine 17. stoljeća, Senj je već neko vrijeme bio ozbiljno ugrožen poplavama i brzicama koje su slijedile nakon jačih kiša i oluja ili nakon otapanja snijega u planinama, osobito u proljeće. Godine 1660., kartograf Martin Stier je primijetio da je Senj imao mala vrata u gradskim bedemima, koja su se svaki puta otvarala da bi poplava mogla proći kroz grad (ulica prolaska bujice nazvana je Potok). Poplave su bile posebno opasne u proljeće kada se topio snijeg i golema se bujica spuštala i potapala dio grada.[34] Silovitost bujica bila je i jedna od posljedica nestanka vegetacije na oborinskom području Senjske drage.[35]

Najbliža okolica je po nekim izvorima i vedutama bila ogoljena već polovicom 16. stoljeća da bi se neprijatelja moglo pravovremeno uočiti, a po nekim drugim vedutama čini se da su se visoke šume mjestimice prostirale do

---

[32] Veljko Rogić. »Senj. Prilog poznavanju položaja i regionalne funkcije.« u *Geografski glasnik*. Br. 14-15. 1952-1953, 47-64, ovdje 58.

[33] Šumarska enciklopedija. Vol. 3. Zagreb, 1987, 196-197.

[34] M. Viličić. »Gradska vrata i urbanističko oblikovanje Senja.« u *Senjski zbornik*. Br. 17. Senj, 1990, 203-234, ovdje 207-208. Vidi i Rogić. Prema Rogiću: *Proces bujičnog nasipavanja najbolje pokazuje činjenica, da je za vrijeme od oko 150 godina, otkako je umjetno izgrađeno novo korito bujice svedeno izvan gradske luke, nataložen materijal stvorio pličinu u moru, koja prisiljava brodove da plove najmanje 100 m daleko od obale*. Rogić, 1952-1953, 50.

[35] Početkom 18. stoljeća, područja u neposrednom senjskom zaleđu su bila prilično posječena te je sam grad već bio ozbiljno ugrožen. Godine 1785., general Vukasović je zbog učestalih bujica premjestio bujično korito izvan grada, no one su nanijele još šteta u okolici i pokušavalo ih se smiriti više od sto godina. Šumarska enciklopedija, 196.

samih obala.[36] Ipak, ako se uzme u obzir da je područje Primorske krajine bilo od 1530-tih depopulirano u odnosu na srednji vijek, izvjesno je da se negdje od 16. stoljeća u Primorskoj krajini i posebno bližoj senjskoj okolici počelo s najvećom sječom drveta od prapovijesti. Situacija od 1680ih nadalje pak, prema Kaseru, može dijelom biti objašnjena ponovnim ubrzanim naseljavanjem prostora i neorganiziranom sječom i krčenjem. No, već stoljeće i pol prije kraja 17. stoljeća, velike količine drveta očito su sječene i prodavane na razne strane, za privatni dobitak lokalnog stanovništva, pri čemu su se više bogatili trgovci i preprodavači nego lokalne drvosječe i ljudi iz okolice koji su uz velike muke znali sjeći i tegliti drvo do obale za bijednu naknadu i uz veliku opasnost koja je prijetila od napada martoloza.[37]

Nestankom većih šumskih površina, specifični klimatski faktori regije, bura, vjetar, kiša, snijeg i poplave nagrizli su kamen, tlo je erodiralo u nizine ili ga je upio vapnenac. Stalnim djelovanjem padalina nepovratno je onemogućeno prirodno obnavljanje šumskog pokrova, a zemlja je nestala ostavljajući goli krš. Izgleda da su upravo lokalni stanovnici sječom drva »pomogli« prirodnim silama započeti proces deforestacije Primorske krajine. Ljudi u Senju su vjerojatno, kao uostalom i Mlečani, bili svjesni katastrofalnog utjecaja nestanka šumskog pokrova na nestanak zemljanog pokrova i na ravnotežu vodenog sustava, ali u vremenu koje razmatram nije poduzeto ništa da bi se takvo što zaustavilo. Zaleđe Senja još uvijek je obilovalo gustim šumama koje su izgledale neiscrpne. Dakle, trgovini drvetom početkom 16. stoljeća tek je predstojao procvat.[38]

2. ŠUME U MLETAČKOJ REPUBLICI

Mletačka situacija bila je ponešto drugačija od habsburške ili osmanske. Stanovnici mletačke *terraferme* iskoristili su svoje drvno bogatstvo već do kraja 15. stoljeća, dakle mnogo ranije i mnogo sustavnije. Godine 1500. suvremenik je primijetio da uz gornji tok rijeke Adige, blizu Venecije, nije više bilo ni jednog drveta.[39] Od tog vremena nedostatak drveta predstavljao je

---

[36] Anna Maria Grünfelder. »Karte kao izvori za proučavanje senjskih uskoka.« u *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*. Br. 32-33. Zagreb, 1999-2000, 360-361.

[37] Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Arhiv obitelji Sermage. Kutija 44. 1.3.

[38] U 19. stoljeću, nakon vala naseljavanja, sve je rezultiralo katastrofom jer je široka okolica Senja, ali i drugih utvrda kao Otočca i Brinja, te sam primorski pojas bio gotovo opustošen, posebno blisko zaleđe Jesenica i Ledenica i brda iza Karlobaga. Od 1878. do 1945. niz stručnjaka je počeo provoditi opsežne stručne radove na pošumljivanju tih krajeva i posebno Senjske drage i postignuti su veoma dobri rezultati, tako da kraj danas ne izgleda tako pust kao što je to bio još u prvoj polovici 19. stoljeća. Šumarska enciklopedija, 197.

[39] Perlin, 1991, 153.

permanentnu opasnost za Mlečane. Poznato je da je njegova sustavna doprema bila preduvjet održavanja venecijanskih građevina, ali i preduvjet opstanka glasovite mletačke industrije stakla te brodogradnje u Arsenalu, zahvaljujući kojima je Venecija i nosila naziv »kraljice Jadrana«. Jedina šuma koja je preživjela u okolici Venecije bila je Montello i to samo zahvaljujući brojnim zakonskim aktima koji su izglasani da je zaštite.[40] Arsenal, koji je do tada bio najveće brodogradilište na Mediteranu, bio je prisiljen tražiti drvo u Holandiji, Španjolskoj i Engleskoj. Jeftinija gradnja brodova u zapadnoj Europi bila je jedan od razloga zbog kojih je Venecija postepeno izgubila svoj primat u brodogradnji te je broj njezinih brodova počeo zamjetno opadati. Do 1606. godine već je polovina mletačkih brodova bila izgrađena izvan Venecije. Oko godine 1700. to je bilo oko 80% brodova. Venecija se, dakle — kako zbog nedostataka resursa tako i zbog financijsko katastrofalnih učinaka ograničenja na mediteranski bazen — više jednostavno nije mogla natjecati s engleskom, španjolskom ili nizozemskom flotom.[41] Nadalje, Venecija nije bila jedina koja je izgubila svoje šume na zapadnoj obali Jadranskog mora. Slična situacija prevladavala je na cijelom Apeninskom poluotoku.[42] Senjani su prodavali drvo na Siciliji i Sardiniji, na ostatku poluotoka ali i dalje.[43]

3. PREGOVORI O PRODAJI MORLAČKIH, OKO SENJA SMJEŠTENIH ŠUMA

Lako je, dakle, uočiti da je Mletačka Republika trebala nove izvore drveta mnogo više od ostalih imperijalnih sila koje su se sustekle na Triplex Confiniumu. Već je iskorištavala šume u Istri i mletačkoj Dalmaciji, osobito toliko traženu hrastovinu koja je bila blizu i lako ju je bilo dopremiti. Hrastove šume u mletačkom dijelu Istre bile su pomno nadgledane i kontrolirana je njihova sječa, a imenovani su i providuri za drvo i šume.[44] Mlečani su pokušavali pronaći i nove izvore drveta za Arsenal kako bi trgovce brodovima odvratila od stranih brodogradilišta te su se vlada i trgovci, bili više nego voljni upustiti se u trgovinu senjskim drvetom većeg formata.

---

[40] Perlin, 1991, 151-153.

[41] Ibid.

[42] Iz jedne sitne vijesti doznajemo da je 6. svibnja, 1566. godine Franz Thurn pisao kralju Maksimilijanu II. da je već pokojnog kralja Ferdinanda I. urbinski vojvoda zamolio da mu se dopusti dopremiti drvo iz senjskih šuma, za što se i Thurn založio. Emil Laszowski. »Bilješka o Senjskim šumama.« u *Vjesnik kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva*. God. 13. Zagreb, 1911, 191.

[43] Lučić, 1990, 240.

[44] Vidi povijesnu bilješku u *Sumarnom inventaru (s elementima analitičkog) arhivske zbirke Providuri za šume u Istri 1738.-1804.* (Povijesni arhiv Rijeka, 1992.) kojeg je priredio Nenad Labus.

1600-1603.
DOBA NEZADOVOLJENIH POHLEPA

Habsburgovci su, sudeći po izvorima kojima raspolažem, od godine 1600. počeli praviti procjene kvalitete i moguće upotrebe rudnika i šuma na primorskom području. Prvenstvena im je namjera bila — sudeći po njihovom pismenom očitovanju — priskrbiti novac za održavanje i gradnju utvrda u Senju i oko Senja. Saznavši da se vrlo malo novca izvlači iz senjskih rudnika i šuma, gradačke vlasti su 13. siječnja 1600. godine naredile Flaminiju Manliju, senjskom kapetanu i Johannu Franklinu (*Hans Frankhen*) da u najkraćem vremenu ispitaju u kakvom su stanju šume i rudnici, procjene okolnosti njihove eventualne uporabe i predlože kako bi se prihodi iz ova dva izvora mogli iskoristiti za smanjivanje habsburških izdataka na ovom dijelu Krajine.[45] Iz tog razloga, mletačka ponuda za kupnju istih šuma došla je u pravom trenutku za Habsburgovce.

Prvi ozbiljni pregovori oko senjskih šuma između Habsburgovaca i Mlečana počeli su već 1601. Sadržavali su zanimljiva obrazloženja s obje strane.[46] Trenutna politička situacija bila je vrlo napeta, kulminirajući Uskočkim ratom (1615.-1617.). Mletačka Republika se već neko vrijeme ozbiljno žalila na senjske uskoke koji su pljačkali i konstantno ugrožavali mletačke trgovce. Habsburške vlasti, posebice Dvorsko ratno vijeće u Grazu, već je iste godine sa senjskim kapetanom Josephom von Rabattom raspravljalo o transferu uskoka iz Senja u Otočac, utvrdu koju se planiralo obnoviti, valjda i za tu svrhu.[47] Habsburgovci su također planirali zamijeniti uskoke u Senju »njemačkim« vojnicima ne bi li pojačali svoj utjecaj. Ovakvom postupku se suprotstavio čak i Rabatta s tvrdnjom da bi bilo bolje iskoristiti novac predviđen za plaćanje »njemačkih« vojnika za učvršćivanje samog Senja. Po njegovim riječima, »njemački« vojnici bi »potrošili mnogo novca na putovanje, a ionako ne bi bili pretjerano korisni«.[48] U takvoj, politički krajnje neizvjesnoj situaciji, donjoaustrijska Komora se ipak zauzela za sječu. Naime, članovi Komore priznali su da su svjesni da bi sječa šuma i nastale čistine mogle pomoći Mlečanima i Osmanlijama strateški ugroziti Habsburgovce, ali i da bi

---

[45] HHStA, IÖA, T-I, 6, 39r-39v.

[46] Prvo pismo koje spominje *holzhande*« između Habsburgovaca i Mletačke Republike adresirano je na Josepha Rabattu, kapetana Senja u siječnju 1601. godine. HHStA, IÖA, T-I, 6, 34r-34v.

[47] Regesta s vrha stranice: *Der Herrn N: O: Regiments: Camer: vnd Hofkhriegs räthe Rattlich guetachten, die Anrichtung ainer mehrern: vnd bessern Nachtparschafft, Zwisch[en] dem Hauß Österreich vnd der Herrschafft Venedig, dan bestraffung der Schädlich[en] Möhrrauber vnd Vßgokhen, dan Transferierung der Zengerisch[en] Soldaten nach Ottatschäz, dan die bey Zeng Ligenden Wälder vnd Perckherckh etc bet[reffend] mit mehrerm etc* HHStA, IÖA, T-I, 6, 40r. Vidi također cijeli dokument napisan 29. svibnja 1601. godine u Grazu. HHStA, IÖA, T-I, 6, 40r-47r.

[48] HHStA, IÖA, T-I, 6, 43v-44r

bilo nepromišljeno propustiti ovakvu priliku za zaradom. Posebno stoga što su te šume tako guste da bi trebalo proći puno vremena prije nego što bi njihovo prorjeđivanje moglo predstaviti stvarnu opasnost.[49]

Mletački ambasador je na bečkom dvoru ponudio 300.000 talira za kupovinu drveta iz senjskih šuma.[50] To je bio golem novac jer od 1578. godine, kad su u Brucku fiksirani iznosi, Unutrašnje Astrijske Zemlje trebale su trošiti 548.000 guldena na godinu za pokriće ukupnih troškova Hrvatske i Slavonske krajine.[51] Naravno da velik dio tog novca uopće nije stizao na Krajine, a i onaj koji je stizao često je isplaćivan u naturi preko provijanta.[52]

Iznosi koje su nudili Mlečani bili su baš ono što su Habsburgovci u tom trenutku trebali, osobito uzevši u obzir njihove brojne dugove prema bankarima i trgovcima, što ću egzemplificirati nešto kasnije. Povrh toga, šume su s habsburškog stajališta, uvjetovanog ponajprije logikom profita, ionako bile »neprofitabilne i neupotrebljive« ako ih se ne proda, a bilo kakve ekološke konsideracije bile su izvan konteksta tog vremena.[53]

Neposredno nakon mletačke ponude, po naredbi Cara i Donjoaustrijske komore, komisije su počele pregledavati područje oko Senja. Visoki oficiri na Krajini, Flaminije Manlije, Johann Franklin i Joseph von Rabatta, bili su, kao što sam spomenula, vrlo rano obaviješteni o mogućnosti prodaje senjskih šuma. Ipak, pošto u siječnju 1600. godine nisu ništa pravo napravili, 4. lipnja 1601. naređeno im je kao prvoj komisiji da ispitaju u kakvom su stanju šume, gdje bi bilo najprofitabilnije i najsigurnije organizirati sječu s obzirom na neprijateljsku prijetnju i s obzirom na šumske prolaze i zapreke prema senjskoj tvrđi koja je trebala ostati sakrivena, itd.[54] Komisija je 24. lipnja poslala izvještaj zagovarajući prodaju drveta jer su šume bile »toliko bogate da ih se ne

---

[49] HHStA, IÖA, T-I, 6, 45r-46r.

[50] HHStA, IÖA, T-I, 6, 11r, 51r, itd.

[51] Odnos talira i guldena u to vrijeme je 1 : 1,7778.

[52] Beč, Kriegsarchiv, Alte Feldakten, 1578-6-ad4-c; 1578-3-1-1/2; 1578-3-2; 1578-6-ad4-c; Karl Kaser. *Slobodan seljak i vojnik. Rana krajiška društva (1545.-1754.).* Vol. 1. Zagreb, 1997, 78-89.

[53] *... per verkhauff deß vmb Zeng vnd derselben enden ligunden holz, daraus wir sonsten ainen schlechten, vnd gar khainen nuz haben, ...* HHStA, IÖA, T-I, 6, 8r.

[54] *Wir haben von 13 verschinen Monat Ianuary zwar dem gewesten haubtman zu Zeng vnd Euch beeden dir Manlio vnd Franchin dahin vnser verordung zuekomen lassen, Seitemallen vnß furkhomen, wie auß denen bei Zeng ligenden Wäldern vnd Perkhwerchen nit ain geringer nuz vnd Iärliche ertragung zuerzeugen, vnd solcher zu der Zengerischen Soldaten vnd[er]haltung zw applicirn sein möchte, das Ir derowegen aines ehisten tags Euch vergleih[en], dorthin Supra locum verfüegen, sehen vnd wahrnemen, was etwo vber den aufflauffenden vncosten die nuzbarkeit sein möchte, vnd vnß dessen gehorsamblich berichten sollet, weiln wir aber bisanhero nichtes von Euch empfangen, also das nochmals on Euch, in bedacht das wir dir Rabatta auf der haubtmans zu Zeng abzug dise Zengerische haubtmanschafft als geordenten Comissario g[nedi]gist anbeuolh[en], vnser genediger beuelch, daß Ir gesambt ohne alles*

bi moglo uništiti ni kad bi ih se sjeklo stotinu godina«. Nadalje, tvrdila je da bi »krčevine stvorene sječom samo olakšale obranu Senja i obližnjih utvrda omogućavajući kršćanskoj strani da spazi neprijatelja na vrijeme«. I tako dalje. Imajući sve ovo na umu, Nadvojvoda je zaključio da je već krajnje vrijeme da se te šume iskoriste i da donesu neki profit, za dobrobit cijele domovine (*Vatterland*). Dobivenih 300.000 talira koristilo bi se isključivo za isplatu vojnika koji ujedno brane i Nasljedne austrijske zemlje.[55]

Ipak, trgovački ugovor na kraju nije sklopljen i u ožujku 1602. godine, Mlečani su opet zatražili pristup šumama oko Jablanca (danas je područje oko Jablanca deforestirano).[56] Nakon toga, car Rudolf II. je zatražio da druga komisija predvođena šumarom (*waldtmeister*) izađe na teren i ispita šume.[57] U

Verzieh[en] sölche Commission nochmals furnemen aller vmbstende vnd beschaffenheit Euch erkhandigen, ... Graz den 4 Iuny A[nno] 1601. HHStA, IÖA, T-I, 6, 48r-49r.

... vnd wie nun hieuor vom viertten Iuny des 1601 Iars, dem Herrn Iosephen von Rabatta Flaminio Manlio vnd Ioan Frankhin diser Zengerischen Wälder halber zuegeschriben, vnd Inen von Hof auß, durch beuelch auferlegt worden, das Sy sich als Commissarien aller vmbstende, vnd beschaffenhait erkhundigen, fürnemblich wo vnd waß gestalt, auß denen Wäldern, waß abgeen, vnd das Holz zuschlagen bewilliget werden möcht, abe auch dasselbig, Sonderlich ohne schaden, geschehen, Vnd nit etwo den feünden, vnd and[er]n widerwärtigen nachpern, damit ain vortl vnd der vesstung Zeng etwo schaden verursacht wurde, ... HHStA, IÖA, T-I, 6, 11v, 26r.

[55] *... Also haben Sy Commissarien den vierundzwainzigisten eiusdem mensis et anni* (24. lipnja 1601, N.Š.) *..., herauß befürdert vnd ... angebracht, ... das offtermelte Wälder dermassen so groß, vnd Holzraich das in Hundert Iarn, ob man gleichtäglich[en] mit Tausent Personen arbaitten lassen wölle, nit khündten außgehawen vnd vnd gemündert werden, in bedenckhus, das alwegen entgegen souill Holz aufwahset, vnd also der Abschlag erstattet wurde, vnd gesezt da solche Wälder schon außgehackht vnd abgeödt werden sollen, welches doch wie gehört nit geschehen khan, dises dannoch der Vesstung Zenng, vnd andern Gräniz heüsern nit allain nit schädlich, Sonder mehr nuzlich vnd desto füeglicher vor den Feünden khünden beschüzt werden, ... Wolten Irer Fr: Dr: Regierung: vnd Camer in vnderthenigkhait gerathen haben, das Sy bey beschaffner sachen, nun mehr khain bedenckhen haben sollen, in den vorsteenden holzhandl, genedigist Zuuerwilligen, vnd offtangeregte Zenngerische Wälder, dem Gemainen Vatter Landt Zu nuz Zu machen, ..., damit solche wälder allain der vesstung Zenng, vnd And[er]n vmbligenden Pawfeligen Gräniz Heüsern, Zu guettem auch außZallung der Zennger vnd defendierung diser Österreichischen Lande, vnd nit ander werts angewendet, vnd die von der Herrschafft Venedig anerbottne Summa gelts, der dreymall hundert tausent Taller Zu dem endt deputiert, vnd angelegt werden, ...* Izvještaj nadvojvode o radu prethodne komisije. Graz, 26. travnja, 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 26r-26v, 51r.

[56] *Sonnsten hat vnß gedachter Herr von Lichtenstain wie auch Er Herr Pez des venedigischen gelts halben, daruon oben die meldung geschechen, souil Zuuersteen geben, Wie sich der Venedigische orator alhie in Namen seiner Herrschafft gegen Irer Kay: May: etc Aller vnderthenigist erpotten, da man der Holz handlung in den Wäldern oberhalb Zenng, Bey Jäblänäz schließlich eingieng, das Sy die Herrschafft Venedig darauf gestrackhs dreimal hundert tausent Taller dargeben: vnd erlegen lassen wolte, ...* Prag, 22. ožujka, 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 30r.

[57] Car Rudolf je napisao: *... Nun werden Wir gleichwol souil gehor[samist] bericht[en], das wir diser Wälder bißhero wenig oder gar nichts genossen, das holz one das erfaule, vnd niemanden Zu Nuz khumbe, Wärn demnach bey disen vnerschwinglichen*

komisiju su imenovani Hans Friedrich von Paar, kapetan Rijeke i Daniel Francol, kapetan Senja. Izvještaj koji je bio sastavljen 22. travnja 1602. i poslan donjoaustrijskoj Komori i Dvorskoj komori sastojao se od šest točaka, a bio je temeljen na prethodno osiguranom mišljenju cara, izvještaju prve komisije i osobnom uvidu druge komisije.[58]

Parafrazirat ću ukratko šest glavnih stavova druge komisije. Prvo, šume ionako ne donose nikakav profit Habsburgovcima te komisija smatra najboljim da se odmah iskoristi prilika, proda drvo i »dočepa« se novca »za ratne potrebe, jer rat bjesni, a troškovi su trenutno neizrecivo visoki«. Trebalo bi, nadalje, održavati, dograditi i providjeti vojnicima Otočac, Karlobag, Brinje i Prozor kao *Anti guardia und Vorwahr* Nasljednih austrijskih zemalja — Car dodaje i *Bosnischen Imp[er]ra*[59] — naspram Osmanlija, krvnih neprijatelja kršćanstva.

Drugo, redovitim održavanjem vojnika i utvrda novac bi bio najkorisnije potrošen. Lopovi i ubojice, tj. »uskoci«, običavaju robiti i pljačkati te su zahirili u najgore zločine. Njihovim redovitim isplaćivanjem i opskrbljivanjem moglo bi ih se odvratiti od »zlodjela«. Svi nesporazumi s Mlečanima bi time nestali jer ovi ne bi imali razloga žaliti se. Nadalje, uskočka urođena hrabrost omogućila bi da se svake godine ugrabi od Osmanlija komadić zemlje i time spasi zemlje Njegova Veličanstva od raznih *Nahtl vnd Schaden*. Postoje i glasine da su Mlečani spremni ponuditi nešto novca za potporu austrijskim utvrdama da bi bolje zaštitili posjede Republike i povećali obujam svoje trgovine.

Treći dio pisma, u kojem je gramzljivost najuočljivija, naglašava da bi se realizacijom ovog ugovora očekivalo od samih Mlečana da osiguraju radnike, majstore i pomoćno osoblje potrebno za sječu šuma. Oni ne samo da bi napučili kraj, donijeli nova dobra, novac i hranu, nego bi tako neizravno pomogli i ovdašnjem stanovništvu. Ali, prepušteno je nadvojvodi da vidi da li će takvo što dopustiti.

Četvrto, ove senjske šume su Habsburgovci do sada samo sporadično koristili za izvlačenje profita, a pune su najljepšeg drveta *das Schöniste holz*. (Šume su, naravno, doživljavane lijepima prije svega zbog svoje moguće korisnosti. Otuda većim dijelom potiču i tolike fascinacije gustoćom i beskrajem šumskog bogatstva.) Komisija se zapravo čudi i pita zašto se

---

Khriegs vncosten nicht so gar vngenaigt, Vnß mit den Venedigern derentwegen in ain Tractation einzulassen, ..., Vnd wär villeicht der nächste vnd beste weeg, das Eur L: dise Wälder vorher durch Iren Waldtmaister besichtigen, vnd nochmalß einen vberschlag machen liessen, was für holz, Wieuil vnnd an welchem ort, auch mit was gelegenhait vnd conditionen Inen den Venedigern solches Zubewilligen sein möchte, ... Prag, 27. ožujka, 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 18r-18v.

[58] Ovih šest točaka je ekstrahirano iz opsežnog izvještaja pod signaturom HHStA, IÖA, T-I, 6, ovdje 12r-14v.

[59] *Vnd wurde dise gelt hilff Zu der bewusten Bosnischen Imp[er]ra nicht ain geringer furschub sein, ...* HHStA, IÖA, T-I, 6, 18v.

Njegovo Veličanstvo do sada oklijevalo upustiti u toliko potrebne i željene pregovore s Mlečanima, osobito zato što bi mogući ugovor mogao biti iznimno koristan, nikako štetan austrijskim graničnim utvrdama i zapravo bi bio na korist objema stranama.

Peto, kao što se to bez sumnje može vidjeti i kao što je to prijašnja komisija potvrdila solidnim argumentima, te su šume toliko velike i bogate drvetom da bi ih se moglo rušiti svakodnevno kroz stotinu godina s tisuću radnika, a još ih se ne bi posjeklo, toliko bi drveća opet naraslo. Drvo pak bi se moglo koristiti za sve vrste građevinskih poduhvata na moru i na kopnu. Za te šume drži se da su neizmjerena stvar zvana *catena mundi*.

Šesto, zahvaljujući gustoći tih šuma, martolozi, osmanski drumski razbojnici i ubojice slobodno njima haraju, čineći nasilje nad kršćanima, ubijajući i robeći ljude i prodajući ih kao stoku za novac, a djelomično ih odvodeći i u Osmansko Carstvo. Kad bi mletački radnici posjekli samo nešto tog drveća, to bi razrijedilo šume i zaustavilo martoloze, a i olakšalo bi njihovo otkrivanje i kažnjavanje. Povrh toga, bilo bi možda i korisnije da se raščisti nešto površine oko utvrda i to ne bi štetilo Senju i drugim utvrdama nego bi, baš suprotno, ove bilo lakše obraniti jer bi se neprijatelja moglo opaziti na vrijeme A što se tiče taktike barikadiranja šumskih prolaza drvećem, koja je tako uspješna protiv Osmanlija, taj se argument ne može koristiti protiv sporazuma s Mlečanima jer su te velike šume u kojima Mlečani hoće sjeći, poprilično udaljene od Senja.

Komisija je ostavila caru i nadvojvodi da odluče o pojedinostima sporazuma vezanima za čuvare radnika, plaćanje čuvara i obujam sječe, u isto ih vrijeme gotovo preklinjući da ne propuste ovu priliku za zaradom. Apel je imao učinka jer su financijske potrebe Krajine bile goleme. Već u lipnju 1602. car Rudolf II. je ponovio instrukciju nadvojvodi Ferdinandu upućujući ga da uđe u pregovore s Mlečanima oko takozvane *Zengerische Holzhandel*, naglašavajući da će i financijske potrebe Nadvojvodina dijela Krajine time biti pokrivene.[60] Zamolio je Nadvojvodu da za oformljivanje treće komisije imenuje dva čovjeka, kojima bi Rudolf dodao jednog svog savjetnika iz Beča. Ona je u najkraćem vremenu trebala početi s radom, odnosno, procijeniti kvalitetu drveta i šumskog pokrova, odabrati pogodna mjesta za sječu, pronaći drvosječe i istražiti najbolje putove za transport drveta do mora, da bi se Komora što prije dokopala novca.[61]

---

[60] *Sintemall wir der Zeit deß gelts Zu dem Kriegswesen hochbenöttigt, Sie wöllen vnß souil ehist müglich, Ihrn bericht vnd guettachten darüber Zuekhumben lassen, wirdet alßdan diser fürschlag von vns für Rathsamb befunden, So khan auch E: L: auf daß Gränizwesen von solchem geldt geholffen werden,* ... Prag, 8. lipnja, 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 8r-8v.

[61] *Dieweil man aber hierzu solcher Commissarien, so derselbigen örtter vnnd des Waldts auch gehülzes gelegenheit des holzes wertts, wo vnnd wie dasselbe am besten Zuschlagen, wie die Arbeiter Zubestellen auf was weg solches am fueglichsten Zum Meer Zufüehren vnnd Zubringen wüssen vnnd erfahren sein bedürftig ist.* te ..., *in*

Nadvojvoda je predložio dvije osobe, Veita Khisla, vrhovnog kapetana Hrvatske krajine i Andreasa Paradeisera, zemaljskog savjetnika u Kranjskoj. Obojica su prepoznata kao »povjerljive osobe, iskusne u poslovima na Hrvatskoj i Primorskoj Krajini«.[62]

Kao rezultat komisijskih uvida, 19. rujna 1603., Donjoaustrijska komora i Dvorsko ratno vijeće poslali su Nadvojvodi Ferdinandu uvjete za sklapanje ugovora s Mlečanima, koji su već imali carev blagoslov.[63] Prvo, Mlečani su odmah trebali isplatiti u Beč i djelomično u Graz, 300 do 400 tisuća talira, po sedamdeset krajcara svaki, u gotovini ili u ratama. Ako bi se plaćalo u gotovini, drvo bi trebalo biti odmah posječeno, a ako u ratama drvo bi se isporučivalo sukladno uplatama. Drugo, sječu i transport drveta trebali su izvršiti carski podanici, koje bi plaćali Mlečani. Treće, ako bi usuglašena procedura naišla na prepreke, trebalo je urediti da obje strane — ovisno o krivnji — nadoknade štetu. Četvrto, Mletačka Republika je trebala dati odgovarajuće i pouzdano obećanje i potvrdu (*Renenß*) da neće zahtijevati nikakvu jurisdikciju nad područjem na kojem će se sječi drvo na temelju takozvanog prava *ex usu*. Peto, Mlečani su trebali osigurati financijska sredstva za plaćanje stražara koji bi štitili drvosječe i radnike od Osmanlija sve dok svo naručeno i plaćeno drvo ne bude isporučeno. Izgleda da nije bilo predviđeno da Mlečani angažiraju svoje stražare na habsburškom teritoriju.[64]

U međuvremenu, moguća velika sječa senjskih šuma postala je zanimljiva i preko granica spomenutih imperija. Dana 14. listopada 1603. godine car Rudolf II. pisao je nadvojvodi Ferdinandu izvješćujući ga da su knez te peharnik (*Mundtschenekhen*) i *Marggrafen von Castiglion* — Francisco von Gonzaga, bili nedavno u Rimu i pregovarali o prodaji senjskih šuma s Papom, koji je izrazio želju da posreduje u pregovorima između Mletačke Republike i Habsburgovaca.[65] Oba grofa su se suglasila da bi bilo korisno prihvatiti

---

welchen wir dann auch von vnnsern Räthen ainen aus Wienn Zuordnen vnd solche Commission aufs furderlichste als sein würdet mügen Zu werck richten vnnd fortstellen laßen woltten, damit man desto balder Zum geldt geraichen, vnnd sich deßen als dann muglich bediennen kündte, ... Prag, 10. srpnja, 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 4r-4v.

[62] *..., Iro dise Zwenn als den Edlen meinen Rath vnd lieben gethrewen Veiten Kisl freiherrn Zum KaltenPrunn etc angeunden Obristen der Crabatisch[en] Gränizen, vnd Andreen Paradeyser meinen landt rath in Crain, vmb daß Er der Kisl von Ambts wegen derselben Crabat[ischen] vnd Mörgränizen wie auch diser handlung billiche wissenhait haben soll, vnd daß seinige dabei laissten kan, der Paradeyser aber, derselb[en] ennden, guette erfarnheit hat, gehorsamist fürschlag[en] ...* Graz, 24(?). srpnja 1602. HHStA, IÖA, T-I, 6, 5v-6r.

[63] HHStA, IÖA, T-I, 6, 65r-66r & 68v.

[64] HHStA, IÖA, T-I, 6, 65r-66r & 68v.

[65] *Es haben aber Ihre Babstliche heiligkeit mit dem Hochgebornnen vnnserm fürsten, Mundtschenekhen, vnndt des Reichs lieben getrewen Franzißco von Gonzaga, Marggrafen von Castiglion, vnnter einem Iünngsten Zu Rom sein dauon geredtt, vnndt an vnnß gelanngen laßen, daß Sy selbst ain vnnderhanndler Zwischen vnns vnnd der Herrschafft dieses holz halben sein woltten, ...* Prag, 14. listpada, 1603. Cijelo pismo HHStA, IÖA, T-I, 6, 57r-59r, ovdje 57r-57v.

papinsku ponudu, ali ju je car Rudolf II. ipak odbio jer bi mu ovakvo posredovanje samo produžilo pregovore zbog uvećane prepiske, a novac je trebao brzo.[66]

Car je stoga još jednom naložio nadvojvodi da ubrza stvari te da što prije imenuje jednog svog »podanika« kao poslanika za Veneciju. Poslanika je trebalo opskrbiti carskom instrukcijom, koja bi u najvećoj mjeri obvezivala njegove postupke. Instrukcija je insistirala na poziciji da isključivo habsburški podanici trebaju raditi na sječi ne bi li Mlečani *ex usu* zahtijevali jurisdikciju nad tim područjem, *grunndtt vnnd boden*. Drugo, opskrbu habsburških podanika/radnika trebali su plaćati Mlečani. Sve to bi onemogućilo moguću svađu između mletačkih i habsburških podanika na ovom području. Poslanik je trebao pokušati privoljeti Mlečane da oni plaćaju čuvare radnika. Zaključeno je da bi se uspješnim zaključenjem ugovora tih 300 ili 400 tisuća talira moglo potrošiti na dogradnju Senja, Otočca, Karlobaga, Brinja i drugih utvrda te na isplatu vojnika.[67] Ostalo je samo odlučiti tko će biti delegat, što nije bilo nimalo lako.

Nekoliko dana kasnije, 19. listopada, donjoaustrijska Komora i Dvorsko ratno vijeće u Grazu su se složili s carskim uvjetima i argumentacijama. Uz to su dodali i zapravo naglasili da je za potrebe opskrbe vojnika i radnika Pazinska grofovija (*Graffschafft Mitterburg*) dovoljno blizu te da uvijek može opskrbiti gradilišta s traženim viktualijama, koje Mlečani mogu platiti gotovinom. Čini se da je već bilo dogovoreno da će grof Raimund von Thurn biti glavni poslanik. Trebalo je još imenovati njegova dva pomoćnika.[68]

Na dan 5. studenog 1603. nadvojvoda Ferdinand je odgovorio caru Rudolfu II.[69] On je bio voljan pomoći *Eurer M[ajestä]t g[enedigi]sten Contento vnd vnnserm löblichen haus Osterreich Zu nuz*. Nakon puno promišljanja odlučio je u Veneciju poslati grofa Raimunda Thurna.[70] Cijela je stvar trebala biti držana u

---

[66] HHStA, IÖA, T-I, 6, 57v.

[67] HHStA, IÖA, T-I, 6, 57r-59r.

[68] Ratno Vijeće i donjoaustrijska Komora predložili su podpredsjednika Ratnog Vijeća, Hansa Jacoba Khisla i člana/savjetnika donjoaustrijske Komore Juliusa von Paara, ali u slučaju da je nadvojvoda poželio sačuvati nešto novca i pokazao interes za nekog drugoga, na raspolaganje su mu također stavljeni gospoda Colloredo i von Attems (*Athinis*), koji su mogli biti od pomoći Thurnu. Nadalje, pošto car nije ponudio novac za njihove putne troškove, Komora i Vijeće su zaključili da bi bilo najbolje da ih pokrije sam nadvojvoda. Car je nadvojvodi već prije bio obećao dio novca koji bi se mogao zaraditi prodajom senjskih šuma, te su i sada Vijeće i Komora predložili Nadvojvodi da te troškove kao i troškove popravka utvrda na Krajini nadoknadi od prvih mletačkih isplata. HHStA, IÖA, T-I, 6, 64r-68r.

[69] HHStA, IÖA, T-I, 6, 60r-61v.

[70] Nadvojvoda je naime imao dva problema. Osim grofa Raimunda von Thurna, nije imao čovjeka sa znanjem jezika te potrebnim iskustvom i autoritetom, a ujedno dovoljno odana katolicizmu, da bi ga mogao imenovati poslanikom u Veneciju. Drugo, pošto je Thurn u tom trenutku bio odsutan, odnosno na carevu dvoru, Ferdinand je rezonirao da se ugovor ionako ne bi mogao zaključiti onoliko brzo koliko bi to car u ovom trenutku želio. Ipak je, ne znajući za osobu s više vrlina, zamolio cara da obavijesti i uputi grofa Thurna na njegov novi zadatak. HHStA, IÖA, T-I, 6, 60r-61v.

najvećoj tajnosti.[71] Uskoro je riješeno i pitanje pratnje pa je sada »samo trebalo očekivati početak realizacije.«[72] To se ipak nije dogodilo.

Sudeći prema izvještaju komisije, sređivanjem svih tehničkih detalja sporazum je trebao biti postignut, ali nije. Nakon tolikih izvještaja nekoliko komisija, obje strane su se povukle. Zašto su Habsburgovci 1603. godine otkazali ovu »s neba poslanu mogućnost da obnove krajiška utvrđenja« nije sasvim jasno. Dijelom vjerojatno zahvaljujući opreznosti, jer u vrijeme Dugog rata i dnevnih konflikata s Mlečanima, nisu im mogli dozvoliti da uđu na habsburški teritorij sa svojim radnicima, majstorima i stražarima. Habsburgovci sami, pak, nisu imali dovoljno ljudi i stoke, ali ni organizacijskih kapaciteta s kojima bi u kratkom roku organizirali sječu i transport tolike količine drveta do mora. Sve u svemu, bio bi to još uvijek neprofitabilan projekt za habsburšku stranu. U međuvremenu, trgovina drvetom u regiji je još uvijek funkcionirala na stari način, putem manjih ili većih privatnih prodajnih ugovora.

1607.-1608.
NOVI PREGOVORI, STARA NEPOVJERENJA

Ovih godina počela je nova faza pregovora, jer novac je opet bio hitno potreban. Saznajem da je na dan 17. ožujka 1607. neki Thobias Fischer bio prespor i neefikasan u pregovaranju s Mlečanima te je nadvojvoda odlučio uposliti već godine 1603. spominjanog Hermana von Attemsa. Nadao se da će ovaj, zahvaljujući svom iskustvu i drugim kvalitetama, olakšati pregovore.[73] Čini se da je 16. studenog 1607. ili oko tog datuma, imenovana nova komisija, jer je nadvojvoda Maksimilijan zatražio od kapetana Hrvatske krajine »da osigura pratnju, podršku i pomoć komisiji poslanoj radi sječe morlačkih šuma oko Senja.«[74] Na dan 9. siječnja 1608. nadvojvoda i donjoaustrijska Komora su iznova raspravljali o formi ugovora.[75] Članovi komisije bili su pićanski (u izvoru *Piben*) biskup Antonio Zara,[76] Veit Jochner, Ludwig Freyherr von

[71] HHStA, IÖA, T-I, 6, 63r.

[72] Dana 29. prosinca 1603. Ferdinand je napisao drugo pismo caru, izvješćujući ga da je u Veneciju poslao Raimunda grofa od Thurna i Valsassine te kapetana Devina (*Tybeina*), a za svaki slučaj i Ludwiga Colloreda von Wallsee-a, komornika Njegova Veličanstva te Hermana Von Attemsa, Ferdinandova savjetnika i komornika, s instrukcijom koja je slijedila careve naputke. HHStA, IÖA, T-I, 6, 52r-53v.

[73] HHStA, IÖA, T-I, 6, 92r-92v.

[74] HHStA, IÖA, T-I, 6, 93r.

[75] HHStA, IÖA, T-I, 6, 91r.

[76] Pićanski biskup u izvoru se spominje samo imenom *Anthonius*, no doznajem da je biskupsku čast u ovo vrijeme obavljao Antonio Zara, znameniti filozof o kojem se dosta pisalo i u novije vrijeme. Poznata je njegova *Anatomia ingeniorum et scientiarum sectionibus quattuor comprehensa*, Venecija, 1615.

Dietrichstein i doktor Angelo von Castedo (kasnije i Niclas Besstaldo). Dana 11. veljače 1608. Veit Jochner je iz Senja poslao nadvojvodi kratak, preliminarni odgovor, izvješćujući ga da je 19. siječnja primio zapovijed da organizira rad na sječi i obradi drveta te da predloži uvjete prodajnog ugovora.[77]

U početnim pregovorima mletački trgovci — upućeni na trgovinu od strane mletačke vlade — već su specificirali sorte drveta koje su željeli otkupljivati, uključujući dužine trupaca, dasaka ili vesala. Popise tražene robe našla sam u svežnju građe koju koristim. Johann Babtista Paniezzo i Michael Zwekh, oboje šumari (*waldmeisters*) u Vrhovnom šumarskom uredu (*Ober Wald Ambt*) u Grazu, pisali su 25. veljače 1608. Donjoaustrijskoj komori. Kazali su da su već dobili komorsku naredbu da u najskorijem vremenu u skladu sa priloženom specifikacijom željenih sorti drveta ispitaju što i gdje sječi, koliko visoko i koliko novca treba osigurati za početak radova.[78] Oni su se odmah raspitali kod nekih mletačkih trgovaca i dobili su dvije ponude koje su proslijedili Komori da bi i tamo mogli vidjeti što se traži i koliko su Mlečani spremni platiti. Što se pak ticalo novca potrebnog za početak radova, transport drveta i slično, odbili su se izjasniti konstatirajući da bi se zasigurno radilo o golemoj svoti novca za tako opsežan posao. Posebno zato što bi za radnike i majstore trebalo osigurati gotovinu. Podsjetili su nadvojvodu da te šume nisu pod njegovom nego pod carevom jurisdikcijom te da je prije nekoliko godina kad je prodavao *Geller Tueder* i *praetern* iz *Tribuscherischen waldern* izgubio mnogo novca, savjetujući mu da »ako i poželi prodavati drvo uredi da kupci osiguraju i financiraju provođenje radova čime bi se izbjegli slični gubici«.[79] Sudeći po ovome drvo je već ranije prodavano i na državnoj razini, ali se očito radilo o znatno manjim sumama od ovih kojima se sada bavim. Na dan 4. ožujka 1608. u Grazu je na temelju pristiglih izvještaja na papir stavljeno jednodušno mišljenje komisije, Donjoaustrijske Komore i ljudi iz Šumarskog ureda (*Waldtambt*) da bi kupci trebali snositi troškove sječe i transporta drveta do mora.[80]

U jednom trenutku ozbiljno je postavljen problem jurisdikcije nad razmatranim područjem jer se ispostavilo da su ove šume podređene Ugarskoj komori i da austrijske Komore ne mogu s njima izravno raspolagati. No, to je ubrzo jednostavno riješeno snagom carske rezolucije kojom su šume dane na raspolaganje Unutrašnjoaustrijskoj komori.[81]

---

[77] HHStA, IÖA, T-I, 6, 85r-85v, 90r; 103r-104r.

[78] HHStA, IÖA, T-I, 6, 86r-87v, 106v. Pisma na talijanskom s pobrojanim sortama i cijenama zatraženog drveta.

[79] HHStA, IÖA, T-I, 6, 81r-84r.

[80] HHStA, IÖA, T-I, 6, 80r-80v.

[81] *... weillen dises ainer wichtigen important, vnnd dise wälder der Hungerischen Cron incorporiert, vnnd beiuolgendts der Hungarischen Camer vndterworffen, So ist vnß nach remedier[ung] vnnd auß dem weeg raumung angedeüter bedenkhen von dero Zu Gräz hinderlassnen I[nner] O[sterreichischen] Hof Camer, Crafft deren von Eur Khay: May: vom 14 Februarii, instendigen Iars allergenedigist ergangnen resolution*

Dana 3. travnja, 1608. godine Jochnerova je komisija konačno poslala opsežan izvještaj.[82] Bernardino Rossi, habsburški rezident u Veneciji vodio je već neko vrijeme pregovore s mletačkim ministrima te je caru poslao i *auiso* u kojem je naveo mletačke trgovce zainteresirane za posao s drvetom.[83] Trgovci su trebali stupiti u kontakt s komisijom već krajem studenog 1607. godine, ali pojavio se samo jedan, Pietro Anteli, i to tek 22. prosinca. Čuvši njihove uvjete, Anteli se odlučio upustiti u trgovanje baratajući s brojevima od oko 300.000 talira, namjeravajući angažirati još neke ljude i trgovačka društva. Saznavši za to, komisija se odlučila za još jedno terensko izviđanje. Od cijele komisije otišao je izgleda samo Jochner, a jedino se Dietrichstein — na margini pisma — ispričao drugim poslom. Jochner je poveo nekoliko šumara (*waldmeisters*) i ljudi srodnih znanja. Isprva nisu mogli krenuti zbog lošeg vremena, a onda su se otputili morem prema Karlobagu, udaljenom osam milja od Senja. Budući da je more u to zimsko doba još uvijek divljalo, tek su velikom srećom uspjeli posjetiti mjesta i luke duž obale sve do najisturenije granice prema Osmanlijama. Nakon toga su se kopnom vratili do Otočca i Brinja te s još nekoliko pomoćnika obišli šume oko ovih mjesta. Nakon više dana jakog nevremena konačno im je osvanula jedna »mirna, bistra srijeda« te je Jochner usprkos visokom snijegu uspio doprijeti do najviših vrhova primorskih planina i vlastitim očima vidjeti šume bogate svakovrsnim drvetom. Dana 11. ožujka ekspedicija je krenula natrag, našavši Dietrichsteina u Senju. On je svih ovih mjeseci bio dosta zauzet u Senju, navodno *musterungom*. Jochner je zatim krenuo prema Rijeci gdje se našao s biskupom Zarom i Castedom. Tu su počeli vijećati o tome što ponuditi trgovcima i razmotrili Antelijevu ponudu, podržanu navodnom službenom Mletačkom o ulaganju 400.000 talira u kupovinu, od čega 100.000 u infrastrukturu. Izgleda da su kao komisija zahtijevali dosta novca za početak radova, dok je mletačkim trgovcima puno više odgovaralo samo doploviti do obale i pokupiti robu ne miješajući se u radove. Čini se,

---

anbeuolchen worden, daß wür vnnß ohne ainichen Saumsal an dise orth, wo die besagte walder gelegen, in aigner Persohn verfiegen,... HHStA, IÖA, T-I, 6, 149r-149v. Te iste godine 1608. nadvojvoda Mathias je službeno preuzeo ugarsku krunu od cara Rudolfa II. što i izvor spominje. HHStA, IÖA, T-I, 6, 111v-112r.

[82] HHStA, IÖA, T-I, 6, 70r-75v.

[83] Zanimljive podatke o Rossiju nalazimo u obimnoj i izuzetno zanimljivoj monografiji Helfrieda Valentinitscha o idrijskom rudniku žive, gdje Valentinitsch konstatira da je Rossi, inače opat i zastupnik unutarnjoaustrijskog nadvojvode, posredovao pri jednom poslu između bankara i trgovca iz Nürnberga Carla Albertinellija, kasnijeg zakupca (apaltora) idrijske žive i Bartolomea Bontempelli del Calice (1594-1658) trenutnog zakupca idrijske žive. Albertinelli je pristao otkupiti živu za 60 fl. po centu, da bi mu Rossi kasnije rekao *...entweder aus Dummheit oder weil er bestochen worden war, ...* da je nekom Lomelliniju ista ponuđena za 52 fl. po centu. Albertinelli se naravno odmah krenuo žaliti. U svakom slučaju možemo zaključiti da je Rossi kao posrednik imao više podbačaja. Helfried Valentinitsch. *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria, 1575-1659. Produktion-Technik-rechtliche und soziale Verhältnisse - Betriebsbedarf - Quecksilberhandel.* Graz, 1981, 318. Biografija Carla Albertinellija u Valentinitsch, 1981, 403-414.

također, da je habsburški rezident Rossi naveliko mešetario jer je, kao prvo, najavio mnogo trgovaca, a pojavio se samo jedan. Usto, izgleda da je praktički zavaravao Antelija jer Anteli je izjavio da nije znao da će se toliko novca morati ulagati u početak radova. On je s Rossijem pregovarao o nekih 10.000 talira, što bi prema komisiji bilo dovoljno tek za sam početak i plaćanje šumskih taksi. Stoga je, saznavši uvjete, odbio sklopiti ugovor odbacujući sve što je obećao Rossiju i tvrdeći da on nije obavezan naredbama mletačke vlade. Bilo je to, doduše, ponešto kasno i nakon njegovog početnog pristanka, ali iz ovih jednostranih izvora dosta je teško rekonstruirati začkoljasta događanja slične vrste. Uglavnom, izjavio je, parafrazirati ću, da nije spreman dati tolike početne novce i da bi on sa svojim kompanjonima skupio i do 300.000 talira za drvo obrađeno i dopremljeno do obale na nadvojvodin račun.

Zahvaljujući svim nesporazumima i strateškim razlozima i ovaj ugovor je propao, trgovci se više nisu pojavljivali, a onda se jednog dana ponovno javio Anteli. Komisija je napisala da je napravila sve da ga zadrži ali poslije dosta razgovora Anteli je opet promijenio mišljenje. Nakon toga su ga proglasili »zlim, nepouzdanim, sebičnim i sramotnim trgovcem, nevrijednim bilo kakvog ugovora«. Poslali su ispis tijeka pregovora Rossiju no ovaj im nije odgovorio, a Anteli je za propast ugovora optužio uskočke pljačke i nesigurnost u regiji. Komisija je iz dna duše žalila za izgubljenim vremenom, ali je s čvrstom i optimističnom vjerom preporučila nadležnima da čekaju otvaranje novih mogućnosti koje će nastupiti sklapanjem mira s Osmanlijama. Naglasili su da kad to vrijeme dođe treba izbjegavati trgovinu s Venecijom i sklapati ugovore s »papom, Španjolskom, firentinskim knezom, Sicilijancima, Đenovežanima i Dubrovčanima, koji svi trebaju drvo za plovidbu. Stoga za propuštenom prilikom ne bi trebalo žaliti već se veseliti svijetloj budućnosti«.[84]

Ali, Habsburgovci su ugovor gotovo očajno trebali. Poznata je činjenica da su stalno bili u golemim dugovima. Kroz ove »šumske« spise konstantno se provlače i dijelovi o utjerivanju zajmova te izbjegavanju i odgađanju otplate dugova. Spisi iz ljeta 1608. godine puni su takve prepiske. Da stvorim sliku s kojim sumama se uopće baratalo u svim tim poslovima i koliko su svi bili isprepleteni te da predočim gdje je tu kotirala trgovina senjskim drvetom, navest ću slijedećih nekoliko primjera. U srpnju 1608. godine, Hans Gäller je izvijestio da je Bartholomeo Barbo spreman posuditi nadvojvodi 40.000 talira u gotovini, ali je zauzvrat želio zadržati kapetanstvo nad Pazinskom grofovijom još nekoliko godina sve dok nadvojvoda ne isplati dug. Pazinska grofovija bila

[84] HHStA, IÖA, T-I, 6, 70r-75v. Habsburgovci su bili zainteresirani za kontroliranje zrinske luke u Bakru jer su Zrinski u nju privlačili sve više i više trgovaca. U međuvremenu, 4. travnja 1608. grof Zrinski žalio se Nadvojvodi na neke trgovce i dva broda koje je uhvatio u kontrabandi, a žalio se i na senjsko nasilje. Komisiji je poslao svog upravitelja Julija Čikulina te je odaslao i dodatno pismo Njegovu Veličanstvu. HHStA, IÖA, T-I, 6, 76r-76v. Kasnije doznajemo da je Zrinski svoje luke pristao iznajmiti nadvojvodi, ali za previše novca što je ovome pravilo goleme probleme. HHStA, IÖA, T-I, 6, 99r; 112r.

je ista ona koja se stalno nametala kao mjesto s kojeg bi se moglo otkupljivati velike količine viktualija za radnike na sječi šuma oko Senja. Uz kapetanstvo, Gäller je tražio i prihode od poreza ubirana u dva mjesta, Gračišću (*Galionu*) i Pićanu (*Pibenu*), ili barem u jednome od njih. Porez dobiven od Gračišća, izračunao je Gäller, odgovarao bi kamatama na 40.000 talira čime bi pitanje kamata na dug za Habsburgovce bilo riješeno. Napominjem da je član zadnje komisije za senjske šume bio pićanski biskup, očigledno nimalo slučajno.[85] Nadvojvoda, Komora i svi upleteni složili su se da je ponuđena pogodba više nego prihvatljiva.

U isto vrijeme spominjalo se još mnogo transakcija. Bartolomeo Bontempelli del Calice[86] posudio je Habsburgovcima prije tri godine 100.000 talira, koje je trebalo isplatiti. Zakupci žive iz Idrije, velikog habsburškog »zlatnog teleta«, garantirali su da će nadvojvoda isplatiti dug, a zauzvrat su dobivali znatne povlastice pri zakupu i otkupu. Sa Veitom Khislom pregovaralo se o zajmu od oko 130.000 talira, koje on vjerojatno nije mogao imati, ali se ne razaznaje od kuda ih je trebao namaknuti, itd.[87] Dakle, trgovina senjskim drvetom bila je trenutno jedan od većih habsburških zalogaja. Ipak, uskoro su politički problemi prevagnuli nad mogućim ekonomskim dobicima. Uskoci su počeli stvarati velike probleme u habsburško-mletačkim odnosima, a poslije Uskočkog rata i Madridskog mira iz 1617. godine uklonjeni su iz Senja, prema već davno planiranoj shemi.[88] Mogućnost velike prodaje senjskih šuma ponovo se počela razmatrati tek dosta kasnije, 1629. godine.

1629.
ŠTO DALJE OD *VBEL AFFECTIONIERTER BENACHBARDEN*!

Na dan 18. svibnja 1629. nova komisija, koju su sačinjavali Augustin Paradeiser, Steffan della Rouere, Andre Eder i Ambros Sembler, poslala je iz Rijeke relaciju Caru i unutrašnjoaustrijskoj Komori, rezimirajući tijek najvažnijih događaja oko pregovora u gotovo tridesetogodišnje trajanju i sugerirajući »nova« rješenja.[89]

Komisija s pratnjom je 3. svibnja 1629. došla u Rijeku i zadržala se tamo 4. i 5. svibnja posjetivši nekoliko ureda (*Einember und holzdaziar ambt*). Dana

---

[85] HHStA, IÖA, T-I, 6, 115r-115r; 113r-114r;

[86] Bartolomeo Bontempelli del Calice bio je »veliki igrač« u poslovima sa idrijskom živom a i drugim novčarskim poslovima na najvišoj državnoj razini. Njegovu kratku biografiju osigurao nam je Valentinitsch, 1981, 400-402.

[87] HHStA, IÖA, T-I, 6, 109r-112r.

[88] Catherine Wendy Bracewell. *Senjski uskoci. Piratstvo, razbojništvo i sveti rat na Jadranu u šesnaestom stoljeću*. Zagreb, 1997, 283-296.

[89] Cijeli opsežan izvještaj komisije sačuvan je pod signaturom HHStA, IÖA, T-I, 6, 148r-160r.

6. svibnja za Senj se otputila cijela ekspedicija u kojoj su bili, Paradeiser, Rouere, Eder, Sembler, pisar Vrhovnog šumarskog ureda (*ober Waldtambt*), Petern Stachel, ljudi iz Ureda za šumske daće (*Holzdaziar Ambt*), tri šumara iz Klane (*Claniz*), jedan brodograditelj Rijeke, Flaminio Vay — trgovac mletačkog poduzetnika Ioan Maria Giuntija — te dva brata Mazoleni. Došavši u Senj zapodjenuli su razgovor o poslovima po kojima su došli kad im je pristupio čovjek iz Senja (*gemainer Statt Zeng*) s već potpisanim ugovorom o isporuci drveta (*holz contract*) Veneciji. Komisija je ovim postupkom bila izuzetno ogorčena. »I to je jedna neporeciva drskost da su se Senjani bez carskog konsenzusa upustili u tako obavezujući ugovor te su oni time delinkventi,« pisao je Paradeiser. Pri tome nije mogao baš nikako poništiti ugovor, zato što su ga Senjani — bez obzira na to što se radilo o carskim šumama za koje nisu dobili, a ni tražili dopuštenje za korištenje — jednodušno zapečatili gradskim pečatom. Dvolični senjski gradski službenici, Vizenco di Santi — kancelarijski činovnik i Gerorgy Gianizich (Juraj Janičić) — sudac, koji su ugovor zaključili i potpisali su pored pokazanog originala tvrdili da ugovor zapravo nije sklopljen i prebacivali su krivnju jedan na drugog. No tu se više ništa nije dalo napraviti. Spomenuti događaj je samo još dodatno potvrdio da su Senjani konstantno i obilato trgovali senjskim drvetom, a Mlečani kupovali isto drvo mimo državnih procedura ili habsburških upletanja. Drvo je dakle od 1600. do 1629. sječeno bez obzira na tijek habsburških pregovora.

Dana 8. svibnja komisija je krenula s tri broda iz Senja za Karlobag, koji je bio osam jačih njemačkih milja udaljen od Senja i činio je vanjsku granicu prema Osmanlijama (*Türkischen confinen*). Karlobag su našli u stravičnom stanju. Prema njihovim riječima — parafraziram — od nedavnih mletačkih »nemira« jak je gradski toranj bio razoren, a kad su se dovezli vidjeli su vlastitim očima jednu grubu, divlju i opustošenu stjenovitu planinu, kao i napušten i razoren grad, ali i samostan, crkve i morske luke koji već godinama, od kada se krvni neprijatelj Dalmacije ovdje ustalio, nisu bili nastanjeni ni jednim jedinim čovjekom, govedom ili konjem. A drvo iz tih morlačkih šuma — koje su smještene iza milju udaljene, vrlo visoke i divlje planine, nasuprot neprijateljima opsjednute zemlje Like i Krbave — ne može se ni na koji način dopremiti do morskih luka. To se, po riječima komisije, može vidjeti i iz priloženog crteža što ga posjeduje Eder, a koji na moju veliku žalost nije ostao sačuvan.

Iz Karlobaga su krenuli natrag u Senj, a zatim u Otočac, Prozor i Brinje do najisturenije granice kršćanstva. Izvidjeli su stanje šuma i otkrili da se u toj okolici na osam i više milja uokolo (*hin und wider*) nalazi tako upečatljivo i lijepo blago od svake vrste crnogorice i visoka drveća koje čovjek pošteno može nazvati *catenam mundi* i koje je neiscrpno. Uslijed velikih izdataka 1602. godine, tvrdi komisija, savjetovalo se da se šume hitno prodaju zbog više razloga, ali se drvo nije bez velikih troškova moglo dopremiti do mora. Ali kad bi se Osmanlije istjeralo iz Like i Klisa, a ova divna i plodna zemlja opet naselila kao nekad, moglo bi se to drvno blago dopremiti za izgradnju brodova

i druge radove te unovčiti za više stotina hiljada guldena, na korist cijele domovine.

Do tada nije bilo sredstava kojima bi se započela takva trgovina. Oni su, pak, ispitali stanje stvari (šume koje leže oko Ledenica izvidio je Peter Stachel) u šumama koje se protežu tri milje iza Senja. Vidjeli su da od sorti koje se traže, osim velikih *Forchami* dugih 16 do 18 stopa koje se rabe za velike galije, ima dosta drveta za velika i mala vesla. Razgovarali su s ljudima iz Senja o prijevozu tog drveta do mora i o cijeni drvne obrade majstora iz Klane i ovdašnjih majstora. Raspitali su se i za cijene prijevoza iz ledeničkih šuma do mora. Pošto su se poslovni partneri obavezali potrošiti i do 100.000 guldena godišnje na tu trgovinu veslima i drvetom, pokušali su izračunati koliko bi to vesala i drveta ukupno trebalo dopremiti i da li bi se isplatilo pokrenuti radove. Naravno da se sada već podrazumijevalo da trgovci mogu samo čekati na obali i tamo otkupiti drvo, a da će habsburški podanici obaviti potrebne predradnje.

Qvaj put se pregovaralo s mletačkim trgovcem Factorom. Komisija je predložila cijene o kojima je Factor razmislio do poslijepodneva istog dana. U dva sata poslije podne je došao i rekao da je njihova ponuda za velika i mala vesla tako nategnuta da se on srami i odgovoriti na nju te da nije ovamo došao obogatiti Njegovo Carsko Veličanstvo (*Er sich gleichsamb schäme, hierauf ain andtwort Zugeben, oder poth, zu leg[en], zumallen daß Er nit diser Vrsachen hieheer khomen Eur Khay: May: Reich Zumach[en]*). Zatim je ipak dao svoju ponudu koja je bila za trećinu, polovinu, a ponegdje čak i dvije trećine manja po komadu (točni podaci mogu se naći na 158r). Komisija je na to ustvrdila da bi car malo ili ništa zaradio, već ovisno o sortama drveta te da bi trebalo osigurati zaštitu radnika i nadgledanje šuma jer radnici su ugroženi od martoloza i kad se ovi pojave i odvedu neke od njih onda se svi radnici poplaše i ostave i šume.

Dakle, priča iz 1608. godine se ponovila. Trgovci Factor i Flaminio Vay se nisu mogli, a ni htjeli suglasiti s habsburškim cijenama i počeli su se izvlačiti. Komisija se, opet po starom obrascu, nije puno uznemirivala, jer je procijenila da od tih *vbel affectionierter benachbarden* ionako ne bi bilo nikakve koristi. Stoga su i savjetovali Caru da odustane od trgovine s Venecijom, tim krajnje nezahvalnim susjedom. Ovaj put su čak ustvrdili da te šume ionako svatko sječe i to je prva takva tvrdnja iznesena već duboko u 17. stoljeću. Stoga su savjetovali caru da si rezervira to drvo, odnosno da ga sačuva za sebe. Ako u međuvremenu ne bude pokretao veću »armadu« na Osmanlije, posebno bi mu korisno bilo prodati ga »Njegovoj Papinskoj Presvijetlosti«, španjolskom caru, velikom firentinskom knezu, Sicilijancima, Đenovežanima ili Dubrovčanima koji svi mogu to drvo koristiti u brodogradnji. Za zaštitu šuma savjetovali su mu postaviti dva šumara oboružana instrukcijama, jednog za senjsko zaleđe i jednog za ledeničke šume. Time se i ovo područje počelo sustavno kontrolirati kao što je to već neko duže vrijeme bio slučaj u habsburškom dijelu Istre.

Ipak, 1628. godine priča nije završena. M. Magdić navodi da su se 1630. godine senjski građani žalili Ugarskom saboru na njemačke oficire koji su krčili šume u suradnji s Venecijom. Godine 1683. žalili su se da im svojevoljno sijeku gradske šume.[90] Žalba Ugarskom saboru dobrano je zakasnila jer, kako sam gore već izložila, proces izdvajanja ovog područja ispod izravne jurisdikcije ugarskog sabora zbog njegove potencijalne financijske isplativosti počeo je već u desetljeća ranije.

3. ZAKLJUČAK

Posljedice postepenog nestanka senjskih šuma počele su bivati vidljive od 16. stoljeća, iako su do 1630ih izvješća prepuna optimizma glede šumskih rezervi i neiscrpnog bogatstva morlačkih šuma. Za razliku od venecijanskog zaleđa koje je svoje zalihe do 16. stoljeća uglavnom potrošilo, ovi krajevi su do 18. stoljeća doista još obilovali drvetom. Drvo je u Primorskoj krajini bilo iskorištavano do prethistorije, no nikada u tolikoj mjeri da bi to ugrozilo obnavljanje šumskog pokrova i poremetilo ekološku ravnotežu regije. Od 16.-17. stoljeća eksploatacija i izvoz se znatno pojačavaju te se u području Senjske drage registriraju i prve poplave. Sječu i izvoz drveta prakticiralo je prije svega lokalno stanovništvo svih društvenih slojeva (vlastela, seljaci, građani), a manje izravno imperijalne sile, iako su one kao posrednici i prekupci, imale najviše koristi od takve trgovine.

Drvo svih sorti i oblika prodavalo se po cijelom Jadranu ali i dalje. Najbolji kupci bili su Dubrovčani i mletački trgovci — od kojih je dio poslovao i u gradovima na samoj obali. Habsburgovci su do 1630ih sporadično koristili senjske šume i uglavnom su drvo upotrebljavali lokalno. S jačanjem habsburškog apsolutizma i jačanjem Dvorske komore, rasla je i svijest o mogućoj vrijednosti šumskog bogatstva, potrebi najracionalnijeg mogućeg postupanja s njime, rješavanja vlasničkih odnosa, itd. Habsburgovci su u prvoj polovici 17. stoljeća imali snage zadržati Mlečane izvan ovih prostora i šuma te su čak i sami, između ratova ali i za vrijeme njih, pokušavali organizirati veleprodaju drveta iz senjskih šuma. U trideset godina na najvišoj razini pokušavalo se sklopiti nekoliko kupoprodajnih ugovora s Mlečanima, utrošena su velika sredstva na pregovore i angažirani najsposobniji i najupućeniji ljudi, ali uspjeh je izostao. Svi pokušaji organiziranja velikog trgovačkog ugovora s Mletačkom Republikom oko prodaje senjskih šuma propali su zahvaljujući nedostatku novca kojim bi se pokrenula sječa, nemirnim ratnim godinama i nesuglasicama oko angažiranja radnika i stražara te su ostavljeni za bolje dane. Štoviše, u vrijeme kad su dvorska i državna tijela još formirala svoje jurisdikcije i tek zadobivala prave ovlasti u ovom dijelu Krajine, Habsburgovci

[90] Severinski, 1965, 237-238.

nisu mogli spriječiti poslovanje lokalnih trgovaca i drvosječa. Tako su se pojačano naseljavanje od polovice 18. stoljeća te nastavak i pojačavanje sječe očitovali kroz ogoljivanje i ispiranje primorskih planina i zaleđa i stvaranje širokih krških pojasa. Deforestacija primorskih planina bila je rezultat sprege ljudskih i klimatsko-geoloških faktora, koji su pospješivali jedni druge od trenutka kad je sječa prešla prirodno dozvoljenu granicu.

Ovako bogate i tematski fokusirane izvore rijetko se kada nalazi. Na temelju njih i objavljene literature, pokušala sam sistematizirati događanja prvenstveno u prvoj polovici 17. stoljeća, ali i šire, te ponuditi neke odgovore na problem deforestacije koji me prvenstveno zanimao. Željela bih napomenuti da bi se istim izvorima moglo veoma iznijansirano pratiti, na primjer, promjene u shvaćanju materijalnih i duhovnih vrijednosti prirodnih resursa, ali i brojne druge fenomene za koje u ovom tekstu nije bilo mjesta.

WOOD TRADE ON THE TRIPLEX CONFINIUM OR HOW TO EXTRACT MONEY FROM SENJ'S WOODLANDS?

Summary

The consequences of the gradual deterioration of Senj woodlands started to be visible from the 16th century, although the official reports made until 1630s were full of optimism regarding wood reserves and richness of Morlacchi woodlands. Unlike the Venetian hinterland that mainly exhausted its wood reserves by the 16th century, these areas still abounded in wood until the 18th century. In the Maritime Border wood was utilized from prehistoric times, but never in a manner that would drastically endanger an eco-system of the region. Exploitation and export of wood increased considerably during 16th and 17th centuries, resulting in torrents and floods running down the area of Senjska draga towards Senj. Trees were felled and wood was exported mainly by the local inhabitants (nobles, peasants and burgers alike), and much less by the imperial powers. Nevertheless, the latter extracted the largest profit from such a trade, being intermediaries and middlemen.

Wood of all shapes and sorts was sold all over the Adriatic and further. The best buyers were Ragusans and Venetians — part of whom run business in the adjacent coastal towns. Until 1630s Habsburgs used woodlands around Senj only sporadically and locally. With the strengthening of the Habsburg absolutism and the Court Chamber, a financial potential of Senj's woodlands became more and more visible, provoking a need to handle them rationally, to solve the ownership issues connected to them, etc, etc. In the first half of the 17th century, Haburgs still managed to keep Venetians outside the area, attempting to organize a large scale trade in wood by themselves, mainly between the wars, but sometimes even during them. In the 30 years period several trade contracts

on a highest level of state were to be made with the Venetians. Large sums were spent in negotiations, the most experienced and the most competent people in the Habsburg court were engaged, but without a success. All the attempts to close a wood-trade with the Venetian Republic failed waiting for better days to come. It was mainly due to a lack of money for start-up works, restless war years and disagreements in hiring workers and guards. Moreover, in the time when court and state bodies still acquired their jurisdictions and were only forming their authorities in this part of the Military Border, Habsburgs could not prevent local traders and timbermen to engage in wood-trade. Later on, increased settlement from the first half of the 18th century (see Kaser) and continuation and increase of timber felling resulted in gradual erosion and rinsing of maritime mountains and their hinterland and creation of wide karst areas. Deforestation of maritime mountains was a result of combination of human and climatic-geological factors that accelerated each other from the moment the wood felling crossed naturally set limit.

One can rarely find thematically focused sources of such expressive richness. Based on them and published literature, my primary interest was to structure events that took place in the first half of the 17th century and to offer some answers to the problem of deforestation of Velebit region. I would like to stress that based on the same sources one could also follow in great detail changing attitudes towards material and spiritual value of natural resources and numerous other phenomena.

Anna Maria Gruenfelder
Austrijsko veleposlanstvo Zagreb

VELEBITSKE ŠUME OD 16. DO 18. STOLJEĆA

UDK: 630*3(497.5 Velebit) »15/17«
Izvorni znanstveni rad

Na temelju niza izvora mletačke i habsburške provenijencije, kronika, veduta, dnevnika i službenih akata autorica pokušava rekonstruirati što se događalo s velebitskim šumama od 16. do 18. stoljeća, fokusirajući se na 18. stojeće. Između ostaloga, donosi niz novih uvida u habsburšku službenu šumarsku politiku u velebitskom području.

Prostrane šume Gorskog kotara i u podnožju istočnih obronaka Velike Kapele duž stare Josipove ceste Karlovac – Josipdol – Senj dočaravaju vremena kad su se na tim prostorima događali česti okršaji turskih četa i habsburških krajišnika, i kad su se turske čete probijale na područje kasnije Vojne krajine kroz tada guste šume. Guste šume, međutim, same po sebi ne znače bogate, korisne šume i kvalitetno drvo. I šumarski laik primjećuje da na nadmorskoj visini gdje se nalaze naselja prevladava mješovita šuma niske rasline, velikim dijelom čak i samo grmlje i nekultivirani hrastovi. Neprevidivo je da velike šume tog kraja nisu posljedica ljudskoga rada i velike naseljenosti, nego napuštene zemlje i premoći prirode. Putnik će ustanoviti da, što se kreće dalje prema Zapadu i više prema prijevojima preko Kapele i Vratniku, krajolik i vegetacija sve više sliče Velebitu s morske strane. Ondje te krševite stijene s niskom raslinom, koja prkosi buri i vapneno-kršnoj podlozi, čini uvjerljivim široko poznato mišljenje da su Hrvatsko Primorje i njegovo zaleđe stoljećima trpjeli bezočnu pljačku šuma, da su se te šume krčile već od prethistorijskih vremena, da se to iskorištavanje velebitskih šuma nastavljalo kroz svo ovo vrijeme, kad je Republika Venecija bila značajna pomorska sila, koja je imala velike potrebe za drvom za svoje brodovlje i da se iskorištavanje nastavljalo i pod habsburškom vlašću nad Vojnom krajinom.

Proturječni podaci o sudbini Velebitskih šuma nameću pitanje kako su povijesne mijene, čovjekovo diranje u prirodu i politički događaji utjecali na prirodni krajolik područja koje je kroz stoljeća bilo poprište ratova, paleži i pljačkanja.

»Oral history« nudi nam svjedočenja starijih ljudi koji su i sami još radili kao drvodjeljci, šumarski nadzornici ili su se na svoju ruku i za svoje potrebe koristili darovima šuma.[1]

[1] Ante Rukavina, »Još žive velebitske šume«, *SZ* XVII, 1990, str. 281-290

Pisani izvora kao da potvrđuju usmena svjedočanstva »oral history«: »Samo kršne stijene sa zakršljenom vegetacijom« – to je bio dojam što su ga stekli putnici-»reporteri« 16. i 17. stoljeća o Hrvatskom Primorju.[2]

Baš zato što se prema »pučkom« mišljenju Venecija u razdoblje svog najvećeg sjaja, bogatstva i značenja morala oslanjati na prirodne resurse iz Hrvatskog Primorja, pratila sam pisane izvore iz 16. stoljeća: prikaze tadašnjih kroničara koji su svoju pažnju usredotočili na Senj i njegovu okolicu zbog uskočkog gusarstva, te zapažanja mletačkih dužnosnika i habsburških povjerenika i zapovjednika Vojne krajine. Za mletačke strane mletački državni teolog i pravnik, kroničar povijesti senjskih uskoka, Paolo Sarpi[3], pruža toliko detaljan opis grada i okolice Senja, kao da je on sam boravio u ovom kraju (za što nema dokaza!). Providuri mletačke pomorske straže protiv uskoka[4] mogli su upoznati te krajeve i zato dati pouzdane prikaze.

Dosta materijala vezanih uz velebitske šume, poglavito one u blizini grada Senja, pruža arhivska grada bečkog Ratnog arhiva: Fond »Croatica« obuhvaća razdoblje od godine 1578. (»Brucker Libell« o uređenju buduće Vojne krajine) do reforme vojnokrajiškog sustava godine 1746., dakle razdoblje u kojem je današnja Lika bila poprište učestalih oružanih okršaja između turskih četa i krajišnika, pljačkaških pohoda i paleži. Taj fond sadrži dokumente iz kojih proizlazi da su u ranom novom vijeku carski povjerenici za građevinarstvo i fortifikacijsku tehniku, ali i politički čimbenici spominjali guste šume koje su se trebale prokrčiti radi bolje obrane od turskih prodora. Ante Rukavina, među svim vidovima oštećivanja i uništavanja velebitskih šuma, nije naveo te strateške razloge, niti je spomenuo pljačkaške pohode i paleži kao razlog njihova propadanja. Zato bih htjela ukazati upravo na te vidove.

Pored svih tih neplanskih utjecaja na prirodu i prirodni krajolik bilježimo i svjesno špekuliranje s prirodnim resursima u političke svrhe. Priroda se, očito, shvatila kao neiscrpni rezervoar sredstava, a da sama ne traži niti njege i obzira, niti održavanje i obnavljanje svojih izvora.

Dobrih stotinu godina nakon oslobađanja Like od turske opasnosti, ove šume su postale komercijalnim dobrom koje je trebalo osiguravati gospodarsku nezavisnost Habsburga i razvitak raznih oblika trgovine, industrije i poljoprivrede. Fond »Commerciala« sadrži dokumente merkantilističke politike Habsburga kao središnje komercijalne vlasti prema Hrvatskome Primorju. Naime, Hrvatsko Primorje bilo je dio jedinstvenog, komercijalno-upravnog područja pod nazivom »Littorale Austriaco« ili »Austriacum Littorale« i

---

[2] Paolo Sarpi, William Lithgow- vidi i Emilije Laszowski, *Starine*, knjiga XXIX, Zagreb, 1898, str. 23-25

[3] Paolo Sarpi, *Storia degli Uscocci di Segna.*

[4] Izdanje izvješća mletačkih providura u seriji *Monumenta Uscochorum*, Grga Novak; sv. 47 i 48.

podređeno upravi Trgovačke Intendance u Trstu (Intendanza in Triest, Triester Commercial Intendanza ili Haupt-Intendanza in Triest), a preko nje Dvorskom trgovačkom vijeću u Beču.

Fond »Commercialia« sadrži predmetno svrstane dosjee koji se odnose najvećim dijelom na privredu: na šumarstvo, prometne puteve i luke. Poseban fascikl (br. 32) »Šume« sadrži dokumente o gospodarenju šumama Primorja i onima u zaleđu, s kopnene strane Kapele i Velebita. Za gospodarenje šumama bio je nadležan Karlovački generalat. Naime, godine 1746., tijekom reforme »Vojne krajine« vojne su vlasti preuzele nadležnost nad tim šumama[5] koje su inače bile i ostale »komorsko dobro». Prije, no što će Generalat preuzeti te šume na čuvanje i gospodarenje, postojala je kao institucionalizirana briga za njih seoska milicija.[6] Ova institucija zahtijeva još detaljno istraživanje.

Iz fonda »Commercialia« proizlazi da je Karlovački generalat šume preuzeo u veoma lošem stanju i započeo mjere za njihovu sanaciju i održavanje. Habsburg je merkantilističku politiku provodio tek nakon što je uspio potisnuti osmanlijsku vlast i nakon Rata za austrijsko nasljedstvo (1740-1748): Merkantilistička politika, koja se u Habsburškom carstvu mogla razvijati tek nakon potiskivanja turske opasnosti i nakon Nasljednog rata, odražavala se prema Hrvatskom Primorju kao težnja razvijanja vlastite pomorske flote: u tu svrhu izrađeni su planovi za nova brodogradilišta, pored već postojećih. U tom sklopu posvećena je i veća pažnja gospodarenju šumama.

Ključnu ulogu za razvitak šumarstva je igralo djelo H. C. von Carlowitza »Sylvicultura oeconomica«. objavljeno 1712. u saksonskom rudarskom gradiću Freyberg.[7] On je upozoravao na opasnost da će šume nestati uslijed divlje, nekontrolirane sječe stabala za rudarstvo, za paljenje uglja i dobivanje potaše, zatim za građevinarstvo i brodogradnju.

U duhu merkantilističke politike Habsburške monarhije, Karlovački je generalat svoje mjere prema šumama usredotočio na povišenje koristi za »*aerarij*«. Dvorsko Trgovačko je vijeće godine 1755. izdalo »*Waldordnung*« (»Šumarski red«). Severinski vjeruje da se te administrativne mjere prema Vojnoj krajini treba shvatiti kao usporednicu s istovremenim potezima za oslobađanje seljaka u Austrijskim nasljednim zemljama (godine 1755. izdate su regulacije za odnose između feudalaca i kmetova o pravu drvarenja, zabrani krčenja, odobravanju sječe i naplati šumske štete).[8] Fiziokratska agrarna politika i merkantilistički motivirana briga za šume trebale su zajedno povisivati prihode za »aerarij«.

---

[5] Vladimir Severinski, »Gospodarenje sjeverno-velebitskim šumama u prošlosti i danas. Povodom dvjestagodišnjice Šumarije Krasno.« *Senjski zbornik*, god. III, 1967-1968. str. 262-275, str. 263

[6] Vladimir Severinski, loc. cit. str. ibid

[7] O djelu vidi kod Severinskog: »Gospodarenje sjeverno-velebitskim šumama u prošlosti i danas. Povodom dvjestagodišnjice Šumarije Krasno.« *Senjski zbornik*, III/ 1967-19868. 262-276, str. 263.

[8] Vladimir Severinski, str. 263

II. ŠUME VOJNE KRAJINE U RANOM NOVOM VIJEKU

Paolo Sarpi u svojoj povijesti senjskih uskoka (nastaloj u vrijeme austrijsko-mletačkog ili »uskočkog rata« (1615-1618 godine)[9] naveo je da »surova priroda« oko Senja, kamene goleti i oštra bura otežavaju život u tom kraju i onemogućavaju uzdržavanje radom ljudskih ruku. Nepoćudi Hrvatskog Primorja isticali su i mletački proviđuri[10] i habsburški dvorski inžinjer Giovanni Pieroni.[11]

16. stoljeće, vrijeme izmjene primirja između Otomanskog carstva i Hasburške monarhije, bilo je vrijeme stalnih okršaja između turskih pograničnih četa i krajišnika – pohodi su s obje strane služili pljački, toleriranom i pospješenom obliku prehranjivanja graničara plaćenika, potrebnom zbog neredovitog plaćanja. Palež naselja značio je i pustošenja šuma. Umjesto visokih drva nadrastala je niska raslina i grmlje i pokrivala tragove napuštenih naselja.

Izvori iz 16. stoljeća govore o tome da su se u zaleđu Senja prostirale guste šume jer su turske pogranične čete kroz gustiš mogle neometano prodirati u naselja.[12] Krčenje šuma nije trebalo samo sprječavati turske jedinice od napada na pogranični pojas, nego i omogućiti slobodno kretanje graničarima na njihovim pohodima na neprijateljski teritorij. Ta obrambena strategija primjenjivala se i u pograničnim postajama na kopnenom dijelu Vojne krajine duž (tada još neodređene) pogranične crte prema turskim posjedama. Cilj te strategije je bilo stvarati potpuno očišćen i dobro pregledan pojas, na kojem su stršile samo utvrde i okolna naselja.[13] Krčenje šuma vojne su vlasti naredile krajišnicima zato što se sječom šuma rješavalo pitanje plaćanja i uzdržavanja graničara. Oni su se smjeli koristiti drvom iz šuma za izgradnju svojih nastambi i za ogrjev. Ta vrsta krajišničkog uzdržavanje ostala je aktualna sve do likvidacije Vojne krajine, kako je prikazao Ante Rukavina[14] na osnovi usmene predaje. Življenje u tim nastambama i način privređivanja gutali su mnogo drva, više no što se moglo dobiti iz krčenja terena, tako da je došlo i do »divlje« sječe, a da se posječeni panjevi nisu zamjenili novim nasadima.

Umjesto visokih stabala širila se niska raslina i grmlje, koje je obraslo napuštena naselja.

---

[9] Paolo Sarpi, op.cit. passim

[10] Grga Novak, »Commissiones et relationes«. Sv. 47, 48, 49 passim.

[11] »Izvještaj Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima god. 1639.« Priredio Emilj Laszowski. *Starine*, Knjiga XXIX, Zagreb 1898. str. 23-25.

[12] Milan Kruhek.

[13] Prema izvorima IOeHKR/Croatica 1599, April 30, zapisnik i asservat, na dalje April 45, zapisn.90 v i 27.4.1599, August 54, ass. - mišljenja Staleža Kranjske / 7.11.1597. i Koruške 14.11.1597 u IOeHKR/Cr.Okt. 47, ass. na prijedlog Generalnog zapovjednika Karlovačke granice.

[14] Ante Rukavina, »Još žive velebitske šume«, *SZ* XVII, 1990., str. 281-290. str. 2

Da ondje nije bilo intenzivnijeg izvoza drva u Veneciju potvrđuju izvori o planiranim, ali, najvjerojatnije, nerealiziranim, politički motiviranim trgovinama s Venecijom. Senjski biskup Mark Antun de Dominis (biskupski administrator u Senju 1596-1601) planirao je ili prodaju šuma Veneciji ili davanje ih u zakup Veneciji za svotu koja bi bila potrebna da se glave i kolovođe senjskih uskoka premjeste u granične utvrde. De Dominis je pregovarao u Veneciji o zakupu senjskih šuma sa strane Venecije po cijeni od 50 000 skudija. Uz to je kalkulirao na »korisno upošljavanje« senjske posade na sječi drveta, što je uskoke trebalo odvratiti od izlazaka na more.[15] Dominisov prijedlog nije bio prihvaćen od strane službenih vlasti Republike, premda su se zanimali mletački trgovci, ali i očiti pustoloi.[16] No, sama činjenica da je De Dominis Veneciji ponudio otkup ili zakup tih šuma, poticala je Dvorsko ratno vijeće na to da i samo špekulira s njihovom vrijednošću i počne razmišljati o trgovini s Venecijom. No, kada su godine 1618., na osnovu Madridskog sporazuma, glavešine senjskih uskoka doista preseljeni u Brinje, Gospić i okolicu, kada su vlasti tražile izvore financiranja njihova uzdržavanja, oni su podsjećali Veneciju na tu ponudu – međutim: »Croatica« narednih godina ne daju nikakvih naznaka da je došlo do trgovine šumama i do značajnije sječe tih šuma za izvoz u Veneciju.

III. MERKANTILIZAM I KRAJIŠKE ŠUME

Fond »Comercialia« potječe tek iz druge polovine 18. stoljeća Ti izvori nastali su više od jednog stoljeća nakon povlačenja Turaka iz Like, nakon temeljite reorganizacije »Vojne krajine« i donošenja posebnih zakona za nju (»Militaer Graenitz Rechte«) godine 1754., te »Grund Gesetz« 1807.[17] Po tom »Osnovnom zakonu« za Vojnu krajinu vrhovno vlasništvo nad krajiškom zemljom pripada caru (dominium directum). Šume Vojne krajine se u izvorima nazivaju »Kammergut« (komorno dobro), a gospodarenje je povjereno vojnoj vlasti. Od 1746. uvriježio se za šume Vojne krajine naziv »Militaerwaldungen« (krajiške šume). Krajišnicima se odobrava samo uživanje (dominium utile), uz uvjet da vrše u svako doba vojnu dužnost.

Fond »Commercialia« me je uputio na izvješće o prvoj inspekciji krajiških šuma, što ju je poduzela komisija pod vodstvom Majora Pierkera. On je dao

---

[15] S. Ljubić, »Prilozi....« str. 16 (Dominisov nastup pred kolegijom u Mlecima, 12.6.1601. Ljubić je naveo pogrešni datum (12.7.!).

[16] Horvat, »Monumenta....« 32, str.286 , 293, 295, 307, 31o, 311, 312 95 i slijd.- Novak: »Monumenta....« 49, br. 97.- IOeHKR/Cr.1600, fasc. br. 9: April 8, zapisn.63 v; April 10, zap.64 r; Mai 80, zap.99f, August 28, zap. 164 v.- Paolo Sarpi, op.cit. str.416.-

[17] Detaljniji prikaz tih zakona v. kod Pavla Rogića, »Jurjevo u doba Vojne krajine«. *SZ*, VIII, 1980., str. 211-228, str. 214

detaljni opis šuma Ličke, Otočačke i Ogulinske pukovnije i ilustrirao ga zemljovidima[18]. Pierkerovo izvješće je objavio Branimir KOSOVIĆ u »Šumarskom listu« u nastavcima od siječnja 1914. Iz tog izvješća i iz pripadajućih im zemljovida saznajemo lokalitete pojedinih šuma, vrste i broj stabala, lokalitete pilana u kojima se njihovo drvo prerađivalo. Komisija je navela ne samo apsolutni broj stabala ukupno i po vrstama, nego i broj onih koji su koristili i za izvoz. Nadalje, Pierker daje preporuke za sječu, prijevoz u luke, za izgradnju magazina u lukama i, naposljetku, udaljenosti pojedinih šuma od lučnih mjesta ili gradova. Naposljetku, izvješće sadrži informacije o konfiguraciji zemlje, vodotocima i ponašanje tekućica u kršnom području, s posebnim osvrtom na mogućnosti za podizanje kvalitete šume i za ponovno pošumljavanje prokrčenih površina. Major Pierker je ustanovio da su na višim nadmorskim visina šume zbog teže dostupnog terena bile dosta uščuvane, no da su one u područjima odakle se drvo dobivalo za izvoz, bile prilično oštećene uslijed divlje, nekontrolirane i neracionalne sječe. Komisija je naglašavla da krajišnici nisu obraćali pažnju na vegetacijsko vrijeme, kvalitetu stabala ili na šumarska pravila, a da pogotovo nisu brinuli za potrebu zamjenjivanja posječenih stabala mladicama. Major Pierker je izrazio uvjerenje da bi pažljiva sanacija i sadnja novih mladica uspjela ponovno pošumiti čak i primorsku stranu Velebita, »bez obzira koliko bi kršan bio teren« i koliko bi klimatske prilike bile nepovoljne. Barem u liticama između stijena zemlja bi se uslijed sađenja stabala popravila, tako da bi Velebit kad-tad opet bio zelen i plodan.

Pierkerovo izvješće svjedoči o začetku sustavnije zaštite i brige za krajiške šume jer pruža i sasvim konkretne prijedloge za pažljivo korištenje svakog djelića drva. Povrh toga, njegovi su prijedlozi zanimljiv dokaz za to da je on bio uvjeren kako bi se krajišnika dalo odgajati i obučiti za to da se prema šumi ponaša kao prema dragocjenom daru prirode koji zaslužuje poštovanje.

Komisijsko izvješće generala Karlovačkog generalata Johanna Preisa (1768.) govori o »gustim«, teško prohodnim i malo poznatim šumama u Ličkoj, Otočačkoj i Ogulinskoj pukovniji.[19] Za profitno korištenje šuma Pierker je predložio poboljšanje postojećih i izgradnju novih cesta, te podizanje magazina u lukama. On opetovano ističe svoje uvjerenje da brigu za šume treba povjeriti ne stranim trgovačkim kompanijama, nego samim krajišnicima i uvjeravati ih da svako ulaganje u poboljšanje šuma znači poboljšanje njihovog životnog standarda. Naposljetku, on je preporučio da se krajišnicima ne dopusti živjeti u razbacanim nastambama, nego da se njihovo naseljavanje koncentrira oko šuma kako bi bili prisiljeni održavati i brinuti za prilaze i ceste između šuma i njihovih naselja.

Pierkerovi prijedlozi bili su, bez sumnje, usmjereni na ciljeve habsburške merkantilističke politike. Ali, Pierker je očigledno bio i zadojen nekim

---

[18] Pierkerovo izvješće Sign. B. Ivn. 1415, XII, B222. u Hrvatskom državnom arhivu.

[19] Pierkerovo izvješće, *Šumarski list*, ožujak 1914, str. 135-140..

pedagoški-prosvjetiteljskim žarom i uvjerenjem da je moguće odgojem prevladati tradicionalno ponašanje, koje se pokazuje kao loše i štetno, i privikavati krajišnike na pažljivije ophođenje sa šumama.

Dokumenti »Commercialia« pokazuju nam na koji je način Karlovački generalat provodio Pierkerove prijedloge. Generalat je više pažnje posvećivao povećanju profita za *aerarij,* nego za poboljšanje krajišničkog života. No, ne može se reći da ti službenici nisu imali sluha za pritužbe krajišnika. Fond »Commercialia« (fasc. 32) sastoji se velikim dijelom iz dokumenata o pritužbama komuniteta koji su branili svoja »stara prava« na korištenje šuma sa strane njihovih stanovnika, ili polagali pravo na vlasništvo nad šumama u svojoj okolici, a ne samo na *»dominium utile«* u tim šumama. Posebno to važi za gradove Senj i Karlobag, koji kao gradovi nisu pripadali Vojnoj krajini. Međutim, vojne vlasti su pokušavale proširiti svoju nadležnost i na ta dva grada. Zato se kroz sve dokumente povlači kao crvena nit borba tih gradova da se i oni koriste tim šumama, »svojim šumama«. No, u »Commercialia« nema pokazatelja za to da se status tih gradova u odnosu na vojne vlasti poboljšao.

Na osnovu Pierkerova izvješća donešen je godine 1765. prvi *»Waldordnung«* (»Šumarski red«)[20] i proveden i u Vojnoj krajini. »Šumarski red« je bio plan za sanaciju šuma: U njemu se ističe potreba zabrane izvoza drva za brodogradnju, posebno hrastovine, te nužnost forsiranja sađenja hrastova u krajiškim šumama - bez obzira na moguće negativne posljedice vjetra i snjega na njihov rast, a u cilju izgradnje brodogradilišta u Austrijskim nasljednim zemljama. Posebno je istaknuto da se zabranuje pristup krajiškim šumama »Mlečanima i strancima«, jer oni »sjeku šume bez obzira na rast, zrelost ili nezrelost« i »oni samo uništavaju naše šume« Zato je »Šumarski red« vojnim vlastima naredio brigu za šume, naglašavajući pri tome da su vojne vlasti samo »izvršni organi«, jer će glavni utjecaj na šume i dalje imati Commercialija.[21]

Godine 1765. izdani su, nadalje, provedbeni propisi za »Šumarski red«, tzv. »Regulierung«[22] s instrukcijama za prava i obveze krajišnika. »Militaer Graenitz Rechte« su obvezivali krajišnike, u sklopu državne i općinske rabote, raditi na sječi i prijevozu drva – bilo da je bilo riječi o drvu koje je pripadalo službenim osobama po položaju ili o drvu za izvoz. Krajišnicima je ostavljeno pravo da smiju za svoje potrebe sjeći besplatno određenu količinu drva u krajiškim šumama, i uz to nositi opale grane i polomljena stabla, oštećeno ili drvo s grmlja. No, najvažnija instrukcija je ta koja je ozbiljno pogoršala životne uvjete krajišnika: Svo komercijalno drvo, na koje su imali pravo dobivanja od pukovnije po sniženim cijenama, krajišnici su morali podići iz lučkih magazina, nakon što su svo drvo za prodaju isporučili magazinu. Senjanima i Karlo-

[20] *Šumarski list«*, lipanj 1914, str. 259-266.
[21] *Šumarski list*, lipanj 1914, str. 259-266..
[22] *Šumarski list*, svibanj 1914, str. 210. i Comm. fasc. 32, fol. 39..

bažanima se također zabranilo direktno uzimanje drva iz šuma.[23] Za krajišnike iz unutrašnjosti ta odredba značila je višednevno i opasno putovanje kroz prijevoje do luka, a za komunitete u Senju i Karlobagu rigidno ograni-čavanje njihovih prava i povlastica, koje su u slučaju Senjana počivale na »Senjskom statutu« iz 1388. godine.

Drvo iz krajiških šuma nije bilo samo skupo, a izvoz neisplativ – to drvo je i slabe kvalitete: ima hrastovine, ali nepogodne za brodograditeljstvo, za koje je zapravo bilo namijenjeno. Više ima bukovine, i to niskog rasta, te borovine. Tako glasi inspekcijski nalaz koji je godine 1762. izradila inžinjerska komisija pod rukovodstvom majora Pierkera. Pored opisa šuma Ličke, Otočačke i Ogulinske pukovnije, on je sastavio i potrebne karte. Major Pierker je ustvrdio da su šume u višim predjelima dosta uščuvane zbog teže pristupačnosti, ali da su one u predjelima pogodnim za izvoz te šume iako oštećene zbog divlje, nekontrolirane i neracionalne sječe.[24] Dokumenti u »Commercialia« sadrže pisma komuniteta s pritužbama zbog tog pogoršavanja krajišnikova statusa i zbog teških posljedica po njihove obitelji, ali i po službi zbog potrebe višednevne odsutnosti.

Godine 1768. tadašnji general Karlovačkog generalata, major Preis, poduzeo novu inspekciju krajiških šuma i provedbe »Regulatia« u Ličkoj, Otočačkoj i Ogulinskoj pukovniji. Njegov Inspekcijski izvještaj sadrži zapažanje da su šume u još gorom stanju devastiranosti. Sadržaj tih izvješća u »Commercialia« govori o stanju šuma sasvim drukčijim tonom nego Pierker.[25] Izvješća odstupaju već po broju, ističući da u tim šumama ima daleko manje stabala za prodaju i izvoz nego što je Pierker naveo.[26] Dvorsko ratno vijeće (kao nadređena vlast) procijenilo je da je, uslijed poteškoća i opasnosti kod dobivanja i prijevoza drva iz krajiških šuma, ovo drvo u prosjeku dvadeset posto skuplje od onoga, koje se dobiva u Istri i Furlaniji,[27] i da je zbog tih preduvjeta socijalni standard krajišnika izuzetno nizak, pri čemu treba imati na umu i niske plaće i nemogućnost uzdržavanja njihovih obitelji.[28] Zato je izdana naredba da ih se za vrijeme trajanja obaveznih šumskih radova oslobodi od drugih obveza (*»anderer Robath und Fabriken«*) kod regimenti.[29] Ali, pod najtežom odgovornošću i prijetnjom kazne, upozoravaju se graničari da niti jedan panj korisnog drva ne smiju posjeći bez uputstva i naredbe regimente i

---

[23] *Šumarski list*, svibanj, str. 264.

[24] ibid. str. 265. Pierkerov izvještaj – vidi i Vladimir Severinski, loc. cit. str. 263 i slij.

[25] izvješće Preis, 27.11.1768, 81r; od str. 84 r Preis se obraća Carskom i kraljevskom Dvorskom ratnom vijeću , siječanj 25, 1769 iz Karlovca. .

[26] fasc. 32, fo 39 pg. 20v.

[27] fasc. 32, fol. 65, potpis Baredin.

[28] fasc. 32, fo. 39, 46v i 54; fol. 39; 78v-80r.

[29] Preisov dopis kapetanu Gussichu, vojnom zapovjedniku za Senj i Karlobag, 1769., fasc, 32, fo 39, 46v i 54 i dalje.

šumskog osoblja. Komuniteti smiju slobodno raspolagati samo nekorisnim otpadom kod sječe ili onim što je vjetar srušio, a žbunje za pečenje vapna ili uglja mogu ako žele, prodavati. Drvo za trgovinu treba dopremiti u depoe u lučkim gradovima, odakle će im kapetani dodjeljivati pripadajuće im količine. Međutim, odredba o obveznom izdavanju drva za krajišnike u lukama nije bila povučena.[30]

Slab financijski učinak iz dotada uobičajne trgovine drvom potaknuo je Dvorsko trgovinsko vijeće, Dvorsko ratno vijeće i Generalat da pronađu unosnije vidove trgovine s obzirom na to što se izvažalo drvo uglavnom za brodogradnju, i zato što je ta orijentacija uživala podršku s »najvišega mjesta«. jer je kraljica odlučila promicati pomorstvo i brodogradnju (prema caričinom dekretu iz godine 1762.[31]). Generalat se odlučio promicati i unaprijeđivati hrastove i borove šume i očistiti iz šuma nisko rastuću bukovinu i bukova grmlja. Umjesto neobrađenih panjeva trebalo je dati u prodaju već na licu mjesta oplemenjeno drvo, tj. drvo obrađeno u u pilanama u Vojnoj krajini; na taj način bi se smanjio rizik oštećivanja panjeva i velike gubitke uslijed toga.[32]

Narednih godina prvobitni »Šumski red« je dorađen novim prijedlozima za unaprjeđenje trgovine: Vojna uprava forsirala je osnivanje trgovačkih društava za izvoz drva i širenje mreže izvoznika. Postojećim je udrugama, kao i novim, dopušteno da dio šume uzmu u vlasništvo, pod uvjetom da se time ne šteti »aerario«, da se poštuje »šumski red« (»Waldordnung« i da ne dobiju prevelik utjecaj na upravu šume.[33]

IV. ZAKLJUČAK

Ti začeci sustavne šumarske politike, koji spadaju u ciljeve merkantilističke politike Habsburga, odražavaju rastući interes habsburških vlasti za područje Vojne krajine i Hrvatsko Primorje. Ovi su krajevi u merkantilističko doba doživljavali razdoblje gospodarskih incijativa usmjerenih na pozitivne pomake, oplemenjivanje surovih prirodnih uvjeta življenja. Međutim, ne može se ne primjetiti da su se životni uvjeti krajišnika prema zakonima donešenim u korist šuma, i uslijed rigidnije kontrole šuma, pogoršali.

Za pravednu procjenu da li se »tuđinska vlast« Habsburgovca na Vojnu krajinu odražavala povoljnije ili negativnije, treba također imati na umu da su ovdje obrađeni izvori zakoni, propisi i instukcije ili programi – »Commercialia«

---

[30] izvješće Preis i razmišljanje Dvorskog ratnog vijeća, fasc, 32, fo 39 /ex 12 Sept. i fol 52 ex Nov.- Generalfeldmaršal 1.10.1768, 50v-54r. , 798r

[31] Severeinski, loc.cit str. 263

[32] fasc. 32, fo 39, 1770. Ponovljen Šumarski red (»Waldordnung«)

[33] izvješće Preis 76r (27.11.1768). I kasnije su vlasti podsjećivali na te uvjete: Fasc. 32, fo 59, 15.5.1772, fasc. 32, fo 52, 40. ex Novembri 1770.

ne sadrže materijala koji bi dali neku sliku o provedbi svih tih inicijativa. To znači da su potrebna traganja za drugim fondovima o rezultatima provedbe i stvarno poduzetim mjerama. Moderno gospodarenje šumama Vojne krajine bilježi se tek od razdoblja neposredno pred sam kraj Vojne krajine, kad je donesen prvi šumski zakon za cijelu Monarhiju (1852, a primijenjen u Vojnoj krajini 1860.).

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA

Horvat, Karlo (Vitez), *Monumenta historiam Uscocchorum illustrantia*, I. i II. Zagreb, 1910. i 1913.

Kosović, Bogoslav, »Prvi šumarski stručni opis i nacrt šuma na Velebitu i Velikoj Kapeli od Dalmatinske medje do Mrkoplja i Ogulina. Prvi šumski red za iste, prvo njihovo razdjeljenje u okruja, šumarije i čuvarije, prvi cjenik za drvenu gradju iz njih, prve misli o pošumljenju primorskog krša itd. Po orig. podatcima i nacrtima c.k. ratnog arhiv i dr. u Beču, priobčio i vlastitim tumačenjima popratio B. Kosović, kr.zem. šum. madž. II. raz. *Šumarski list*, siječanj 1914. Knjižnica državnog arhiva B. Inv. br. 1415, XII. B. 2 17

Novak, Grga, *Commissiones et Relationes Venetae*, Tom. IV.-VI. Zagreb, 1964, 1969, 1970.

Ljubić, Šime, *Commissiones et Relationes Venetae*, knj. II, Zagreb 1877.

Ljubić, Šime, »O Markantunu Dominisu Rabljaninu«, u *Rad JAZU*, Sv. X, Zagreb, 1870.

Ljubić, Šime, »Prilog povijesti Senjskih uskoka«, *Starine* IX, Zagreb, 1899.

Lithgow, William, *The Totall Discourses of the Rare Aduentures and Painfull Peregrinations of Long Nineteen Years Trauayles from Scotland to the Most Famous Kingdoms in Europe, Asia and Africa*, London, 1632.

Sarpi, Paolo, *Aggionta all' Historia degli Uscocchi di Minuccio Minucci* i *Supplimento dell' Historia degli Uscocchi di Minuccio Minucci,* Venezia ca. 1617.

Karaman, Igor, »Prilog za povijest Senja i Karlobaga.« *SZ* 18/1991, str. 106 i dalje.

Moerz, Kurt, »Entwicklung des Festungsbaus vom Beginn des 14. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts.«, *Katalog Zemaljkse izložbe* 1986. »Die Steiermark-Bruecke und Bollwerk« (»Stajerska – most i bedem«.) Dvorac Herberstein. Stubenberg. str. 348 i dalje.

Peremin, Mirjana, »Spisi komercijalne uprave za Senj, Karlobag, Kraljevicu i Bakar s posebnim osvrtom na fond Comercialia (1749-1776).«, *Arhivski vjesnik* god. 36, 1993., str. 207-221.

Rogić, Veljko, »Velebitska primorska padina« (*Radovi geografsog instituta Sveučilišta u Zagrebu*, Sv. 2.) Zagreb, 1958.

Rukavina, Ante, »Privreda ličke i primorske strane Velebita.« *SZ* IV, 1970, str.104

Rukavina, Ante, »Još žive velebitske šume«. SZ XVII, 1990., str. 281-290.

Severinski, Vladimir, »Gospodarenje sjeverno-velebitskim šumama u prošlosti i danas. Povodom dvjestagodišnjice Šumarije Krasno.« *Senjski zbornik*, god. III, 1967-1968.

FORESTRY IN THE AUSTRIAN MILITARY FRONTIER FROM THE 16th UNTIL THE 18th CENTURIES

Summary

The systematic forestry policy, within the framework of the Habsburg mercantile policy, reflects the growing interest of the Habsburg authorities in the territory of the Military Frontier Region and the Croatian coast. During the mercantile era, there was a period of economic initiatives in these regions with the aim to make positive changes and to enrich the raw material base of these regions. Nevertheless it must also be noticed that the position of the individual border soldier worsened due to a more rigid approach of the authorities, harsher instructions and stronger forest supervision by the Military Frontier Region authorities. It must also be taken into account that the referred sources as laws, instructions and programs - »Commercialia« give us merely indirect information about the implementation of all these initiatives. This means that further research should focus on tracing sources referring to the development of the forests and actually undertaken measures. Modern management of the forests of the Military Frontier Region is recorded in the period just before the abolishment of the Military Frontier, when in 1852 the first forestry law was passed for the entire monarchy and in 1860 applied to the Military Frontier Region.

Karl Kaser

Odsjek za povijest jugoistočne Europe, Sveučilište u Grazu

UNIŠTENJE ŠUMA NA OBALNOM KRAŠKOM PODRUČJU HRVATSKE VOJNE KRAJINE U PRVOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA. NJEGOVI DEMOGRAFSKI, PRIVREDNI I SOCIJALNI UZROCI*

UDK: 630*3
338.2:630*3
94(497.5 Vojna krajina) »17«

Izvorni znanstveni rad

Autor daje pregled iskorištavanja drveta i krčenja šuma u velebitskom prostoru u prvoj polovici 18. stoljeća s osvrtom i na ranija razdoblja. Posebnu pažnju posvećuje nasljevanju prostora i razmjernom povećanju potrošnje drveta, kao i nizu gospodarskih mjera usmjerenih na gospodarenje šumama, koje su poduzimale bečke vlasti, kao i one u Karlovačkom Generalatu. Također na nizu konkretnih primjera pokazuje kako je neracionalna takva potrošnja znala biti, koliko su razni demografski, vojno-politički i socijalni faktori utjecali na njeno povećanje i kako je nepromišljeno krčenje u sprezi s grubim klimatskim uvjetima dovelo do opustošivanja velebitskih planina i stvaranja krša, a da bi tek krajem 19. stoljeća počelo ponovno, barem djelomično, pošumljavanje prostora.

Uništenje šuma na obalno-kraškom području i s njim povezana ekološka katastrofa jedna je od najzanimljivijih pojava u privrednom i društvenom razvoju hrvatske Vojne krajine. Proces uništavanja šuma doveo je do uništavanja plodnog tla i biljnog pokrova. Pritom začuđuje da je do toga došlo zajedničkim djelovanjem niza gospodarskih, društvenih i demografskih činilaca. Mletačko iskorištavanje obalnih šuma pritom, barem u Vojnoj krajini, nije imalo onu veliku ulogu koja mu se često pripisuje. Potreba Mlečana za drvom bila je samo jedan od niza uzroka ogoljavanja kraškog područja.

Odmah na početku trebamo objasniti: proces uništavanja šuma i pojava neplodnog tla, koje slijedi nakon njega zbog gubitka površinskog plodnog sloja, obično se u negeološkoj literaturi označuje kao stvaranje krša. Ali, u strogo znanstvenom smislu ta korozija ne znači odnošenje plodnog sloja erozijom tla, već neprekidno dubljenje propusnih kamenih slojeva djelovanjem vode. Uzrok korozije je prodor površinskih i podzemnih voda, koje sadrže ugljičnu kiselinu, u veoma propusno stijenje poput vapnenca, mramora, dolomita, anhidrita,

* Vidi *Historijski zbornik*, God. XL, Zagreb, 1987, 121-137.

lapora bogatog vapnencom, gipsa i soli. Za rasprostranjenost korozije presudna je količina vapnenca i poroznost stijenja. Njezin pak, intezitet ovisi, u prvom redu, o razmjerima tektonskog kretanja stijenja. Njima izazvano proširenje raspuklina povećava, naime, propusnost tla za veće količine vode. Kišnica i sježnica brzo poniru u tlo. Navedeni proces izaziva stvaranje krškog reljefa. U kršu nema potoka ni rijeka ili one nakon kratkog površinskog toka završavaju u ponorima ili špiljama; nastaju škarpe, doline, vapnenačke špilje, polja i krške zaravni.[1]

Na današnjem jugoslavenskom teritoriju krš obuhvaća 4,000.000 ha. U Hrvatskom primorju krš zauzima površinu od oko 60.000 ha, a u Dalmaciji i Crnoj Gori 800.000 ha, u Bosni i Hercegovini 700.000 ha, a u Makedoniji 1,700.000 ha.[2] Jugoslavenski krš uz jadransku obalu, koji je pod utjecajem sredozemne klime, naziva se »goli krš« jer posjeduje neznatan biljni pokrov ili ga uopće nema. Dio krškog područja pod utjecajem kontinentalne klime naziva se zeleni krš jer je prekriven šumom i biljnim pokrovom.[3]

Razmotrimo li prostiranje krša u nekadašnjoj hrvatskoj Vojnoj krajini, utvrdit ćemo da je tzv. obalni krš prekrivao površinu od oko 8.600 km^2. Udio nepokrivenog ili golog primorskog krša iznosio je oko 500 km^2, i to u dužini oko 130 km i širini oko 4 km, a udio pokrivenog ili zelenog planinskog krša je oko 8.100 km^2. Prije reorganizacije Vojne krajine sredinom 18. stoljeća obalni se krš nalazio na području Senjske velike kapetanije i tzv. Ličkog okruga, a kasnije na području Ličke, Ogulinske i Otočke pukovnije.[4]

Ako se ne uzmu u obzir različite osobine krša (nizak nivo dubinskih voda, iznenadne poplave itd.), krš, sam po sebi, nije velika zapreka obradi tla - barem dok je prekriven zemljom i vegetacijom. Međutim, čim nema zemlje i vegetacije, krš je izgubljen za kultiviranje jer na golim vapnenačkim stijenama ne može više ništa uspijevati. Prvi korak u uništavanju plodnosti krša je obično uništavanje šumskog pokrova. Nakon toga kišnica može bez zapreke prodirati u vapnenačke stijene, a vjetar u kratkom vremenu odnosi nekoć plodni površinski sloj.

---

[1] Dalmacija je klasično područje istraživanja krša. Na osnovi istraživanja dalmatinskog krša koja su proveli njemački, austrijski i jugoslavenski istraživači razvila se današnja terminologija krša. Vidi o tome npr.: A. Grund, »Beiträge zur Morphologie des Dinarischen Gebirges«, u: *Geographische Abhandlungen* 9, sv. 3, Leipzig 1910; N. Krebs, »Offene Fragen der Karstkunde«, u: Geographische Zeitschrift 16/1910, S. 134-142; J. Cvijić, Das Karstphänomen«, u: Geographische Abhandlungen 5, sv. 3, Leipzig 1893, S. 215-329.

[2] Đ. Nenadović, »Pošumljavanje krša«, u: Stojanović, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, knj. 3, Zagreb 1928, 522.

[3] Z. Potočić, »Šumarstvo«, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 4, Zagreb 1960, 227.

[4] J. Wessely, *Das Karstgebiet Militär-Kroatiens und seine Rettung, dann die Karstfrage überhaupt*, Agram 1876, 3.

U ovom radu razmotrit će se zbog kojih je antropogenih utjecaja došlo do gotovo potpuna ogoljavanja primorskog krša i djelomičnog ogoljavanja planinskog krša na području Vojne krajine, ili drugačije rečeno, uslijed kojih je antropogenih utjecaja nekoć plodan i pokriven krš postao neplodan i nepokriven.

Prije nego prijeđemo na tu osnovnu problematiku treba još ukratko razmotriti klimatske i vremenske odnose u području obalnog krša jer su oni veoma pospješili eroziju tla u području primorskog krša.

Obalni krš u Vojnoj krajini pripada zoni ekvinocijalnih kiša, tj. oborine padaju uglavnom u kasnu jesen (listopad, studeni) i u proljeće (travanj), a nisu isključene ni zimske kiše. Snijeg pada rijetko i ostaje na tlu samo nekoliko sati. Kad prestanu proljetne kiše, vrlo brzo, između kraja travnja i sredine svibnja, nastupa sušno ljeto. Dvomjesečna jesen (listopad-studeni) tvori prijelaz k zimi.

Osim dugačkih i sušnih ljeta eroziju tla osobito pospješuje bura. Taj hladni kontinentalni vjetar doseže najveću snagu zimi (studeni - ožujak). Buri su uslijed određenih geografskih konstelacija osobito izloženi Senj i Trst. Hladne i suhe kopnene zračne mase zgušnjavaju se nad obalnim planinama i zatim velikom brzinom padaju niz strme stijene planina okrenutih moru. Brzina vjetra od 1000 do 2000 km na dan nije osobito velika. Svoju izuzetnu snagu bura duguje u prvom redu pojedinim udarima vjetra (45 m/s). Prekidani stankama od nekoliko sekundi, snažni jednominutni ili dvominutni udari vjetra ugrožavaju sve što nije čvrsto prikovano. Bura dovodi do primjetnog pada temperature. Tako je u Senju, gdje srednja temperatura u hladnim mjesecima iznosi 5,3 °C, u veljači 1929. izazvala pad temperature na -18 °C.[5] Dok su obalni krš štitile guste šume, bura nije mogla mnogo naškoditi površinskom sloju. Porast uništavanja šuma u većoj je mjeri otvorio prostor njezinom djelovanju, te su snažni udarci bure postepeno odnijeli zemlju.

Kao polazište za razmatranje ove problematike osobito su značajna dva podatka iz 17. stoljeća. Prema prvom se velikom sigurnošću može pretpostaviti da je područje primorskog krša tada još bilo gusto pošumljeno.[6] Wessely čak smatra dokazanim da su šume sezale do obale mora.[7]

Druga je važna činjenica da je Karlovački generalat (na čijem se upravnom području nalazio obalni krš) bio općenito rijetko nastanjen, a u obalnom području gotovo i bez stanovnika. Oko god. 1670. stanje je u graničnom

---

[5] Op.cit., 239-260; F. Seidl, »Bemerkungen über die Karstbora«, u: *Meteorologische Zeitschrift* 8/1881, 232-235; M. Maraković, *Studien über die Bora*, Sarajevo 1913; J. Goldberg, »Bura«, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 2, Zagreb 1956, 309 itd.

[6] KA /Kriegsarchiv Wien/ Iöhkr / Innerösterreichischer Hoftkriegsrat/ Croatica, 1670-III-2; KA /WrHKR/Wiener-Hoftkriegsrat/, 1757-0-VI-552. V. Severinski, »Senjske šume i njihova eksploatacija«, u: *Senjski zbornik* 1 / 1956, S. 239 itd. Severinski, doduše, sumnja da je područje oko Senja bilo gusto pošumljeno, no u svakom slučaju je u njemu bilo šuma.

[7] Wessely, 7.

području s one strane Kapele, zvanom Primorska krajina bilo ovakvo: Glavna naselja su bila mjesta Otočac i Brinje, te grad Senj. Ta su tri mjesta bila trajno nastanjena još od srednjega vijeka. Stanovništvo ostalih mjesta je pobjeglo za vrijeme turskih napada na Hrvatsku u 16. stoljeću. U 17. stoljeću su neka mjesta ponovo naseljena izbjegličkim obiteljima iz turske Krajine. To su, prije svega, bili Vlasi i Bunjevci. Otočac je bio vrlo slabo naseljen. U njemu je 1623. popisano samo 396 stanovnika.[8] Sjeverozapadno od Otočca, na Gackoj, već su se 1609. ponovo nastanili Vlasi u napuštenom mjestu Brlogu. Mjesto je 1658. imalo 691 stanovnika.[9] Nakon doseljenja 87 vlaških obitelji 1660. su osnovana, odnosno ponovo naseljena, mjesta Vilić i Kompolje.[10] Sjeveroistočno od Otočca se 1672. u mjestu Dabru nastanilo 90 vlaških obitelji.[11]

Pokraj Brinja je 1638. naseljavanjem 13 vlaških obitelji iz Like nastalo vlaško selo Lučani. Godine 1658. tamo je živjelo 585 stanovnika.[12]

U obalnom su području osim grada Senja oko 1670. postojala još samo dva stalno naseljena sela, naime Ledenice i Krmpote. Ledenice su nastavali domaći Hrvati, a Krmpote nakon 1605. doseljeni Bunjevci.[13] Južno od Senja nalazilo se još jedno mjesto koje je bilo samo povremeno naseljeno - Sv. Juraj. Godine 1638. u njemu se nastanilo 13 vlaških obitelji. Oni su nakon 20 godina mjesto napustili i odselili se dalje na venecijansko područje.[14]

Obalni pojas od Senja pa sve do Trnovca na turskoj granici bio je potpuno nenastanjen. Od važnih, nekad nastanjenih mjesta Starigrada, Jablanca i Karlobaga ostali su samo ostaci utvrda. U nekim su se lučkim mjestima Turci pokušali ukorijeniti i podići kuće, no ipak nije došlo do trajnih naseobina.[15]

Takva je bila situacija kad su se demografski odnosi nakon 1683. započetog potiskivanja Turaka iz temelja promijenili. Ratne operacije su pokrenule za ono doba ogromnu struju bjegunaca. Samo se od jeseni 1685. do ožujka 1686. preko 4000 izbjeglica doselilo iz Like u Karlovački generalat.[16] U to su vrijeme ponovo nastanjena i neka nenastanjena mjesta na obali, i to uglavnom Bunjevcima. U Sv. Jurju je već 1697. ponovo stanovalo 39, u Starigradu 14, a u Jablancu 20 obitelji.[17] Te je godine u Velikoj kapetaniji

---

[8] R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske Krajine* (SHK), Zagreb, 1884-1889 II, 123.

[9] A. Ivić, *Migracije Srba u Hrvatsku tokom 16., 17. i 18. stoljeća*, Subotica 1923, 91 itd. i 139 itd. II, S. 5 itd.

[10] Ivić, 143.

[11] SHK II, 301.

[12] SHK II, 200 itd. i 222; Ivić, 139.

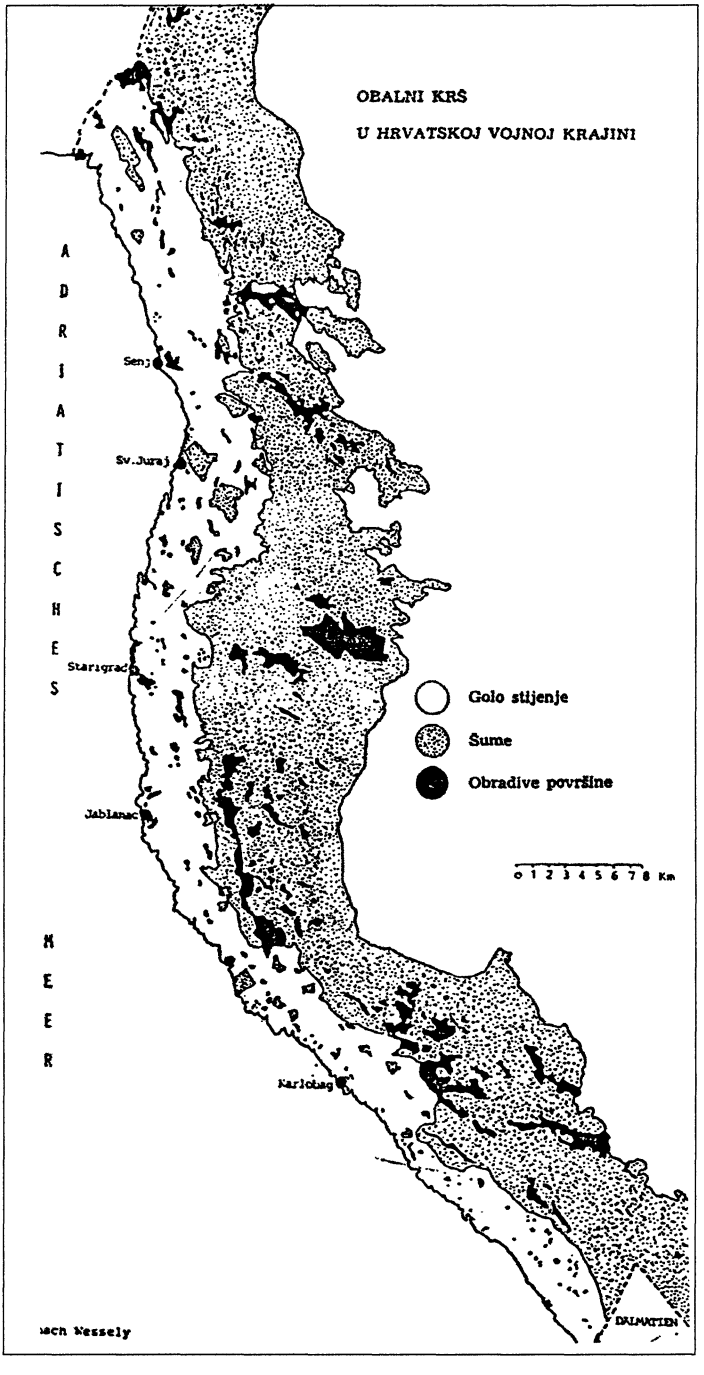
[13] Ivić, 69 itd.

[14] SHK II, A. Ivić, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju*, Sremski Karlovci 1909, 62.

[15] StLA /Steiermärkisches Landesarchiv/ Militaria, Schuber »1664/3«. U tom je području ukupno popisano 70 nenastanjenih luka.

[16] StLA / IöHK /Innerösterreichische Hofkammer/, 1685-VI-29.

[17] AH / Arhiv Hrvatske / / USKG / Uvezani spisi Karlovački generalat / II, Fol. 139 itd.; AH / SLK / Spisi Like i Krbave /, Kut. 1; SHK III, 192.

OBALNI KRŠ
U HRVATSKOJ VOJNOJ KRAJINI
ADRIATISCHES MEER
Senj
Sv.Juraj
Starigrad
Jablanac
Karlobag
Golo stijenje
Šume
Obradive površine
0 1 2 3 4 5 6 7 8 Km
DALMATIEN
ach Wessely

Senjskoj bilo nastanjeno 14 sela u kojima je živjelo 790 obitelji (otprilike 4000-5000 stanovnika).[18] Vojna uprava je tako velik broj izbjeglica dočekala nepripremljena. Organizirano naseljavanje se nije moglo provesti. Pristigle obitelji su se naselile, nakon što su za to dobile načelno odobrenje, tamo gdje im se činilo najpogodnije. U tim uvjetima nije došlo ni do organizirane podjele zemljišta. Svaka je obitelj prisvojila onoliko zemljišta koliko je mogla obrađivati.[19]

Val ponovnog naseljavanja, koji je započeo nakon 1683, bio je osnova ugrožavanju šumskog fonda, i to osobito u obalnim područjima Vojne krajine. U pola stoljeća, od oko 1700. do 1750, dakle, u vrlo kratkom vremenu tu su iskorijenjene gotovo sve šume. Pokušaju li se utvrditi uzroci tome procesu, otkrivaju se zapanjujuće okolnosti.

Najvažniji je razlog bio u izuzetnom porastu stanovništva na obalnom području za vrijeme tih 50 godina. Njegova posljedica je bila prenaseljenost toga područja.

Tablica 1 pokazuje da se broj obitelji u Velikoj kapetaniji Senjskoj između 1697. i 1746. gotovo udvostručio.[20]

Tablica 1. *Broj obitelji u Velikoj kapetaniji Senjskoj 1697. i 1746.*

Selo	Obitelji 1697.	Obitelji 1746.
Sv. Juraj	39	148
Starigrad	14	58
Krmpote	74	104
Ledenice	74	110
Kuterevo	16	26
D. Kosinj		71
Vl. Kosinj	189	174
G. Kosinj		79
Dabar	46	74
Stajnica	9	62
Brinje	189	331
Lučani	90	98
Jezerane	30	35
Jablanac	20	106
Ukupno	790	1476

[18] AH / USKG II, Fol. 133 itd.

[19] SHK III, S. 172 itd.

[20] AH / USKG II, Fol. 133 itd.; KA / WrHRK-KA / Kanzleiarchiv / VII-349, prilog 53.

Stanovništvo Senjske kapetanije se, prema tome, za tu polovicu stoljeća vjerojatno isto tako udvostručilo. Povećanje stanovništva je u nekim selima bilo veće, a u nekima manje. Broj obitelji u Sv. Jurju se u tih pedeset godina utrostručio, dok se u Jablancu upeterostručio, a u Stojnici usedmerostručio.

Takav porast stanovništva i prenaseljenost, koja je iz njega priozašla, morali su, naravno, ostaviti posljedice. Prenaseljenost se, zbog društveno privilegirane osnove na kojoj je počivalo krajiško društvo, morala negativno odraziti na šumski fond. Najvažniji oslonac tog društva u to je vrijeme još uvijek bila potpuna oslobođenost od podavanja za korištenje i posjedovanje krajiškog zemljišta. To je bila izuzetno važna povlastica koju nisu uživali seljački podložnici u civilnom zaleđu Hrvatske. Oni su, naime, morali snositi podavanja kako vlasteli, tako i Kraljevskoj dvorskoj komori. Za našu temu nije bitna visina tih podavanja, već je važno utvrditi da su seljaci izvan Vojne krajine imali lošiji društveni položaj nego seljaci u Vojnoj krajini. To objašnjava zbog čega obitelji iz prenaseljene Senjske kapetanije nisu prelazile u rjeđe naseljena područja civilnog zaleđa. Time bi oni postali podložnici koji su dužni davati daće.

Drugi važni oslonac privilegiranog krajiškog društva bila je neraskidiva povezanost vojne službe s posjedovanjem zemlje. Kad su se u prvoj polovici 16. stoljeća naselile prve krajiške obitelji, dobile su zemljišne posjede bez obaveznih daća, doduše pod uvjetom da za uzvrat bez plaće služe vojsku. Prinosi s dobivenog zemljišta trebali su im omogućiti vojnu službu. To se načelo kasnije proširilo po čitavoj Vojnoj krajini. Zemljišni posjed nije bio moguć bez vojne službe, a vojna služba bez zemljišnog posjeda. Ti su odnosi doveli do toga da od samog početka onemoguće drugi načini zarade (trgovina i obrt) te nastajanje gradova. Trgovci i obrtnici se, naime, bez plaće ne bi mogli pozivati u vojsku jer bi na taj način izgubili osnovna sredstva za život. Te su okolnosti bile razlog što je stanovništvu u prenaseljenom obalnom području preostala samo obrada zemlje za pribavljanje sredstava za život. Ali, tamo nije bilo dovoljno zemljišta.

Sljedeća tablica pokazuje prosječnu veličinu zemljišnog posjeda jedne obitelji u osam kapetanija Karlovačkog generalata god. 1746. (bez Ličko-krbavske kapetanije). Iz nje se može vidjeti da je Senjska kapetanija očito bila prenaseljena, jer su s prosječnom veličinom od 9,7 jutara po obitelji zemljišni posjedi u njoj bili upola manji od onih u Ogulinskoj i Barilovičkoj kapetaniji, a tri puta manji nego u Otočkoj i Tržičkoj. Pritom treba imati na umu da je do toga doba veći dio šumskog pokrova u obalnom području već bio iskrčen radi dobivanja zemljišta. Ali, unatoč krčenju šuma zbog velikog porasta stanovništva očito se nije uspjelo bitnije povećati zemljišne posjede:[21]

[21] Proračun prema KA / WrHRK-KA VII-349.

Tablica 2. *Prosječna veličina zemljišnog posjeda jedne obitelji u kapetanijama Karlovačkog generalata 1746. (jutro à 2400 kvadratnih klaštara)*

Kapetanija	Korisna površina	Obitelji	Veličina posjeda jedne obitelji
Tržić	24.720,50	744	33,2
Otočac	30.638,25	1.146	26,7
Žumberak-Slunj	22.553,00	929	24,3
Turanj	7.249,50	337	21,5
Tounj	5.489,25	259	21,2
Ogulin	22.169,25	1.207	18,4
Barilović	13.011,50	717	18,1
Senj	14,007,75	1.450	9,7

Prosječna se veličina posjeda jedne obitelji u pojedinim selima Senjske kapetanije uvelike razlikovala. Ona se kretala između 1,9 i 29,2 jutra po obitelji. Upadljivo je da su veličine zemljišnih posjeda u selima obalnog područja (Sv. Juraj, Starigrad, Jablanac, Ledenice, Krmpote) bile najmanje. Tablica 3 pokazuje to vrlo jasno.[22]

Iz tablice 3. se vidi da su unatoč krčenjima zemljišta u obalnim selima bila najmanja. Doduše, krčilo se i u drugim selima u zaleđu, ali su tamo zemljišta bila mnogo veća. To se može objasniti time što je u selima obalnog područja bura pokazala svoju razornu moć. Stabla su bila oborena pa je bura bez zapreke mogla odnositi zemlju s iskrčenih plodnih površina.

Navedenu pretpostavku potvrđuje istraga što ju je 1857. provela krajiška uprava. Uprava se, inače, dugo vremena uopće nije osvrtala na proces krčenja i uništavanja šuma. Tek je zavist krajiških obitelji, koje nisu mogle povećati svoja zemljišta sječom drva, izazvala prijave i mjere vlasti. Te su istrage imale i zanimljiv sporedni rezultat. Na taj su, naime, način svoje posjede uvelike proširile mnoge obitelji koje uopće nisu obavljale vojnu službu.[23]

Spomenuta istražna komisija je zaključila da glavni uzrok uništenju šuma leži u tome što je stanovništvo u tom području nakon 1700. veoma poraslo »i svake se godine njihov broj znatno povećava tako da se ondje gdje se prije 50 ili 60 godina mogla sresti ili bila nastanjena tek jedna obitelj, sada stanovništvo proširilo na 40 i više kuća...«. Posljedica toga je bila da su se »nekoć guste šume duž obale mora bez ikakva obzira skoro sasvim uništile, djelomično da bi se dobila zemljišta, a djelomično da bi se živjelo od prodaje posječena drva...«.[24]

[22] Isto

[23] KA / WrHKR / exp., 1737-IV-22; KA / WrHKR / exp., 1737-V-127; KA / WrHKR / exp., 1737-V-421; KA / WrHKR / exp., 1747-I-610.

[24] KA / WrHKR, 1757-60-VI-552

Tablica 3. *Prosječna veličina posjeda jedne obitelji u selima Senjske kapetanije 1746. (jutro à 2400 kvadratnih klaštara)*

Selo	Korisna površina	Obitelji	Veličina posjeda jedne obitelji
Sv. Juraj	841,00	148	5,7
Starigrad	112,50	58	1,9
Krmpote	452,00	104	4,3
Ledenice	640,00	110	5,8
Kuterevo	411,00	26	15,8
D. Kosinj	977,50	71	13,8
Vl. Kosinj	2.350,00	174	13,5
G. Kosinj	723,00	79	9,2
Dabar	1.569,75	74	21,2
Stajnica	688,50	62	11,1
Brinje	2.123,75	331	6,4
Lučani	2.859,00	98	29,2
Jezerane	406,00	35	11,6
Jablanac	205,33	106	1,9

Način proširivanja zemljišta sječom šuma bio je ipak, kako je ustanovila istražna komisija, mač s dvije oštrice. Ogoljene površine »slobodno su izložene olujnim morskim vjetrovima koji su s njih odnijeli plodnu zemlju i pretvorili ih u neobradive kamene stijene, pa su krajišnici zbog nestanka obradiva zemljišta sve više bili prisiljeni prehranjivati se prodajom posječenog drva Mlečanima i Senjanima, te sa sve većom mukom dopremati drvo iz unutrašnjosti Krajine u morske luke«.[25] Krajišnici su se, dakle, i sami krčenjem djelomično lišili zemljišta. Zbog toga su počeli tražiti novi izvor sredstava za život u sječi i prodaji drva. Drvo se prodavalo ili neposredno Mlečanima ili trgovcima u Senju koji su ga dalje preprodavali Mlečanima. Stanovnicima Senja je još od 1388. (gradsko pravo) bilo dopušteno u okolici grada sjeći drvo te određenu količinu prodavati. Budući da se količina isječenog drva nije mogla nadzirati, Senjani su ubrzo to pravo sječe koristili za sklapanje unosnih poslova, te su velike količine drva potajno prodavali Mlečanima.[26] Sigurno je već od 14. stoljeća uspostavljena preko Senja trgovina drvom s Mlečanima. Mletački su trgovci ili njihovi predstavnici bili nastanjeni u Senju, a uveli su i mletačke

[25] Isto

[26] KA / IÖHKR / Croatia, 1670-III-2.

trgovačke statute. Godine 1408. i 1455. sklopljeni su između Senja i Venecije trgovački ugovori. Zbog turskih su napada mletačke naseobine u 15. stoljeću propale, a trgovinu su preuzeli domaći trgovci.[27]

Tako su se senjski trgovci mogli osloniti na stare poslovne veze s Venecijom kad je zbog porasta stanovništva pojačana sječa drva. Krajišnici su drvo isporučivali u Senj, a tamošnji su ga trgovci preprodavali Mlečanima. Za isporučeno drvo krajišnici su rijetko dobivali gotov novac, već su plaćeni u žitu, prirodnini koju su najviše trebali. Krajišnicima se više puta za vrijeme oskudice potrebno žito davalo unaprijed. Oni su na taj način postali ovisni o trgovcima. Ti su po svojoj volji određivali količinu drva koju je trebalo dopremiti na predujmljeno žito. U pojedinim su slučajevima venecijanski trgovci - i to s odobrenjem krajiške uprave - sklapali s krajišnicima službene poslove drvom. Tako je, npr. oko 1750. u Jablancu i okolici bila vrlo loša žetva. Mletački trgovac s otoka Raba, neki dr. Latus, ponudio se predujmiti žito i gotovinu (oko 1200 forinti) krajišnicima koji su oskudijevali, ali oni su mu zauzvrat trebali isporučiti drvo. Krajiška uprava je tu trgovinu službeno odobrila kako bi spriječila da se krajišnici zbog gladi iz Jablanca ne odsele. Kasnije provedena istraga je doduše utvrdila da količina otpremljenog drva nije odgovarala predujmljenom novcu i žitu.[28]

Zbog krčenja šuma krajišnicima su otežane mogućnosti isporuke drva »budući da se sada u blizini morskih luka ne može naći drva, već se ono mora tražiti u većoj udaljenosti. Tako siromašni krajišnik sa 4 vola za dva dana odveze u Senj drva vrijedna jedva 12 groša, a pritom u skoro nepristupačnim brdima potajno posiječe šumu, no time ipak ne prehranjuje svoju obitelj, već je neprestano opterećen dugovima senjskim trgovcima drvom.«[29]

Uskoro se, dakle, u blizini morskih luka nije moglo naći drva te su ga krajišnici morali nabavljati izdaleka. Ogoljavanje je, prema tome, napredovalo u smjeru obronaka Kapele okrenutih moru.

Kojom brzinom je bura uništavala ogoljene obradive površine pokazuje usporedba obrađenih površina u obalnim selima Krmpotama, Ledenicama, Sv. Jurju, Jablancu i Starigradu 1746. i 1764. Tijekom tih 18 godina obrađena se površina u nekim selima, osim u Krmpotama, znatno smanjila[30] (tablica 4).

---

[27] Severinski, 237.

[28] KA / WrHKR, 1757-60-VI-552.

[29] Isto

[30] Proračun prema KA / WrHKR-KA VII-349, Prilog 53; KA / WrHKR 1764-X-12/5.

Tablica 4. *Obradive površine u nekim obalnim selima 1746. i 1764. (u jutrima, jutro à 2400 kv. klaštara)*

Selo	Obradiva površina 1746.	Obradiva površina 1764.
Krmpote	452,0	501,5
Ledenice	640,0	313,0
Sveti Juraj	841,0	708,0
Starigrad	112,0	71,5
Jablanac	205,3	167,5

Time se, naravno, u tim selima u istom razdoblju smanjila i prosječna veličina posjeda po obitelji, iako je u nekim selima (Starigrad, Ledenice, Jablanac) broj nastanjenih obitelji u tom razdoblju (vjerojatno zbog smanjivanja zemljišnog posjeda) bio u opadanju:[31]

Tablica 5. *Prosječna veličina posjeda obitelji u nekim obalnim selima (jutro à 2400 kv. klaštara)*

Selo	Broj obitelji		Prosječna veličina zemljišta	
	1746.	1764.	1746.	1764.
Krmpote	104	126	4,3	4,0
Ledenice	110	108	5,8	2,9
Sveti Juraj	148	197	5,7	3,6
Starigrad	58	56	1,9	1,3
Jablanac	106	92	1,9	1,8

Porast stanovništva uvjetovao je povećanje obradivih površina, što je neosporno bilo temeljni uzrok uništavanja šuma u obalnom području Vojne krajine. Krčenje, međutim, zbog djelovanja bure nije dovelo do željena uspjeha. Naprotiv, time su konačno i nepopravljivo uništena sredstva za život pogođenih krajiških obitelji. Te su obitelji, čiji su posjedi postali premaleni, bile prisiljene pokušati sječom i prodajom drva naći nov izvor zarade. Potreba Mlečana za drvom je djelovala negativno na šumski fond utoliko što su oni bili glavni kupci drva.

[31] Isto

Prije nego se osvrnemo na sekundarne izvore uništenja šuma moramo još razmotriti pitanje šumskih prava, tj. pitanje kome su pripadale šume koje su krajišnici krčili. U tom je pogledu, barem do sredine 18. stoljeća, vladao pravni nered. Tome je bilo nekoliko uzroka. Područje hrvatske Vojne krajine, a time i njezine šume, pripadalo je po državnom pravu kraljevini Ugarskoj koja je pak osobom kralja i cara bila sjedinjena s habsburškim zemljama. Područjem Vojne krajine nije, doduše, upravljao kralj i njegove vlasti već unutrašnjoaustrijski staleži, odnosno od njih postavljeno unutrašnjoaustrijsko Dvorsko ratno vijeće. Tako je nastao pravni vakuum. Kraljevske vlasti nisu imale pravnu moć nad krajiškim šumama, a unutrašnjoaustrijski upravitelji se za njih nisu smatrali nadležnima - prije svega jer bi to značilo veći financijski trošak. Iskoristivši taj pravni vakuum jedino su se krajišnici prihvatili šuma. I, kako to pokazuje ogoljavanje obalnog područja, obilno su ih iskoristili.

To je bilo tim lakše jer nije bilo nikoga tko bi ih u tome mogao ili želio spriječiti. Stoga i nije čudo da su šume smatrali svojim vlasništvom.

To se, za krajišnike povoljno, a za šumski fond napovoljno stanje, promijenilo tek sredinom 18. st. kad su bečke središnje vlasti preuzele upavljanje Vojnom krajinom. Tek su se tada vlasnici i uprava šuma službeno sjedinili. Već spomenuta istraga o uzrocima uništavanja šuma na obalnom području bila je jedna od prvih mjera za zaštitu šuma i izraz prve nove pravne situacije. 1765. izdana je prva uredba o šumama[32] za šume Karlovačkog generalata. U njoj se pravno utvrđuje da su šume u tom graničnom području »carske-kraljevske šume«. Osim njih spominju se i »krajiške šume«. Time se međutim krajišnicima nije priznavalo nikakvo pravo vlasništva na šume, već im se davalo pravo njihovog korištenja. Osobno vlasništvo nad šumama je bilo nemoguće, osim ako se radilo o šumarcima koji su sami iznikli na posjedima krajišnika ili su ih ovi zasadili. U Karlovačkoj krajini su takve šume 1764. zauzimale površinu od samo 5.661 jutra.[33] Stanovnici krajiških sela su, doduše, stjecali kolektivno pravo (servitut) korištenja dijela šume koji je pripadao selu. Te seoske šume za korištenje su bile omeđene, premjerene i dane selu na kolektivno korištenje.

Uredba o šumama iz 1765. je zabranila krčenje šuma bez službene dozvole. Spaljivanje i sušenje drveća radi dobivanja obradivog zamljišta se kažnjavalo. Osim daljnjih ograničenja, prvi put je bilo predviđeno postavljanje prikladnog broja šumskih nadzornika koji su trebali nadzirati provođenje propisa.

Razmatranje pitanja vlasništva nad šumama, dakle, pokazuje da su šume sve do sredine 18. st. ustvari bile ničija zemlja, te da zbog toga krajišnike nitko nije priječio niti ih je želio spriječiti da krče šume koliko su htjeli.

Rekli bismo nešto o sekundarnim uzrocima uništavanja šuma. Kao prvi treba navesti da je zadruga ili kućna zajednica u obalnom području Vojne

[32] AH / Shk / Spisi hrvatske krajine /, kut. 4, 1765.
[33] KA / WrHKR, 1764-X-12/5

krajine bila slabo raširena. U daljnjem izlaganju objasnit ćemo kako se ta okolnost odrazila na šumski fond. Zadruga je bila obiteljska zajednica osobito raširena u južnoslavenskom području, a odlikovala se osobito dvjema osobinama. Prvo, nastajala ja spajanjem dviju pojedinačnih obitelji. Tako je jedna zadruga mogla doseći veličinu od 40, 80 ili, u rjeđim slučajevima, i 100 članova. Drugo, zadruga je bila zajedništvo dobara i proizvodnje. U njoj nije bilo osobnog vlasništva nad nepokretnim dobrima, već su imetak i posjed bili zajednički. Taj se zajednički posjed održavao i trošio.[34]

Tendencija stvaranja zadruga nije bila podjednako snažno razvijena u sve tri etničke skupine koje su činile većinu stanovništva Vojne krajine. Kod Vlaha i Bunjevaca ta je tendencija bila vrlo jaka, a kod Hrvata, pak, slaba. Sve tri su se skupine, međutim, obično doseljavale u Vojnu krajinu u pojedinačnim obiteljima. Kod bunjevačkih i vlaških obitelji je ubrzo nakon doseljavanja došlo do obnavljanja zadruga. Te su obitelji i prije doseljavanja sigurno već živjele u zadrugama. Ali kod hrvatskih obitelji se zadruga vrlo rijetko obnavljala jer te obitelji prije nisu nikada ili samo rijetko živjele u zadrugama.

Promotrimo li daljnji razvoj zadruga u Vojnoj krajini, možemo nakon kratkog razdoblja obnove ustanoviti ponovni nagli raspad zadruga u pojedinačne obitelji. Do toga je, vjerojatno, dolazilo jer su pojedinačne obitelji u zadruzi mogle neometano stjecati zemljišni posjed. Način dijeljenja zadruga uzrokovao je povećanje potreba za zemljom. Zbog ravnopravnosti u posjedovanju zemlje, zemljišta se, naime, većinom nisu dijelila proporcionalno prema veličini pojedine obitelji, već ravnopravno i nepropocionalno. Tako je, npr. kad se dijelila zadruga od triju pojedinačnih obitelji zemljište bilo podijeljeno u tri jednaka dijela, bez obzira na to da li se pojedina obitelj sastojala od dvaju ili desetoro članova. Zbog toga su se naravno povećavale potrebe za zemljom.

Obalno područje Vojne krajine bilo je, u prvom redu, nastanjeno Bunjevcima, a zatim Hrvatima i Vlasima. Iz rezultata popisa 1746. dobro se opaža da je raspadanje zadruga bilo najbrže u Senjskoj kapetaniji (njoj su pripadala sva obalna sela osim Karlobaga i njegove okolice), te u Tounjskoj kapetaniji koja zbog malog broja stanovništva nije posve reprezentativan primjer. Istraživši preko 2000 obitelji u Lici i Krbavi našli smo ključ po kojem se na temelju prosječne veličine obitelji na nekom području može utvrditi rasprostranjenost zadruga. Po tom ključu prosječna veličina od otprilike 7,5 članova znači da samo četvrtina obitelji živi u zadrugama, dok kod prosječne veličine od 11 članova u zadruzi živi polovica obitelji, a pri prosječnoj veličini od 14,5 oko 2/3 do 3/4 obitelji.[35]

---

[34] O tome i sljedećim odlomcima vidi K. Kaser: Die Entwicklung der Zadruga in der croatisch-slawonischen Militärgrenze, Graz 1985 (- *Zur Kunde Südosteeuropas* II/ 14).

[35] Detalje vidi u mom habilitacijskom radu: K. Kaser, »Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft in der kroatisch-slawonischen Militärgreize (1535-1881)«

Iduća tablica pokazuje da 1746. u Senjskoj kapetaniji više gotovo i nije bilo zadruga. Prosječna veličina jedne obitelji iznosila je te godine 6,3 člana.

Tablica 6. *Prosječna veličina obitelji u osam kapetanija i Ličkom okrugu Karlovačkog generalata 1746.*

Kapetanija	Stanovnika	Obitelji	Veličina obitelji
Turanj	1037	8199	7,9
Barilović	432	3339	7,7
Tržić	756	6889	10,0
Tounj	280	1712	6,1
Ogulin	1254	10706	8,5
Otočac	1146	8378	7,3
Lika-Krbava	3742	34410	9,2
Senj	1570	9951	6,3

Time je bila gotovo dva puta manja od prosječne obitelji u Tržićkoj kapetaniji.[36]

Snažna tendencija ka raspadanju zadruga u obalnom području i povećane potrebe za zemljom, koje su iz nje slijedile, bile su, bez sumnje, važan uzrok sječe šuma.

Možda ne tako važnu ulogu imala je pritom - u očima tadašnjih promatrača - izuzetno velika potrošnja drva Bunjevaca i Vlaha, koja je, isto tako, vodila uništavanju šuma. Uzrok te velike potrošnje je bio njihov osobit način gradnje kuća i s njim povezana velika potrošnja ogrjevnog drva. Hrvatsko krajiško stanovništvo se u načinu života očito uveliko razlikovalo od katoličkih Bunjevaca i pravoslavnih Vlaha. Vlasi i Bunjevci koji su se u izvorima nazivali i »katoličkim Vlasima« bili su vrlo slični po načinu života. Njihove su zajedničke osobine, zanemarimo li razliku u vjeroispovijesti, bile toliko jake da krajiška uprava među njima nije vidjela nikakve razlike. Već je spomenuto da su Bunjevci i Vlasi, za razliku od Hrvata, bili vrlo skloni stvaranju zadruga. Opskrbljivanje pravoslavnog vlaškog svećenstva obavljalo se na isti način kao i opskrba bunjevačkog katoličkog svećenstva - dodjelom zemljišta. Katolički hrvatski kler, nasuprot tome, nije dobivao zemljišta.[37] Bunjevci i Vlasi su isto tako na sličan način gradili kuće i opremali njihovu unutrašnjost.

Poznato je da su Bunjevci kuće gradili na poseban način: osnovu kuća su polagali u kružnoj formi tako što su kamenje i kamene ploče polagali jedne na

[36] KA / WrHKR - KA VII - 349.
[37] Vidi bilješku 35.

druge. Na krovu su se u sredini slojevi kamenih ploča jednostavno spajali (ili su krov, u rjeđim slučajevima, pokrivali borovom šindrom). Kamenje i kamene ploče su se slagale bez upotrebe vezivnog materijala. Zbog okrugla oblika i spojnog krova kuće su u unutrašnjosti nalikovale jajetu.[38]

Te bunjevačke kuće nisu bile podijeljene na sobe nego su se sastojale samo od jedne prostorije. Vojna uprava se, nažalost, u svojim izvješćima[39] nije brinula o svim pojedinostima gradnje. Dvije su primjedbe ipak vrlo zanimljive. Prvo, način gradnje kuća kod Bunjevaca i Vlaha je bio isti, a drugo, kuće nisu imale soba ni odvojenih prostorija. Taj poseban način gradnje kuća, kao i okolnost da se nisu upotrebljvale peći već samo otvorena ognjišta, veoma je povećavao potrošnju ogrjeva u hladno doba godine: »takozvani Bunjevci, pripadnici rim. kat. crkve, uz Vlahe nemaju običaj kao Hrvati graditi normalne sobe s pećima, već običavaju gdje su veće kuće zapaliti dva do tri ognjišta, tako da u jednom danu zbog pomanjkanja pravih soba i peći potroše više ogrjeva nego što bi trebali za cijeli tjedan.«[40]

Potrošnja drva, koja je zbog navedenih razloga bila povećana, padala je to teže što se krajišnici nisu trudili sakupljati za ogrjev osušeno i propalo drveće, već su upotrebljavali mlada stabla iz neposredne okolice.[41]

Na stanje mladih šuma nije se negativno odrazila samo visoka potrošnja ogrjeva Bunjevaca i Vlaha, već prije svega držanje koza. Uzgoj i držanje goveda zbog malih zemljišnih površina u obalnom području bilo je gotovo nemoguće. Nije bilo ni dovoljno pašnjaka. Tako je jedino preostalo držanje koza, što nije zahtijevalo posebnu krmu. Ono je, uz prodaju drva, bilo drugi temelj privrede u obalnom području. Koze su jednostavno puštali u šumu gdje su se hranile mladim drvećem.[42] Neke su krajiške obitelji, navodno, držale i do 200 ili 300 koza. Negativne posljedice držanja koza su na kraju bile tako teške da je 1764. izdana naredba da na tisuće koza jednostavno pobije ili, ako je moguće, da se prodaju. Ta mjera, međutim, nije bila posebno djelotvorna. Obitelji Karlovačke krajine su oko 1800. ponovo posjedovale 64.000 koza.[43]

Svi navedeni činioci prouzrokovali su u pola stoljeća od oko 1700. do 1750. gotovo potpuno ogoljavanje primorskog krša te dalekosežno uništenje šuma u planinskom dijelu obalnog krša. Sve mjere, koje su poduzimane nakon donošenja Uredbe o šumama 1764., nisu mogle spriječiti posljedice razornog djelovanja bure. Erozija tla je nazaustavljivo napredovala. Sedamdesetih godina prošlog stoljeća je već 93% primorskog krša postalo neobradivo. Od otprilike 500 km^2 ukupne površine moglo se još 3,4% upotrebljavati za oranice, a 3,7%

[38] R. Pavelić, *Bunjevci*, Zagreb 1973. S. 18f. itd.
[39] KAWrHKR, 1757-60-VI-552.
[40] Isto
[41] Isto
[42] Isto
[43] Wessely, S. 9.

za pašnjake. Od toga je trebalo živjeti 22.500 ljudi. Na planinskom dijelu obalnog krša, koji se protezao na otprilike 8100 km^2, očuvalo se 60% obradive zemlje, a 40% je postalo neplodno[44] (v. kartu).

* * *

Neprestanom erozijom tla sve je više krajiških obitelji obalnog krškog područja dospijevalo u privredne teškoće. U mnogo slučajeva krajišnici nisu mogli sebe i svoje obitelji prehranjivati samim zemljištem. Privatna je sječa drva bila zabranjena, a time je otpala i mogućnost unosne zarade. Bijeda mnogih krajiških obitelji prisilila je upravu da krajišnicima, usprkos načelnim zamjerkama, osim poljoprivrede dopusti i druge djelatnosti.

Već od sredine 18. stoljeća moralo se dopustiti pojedinim krajišnicima da potraže posao izvan krajišnog područja, jer u njemu uz poljoprivredu nisu postojale mogućnosti dodatne zarade. Taj se običaj uskoro pokušao ograničiti jer su iz njega proizašli mnogostruki društveni problemi. Mnogi se krajišnici nisu vratili kući, a ostavili su nezbrinute žene i djecu. Mnogi su se vraćali bez novaca. Ne samo da nisu ništa zaradili, već su se i zadužili.[45]

Kako bi se odstranila nužnost traženja posla u civilnom području, vojna uprava je pokušala stvoriti mogućnost zarade u samoj Krajini. Jedna od tih mogućnosti, kojom su se krajišnici sve više koristili, bila je trgovina morskom solju. Za karlovačke krajišnike trgovina solju izvan Krajine nije bila osobito unosna, jer je put od Senja ili Karlobaga do Banske, Varaždinske ili Slavonske krajine bio predalek. Doduše, zbog geografskog je položaja bila pogodna trgovina solju s Bosanskom krajinom. Nju je, međutim, bilo teško (legalno) provesti tako dugo dok su je ograničavale izvozne i uvozne carine. God. 1788. ta su carinska ograničenja dokinuta.[46] Od tog se vremena razvila živa razmjena između karlovačkih i bosanskih krajišnika. Karlovački su krajišnici isporučivali sol i mijenjali je za prijeko potrebne žitarice ili su kupovali stoku i u Senju je mijenjali za sol. Tu su sol u civilnoj Hrvatskoj mijenjali za potrebne žitarice.[47]

Do 1778. iznosila je u Senju i Karlobagu kupovna cijena soli 54,5 krajcara po vedru. Ovisno o stanju tržišta karlovački krajišnik je za to vedro dobivao 2-3 mjerice turskog žita. Na taj su način krajišnici 1802. utržili žitarica za 315.113 forinti.[48]

---

[44] Isto, S. 11. itd.

[45] KA / WrHKR, B.1785-40-502.

[46] P. Krajasich: *Die Militärgrenze in Kroatien*, Wien 1974, S. 211.

[47] M Valentić, »Razvitak Senja u okviru Hrvatsko-slavonske vojne krajine«, *Senjski zbornik* 1/1965, 81.

[48] J. Demian, *Statistische Beschreibung der Militär-Grenze* sv. 1, Wien 1806, 141-144.

Dio krajišnika mogao je zarađivati prijevozom i preradom drva. Pod upravom Dvorske komore počelo je od 60-ih godina službeno iskorištavanje šuma u Ličkoj i Otočkoj pukovniji. Na početku je opseg dobivanja drva bio malen. Tek su 1763. u Vojnu krajinu isporučene prve pile. Prije toga se obaranje stabala i prerada trupaca u daske obavljalo pomoću sjekira.[49]

Krajišnici su u poslovima s drvom mogli zarađivati na dva načina. Prvo, mogli su odsječeno drvo otpremati u skladišta na obali. Prva skladišta drva podignuta su 1773. u Sv. Jurju, Jablancu, Velikoj Dragi, Cesarici, Povilama i Sv. Ambrosu.[50]

Osim toga, mogli su zarađivati preradom drva. Krajišnici su ga prerađivali u daske, šindru, dužice za burad, posude za vodu, zdjele i tanjure. Godine 1780. se već 451 krajišnik bavio poslovima drvom. Državna blagajna je iste godine na prijevozu drva zaradila 4950 forinti i 52 krajcara.[51]

Stanovnici obalnih sela Karlovačkog generalata zarađivali su izvozom drva. Oni su preuzimali drvo koje su krajišnici dopremali u skladišta i malim brodićima (tzv. »trabakuli«) opskrbljivali obližnje venecijanske otoke. Na povratku su s otoka dovozili dalmatinsko vino. Mogućnost zarade je ipak bila vrlo malena. Često im je nedostajao novac za popravljanje brodica. Mnogi vlasnici brodica nisu bili u stanju unaprijed platiti drvo koje su prevozili. Uzimanje kredita je bilo teško jer su se davali uz velike kamate i zalaganje brodica.[52]

Krajišnicima su bile ponuđene i druge mogućnosti zarade. Tako je 1787. krajišnicima, koji nisu mogli živjeti od svoje zemlje, ponuđeno da se premjeste na službu u senjski garnizon, te da u slobodno vrijeme rade za plaću u luci. Posao im se nudio pri gradnji Jozefinske ceste, a nakon njezina dovršenja u prometu koji je organizirala vojna uprava, te u fortifikacijskim radovima u Karlovcu itd.[53]

Krajem 18. stoljeća su tim i drugim mjerama (uzgoj vinove loze, maslina i badema, sadnja krumpira)[54] stvoreni uvjeti za poboljšavanje privrednog stanja krajišnika u obalnom području. Poboljšanje privredne situacije bilo je međutim samo relativno. Kao i prije, krajišnici obalnog područja su živjeli u teškom stanju i zarađivali za život u mnogo težim uvjetima nego ostale krajiške obitelji.

Iako se golet neprestano sve više širila, djelovanje erozije tla se sve do ukidanja Vojne krajine (1881) pokušavalo samo zaustaviti, a obradivo tlo se nije obnavljalo. Prve financijske mogućnosti za pošumljavanje stvorene su 70-

---

[49] KA / WrHKR, 1763-III-695.

[50] P. Rogić, »Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju«, *Senjski zbornik* 1/1965, 46.

[51] F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, Sv. 2, Wien 1875, 652.

[52] KA / WRHKR, B-1777-23-9.

[53] Rogić, 49; Valentić, 82.

[54] Rogić, 48f; Severinski, 240.

ih godina kad je već bilo odlučeno da će se Vojna krajina ukinuti. Kako bi se barem djelomično zadovoljile investicijske potrebe u Vojnoj krajini koja se trebala raspustiti, osnovan je tzv. Krajiški investicijski fond. Sredstva su mu uglavnom pritekla prodajom 30.000 hektara šume, većinom hrastove, iz Petrovaradinske i Brodske pukovnije.

Iz utrška od otprilike 30 milijuna forinti trebalo je za pošumljavanje krša odvojiti 2,5 milijuna forinti.[55] Nekoliko godina kasnije, 1876, podnio je generalni inspektor državnih dobara i ravnatelj Šumske akademije Jozeph Wessely opširnu spomenicu (»Krš Vojne krajine i njegovo spašavanje te pitanje krša uopće«) u kojoj je uvjerljivo izložio nužnost pošumljavanja i za to postavio znanstvene osnove.

U Senju je 1878. radi pošumljavanja osnovan Inspektorat za pošumljavanje obalnog krša i opskrbljen financijskim sredstvima iz Krajiškog investicijskog fonda. Inspektorat je djelovao na području površine od 46.000 hektara gologa i slabo pokrivenog krša koji se pružao između Povila i Dalmacije. Za pošumljavanje je bio najprikladniji crni bor. Pošumljeno je 8000-10.000 hektara zaštitne šume. Najveći uspjeh te akcije bilo je pošumljavanje Senjske Drage, krškog područja koje se od Vratničkog sedla spušta prema Senju.[56] Na taj se način iz novčanih rezervi Vojne krajine popravio bar dio dugotrajne ekološke štete koju su prije dva stoljeća, da bi mogli preživjeti, nanijeli krajišnici u bijedi.

[55] M. Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja sa Hrvatskom 1849-1881*, Zagreb 1981, 259, 263; M. Turković, *Krajiška investiciona zaklada - fond*, Sušak 1937, 14, 23-28.

[56] Severinski, 241; Potočić, 227

DIE ENTWALDUNG DES MILITÄR-KROATISCHEN KÜSTEN-KARSTGEBIETS IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS. IHRE DEMOGRAPHISCHEN, WIRTSCHAFTLICHEN UND SOZIALEN URSACHEN

Zusammenfassung

Die fast vollständige Entwaldung des Seekarsts entlang der kroatischen Militär-grenzküste und die teilweise Entwaldung im Hochland des Küstenkarsts ist eine ökologische Katastrophe, deren Folgen in Form von nackten Kalkfelsen auch heute noch sichtbar sind. Die Bora trug die entblöte Erde ab und machte einen Militär-grenz-Küstenstreifen im Ausmaß von etwa 50.000 km^2 benahe gänzlich unfruchtbar. Die Entwaldung dieses Gebiets geschah zum Großteil in dem halben Jahrhundert von etwa 1700 bis 1750. Bis dahin war dieses Gebiet bewaldet und von Erde bedeckt.

Die Ursachen der Entwaldung sind v.a. sozialer und wirtschaftlicher Natur. Bis zum Ende des 17. Jahrhunderts war dieses Gebiet beinahe unbesiedelt. Bedingt durch eine große Anzahl von Flüchtlingsfamilien, die seit den achtziger Jahren dieses Jahrhunderts von der türkischen Seite der Grenze auf die kroatisch-habsburgische Seite überwechselte, war die sogenannte Meergrenze plötzlich über-bevölkert. Dieser demographische Druck war die primäre Ursache für die Rodung der Wälder. Zum einen Teil wurden die Wälder gerodet, um Ackerland zu gewinnen, zum anderen teil wurden Bäume gefällt, um diese zu verkaufen. Viele Grenzerfamilien hätten ohne den Verkauf von Holz wirtschaftlich nicht überleben können. Das geschlagene Holz wurde hauptsächlich in Senj verkauft und von dortiegen Geschäftsleuten an Venezianer Geschäftsleute verkauft. Da die Plünderung der Wälder in diesem Maßüberhaupt möglich war, hatte seine ursache dahin, da es zu dieser Zeit noch keine Behörde gab, die für den Schutz der Wälder Zuständig gewesen wäre. Die sekundären Ursachen der Waldrodungen waren: 1) die rasche Auflösung der Zadruga in diesem Granzbereich und der damit verbundene erhöhte Landbedarf; 2) die zahlreichen Ziegendherden der Grenzerfamilien, die vor allem den Jungwald zestörten und 3) der hohe private Brennholzbedarf der Bunjevcen- und Walachenfamilien mit ihren einräumigen Häusern und offenen Feuerstellen.

Seit der Mitte des 18. Jahrhunderts wurden kompetente Waldbehörden eingesetzt und Waldordnungen erlassen. Durch diese Maßnahmen konnte das Weitergreifen der Bodenerosion zwar gebremst, aber nicht aufgehalten werden. Aufforstungsmaßnahmen wurden erst kurze Zeit vor der endgültigen Auflösung der Militärgrenze mit der Gründung des Grenzinvestitionsfonds eingeleitet. Mit finanziellen Beiträgen aus diesem Fonds wurden 8.000 bis 10.000 Hektar Wald wieder aufgeforstet.

Samuel Wilcocks
St Edmund Hall, Sveučilište u Oxfordu

TURSKA UPRAVA NAD BALKANSKIM RUDNICIMA SREBRA U PRIKAZIMA ZAPADNIH PUTNIKA

UDK: 662.342(497.11+497.16) »15/19«
Izvorni znanstveni rad

Autor predočava kako su putnici percipirali rudarenje, posebno rudarenje srebra, te opadanje rudarske aktivnosti u Bosni, Srbiji i dijelovima Grčke od vremena vrhunca proizvodnje u 15. stoljeću. Opadanje pri tome pripisuje kako uvozu srebra iz Novog svijeta tako i iscrpljivanju samih rudnika.

»Do 1422. godine Srbija i Bosna, zajedno, izvozile su više od petine europskoga srebra.«[1] Ovaj rad bavi se propadanjem rudarske industrije u Bosni, Srbiji i djelovima Grčke od petnaestoga stoljeća, kada je bila na vrhuncu. Ono, međutim, nije, kao drugdje u Europi, bilo razmjerno dotoku srebra iz Novoga svijeta, nego je to bio apsolutni pad proizvodnje i potpuno zamiranje rudnika. Neću navoditi detaljne podatke o proizvodnji u tonama, nego pokušati istražiti kako su zapadni putnici opisivali propast rudnika pod osmanskom upravom i kako su predlagali recepte za njihov tehnološki ili idustrijski oporavak, donoseći iz svojih opažanja i određene zaključke o Balkanu. Proizvodne statistike već su istražili Mihailo Dinić, Robert Anhegger i R. Murphy, koristeći svjedočanstva putnika kao faktografske izvore za dopunu osmanskih administrativnih zapisa. Iskoristit ću priče putnika da bih ocrtao vjeru u tehnološku i industrijsku superiornost Zapada, šifriranu poruku kako bi oni bili bolje radili posao i da bih prikazao povijest jednog propadanja kao stereotip orijentalne nesposobnosti.

Strukturu industrije u petnaestom stoljeću, u doba osvajanja, ocrtao je Konstantin Jireček, detaljno opisavši suradnju kao okosnicu industrijskih odnosa koji su povezivali saske rudare, trgovačke pokrovitelje-ulagače iz Dubrovnika i Trogira i bosanske, srpske i ugarske političke gospodare tih teritorija, koji su se tu strjelovito smjenjivali. Uspostavom turske vlasti, etnički sastav mnogih planinskih gradića, odnosno struktura osoblja u rudnicima, ostali su namjerno netaknuti. Ljetopisac Asikpaşazade bilježi, na primjer, privilegije

[1] John V. A. Fine, Jr, članak o Bosni u *Dictionary of the Middle Ages*.

koje dobivaju kršćani oko Novoga Brda. Tijekom razdoblja osmanske vlasti, kojim se bavi ovaj skup, rudari su bili klasa raje koja je bila izuzeta od plaćanja nameta, kao što su to bili i seljaci zaduženi za održavanje cesta ili pribavljanje sokola za sultanov lov. Kritovoulosov panegirik Mehmetu II. otkriva posebne razloge zbog kojih se turski režim brižno odnosio prema svojim rudnicima i rudarima. Kritovoulos, naime, zahvaljuje sultanu na osvajanju regija »gdje zlato i srebro izviru iz zemlje kao voda iz vrela.« Iako tu sliku ne treba uzeti doslovno – jer tada ne bi bila uopće trebala kvalificirana radna snaga – jasna je korist od tako bogatih resursa u vrijeme dok je europsko rudarsko gospodarstvo bilo posvuda u krizi. Te 1453. godine, kada Kritovoulos vidi smisla u hvaljenju Mehmeta, rudari u rudnicima srebra u Freibergu u Saskoj kreću u štrajk. Vađenje srebra u Saskoj (planine Meissen i Harz), Češkoj, Bretanji i Tirolu bilo je podvrgnut izmijenjenim zahtjevima, ali je gubitak balkanskoga metala, umjesto da dovede do pada u uporabi srebra u trgovini, naprotiv potaknuo nagli porast proizvodnje, konsolidaciju industrije i primjenu novih tehnika vađenja (posebno one hidrauličke) prije nego li je otkriće i eksploatacija američkih ležišta učinilo sve to nepotrebnim. 1470. godine nadvojvoda Sigismund Tirolski bio je u stanju izdati kovani novac velik kao polovica kovanice susjenih vladara i to zahvaljujući procvatu tirolskih rudnika koji se pripisuje ulaganju i upravi Fuggerskih financijera. Također se razvilo kopanje bakra u Ugarskoj. Grčki i srpski ulagači, koje je regrutirao Mehmet, nisu, međutim, polučivali takav uspjeh u eksploataciji rudnika koji su im bili povjereni. Možda je to bilo zbog tehnoloških ograničenosti, možda zbog osmanske monetarne politike zadržavanja vrijednih metala unutar Carstva. Poduzetni ulagači koji bi pokušali upotrijebiti utržak svojih rudarskih koncesija za trgovinu, ako bi ih se u tome uhvatilo, bili su kažnjavani.

Prvi od mojih zapadnih putnika iz toga razdoblja bio je Benedikt Kuripešić, »slavenski prevoditelj« za izaslanstvo cara Ferdinanda koje 1530. godine pohodi Carigrad i pisac *Itinerariuma* toga putovanja. Kada god Kuripešić opisuje vađenje zlata ili srebra (kopanje ili ispiranje zlata) u Jajcu, Novom Pazaru/Ragesnom ili Novom Brdu, redovito opisuje i utvrde koje su Turci podigli na tim mjestima, uz kršćanska naselja koja su razorili. Pritom su zemljoradnike i, posebno, samostane lišili svega imanja, ali su rudari ostali. Jedina eksplicitna kritika lošeg turskog gospodarenja u *Itinerariumu* vezana je uz vinograde, čiju su obradu zemljoradnici bili prisiljeni napustiti. Već smo čuli od Marka Šarića o drastičnom padu uzgoja vinove loze u Triplex Confiniumu. Kuripešić ih doslovno stavlja uz bok rudnika. Znakovito je i da je jedino mjesto gdje opisuje kršćansko uzničko roblje Zlatno brdo. Tijekom čitavoga putovanja izaslanstvo je nailazilo na kršćane koji su ih molili za pomoć i bili zlostavljani od strane turske pratnje, ali jedino na Zlatnome brdu nisu vidjeli robove u lancima. Valja se, dakako, prisjetiti da su balkanski rudari bili privilegirani, osobito u usporedbi s urođeničkim robljem koje radilo u rudnicima Amerike. Potosi, najbogatiji od rudnika pod španjolskom upravom, davao je metal za monetu koja je služila kao platežno sredstvo širom Europe pa

i osmanske Azije. Numizmatička istraživanja navode na zaključak kako se španjolska moneta preferirala u odnosu na standardni balkanski akce, jer se potonji patvorio. Kritovoulos opisuje balkanske rudnike u elegantnoj grčkoj maniri, nadahnjujući se klasičnim tropama Ophira, drevnih jemenskih rudnika, da bi kasniji europski pisci Ophir svoga doba smještali u Novi svijet. Kršćanske vlade Europe počele su zaboravljati rudnike koji su pali u turske ruke, a i sami su osmanski ulagači više voljeli nabavljati srebro trgovinom sa Zapadom, negoli investiranjem u sve manje kompetitivnu lokalnu industriju. Tu bih trebao objasniti neke renesansne teorije o metalurgiji iz izvanredne Forgerons et Alchimistes Micee Eliadea koja nas podsjeća na tadašnju rasprostranjenost vjerovanja u regenerativne metale. Kada bi se zapazilo da je neki sloj rude ili rudna žila pred iscrpljenjem, upravitelji rudnika i inženjeri su vjerovali da će se zaliha obnoviti zatvori li se rov na nekoliko godina. Za današnjeg statističara ili industrijskog povjesničara, metala tu ima ili nema. No, profesor Roksandić nas je jučer, kada se razgovaralo o etnologiji, upozorio da se pazimo takvoga razmišljanja. Valja se čuvati nametanja modernih koncepcija ili terminologije na prošlost i pokušati poslušati preporuku dr. Bracewell da o eko-povijesti razmišljamo kao o povijesti subjektivne percepcije okoliša. Robert Anhegger naišao je na izvanredan primjer takve *mentalité* povijesti raspravljajući o rudarskom zakonu kadije Ömera (943/1536 n.e.), napisanom očito u namjeri da se poveća izdašnost rudnika, koji su zbog toga bili napušteni. Paragraf 79 zakona propisuje da »rov čija je izdašnost smanjila valja ostaviti da mu se otvor posve napuni zemljom i da nestane, tako da konji pasu i gaze po njemu... nitko ne smije [uzeti u rad] takav rov dokle god postoji i jedan čovjek koji ga se sjeća.«[2] Modernom je umu to teško pratiti, ali čini se da je poruka ta da će se rov koji je prepušten sam sebi oporaviti, a metal se u njemu regenerirati u tolikoj mjeri da će se, kada se ponovo otvori, moći zamijeniti za posve novi kop, što bi po svemu i bio kada se nitko ne bi sjećao da se tu ruda već vadila. Kadijini zakoni zasnivali su se na administrativnim postupcima saskih stručnjaka koji su radili u rudnicima pod ranijim kršćanskim režimima, a vjerovanje u regenerativne metale možemo naći u renesansnoj rudarskoj literaturi poput Agricole.

Francuski prirodoslovac Pierre Belon du Mans, navodeći u svome opisu iz 1554 godine »nekoliko jedinstvenih i dojmljivih stvari koje sam zapazio« na putovanju po Osmanskom Carstvu, kaže kako su grčki rudnici radili na način vrlo sličan saskom modelu, uključujući tehničke izraze njemačkog porijekla koje su rudari rabili, no da su analizatori odgovorni za osiguranje čistoće metala bili Armenci. On, nadalje, smatra kako je turski »dukat« izuzetno čist i lijep. Do toga trenutka u šesnaestome stoljeću patvorenje valute još uvijek nije značilo i materijalni gubitak pa se Belonova kritika rudnika ne odnosi na

[2] Anhegger 1, 14

čistoću izvađenog metala nego na korištenje otpada, srebrnog »izmeta«, posebno antimona, čije su industrijske primjene u izradi stakla i lijevanju tiskarskih slova bile već poznate, no Turcima su očito bile nepoznate. »Nitko u Siderikapsiju nije ga pokušavao iskoristiti. Bez obzira na to siguran sam da bi bio izvrstan kao dodatak željezu kod dobivanja artiljerijskog streljiva«.[3] Tu je vojnu uporabu antimona, dakako, prešutio upravi rudnika. Ipak, šutnju je nadoknadio na drugom mjestu. Naime, nakon što je napustio Siderikapsi i sišao niz planinu do jezera u dolini, tu je naišao na grupu Židova kako jedu u prirodi. Neko je vrijeme promatrao njihovo jelo, a onda ih upita jesu li posve sigurni da je riba kojom se hrane doista *košer*, budući da se na njoj ne vide ljuske. Židovi su se i sami zagledali u ribu. Neki su na njoj vidjeli, makar zakržljale, ljuske, dok ih drugi uopće nisu mogli naći. Kada je rabi, inače sefarski imigrant, pokušao odvratiti mjesne Židove od jedenja ribe kojom su se već godinama hranili, skupina se skoro potukla.

Belonov putopis uključuje i priču o židovskom lovcu na zlato koji je napustio parcelu dodijeljen mu na kopanje, jer je taj rov nastanjivao »Daemon Metallicus« te epizodu s rafinacijskom peći u Siderikapsiju koja je radila smanjenim kapacitetom, jer se zbog oskudice drva u okolici nije moglo pripraviti dovoljno drvenoga ugljena. Neki stranac, koji je prolazio tom regijom, predložio je upravi da poboljša proizvodnju dodavanjem »kamena Assuesta« u vatru s kladama. Uprava je prijedlog prihvatila i stranca za tu pomoć nagradila sa šest tisuća škuda. Belon, kojemu nije bila nakana pomoći prosperitetu Turaka, niti je uopće želio podijeliti svoje bogato metalurško znanje s bilo kim osim sa svojim čitateljem, ograničio je prijateljski savjet na prehranu lokalnih Židova.

Osim s regeneracijom, moderni čitatelj kojega zanima renesansna i rana moderna metalurgija, mora biti spreman suočiti se i s transmutacijom. 1630. godine, Martin Opitz, pjesnik koji je rođen u Siebenburgenu, ali je djelovao u Wittenbergu, objavio je pastoralni roman u kojemu sa grupom svojih prijatelja pjesnika luta alegoričnim pejzažem koji podsjeća na porajnski Palatinat otprilike u mjeri u kojoj Zoranićeve planine podsjećaju na pogranični predio Dalmacije. Pjesnik i družba posjećuju pneumatsku česmu s raspjevanim nimfama, gdje njihov razgovor skreće na slavne izvore i česme općenito. Jedan od Opitzovih drugova zapaža kako u blizini Ofena (Budim, tada već u turskim rukama) postoji fontana koja željezo preobražava u bakar. Opitz ga naglo prekida jednom vrlo prostom šalom. O istoj transmutaciji možemo više pročitati u moga prvog engleskog putnika, Edwardsa Brownea, koji 1673. godine objavlju-je zapise s više putovanja od Slavonije do Tesalije. Na naslovnici Browne obećava opis rudnika te regije, iako je u stvarnosti mogao posjetiti i istražiti samo rudnike Kraljevine Ugarske, gdje su mu ljubazno natuknuli da se primjenom »čiste i zrele soli Venere« željeznu rudu u nekome

[3] Belon 50.

rovu može pretvoriti u bakar. To pokazuje žilavost alkemijske tradicije, a pokazuje, mislim, i to da zapadnjaci nisu samo vjerovali u vlastitu tehnološku superiornost nad Turcima. Browne je, naime, vjerovao da je, kao Englez, kvalificiran učiti i Austrijance kako valja voditi posao. Ta epizoda svjedoči i o nekim poteškoćama na koje sam nailazio pokušavajući saznanja o tadašnjim rudnicima prenijeti i na osmanski teritorij, gdje putnicima nije bilo bilo dopušeno švrljati kuda žele, budući da su u toj regiji boravili uglavnom u diplomatske ili vojne svrhe i bili pod pratnjom sve do svoga odredišta. Sir George Wheler u svome *Putovanju u Grčku* (*Journey into Greece*) 1662. godine nije, međutim, tražio rudnike srebra, nego se oboružao jedino klasičnom literaturom pa ni nju nije s pažnjom slijedio. »Strabo je, sjećam se, kazao kako je najbolji Med Hymettusa bio kod Srebrnih Rudnika: ali gdje su oni bili danas se ne zna; možda i negdje ovdje, može se jednako zaključiti.« Zbog klasičnih topografa rudnici Grčke privlačili su veću pažnju putnika nego noviji rudnici u sjevernim djelovima europske Turske gdje je putovanje, usto, bilo otežano blizinom granice i manje se znalo o »lokalitetima« koje se, možda, moglo posjetiti. Jedan drugi Britanac, William Leake, posjetio je Siderikapsi dvjesto i pedeset godina poslije nego što je Belon kritizirao izostanak proširenja proizvodnog programa i nusproizvodnje i zapazio:

»Čitavo se [vađenje] izvodi na najprimitivniji i najtraljaviji način... Hrpe iskorištene rude na padini planine ispod sadašnjeg radilišta pokazuju da su ovi rudnici bili vrlo ekstenzivno iskorištavani.«

Na samome izmaku razdoblja koje ovdje razmatramo, 1806. godine Leake objavljuje *Putovanja u Sjevernu Grčku* (*Travels in Northern Greece*). Bilo je to deset godina poslije nego što je engleski doktor Henry Holland proputovao gotovo istovjetna područja, izvješćujući o rudnicima bitumena Selenitza[4] u Albaniji. Katranom i kreozotom koji su se tu vadili trgovao je s talijanskom obalom (što nije bila osobito dalekovidna politika, imajući na umu njihovu upotrebu u brodogradnji) albanski magnat Ali Pasha, koji je za tu koncesiju platio 10 000 piastra. »Iznos je bio, nesumnjivo, malen u odnosu na današnji opseg rudnika, a još manji obzirom na njegove mogućnosti proširenja i povećanja profita.« Holland procjenjuje kapacitet rezervi bitumena kao mnogo veći od onoga što su rudari doista proizvodili i čudi se sporosti kojom se bitumen na mulama prevozio u Vloru, uvjeren kako mogućnost većeg prinosa i većega opsega izvoza »daje rudnicima Selenitza komercijalnu vrijednost koja je nedvojbeno mnogo veća od one koju danas imaju«. Da je kojim slučajem bio svjestan i nadolazeće vrijednosti urana, kojega je njemački kemičar Klaproth već bio otkrio (iako nije imao nikakve predodžbe o njegovoj prirodi i uporabama) u albanskim mješavinama bitumena, bio bi s još više upletanja u stvari tuđe države komentirao razvoj trgovine s Ali Pashom. No, nije svaka rudarska regija u Europi mogla imati izuzetnu sreću koju je imao Jachýmov u

[4] Travels into the Ionian isles, Albania Turkey, Macedonia & c. str. 520-1.

Češkoj, koji je dao srebro za originalni Joachimsthalerov dolar i u dvadesetome stoljeću postao najpoznatiji rudnik urana u komunističkoj Čehoslovačkoj. No, vrijedni mineralni resursi često prirodno leže zajedno. To predstavlja pravi izazov i prigodu, kako za industrijalce tako i za inženjere ili ulagače kojima, po sve čvršćem mišljenju zapadnih promatrača, turska uprava nije bila dorasla. Ja sam se ovdje usredotočio na srebro, jer status valutnog metala čini njegovo vađenje i posjed regija u kojima se nalaze njegova ležišta političkim pitanjem i jer je u razdoblju koje istražujemo na ovome skupu dotok srebra iz Novoga svijeta već imao posljedice i na osmansko Carstvo i na čitavu Europu. Pritom se nadam se da sam ponudio, kako bi Englezi rekli, malo »štofa« za vaša razmišljanja - ili možda asper, piastru ili akcu.

Prevela s engleskog jezika Katarina Hraste

TURKISH ADMINISTRATION OF BALKAN SILVER MINES IN SOME WESTERN TRAVELLERS' ACCOUNTS

Summary

The paper is concerned with the decline of the mining industry in Bosnia, Serbia and parts of Greece from its fifteenth-century peak, which was not just a proportional decline as silver from the New World flooded into Europe but also an absolute decline in output as the mines became moribund. After a short introduction on the state of affairs in the Balkan mining industry under the Turks, the author examined how some Western observers (Benedikt Kuripešić - 1530, Pierre Belon du Mans -1554, Edward Brown - 1673, Sir George Wheler - 1662, William Leake - 1806, Henry Holland - c. 1816) presented the decline of the mines under Ottoman administration, proposed technological or industrial remedies and drew certain conclusions about the Balkans.

Hrvoje Petrić
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu

ODNOS ČOVJEKA I OKOLIŠA NA VIŠEGRANIČJU; TORČANSKA PODRAVINA TIJEKOM DRUGE POLOVICE XVIII. STOLJEĆA

UDK: 911.33(497.5 Torčanska Podravina) »17«
911.5 (497.5 Torčanska Podravina) »17«
Izvorni znanstveni rad

U tekstu je dan prilog o odnosu čovjeka i okoliša na višegraničju uz rijeku Dravu, a kao primjer je uzeta Torčanska Podravina, sjeveroistočno od Koprivnice. Težište rada je na razdoblju druge polovice XVIII. stoljeća.

UVOD

Naselje Torčec se u drugoj polovici XVIII. stoljeća nalazilo 9 kilometara sjeveroistočno od grada Koprivnice, u regiji Podravina. Selo je bilo u sastavu župe Drnje čije sjedište je udaljeno od Torčeca oko 2 kilometra. Karakteristika položaja Torčeca je da se selo smjestilo na tromeđi područja Vojne krajine, Križevačke županije i mađarskih županija (Zaladske i Šomođske). Tijekom druge polovice XVIII. stoljeća Torčec se nalazio u sastavu Križevačke županije, a spadao je pod vlastelinstvo Kuzminec. Granica Ugarske protezala se uz stari tok rijeke Drave (kuda je tekla riječna matica do 1710. godine) udaljen od Torčeca oko jedan kilometar prema sjeveru. Vojna krajina je zaokruživala prostor Torčeca na istoku i jugu nadovezujući se na granicu Mađarske, a od sela je bila udaljena svega 1 do 2 kilometra. Selo Torčec je jedini teritorijalni kontakt s Križevačkom županijom imalo na zapadu.

1. PRIRODA

Geomorfološke osobine, odnosno *reljef* se čini razmjerno jednoličan, no ipak se mogu izdvojiti dvije reljefne cjeline: 1) nizinu naplavne ravni ili poloj na sjeveru i 2) holocene terase na jugu. U okolici Torčeca je svojstvena pojava meandara, riječnih jezera, mrtvaja (mrtvica) i ada (riječnih otoka). Terase na jugu su nešto više od nizine naplavnih ravni ili poloja pa ih u ovom kraju nisu zahvaćali poplavni valovi. Torčec je smješten na jednoj od terasa te ga nisu

zahvaćale poplave Drave. Kako kroz središte naselja protječe potok Gliboki, u vrijeme njegovog višeg vodostaja (u rano proljeće i rano ljeto) povremeno su se znale dogoditi poplave koje su zahvaćale dio sela smještenog na lijevoj (sjevernoj) obali potoka.[1]

Nadmorska visina sela je 128 metara, dok su okolni tereni nešto viši. Tok obližnje rijeke Drave je također na višoj nadmorskoj visini jer se uzdignula na svojim naslagama. To ne dozvoljava malim pritocima s juga da se izravno uliju u Dravu. Na zapadnom dijelu područja Torčeca u potok Gliboki ulijevaju se potoci Segovina (sa sjeverne strane) i Vratnec (s južne strane). *Vodotoci* su cijelom području oko Torčeca dali tipične fizičkogeografske oznake zamočvarenog zemljišta. Tla u okolici Torčeca izravno su zavisna od petrografske osnovice, erozivnog djelovanja rijeke Drave, Glibokog i ostalih potoka, a ponajviše od aktivnosti čovjeka. Uz rijeku Dravu su manje vrijedna *tla* koja su teža za obradu i traže mnogo prihranjivanja. Na ocjeditim dijelovima, na terasama su kvalitetnija tla koja su rahlija i laganija za obradu.[2] *Klima* ovog dijela Podravine pripada u tip izražene kontinentalne klime, a klimatske karakteristike donekle određuju strukturu poljoprivredne proizvodnje.[3] Kako se nadmorske visine u najbližoj okolici Torčeca kreću od 128 do 133 metra nadmorske visine, ovih pet metara visinske razlike i nije mnogo, ali u relativno malom prostoru oni imaju veliki hidrološki i pedološki značaj, te time bitno utječu i na sveukupni živi svijet. Najniži dijelovi imaju povećanu vlažnosti i periodički mogu biti plavljeni. Zavisno od mikroreljefa i stupnja vlažnosti tla, razlikuje se čovjekova djelatnost i *vegetacija* u ovom području. Najvlažnija tla u središnjem dijelu i uz potok Vratnec zaposjedale su šumske sastojine vrlo raznolikog sastava. Uz poljski jasen značajno je zastupljena crna joha, topola i vrba. Nešto uzdignutije zemljište naseljavale su sastojine hrasta lužnjaka i običnog graba, inače tipične za okolno šumsko nizinsko područje. Zanimljivost u vegetacijskom i floristićkom pogledu je bila nazočnost rijetkih stabala obične bukve uz potok Segovinu, te stabala običnog brijesta, koji je bio prava rijetkost na području Podravine.[4]

---

[1] D. Feletar, »Geografski položaj i geomorfološko-pedološka osnovica naseljenosti Podravine do kraja srednjeg vijeka«, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 14, Zagreb 1990, 11-19; isti, D. Feletar, *Podravina I - Općine Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, Koprivnica 1988.

[2] P. Kurtek, *Gornja hrvatska Podravina*, Zagreb 1966, 18.

[3] I. Penzar, B. Penzar, »Geofizičko-meteorološke i fenološke prilike u Prekodravlju«, *Podravski zbornik*, 19-20, Koprivnica 1994, 250-251.

[4] *Geografija SR Hrvatske*, 1-2, Zagreb 1974.

2. EKONOMIJA

U prometnogeografskom smislu *položaj* Torčeca možemo smatrati perifernim. Prvi makadamski putovi precizno su određeni tijekom XVIII. stoljeća. Njihov temeljni smjer je išao nekadašnjim poljskim putovima na međama parcela. Zbog strogog poštivanja međa parcela ostali su brojni zavoji na izrazito ravnom terenu. Kako je 1777. godine bila uređena trgovačka cesta koja je iz Velikog Otoka preko Đelekovca i Torčeca vodila u Drnje, razumljivo je što je 1780. sagrađen prvi most preko potoka Gliboki, a u vezi s tim su sačuvani spisi o ubiranju desetine i davanju radnika za most u Torčecu na vlastelinstvu Kuzminec.[5]

Gradnja mosta omogućila je brži i lakši prijevoz poljoprivrednih proizvoda sa zemljišta sjeverno od Torčeca, ali i lakšu prodaju istih na zapadnim tržištima. Sve je to utjecalo na intenzivniju poljoprivrednu proizvodnju na poljoprivrednim zemljištima. U XVIII. stoljeću prije regulacije vodotoka ovdje je bilo znatno više močvara i niskih livadnih terena. Prema starim kartama do oko 1710. neposredno uz naselje je tekla rijeka Drava, a onda se meandriranjem povukla na sjever, gdje je i danas. Povlačenjem rijeke Drave nije se pomaknula granica sa Mađarskom koja je bila na njenom starom toku. To je omogućilo stanovnicima Torčeca da, uz svoja dotadašnja zemljišta, posjeduju i ona u Mađarskoj (zapravo nekoliko kilometara od naselja) i u obližnjoj Vojnoj krajini. Pomicanje tokova rijeke Drave i potoka Glibokog 1710. godine utjecali su na to da se stanovništvo Torčeca postupno preselilo na novu jugoistočnu lokaciju. Stara jezgra sela se nalazila sjeverozapadno od glavnine sela, a činili su ju kapela i plemićka kurija. Još je 1731. godine prigodom kanonske vizitacije zabilježeno da je u Torčecu postojala drvena kapela Sv. Stjepana Kralja oko koje se nalazilo seosko groblje, na usamljenom mjestu. Ta činjenica pokazuje da je stanovništvo preselilo na novu lokaciju u neposrednoj blizini. Crkvene vlasti su predložile da se kapela prenese u novo središte sela Torčec, južno od potoka Gliboki, što je učinjeno 1733. godine.[6] Istovremeno se prestala koristiti plemićka kurija, koja je bila građena od opeke. Do kraja XVIII. stoljeća je postala ruševna, te je 1795. godine seljak Mijo Fonjak je koristio opeku iz ruševne kurije za gradnju temelja svoje kuće, što je ujedno prvi primjer gradnje obiteljskih kuća od čvrstog materijela u Torčecu.[7]

U spisima Križevačke županije za 1780. godinu govori se o sporu između stanovnika iz Đelekovca i Torčeca zbog zemlje, jer konačno razgraničenje između

---

[5] Hrvatski državni arhiv Zagreb (HDA), Križevačka županija (KŽ), 40-LX-150; 81-V-23.

[6] Nadbiskupski arhiv Zagreb, Kanonske vizitacije Komarničkog arhiđakonata, Prot. 178-II-403; 93-V-41; 94-VI-277.

[7] V. Lakuš, *Povijest sela Torčeca od 1334. do 1952*, rukopis, Torčec 1952, Zavičajni muzej Torčec; H. Petrić, Općina i župa Drnje, Drnje 2000.

ova dva sela nije tada bilo do kraja izvršeno.[8] Uzroci sukobu mogu se tražiti u činjenici da je u Torčecu i u susjednom Đelekovcu došlo tijekom XVIII. stoljeća do znatnog *povećanja broja stanovnika*. Đelekovečko stanovništvo je od početka XVIII. stoljeća do 1780. godine gotovo udvostručeno, a Torčansko je povećano za polovicu. Povećanje broja stanovnika uvjetovalo je potrebu za većim količinama hrane. To je opet izazvalo intenzivniju obradu zemljišta, odnosno krčenje dotada neiskorištenih zemljišta i njihovo pretvaranje u nove obradive površine. Tako je između stanovnika Torčeca i Đelekovca povremeno dolazilo do sukoba oko razgraničenja njihovog novog područja jer se dio krčevina, na koji su stanovnici oba sela polagali prava, nalazio na dodirnom području ovih sela.[9]

Zanimljivo je da su se Torčanci 1727. godine tužili Hrvatskom saboru da izvan kuća i okućnica na području civilne Hrvatske nisu imali ništa, već su se sve njihove obradive površine nalazile na području Mađarske i Vojne krajine. Oni do te godine nisu plaćali porez, a ako bi im Hrvatski sabor pokušao nametnuti porez, prijetili su da će se iseliti na područje Vojne krajine.[10] Do toga nije došlo pa je Hrvatski sabor 1736. godine odredio da selo Torčec mora plaćati porez u iznosu od 18 rajnskih forinti po dimu, što je znatno opteretilo stanovnike.[11] Uprava Drnja je potkraj XVII. stoljeća molila varaždinskog generala Souchesa da se Torčec opet spoji sa Vojnom krajinom. Drnjanci su tvrdili da je Torčec ranije pripadao Vojnoj krajini.[12] No, Torčec je nakon obnove ipak pripao civilnom dijelu Hrvatsko-slavonskog kraljevstva.[13] U Torčecu su živjeli *slobodnjaci*. Njihov postanak je vezan uz naseljavanje. U težnji da u pusta sela svojih posjeda privuku nove seljake, feudalci su im nudili i davali slobodnjačke povlastice. Ti preseljenici iz Slavonije ili iz drugih dijelova Hrvatske u najviše slučajeva nisu se htjeli naseliti kao kmetovi, a uvijek je postojala mogućnost da prebjegnu u Vojnu krajinu i ondje postanu krajišnici. Položaj slobodnjaka se po pojedinim naseljima neznatno razlikovao. Na svim su mjestima plaćali visoku novčanu daću koja je iznosila 4-5 forinti, ali su je mnoga sela plaćala i u paušalnom iznosu. Slobodnjaci nisu davali tlaku. Njihova osnovna služba je trebala biti vojna služba u vlastelinskom banderiju. Ali, kako u XVIII. stoljeću više nije bilo velikih ratovanja, feudalci su slobodnjacima postupno nametali i druge službe kao što su stražarenje,

---

[8] HDA, KŽ, 51-LXXVIII-6.

[9] S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća*, Varaždin 1991; S. Krivošić, »Stanovništvo Podravine 1659-1859«, *Podravski zbornik*, 9, Koprivnica 1983, 158-163.

[10] Kaptolski arhiv Zagreb, *Acta Capituli* saec. XVIII, 10-20; 8-33; Arhiv HAZU, Documenta, C XIV-64.

[11] *Zaključci Hrvatskog sabora*, IV, Zagreb 1964, 41.

[12] E. Laszowski, »Iz prošlosti Drnja na Dravi«, *Jutarnji list*, 21. IV. 1940.

[13] Zabilježen je podatak da su u sklopu natkapetanije Koprivnica postojala dva vojvodstva u Torčecu, no ona se odnose na virje. Usp. K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, Zagreb 1997, 88.

prenošenje vlastelinske pošte, sudjelovanje u lovu i obavljanje različitih poslova. U težnji da u pusta sela svojih posjeda privuku nove seljake, feudalci su im nudili i davali slobodnjačke povlastice. Slobodnjaci nisu davali tlaku. Njihov je položaj, prema tome, bio znatno bolji od položaja kmetova. Slobodnjaci nisu činili posebnu imovinsku kategoriju seljaka. U susjednim slobodnjačkim selima, Botovu i Đelekovcu, posjednici su držali uglavnom sitne seljačke posjede. Njihova osnovna služba je trebala biti vojna služba u vlastelinskom banderiju.[14]

Intenzivnija obrada zemljišta te povećanje zemljišnih površina omogućilo je prostorno širenje Torčeca. Tijekom 18. stoljeća Torčec se proširio, a izgradilo se dosta novih kuća. Broj kućedomaćina (obitelji) je od 1700. sa 69 porastao na 110 godine 1733, a broj kuća je porastao od 1680. sa 67 na 105 godine 1771. Godine 1783. u Torčecu je zabilježeno 113, a 1787. godine ukupno 111 kuća. Broj kuća je do od početka do kraja XVIII. stoljeća porastao za oko 68 posto ili više od dvije trećine. Godine 1771. na jednu je kuću dolazilo približno 7 stanovnika, pa na temelju toga možemo procjeniti da je oko 1700. Torčec mogao imati približno 480 stanovnika. Tijekom XVIII. stoljeća, povećana proizvodnja hrane, uz stabilizaciju političkih prilika, omogućila je širenje sela i izgradnju novih kuća te je došlo do povećanja ukupnog broja stanovnika 1771. godine na 732, dok je 1789. godine bilo popisano 748 stanovnika. Procjena je da je od 1700. do 1783. godine stanovništvo Torčeca poraslo za oko 56 posto ili nešto više od polovice.[15]

U 18. stoljeću došlo je do regulacije rijeke Drave i njezinih pritoka. U Hrvatskom državnom arhivu u spisima Generalne komande Karlovca i Varaždina sačuvao nam se jedan spis iz 1777. godine u kojem se spominje regulacija pritoka rijeke Drave kod sela Botovo, Đelekovec i Torčec, što svjedoči da se za ovo područje brinula Vojna krajina, dakako uz stalnu pomoć hrvatskih županija.[16]

Da bi se precizno odredio teritorij zemljišta Torčeca 1778. godine provedena je urbarijalna regulacija koja je počela nalogom kraljice Marije Terezije od 24. rujna 1773. godine. Regulacijom su definirane i povećene osnovne poljoprivredne površine. Tako je povećan broj oranica, livada i okućnica. Torčec je 1778. godine imao 11,25 selišta, a oranice su povećane sa 253 jutara 1774. godine na 260 jutara 1778. godine. Livade su povećane sa 134,8 kosaca 1774. na 181 kosac 1778. godine, a okućnice sa 79,87 pož. vagona 1774. na 84,62 pož. vagona 1778. godine. Izgleda da su urbarijalni ili selišni posjedi u najviše slučajeva povećavani priključivanjem izvanselišnih državina (krčevina, činženih zemalja) i desertnih zemljišta. Sve su te zemlje seljaci i ranije držali kao državine posebne vrste.[17]

---

[14] J. Adamček, »Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma«, *Ludbreg* (monografija), Ludbreg 1984, 99-114.

[15] S. Krivošić, *Stanovništvo Podravine*, o. d., 158-163.

[16] HDA, Generalkomanda, kut. 10; Register No. 81, A-Z, 1777.

[17] J. Adamček, o. c., 114.

Za poznavanje povijesti Torčeca važan je izvor popis 114 posjednika u Torčecu koji se čuva u Državnom arhivu u Zagrebu, a nastao je iza 1770. godine.[18] U istom arhivu čuva se još jedan zanimljiv spis, zanimljiv za istraživanja povijesti okoliša. Riječ je o prvom geometrijskom premjeru slobodnjačkih i kmetskih državina dobra Kuzminec iz oko 1775-1780. godine u kojemu se detaljno popisuju sva zemljišta za naselja Kuzminec, Koledinec, Grbaševec, Rasinju, Kutnjak, Antolovec, Zablatje, Selnicu, Veliki Otok, Martinić i za Torčec. Zanimljivo je da su na području Torčeca svoje posjede, osim Torčanaca, imali i stanovnici iz Drnja, Ivanca, Botova i Peteranca. Također se spominje kapela, a vidi se da je selo imalo svog suca, koji je kao nagradu za obavljanje svoje dužnosti imao pravo na uživanje dijela zemljišta.[19]

Prema geometrijskom premjeru vidi se da je raspon veličine posjeda bio od 0,06 do 12,2 hektara. Uvjetno bi na području Torčeca mogli predložiti da posjed do 3 ha smatramo vrlo malim posjedom, od 3 do 6 ha malim posjedom, od 6 do 9 ha srednjim posjedom, a posjede veće od 9 ha nazvali bi većim posjedima. Najveći broj posjednika, njih 60, držao je vrlo male posjede (do 3 ha), 50 posjednika imalo je manje posjede (3-6 ha), 9 ih je držalo srednje posjede (6-9 ha), a samo su tri posjednika držala veće posjede (veće od 9 ha). Kako je tada u Torčecu bilo 114 domaćinstava, prosječna površina posjeda po domaćinstvu je bila 3,34 ha. Uz to valja napomenuti da su domaćinstva u Torčecu krajem XVIII. stoljeća u prosjeku imala 6,5 stanovnika pa je, prema tome, na jednog stanovnika dolazilo tek nešto više od pola hektara. Zemlju je na području Torčeca posjedovao 131 posjednik pa je prosječna površina posjeda po posjedniku bila 2,94 ha. Osim stanovnika iz Torčeca, posjedne na području ovog sela držali su i posjednici iz obližnjih sela Kuzminca, Peteranca, Ivanca, Drnja i Botova. Stranci su posjedovali 2,3 posto zemljišta, a stanovnici Torčeca 97,7 posto. Ukupna površina promatranog zemljišta oko Torčeca je bila 381,4 ha. Na oranice, kao intenzivno korištene površine, otpadalo je 241,4 ha ili 63,4 posto. Na livade i pašnjake, tj. ekstenzivnije korištene površine, otpadalo je 111,2 ha odnosno 29,2 posto. Šumskih površina je u vlasništvu seljaka bilo malo. One su zauzimale samo 1,6 ha ili 0,4 posto. Okućnice (u koje su ulazili dvorišta, vrtovi i voćnjaci) su zauzimale 26,5 ha ili 7 posto površina.

3. SIMBOLIKA

Torčec je imao glavnu ulicu južno od potoka Gliboki te jednu sporednu ulicu sjeverno od potoka, a drugu također sporednu na kraju sela prema Drnju na istoku. Glavna je ulica imala dva niza kuća od kojih je južni bio cjelovit, a

[18] HDA, Vlastelinstvo Rasinja, kut. 8.

[19] HDA, Vlastelinstvo Rasinja, kut. 1; H. Petrić, »Opća povijest Torčeca«, u: *Povijest Torčeca*, Torčec 2000.

sjeverni niz, smješten uz obalu, sastojao se od dva nepovezana dijela. Sporedna ulica sjeverno od potoka sastojala se od jednog niza kuća. Njezin naziv je bio »Prečni kraj« i znači područje preko potoka Gliboki. S glavnom ulicom je bila povezana s dva mosta od kojih je jedan bio na zapadnoj strani (prema Đelekovcu), a drugi je bio na istoku (prema Drnju). Na istoku se nalazila mala sporedna uličica od svega nekoliko kuća koje su se u dva niza pružale na jug (prema Peterancu). Istočni dio glavne ulice zvao se »Dolnji kraj«, a naziv dolazi od položaja središta naselja koji je dolje (što na kajkavskom dijalektu znači na jugu), za razliku od nekadašnjeg središta sela koje je bilo gore, odnosno na sjeveru. Zapadni dio te ulice zvao se »Krakovo«. Naziv dolazi od izgleda dijela ulice koja svojim pružanjem podsjeća na krak. Nazivi dijelova sela dolaze od njihovog položaja ili izgleda u okolišu.

Imena polja, odnosno zemljišta u okolici sela Torčeca, dobila su svoje nazive: 1. od dominantnog biljnog pokrova, npr. »Jasenovec« (od drva jasena), »Jalševičje« (od drva johe ili na kajkavskom dijalektu »jalše«), »Šafranice« (od cvijeća šafrana) itd; 2. od karakteristika prostora sa suvremenim značenjem, npr. »Kotarec« (polje čije pružanje podsjeća na kut), »Međurić« (između dviju rječica, tj. potoka Gliboki i Segovine), »Široki berek« (od riječi na kajkavskom dijalektu »berek« koja označava poplavno područje, dakle prijevod ovog naziva bi bio široko polje podložno poplavama) itd; 3. od karakteristika prostora sa značenjem iz prošlosti: »Gradić« (od riječi na kajkavskom dijalektu »grad« koja označava dvorac odnosno kuriju, a ovo polje je naziv dobilo po napuštenoj plemićkoj kuriji), »Cirkvišće« (od riječi crkva, a označava područje gdje se prije nalazila crkva) itd; 4. patronimičkog karaktera, npr. »Đurkino grmlje« (grmovito područje u vlasništvu stanovnika po imenu Đurka, tj. Jurja), »Galov krč« (područje koje je iskrčio stanovnik sa prezimenom Gal), »Sočeve sinokoše« (livade sa kojih se kosi sijeno, a koje uživa seoski sudac) itd.

U drugoj polovici XVIII. stoljeća gradilo se od pletera i nabijene zemlje, s drvenim gredama i slamnatim krovom. Bio je to autohtoni materijal ove ravnice, dostupan svakom graditelju. Na podravskom posjedu u Torčecu vladao je longitudinalan ili uzdužni tip izgradnja, što znači da je kuća, tlocrtno gledano, bila građena u dužini kroz dvorište, tj. prostori (objekti) su bili nanizani po dužini jedan za drugim. Nizanje je slijedilo prema važnosti prostorija i objekata počevši od ceste: najprije spavaonica, zatim kuhinja, pa ognjište za pripremu hrane, staja, svinjac i spremišta. Tipična torčanska stara kuća ima svoju dulju genezu, a njezin razvojni put kretao se od jednosobne nastambe do najraširenijeg tipa ove kuće sastavljene od prve i zadnje sobe, kuhinje i otvorenog hodnika uzduž cijelog objekta. Tipičnu staru hižu s otvorenim hodnikom nadvisivao je visoki i relativno strmi slamnati krov. Grede, koje su držale krov, i cjelokupna konstrukcija kuće obično su bili od hrastovine i često su na dijelovima bile izrezbarene. Otvoreni hodnik je od dvorišta odvajala greda preko koje se najprije ulazilo u natkriti trijem, a iz njega u prvu sobu, kuhinju i zadnju sobu (hižu). Prednji dio otvorenog hodnika bio je ograđen u većini slučajeva niskom drvenom ogradom, a tvrdo nabijena

zemlja zamjenjivala je pod u svim prostorijama kuće. Namještaj je bio čvrsto i jednostavno građen. Većina tih starih kuća nije imala dimnjak, već se dim puštao na tavan, gdje se sušilo meso.[20]

Svake se godine oko Božića klalo svinje, a ponekad i koja krava. Unatoč svemu, članovi obitelji su se slabo hranili. Glavna hrana im je bila grah, zelje, prosena ili hajinska (kasnije i kukuruzna) kaša, kisela ili slatka repa, a meso se jelo u nedjelju ili na blagdane. Prigodom obroka svi ukućani su jeli iz velike zdjele, ali bez tanjura. Muškarci su posjedali oko stola, a njihove žene su stajale svaka za leđima svoga muža. Ako je koja imala malo djete, držala ga je na lijevoj ruci, a desnom grabila sa žlicom iz zajedničke zdjele i jela preko ramena svoga muža. Vino se dobivalo iz vinograda koji su se nalazili ili na vinorodnim brežuljcima preko Drave u Mađarskoj ili u vinogradima u okolici Koprivnice. Ako su se klale kokoši, obitelj je zaklala 2-3 komada, a kada su došle na stol, muškarci su dobijali bolje komade, žene su dobile pera, a djeca noge. Na jesen je nestalo masti pa su žene odlazile na polje u po tikve (bundeve), a iz njihovih su koštica pravile ulje kod kuće, koje je služilo kao zamjena za mast.[21]

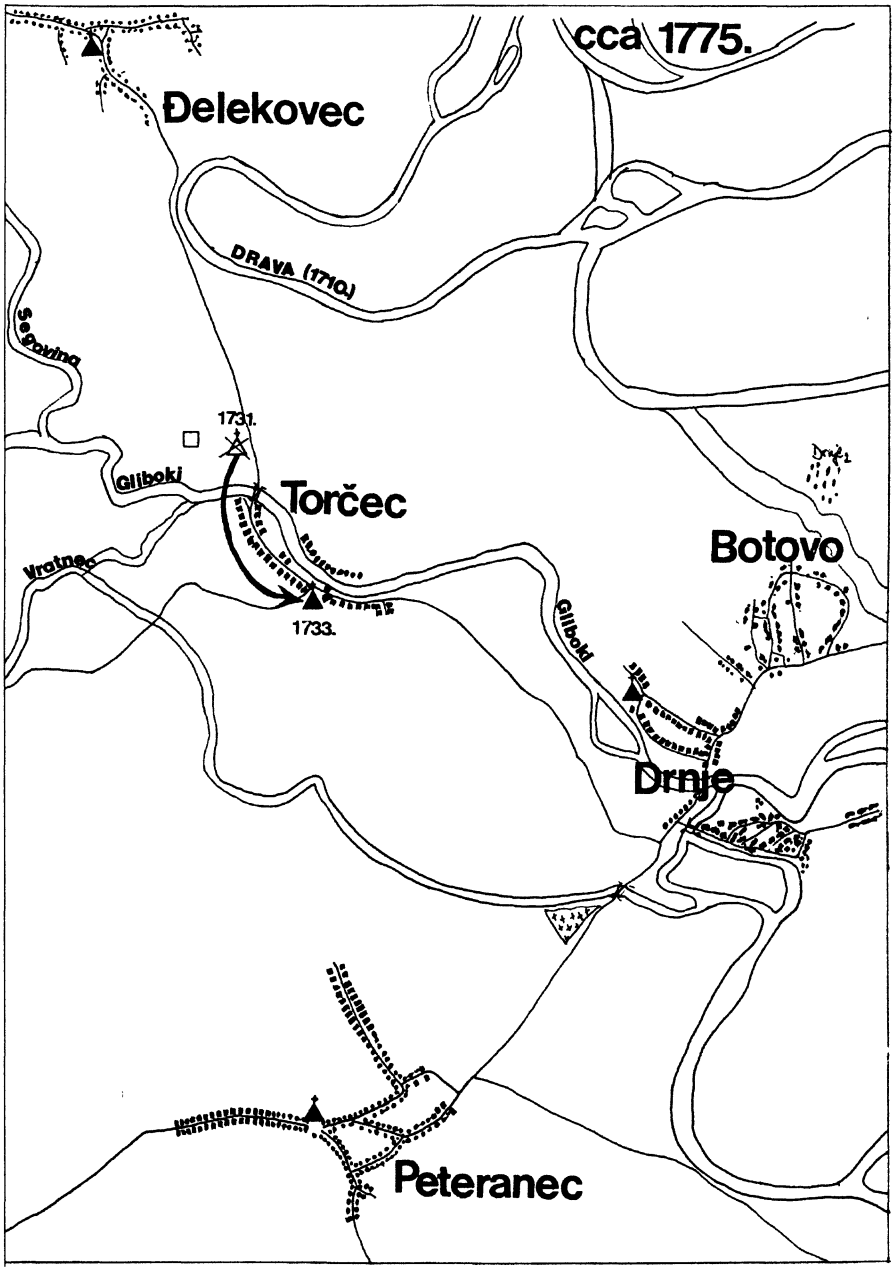
ZAKLJUČAK

Prema svim podacima vidi se da je tijekom druge polovice XVIII. stoljeća čovjek u Torčecu živio u dubokoj vezi i međuodnosu sa svojim okolišem. Okoliš je utjecao na stanovnike, a stanovnici su također utjecali na njega. U Torčecu su živjeli slobodnjaci, a njihov postanak je vezan uz naseljavanje. U težnji da u pusta sela svojih posjeda privuku nove seljake, feudalci su im nudili i davali slobodnjačke povlastice. Izgleda da su urbarijalni ili selišni posjedi u najviše slučajeva povećavani priključivanjem izvanselišnih državina (krčevina, činženih zemalja) i desertnih zemljišta. Prema geometrijskom premjeru vidi se da je raspon veličine posjeda na torčanskom području bio od 0,06 do 12,2 hektara. Kako je tada u Torčecu bilo 114 domaćinstava, prosječna površina posjeda po domaćinstvu je bila 3,34 ha. Uz to valja napomenuti da su domaćinstva u Torčecu krajem XVIII. stoljeća u prosjeku imala 6,5 stanovnika pa je prema tome na jednog stanovnika dolazilo tek nešto više od pola hektara. Zemlju je na području Torčeca posjedovao 131 posjednik pa je prosječna površina posjeda po posjedniku bila 2,94 ha. Tijekom XVIII. stoljeća došlo je do znatnog porasta broja stanovnika, što je utjecalo na intenzivniju obradu zemlje radi osiguranja prehrane. Najveći utjecaj su imali vodotoci koji su djelovali na preseljenje čitavog naselja. Međuodnos se najbolje vidi kroz intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju, ali i u tradicionalnom graditeljstvu od prirodnih materijala te u prehrani i svakodnevnom životu stanovnika sela.

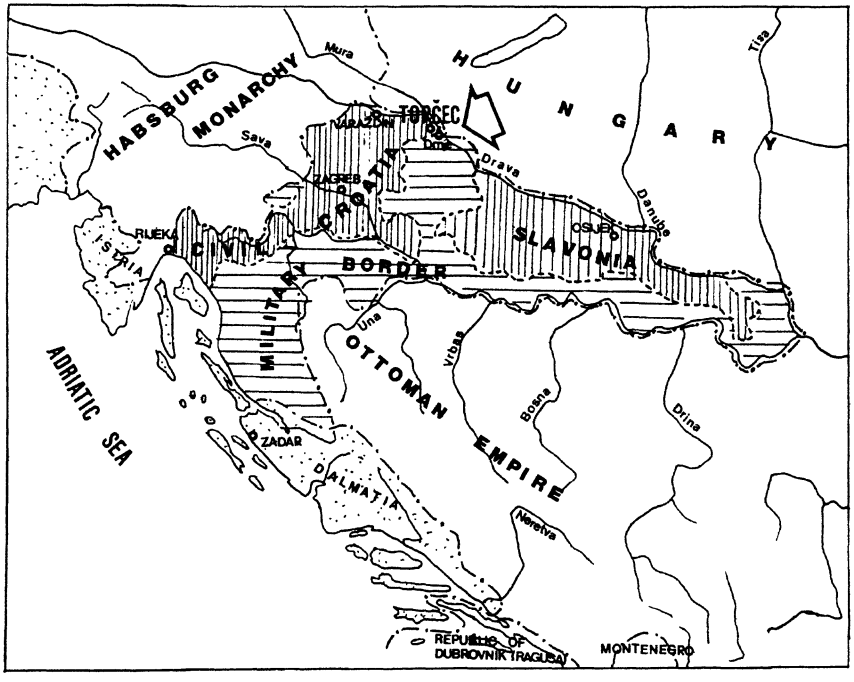
---

[20] D. Feletar, *Podravina* I, o.c.

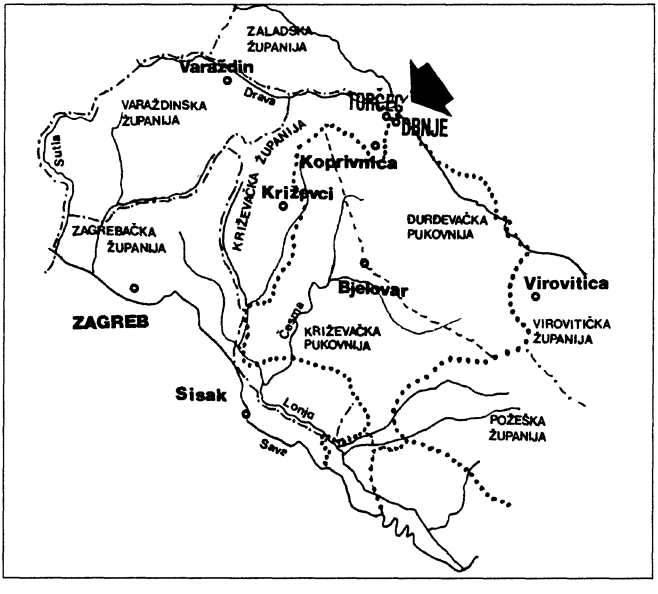
[21] S. Kovač, *Godišnji običaji - Torčec kod Drnja*, rukopis, Zagreb 1938/1939, Knjižnica HAZU Zagreb, V. Lakuš, o. c.

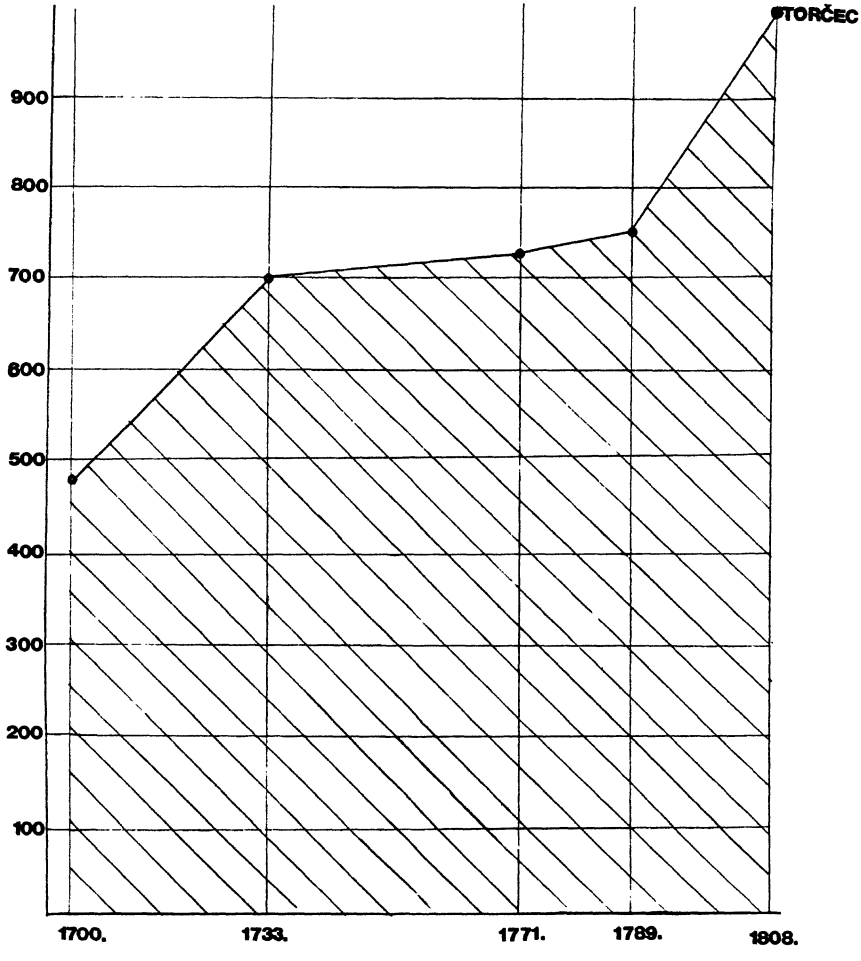
Torčec i susjedna sela oko 1775. (ucrtano je premještanje, južno od potoka Gliboki, kapele i središta naselja između 1731. i 1733.)

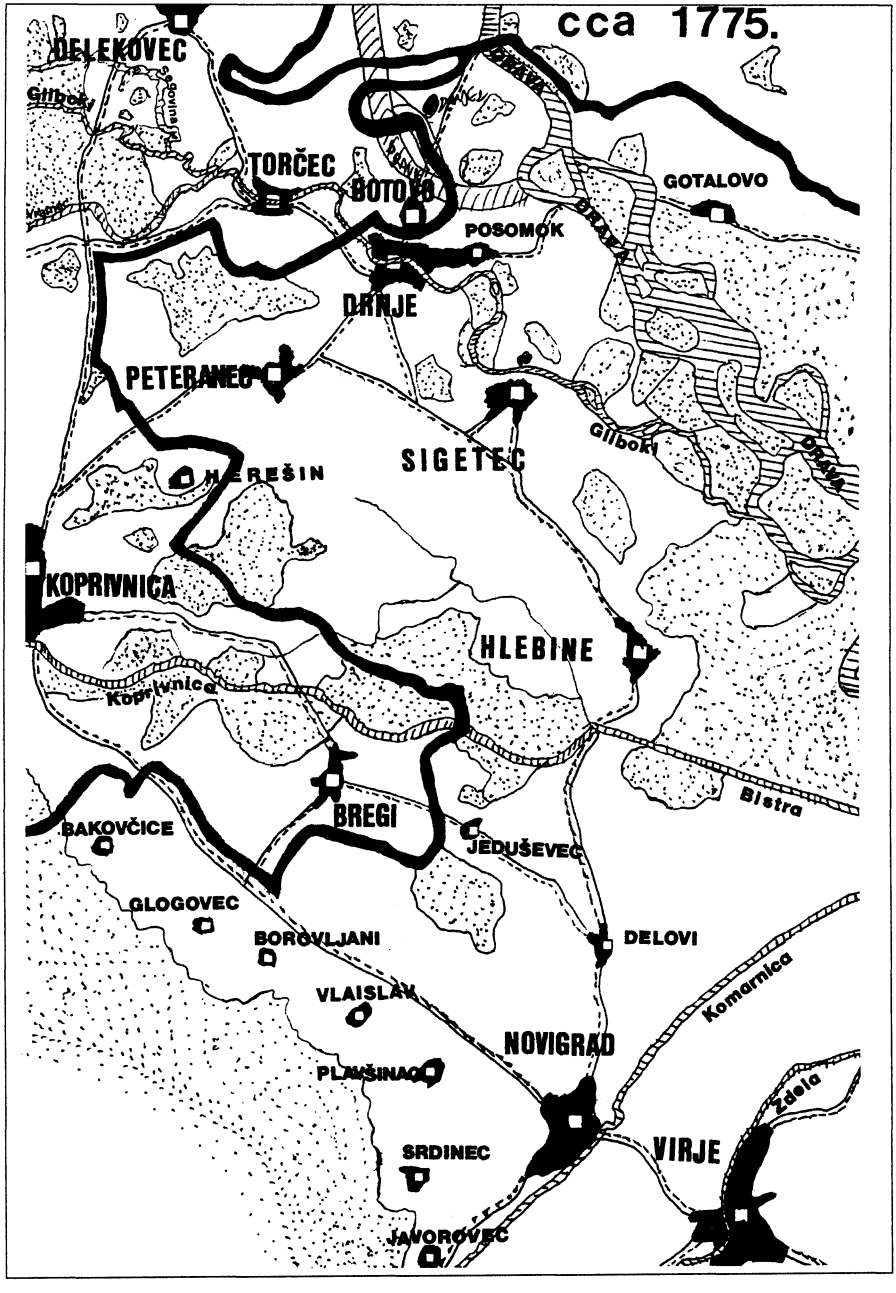
Položaj Torčeca u drugoj polovici 18. stoljeća u širem političkom okruženju

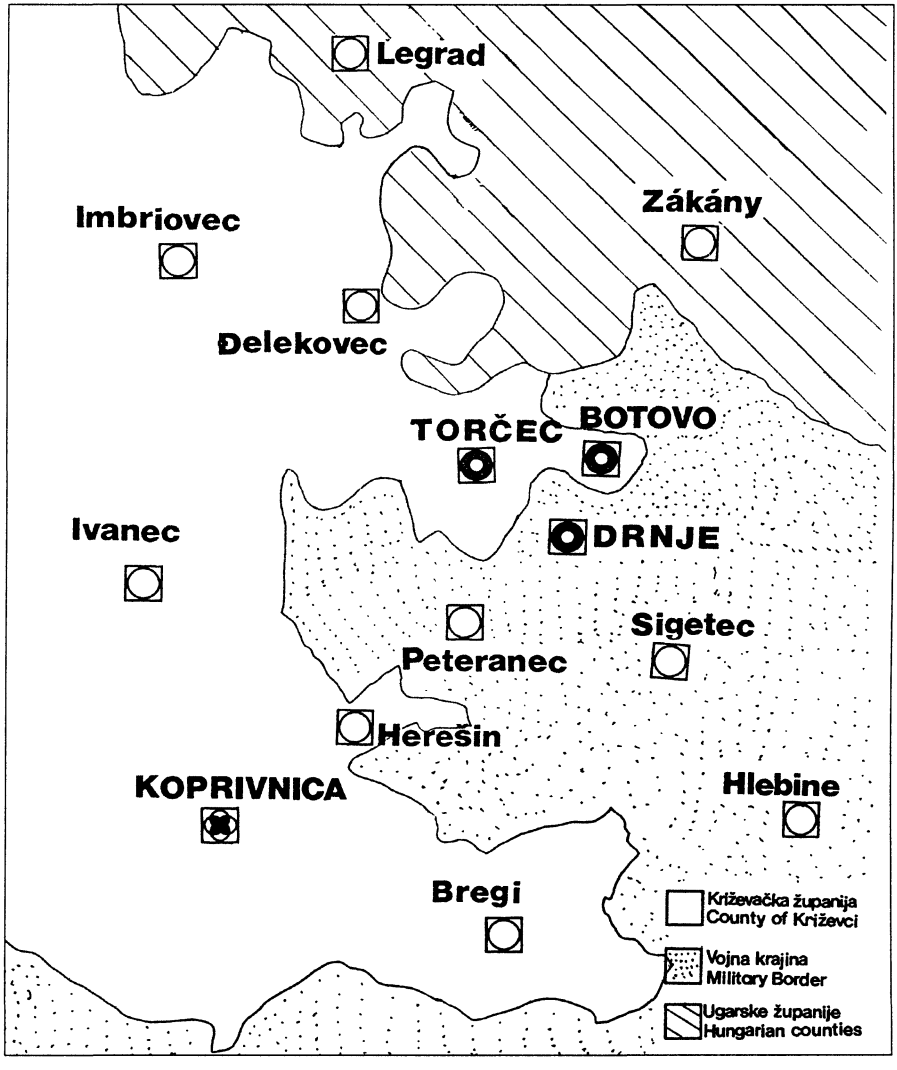
Torčec u drugoj polovici 18. stoljeća (blizu tromeđe Križevačke županije, Zaladske županije i Đurđevačke pukovnije)

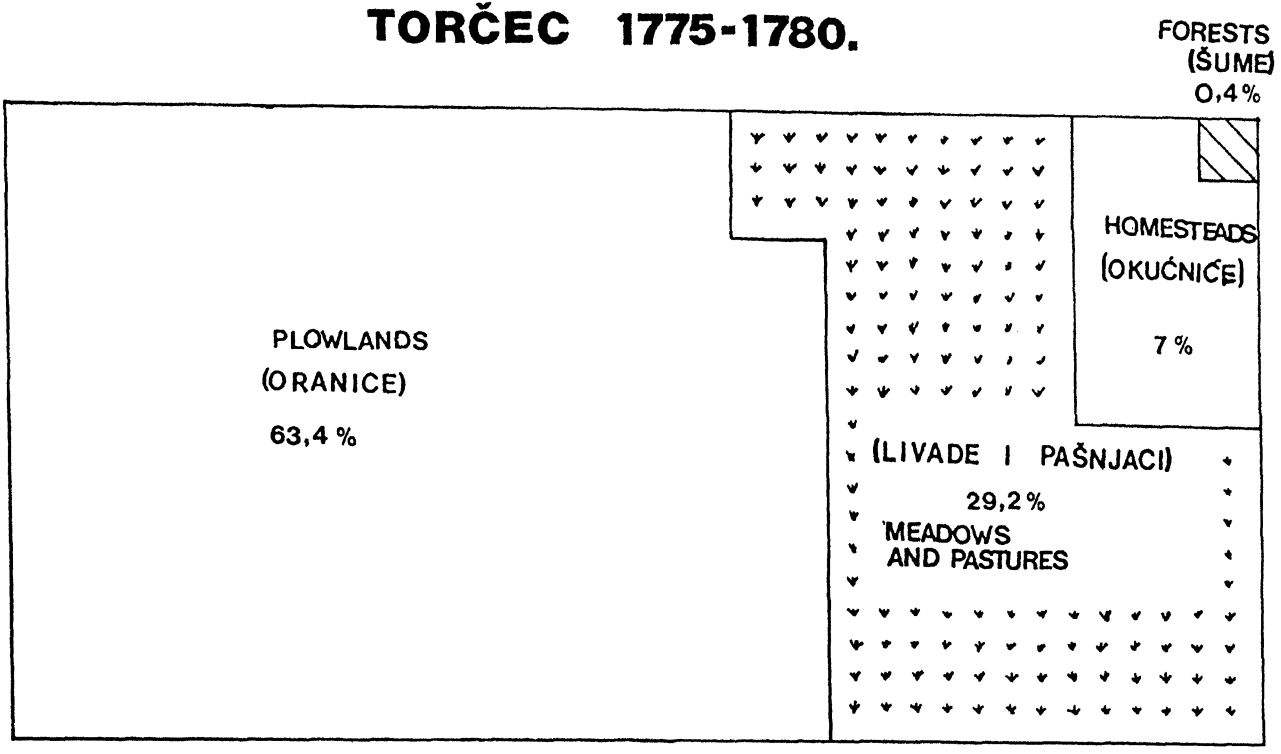
Procjena kretanja ukupnog broja stanovnika u Torčecu (1700.-1808.)

Procjena mogućeg izgleda prirodnog okoliša u okolici Torčeca krajem XVIII. stoljeća

Torčec je krajem XVIII. stoljeća bio smješten na dodiru Križevačke županije, ugarskih županija (Zaladske i Šomođske) te Vojne krajine

Struktura korištenja zemljišnih površina u selišnom dijelu posjeda Torčec (oko 1775.-1780.)

ENVIRONMENTAL MICRO-HISTORY OF A MULTIPLE BORDERLAND: PODRAVINA'S TORČEC IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

Summary

The paper was based on a land survey of the village of Torčec (a village in northwestern Croatia) made between 1775 and 1780 and preserved in Croatian National Archives as well as on other numerous sources. The document provides detailed information on all inhabitants of Torčec, including their old names and a detailed description of their landed property. Based on these facts a land possession and land cultivation analysis was produced, using quantitative methods. The terminology used in describing the parcelling of land was also examined. Torčec was at that time inhabited by freed serfs, freemen. Their status of freemen was a consequence of their colonization. Landlords and large estate owners offered and provided freedom to serfs in order to populate empty lands and to attract new labor. These ex-serfs from Slavonia and other parts of Croatia in majority declined to move and work without personal freedom. Besides, for landlords the ever present danger was that serfs could easily flee to Vojna Krajina and join the Military Border as frontier guards. In order to precisely determine the land territory of Torčec in 1778, there had been a feudal regulation, ordered by the Queen Maria Theresa on 24 September1773. By the regulation the borders of the main arable lands of the region were delineated and increased in length. This increased the number of plowlands, meadows and homesteads. More intensified processing of land, and increase of arable lands, helped a spatial expansion of Torčec. During 18th century Torčec expanded and number of newly built houses increased. Torčec could be especially useful if compared with the Triplex Confinium area as a case study. It was situated on the very borderline of the Military Border; it was only nine kilometres from Koprivnica (one of four main fortresses on the Slavonian Military Border) and it was part of the Drnje County District and Drnje Parish (two kilometres from Torčec). It belonged at times to the Military Border and at other times to Civil Croatia. This analysis could also denote a beginning of eco-historical research in the Podravina Region.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Str. 26. Karta, Mateo Pagano: *Tutto el contado di Zara et Sebenicho*, Venecija, 1530.
Str. 27. Detalj karte, Mateo Pagano: *Tutto el contado di Zara et Sebenicho*, Venecija, 1530.
Str. 48. Naslovnica knjige Petar Zoranić, *Planine*, Venecija, 1569.
Str. 49. Karta, Mateo Pagano: *Tutto el contado di Zara et Sebenicho*, Venecija, 1530. (Označen Zoranićev zamišljeni put preko Velebita i granica Osmanskog carstva i Mletačke Republike 1528.)
Str. 55. Mercatorova karta Slavonije, Hrvatske, Bosne i dijela Dalmacije iz 1589. g. (Državni arhiv u Zadru, signatura II. a. 4., str. 17)
Str. 56. Isječak iz Mercatorove karte Hrvatske s prikazom Triplex Confiniuma
Str. 57. Isječak iz Mercatorove karte Hrvatske s prikazom Triplex Confiniuma
Str. 76. Katastarski plan, Gornji Mirilović, 1737.
Str. 77. Gornji Mirilović, struktura zemljišnog posjeda
Str. 78. Staro Kršlje (Ogulinska pukovnija, Rakovička kumpanija) 1796.
Str. 79. Rešetar (Ogulinska pukovnija, Rakovička kumpanija) 1796.
Str. 80. Lipovača (Ogulinska pukovnija, Rakovička kumpanija) 1796.
Str. 93. Isječak katastarske karte (Mirillovich Inferior)
Str. 113. Karta s prikazom katoličkih župa u Bosni i Hercegovini u XVIII. stoljeću (fra Bono Benić, Ljetopis sutješkog samostana, Sarajevo, 1979. str. 258.)
Str. 295. Karta okolice Zadra i Šibenika (I contadi di Zara e di Sebenico per servire al I. Volume del *Viaggio in Dalmazia* Alberta Fortisa)
Str. 296. Naslovna strana knjige *Notizie per servire alla Storia naturale della Dalmazia* (1780.) Pietra Nutrizia Grisogona
Str. 297. Naslovna stranica novine *Gazzetta di Zara*, n. 6, 1835.
Str. 298. Naslovna stranica knjige *Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del* Viaggio in Dalmazia *del signor abate Alberto Forti, coll'aggiunta della vita di Socivizca*, Venezia, 1776.
Str. 335. Karta, krajevi uz Krku (od Knina do Skradina), Friganović, 1984.
Str. 381. Obalni krš u hrvatskoj Vojnoj krajini.
Str. 411. Karta, Torčec i susjedna sela oko 1775. (ucrtano je premještanje, južno od potoka Gliboki, kapele i središta naselja između 1731. i 1733.)

Str. 412. Karta, Položaj Torčeca u drugoj polovici 18. stoljeća u širem političkom okruženju.
Str. 412. Karta, Torčec u drugoj polovici 18. stoljeća (blizu tromeđe Križevačke županije, Zaladske županije i Đurđevačke pukovnije).
Str. 414. Karta, Procjena mogućeg izgleda prirodnog okoliša u okolici Torčeca krajem XVIII. stoljeća.
Str. 415. Smještaj Torčeca krajem XVIII. stoljeća na dodiru Križevačke županije, ugarskih županija (Zaladske i Šomođske) te Vojne krajine
Str. 416. Struktura korištenja zemljišnih površina u selišnom dijelu posjeda Torčec (oko 1775.-1780.).

KAZALO IMENA

A

Adamček, Josip, 245, 246, 247, 249, 407
Agricola, 399
Aitzing, von, kartograf, 52
Alberghetti, inžinjer mletački, 23
Albertinelli, Carlo, bankar i trgovac nürnberški, 356
Ale Udbinjanin, 261
Aleksandar Veliki, 319
Alipaša, 401
Allix, A., 305
Almagio, Roberto, 24
Angyal, Andreas, 202, 203
Anhegger, Robert, 397, 399
Anić, Vladimir, 260
Anteli, Pietro, trgovac, 356, 357
Antoljak, Stjepan, 14, 15, 17, 20, 21, 22, 24, 31, 44, 88, 99, 314, 328
Anzulović, I., 61, 62, 328
Aralica, Ivan, 269, 272
Aranza, Josip, 159, 162, 169, 170, 174
Artner, Therese von, 215, 222, 223
Asikpaşazade, osmanski ljetopisac, 397
Attems, Herman von, 353, 354
Attfield, Robin, 173, 174

B

Bačić, fra Stanko, 321, 322, 328
Baedeker, Karl, 214, 223
Bahtići, 17
Balaić, fra Andrija, 323
Baltić, fra Jako, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124
Baltrušaitis, Jurgis, 170, 174
Banac, Ivo, 168, 174
Bandić, Dušan, 269, 272, 276
Banović, Sekula, 251, 256, 260
Barada, Miho, 14, 24
Baraković, Juraj, 31, 45, 307, 314, 315, 316, 332, 333
Baraković, Petar, 31
Barbo, Bartholomeo, 357
Baredin, 372
Barić, Daniel, 223
Barth, Fredrik, 301
Barthes, Roland, 162, 174
Batović, Šime, 15, 24
Baumann, Zygmunt, 218
Beals, R. L., 301
Belaj, Vitomir, 164, 165, 174
Belon du Mans, Pierre, 399, 400, 401, 402
Benić, fra Bono, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124
Benković, Ivan, 16, 20
Benvenuti, Angelo de, 20, 24
Berislavić, Petar, ban hrvatski, 25, 245
Besstaldo, Niclas, 355
Beyer, Baurath A., 216, 218
Bezić-Božanić, Nevenka, 161, 165, 174
Bilinjani, 19
Bjelanović, Živko, 271, 272, 276
Blanc, André, 82, 217
Blažević, Zrinka, 8
Bleau, 53, 61
Boccaiccio, Giovanni35
Boden, Jean, 35
Bogdan, sin vlaškog kneza Petra Prejića, 237
Bogdanić, Magdalena, 150
Bogdanović, fra Marijan, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124

Bogetić, fra Mijo, gvardijan visovački, 316
Bogišić, Baltazar, 30
Bognar, Andrija, 144, 153
Bogović, Mile, 320, 328
Bojničić, Ivan, 328
Bojović, Zlata, 170, 174
Bonacci, Ognjen, 147, 149, 153
Bondumiera, Zoran, 31
Bonifačić-Rožin, Nikola, 161
Bošković-Stulli, Maja, 165, 183, 198
Božić-Bužančić, Danica, 328
Božičević, Srećko, 145, 147, 148, 153, 219
Božitković, J., 328
Bracewell, Wendy, 7, 30, 44, 311, 358, 399
Branković, Vuk, 228
Bratulić, Josip, 126
Bratulić, Vjekoslav, 317, 328
Braudel, Fernand, 59, 62, 280, 285, 287, 328, 338
Browne, Edwards, 400, 401, 402
Buckler, John A., 143, 154
Buczynski, Alexander, 82
Budislav, od roda Prkalj, 17
Buell, Lawrence, 202
Bulić, Frane, 21, 24
Burke, Peter, 196, 197
Butlin, R, 94, 99
Butrišić, Franjo, 328
Buzov, Snježana, 248, 249, 328

C

Calergi, 88
Calice, Bartolomeo Bontempelli del, 356, 358
Cambi, Nenad, 9
Camocio, 52
Carlowitz, H. C. von, 367
Castedo, Angelo von, 355, 356
Chevalier, J., 204
Cifrić, Ivan, 160, 173, 174
Cocchiara, Giuseppe, 128, 131, 135, 136, 138, 139, 140, 141
Colloredo, Ludwig, 353, 354
Cornar, generalni providur, 72
Coronelli, V. M, 58, 61, 62, 63
Cosgrove, Denis, 143, 153
Crkvenčić, I, 94, 95, 98, 99
Cvijić, Jovan, 219, 220, 378
Czvittinger, David, 202

Č

Čače, Slobodan, 59
Čelap, L., 82
Čelebi, Evlija, 235, 237, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 328
Čelebi, Katib, 53
Čičin-Šain, Ćiro, 161, 174
Čikulin, Julije, upravitelj imanja Zrinskih, 357
Čoralić, Lovorka, 82, 328
Čvrljak, Krešimir, 328

Ć

Ćuz, Ivan, 17

D

Dabiša, kralj bosanski, 22
Dante, Alighieri, 35, 171, 172, 310
Degli Oddi, 52
Delorko, Olinko, 44, 183, 198, 255, 257, 259
Demian, Johan Anton, 282, 285, 286, 287, 392
Desnica, Boško, 17, 82, 266, 272, 276
Desnica, Vladan, 271
Despalatović, Elinor M., 215
Despot, Miroslava, 328
Devin, kapetan, 354
Diedo, A., sindik mletački, 312
Dietrichstein, Ludwig Freyherr von, 354-355, 356
Difnik, Franjo, 328
Diklić, Olga, 7, 8
Dinić, Mihailo, 397
Divinić, Ivan, 328
Doderer, Heimito von, 221
Dolfin, 317
Dominis, Mark Antun de, biskup senjski, 369, 374
Domnjak, Bože, 252, 254, 259

Dorotea, kneginja krbavska, 20
Došen, Vid, 163
Draganović, Krunoslav, 328
Dragovol, knez lapački, 15
Drašković, Ana, 19
Drašković, Bartol, 19
Drašković, Gašpar, 19, 20
Drašković, Juraj, 19, 20
Drašković, Nikola, 19
Drašković, Paulin, 19
Draškovići, 19
Drewermann, Eugen, 160, 173
Držislav, kralj hrvatski, 21, 22
Dujmović, Frane, 329
Dunin-Wasowicz, T., 339
Duplančić, Arsen, 164, 174
Durakbegović, 321
Durman, Aleksandar, 9

E

Ecksner, Joseph, 221
Eder, Andre, 358, 359
Eliade, Micee, 399
Erceg, Ivan, 317, 329
Erdödy, 209
Erizzo, Nocola, 73, 74
Erlich, Vesna S., 326
Escobar, Arturo, 194, 197

F

Faber, Eva, 8
Factor, trgovac mletački, 360
Faivre, Sanja, 98
Faragó, Tamás, 8
Faričić, 58, 61
Fazlipaša, beglerbeg bosanski, 317
Feletar, 404, 410
Ferdinand I. Habsburški, 18, 38, 247, 308, 346, 398
Ferdinand, nadvojvoda, 351, 352, 353, 354
Filip II. Habsburški, 62
Fine, John V. A., 397
Fischer, Thobias, 354
Fisković, Cvito, 161, 174
Fonjak, Mijo, 405
Fortis, Alberto, 21, 23, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 185, 188, 196, 197, 286, 287, 294, 295, 298, 301, 306, 320, 323, 324, 325, 329, 330
Foscarini, Marko, 72, 73
Fötterle, Bergarth, F., 220
Franco, 52
Francol, Daniel, kapetan senjski, 350
Franičević, Ivan, 290, 301
Franić, D., 215, 216, 217, 219, 220
Frankapani, 15, 245, 342
Franklin, Johann, 347, 348, 349
Franz, oberlieutenant, 216
Franzoni, waldmeister, 339
Franjo, I., 331
Fras, Franz Julius, 17, 20, 23, 215, 216, 217, 219, 221, 222
Frejzer, Džejmz Džordž, 272, 276
Friganović, 335
Fritz, Franjo, 306, 331
Fuggeri, 398
Fuko, Mišel, 271, 276
Fürst-Bjeliš, Borna, 7, 8, 306
Fusko, Paladije, 247, 249

G

Gaćeša, N, 82
Gäller, Hans, kapetan senjski, 357, 358
Gamulin, Jelena, 196, 197
Garanjin, Ivan Luka, 179, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198
Gastaldi, 52
Gašparović, R, 53, 62
Gavazzi, Milovan, 186, 197, 220
Gavran, Ignacije, 110, 111
Gavran Senjanin, 251
Gentheon, István, 223
Geza II. Arpadović, 21
Gheerbrant, A, 204
Gherardi, Raffaella, 206, 218
Gianizich, Gerorgy, sudac senjski, 359
Giunti, Ioan Maria, poduzetnik mletački, 359
Giustiniani, Antonio, 311, 312

Glavić, Baldo, 257
Gligo, Vedran, 329
Goethe, Hohann Wolfgang, 223
Gojak, fra Nikola, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 197, 198
Gojeni Alil, 258
Gökbilgin. Tayyib M., 229
Goldberg, J., 379
Gonzaga, Francisco von, 352
Grabovac, fra Filip, 165
Grandtis, Hannes, 7, 8
Grbić, Jadranka, 186, 187, 197
Grgić, Ivan, 72, 82, 88, 99, 329
Grgin, Borislav, 82
Grgur, knez krbavski, 17
Grimani, Francesco, generalni providur, 73, 74, 81, 85, 88, 89, 95, 98, 99, 126, 166, 191
Grimm, Jacob, 223
Grisogono, Pietro Nutrizio, 290, 291, 296, 301
Grove, A. T., 338
Gruber Siegfried, 7, 8
Gruber, Thobias, 220
Grund, A., 378
Grünfelder, Anna Maria, 345
Gubernatis, Angelo de, 175
Gundulić, Ivan, 160, 170, 171, 176
Gussich, zapovjednik Senja i Karlobaga, 372
Gušić, Branimir, 14, 24
Gušići, 20

H

Habsburgovci, 342, 347, 348, 350, 352, 354, 357, 358, 361, 362, 363, 366, 367, 373, 375
Hacquet, Balthasar, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 216, 219, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287
Hanson, John, 163, 174
Harris, M., 195
Heitzinger, Carl Bernhard von, 83, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287
Herberstein, Josip, 202
Herder, 131
Herkov, Zlatko, 89, 99
Herodot, 143
Hezar Pare Ahmetpaša, veliki vezir, 231
Hilburghausen, 67
Hill, Bennett D. 143, 154
Hilpert, H., 220
Hirc, Dragutin, 148, 151, 153, 170, 175
Hirschvogel, kartograf, 52
Holland, Henry, 401, 402
Holjevac, Željko, 7
Horvat, Josip, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 215, 280, 281, 282, 287
Horvat, Karlo, 369, 374
Horvat, Rudolf, 70, 244, 245, 246, 249, 280, 281, 285, 286, 287
Hösle, Vittorio, 173, 177
Host, Josip, 329
Hrabak, Bogumil, 329, 342
Hrnjica, Mujo i Halil, 251
Hughes, Donald J., 195, 197
Hurban, Miroslav, 215
Husrevbeg, sandžakbeg bosanski, 23, 308, 311, 318

I

Ilakovac, Boris, 16, 21, 24
Imamović, Mustafa, 325, 329
Ismail efendija, 103, 104, 105
Ivan od Paližne, 25
Ivan, Pechiban, podban hrvatski, 23
Ivić, Aleksa, 380

J

Jachýmov, 401
Jačov, Marko, 329
Jakšić, Nikola, 21, 22, 23, 24
Janković, Mira, 131
Janković, Stojan, 251
Jasche, Franz, 221
Jelečki, Nikolica, 257
Jelečković, Mujo, 256
Jelenić, fra Julijan, 119
Jelić, Luka, 329
Jelovina, Dušan, 22

Jireček, Konstantin, 397
Jochner, Veit, 354, 355, 356
Josip II., car austrijski, 67, 102, 126, 217
Jovanovich, Peter, oberleutnant, 148
Juras, Ivo, 145, 146, 149, 153
Jurčić, Vinko, 329
Juričić, Tomo, 328
Jurić, Šime, 329
Jurišić, Ivan, 67, 68, 83
Jutronić, Andre, 161, 175

K

Kačić-Miošić, fra Andrija, 165
Kampuš, Ivan, 245, 247, 249
Karaman, Igor, 374
Karaman, Ljubo, 22, 24
Karanović, Milan, 266, 271, 276
Karlo, knez krbavski, 16, 20
Karlović, Ivan Torkvat, 20, 21, 150
Karlović, Jelena, 20
Karlovići, 15
Kaser, Karl, 7, 8, 68, 83, 214, 341, 345, 348, 363, 389, 406
Katičić, Radoslav, 168, 175
Katić, Lovre, 326, 329
Katunarić, Vjeran, 329
Katzer, Fr., 220
Kavanjin, Jerolim, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177
Kavanjanin Marko, trgovac splitski, 174, 176
Kažotić, Marko, 290, 301
Kegalj, od roda Prkalj, 17
Keglević, Ivan, 15, 18
Keglević, Petar, 18
Keglević, Stjepan, 17
Keglevići, 17, 18, 19
Khevenmueller-Metsch, graf R., 217
Khisl, Hans Jacob, 353
Khisl, Veit, vrhovni kapetan Hrvatske krajine, 352, 358
Klaić, Nada, 228
Klaić, Vjekoslav, 15, 16, 17, 23, 24, 202, 205
Klaproth, kemičar njemački, 401
Klaudija, 15
Knežić, Josip Kajetan, 150
Kniewald, D., 330
Kokorić, Prvan, vojvoda morlački, 129, 133
Kolanović, Josip, 73, 312, 321
Kombol, Mihovil, 44, 159, 160, 161, 164, 175
Komnen barjaktar, 251, 254, 260
Korvin, Ivaniš, 245
Korvin, Matijaš, 15, 245
Kos, Lucijan, 330
Kosić kapetan, 217, 255
Kosor, fra Karlo, 266, 276, 321, 322, 330
Kosović, Bogoslav, 370, 374
Kosović, Branimir, 338
Kovač, S., 410
Kovač, Zvonko, 9
Kovačević, Ešref, 101
Kovačevići, vlastela bosanska, 228
Kovačić, Slavko, 330
Kozličić, Midhad, 51, 53, 58, 62, 330, 343
Krajasich, P., 392
Kraljević, Marko, 167
Kravar, Zoran, 159, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 177, 203, 204, 207
Krbavski, knezovi, 20, 244
Krebs, N., 378
Krešimir I., kralj, 21
Krivošić, Stjepan, 406, 407
Kritovoulos, 398, 399
Kruhek, Milan, 20, 25, 102, 103, 341, 368
Kučan, Ana, 330
Kuhač, 30
Kukuljević-Sakcinski, Ivan, 159, 162, 165, 175
Kulišić, 270, 276
Kull, Kalevi, 194, 195, 197
Kumaver, P., 220
Kurelac, Fran, 30
Kuripešić, Benedikt, 308, 309, 330, 398, 402
Kurjakovići, 20, 245

Kurtek, P., 404
Kutleša, fra Silvestar, 217, 253
Kutter, Uli, 215

L

Labus, Nenad, 337, 346
Lakuš, V., 405, 410
Lancaster, James, 222
Lapčani, 14, 24
Lapčanin, Martin, 15
Lapčanin, Vinika, 14
Lastrić, fra Filip, 119
Laszowski, Emil, 247, 249, 342, 346, 366, 368, 406
Lašvanin, fra Nikola, 109, 110, 111, 112, 114, 119, 120, 121, 124
Latus, trgovac s Raba, 386
Laudon, general, 103, 104
Lazanin, Sanja, 7
Lazius, kartograf, 52
Leake, William, 401, 402
Ledić, Franjo, 169, 175
Leopold I., car, 66
Leopold II, car, 103
Leopold, Aldo A., 173
Leskalopje, Pjer, 332
Levental, Z., 330
Lévi-Strauss, Claude, 163, 276
Lithgow, William, 366, 374
Löfgren, Orvar, 301
Löhnberg, A., 220
Lomellini, 356
Lončar, Ante, 255
Lopašić, Radoslav, 66, 67, 83, 246, 247, 249, 380
Loredan, Gianbatista, 73, 74
Lovejoy, Arthur Oncken, 161
Lovrić, Ivan, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 196, 197, 198, 280, 282, 283, 284, 285, 287, 290, 292, 293, 294, 298, 301, 330
Lovrić, P, 62
Lozić, Sanja, 98
Lučić, Ivan, 168
Lučić, Josip, 61, 62, 342, 346
Ludovik I., kralj ugarski, 16, 19, 22
Łukowska, Maria Antonina, 173, 175

LJ

Ljubić, Šime, 369, 374

M

MacPike, Eugene Fairfield, 220
Magaš, Damir, 9, 51, 62
Magdić, Mile, 338, 361
Maksimilijan II. Habsburški, 346
Maksimilijan, nadvojvoda, 354
Malek, Ahmetpaša, 320
Malić, 94, 95
Malinowski, Bronisław, 163
Malkočbeg, subaša i sandžakbeg kliški, 237, 308
Mandić, Marijan, 251
Manlio, Flamini, kapetan senjski, 347, 348, 349
Maraković, M., 379
Maretić, Tomo, 271, 276
Margetić, Lujo, 343
Marguš, Drago, 330
Marija, kraljica ugarska, 150
Marija Terezija, carica austrijska, 67, 217, 407, 417
Marijan Hajduk, 261
Marijanović, Franko i Janko, 161
Marinelli, G., geograf, 220
Marković, Mirko, 51, 53, 58, 62, 151, 154, 204, 248, 249, 307, 330
Marks, Ljiljana, 165, 175
Marmont, A. V., 330
Marsiglio, Luigi Ferdinand, 202, 205, 206, 218, 219, 224
Marulić, Marko, 37, 38, 39, 168
Masarechi, Pietro, vizitator apostolski, 309, 328
Maštrović, Vjekoslav, 33, 44
Matavulj, Simo, 267
Matić, Tomo, 166, 167, 168, 169, 172, 175
Matija, arhiđakon lapački, 22

Matija, nadvojvoda habsburški, 356
Matković, Petar, 330
Mazoleni, 359
Mažuranić, S, 30
McKay, John P., 143, 154
McNeill, John Robert, 338
Medirazza, 73
Medvedović, J., 340
Mehmed II. Osvajač, sultan osmanski, 398
Mehmedaga iz Vrlike, 321
Mercati, kanonik, 325
Mercator, Gerard Cremer, 18, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63
Mercator, Rumold, 52
Mihovil, protonotar, 16
Mijatović, Anđelko, 261
Mikšić, Mikula, 15
Mikulčić, Jelena, 15
Mikulčić, Juraj, 15, 18
Milićević, Josip, 186, 196, 198
Milojević, B. Ž., 330
Milton, John, 170
Mimica, Ivan, 9, 217, 252, 259
Minucci, Minuccio, 374
Moačanin, Fedor, 67, 83
Moačanin, Nenad, 7, 104, 247, 249, 330
Moerz, Kurt, 374
Mojsilović, E., 220
Molin, Sebastijan, 73, 74
Mollinary, Anton Freiherr von, 215, 217
Montesquieu, 131, 213, 214, 294, 299, 301
Moreland, C, 62
Morin, Edgar, 5
Morosini, Zorzi, generalni providur, 70, 71, 84, 88
Mrkonjić, Petar, 251
Mrnavić, Ivan, kroničar, 244
Müller, Johann Christian, 218, 224
Münch, P., 211
Münster, 52
Murko, Matija, 252
Murphy, R., 397
Mustafi Naim, dvorjanik osmanski, 231
Mustajbeg Lički, 251
Mutimir, kralj hrvatski, 22

N

Nametak, Fehim, 313, 316, 331
Nandris, Johan, 233
Nelipić, knez cetinski i kninski, 22
Nelipići, 22, 39, 313
Nenadović, Đ., 378
Nikić, fra Andrija, 322, 331
Ništevljanin, Pavle Sofrić, 173, 175
Nižetić, Petar, 290
Nodilo, Natko, 159, 166, 175
Novak, Grga, 83, 168, 175, 299, 312, 322, 323, 331, 368, 369, 374
Novello, Elisabetta, 7, 94, 99
Nth, Winfried, 195, 198
Nukić, Usein, 251

O

Obad, Stijepo, 331
Omašić, Vjeko, 83, 88, 99
Omčikus, N., 219
Ömer, kadija, 399
Opačić, Marko, 282, 283, 284, 287
Opitz, Martin, 400
Orbanić, Elvis, 337
Ovidije, 35
Ožanić, Nevenka, 149, 154

P

Paar, Hans Friedrich, kapetan Rijeke, 350
Paar, Julius von, 353
Pagano, Mateo, 13, 18, 20, 23, 28, 29, 32, 33, 42, 43, 44, 45, 49
Page, Ruth, 160, 176
Palmotić, Junije, 166, 170, 171
Pandžić, Ankica, 14, 51, 53, 61, 62, 219
Paniezzo, Johann Baptista, 355
Pantelić, 270, 276
Pantić, Miroslav, 44
Paradeiser, Andreas, zemaljski savjetnik Kranjske, 352
Paradeiser, Augustin, 358, 359
Patačić, Đuro, 169
Paton, A., 214, 215, 223
Patsch, Karl, 213
Paulini, 339

Pavao, biskup kninski, 22
Pavao iz Rovinja, vizitator, 333
Pavao, knez bribirski i ban hrvatski, 24
Pavao, knez krbavski, 20
Pavelić, Rikard, 391
Pavičić, Ante, 306, 331
Pavičić, Josip, 266, 276
Pavić, Radovan, 35, 44, 144, 153
Pavličević, Dragutin, 83
Pavličić, Pavao, 203
Pavlović, Miljivoj, 176
Pavlovići, vlastela bosanska, 228
Pederin, Ivan, 126, 331
Pelicarić, Pavao, 316
Pencka, A., 220
Penzar, I., 404
Penzar, B., 404
Peremin, Mirjana, 374
Peričić, Eduard, 20, 23, 25, 33, 44
Peričić, Šime, 83, 161, 164, 176
Perlin, John, 339, 345
Perrot, George, 214
Petančić, Feliks, 330
Petar Veliki, car ruski, 169
Petricioli, Ivo, 13, 14, 20, 21, 25, 28, 30, 44, 331
Petrić, Hrvoje, 405, 408
Petrik, M., 220
Petrocchi, 74
Petrović, 270, 276
Pevalek, I., 220
Pierker, major, 339, 369, 370, 371, 372
Pieroni, Giovanni, inžinjer habsburški, 368
Pilar, Georg, 220
Pilić, Šime, 9, 321
Pinargenti, 52
Pisani, Paul, 74
Plenković, Anđelka, 220
Pletikosa, Jakov, 307
Pletikosić, Pavle, 254
Polić, Milan, 306, 331
Pop Dukljanin, 168
Popova, G., 215
Poričani, 17
Potočić, Z., 378
Prcić, Mirza, 146, 149, 154
Preis, Johann, 370, 372
Prejić, Petar, knez vlaški, 236
Prijatelj, Kruno, 168, 176
Prkalji / Prklje, 17, 18
Promitzer, Christian, 7
Prpić, Branimir, 340
Ptolomej, 60
Putnik, W., 220

R

Rabatta, Joseph von, kapetan senjski, 347, 348, 349
Rackham, Oliver, 338, 342
Rački, Franjo, 327, 331
Rađenović, Petar, 266, 276
Randviir, Anti, 204
Rapport, R., 195
Raukar, Tomislav, 14, 20, 25, 83, 244, 245, 249, 331
Rauš, Đ., 340
Redfiled, Robert, 196
Reljković, Matija Antun, 166, 167
Rendić-Miočević, Ivo, 59, 62
Rezzori, Georg von, 222
Riđanović, Josip, 144, 153
Rieber, Alfred J, 7
Rihtman-Auguštin, Dunja, 126
Rogić, Veljko, 144, 153, 331, 344, 375
Rogić, Pavle, 342, 369, 393
Roglić, Josip, 62
Roksandić, Drago, 5, 7, 8, 44, 306, 309, 331, 337, 399
Rosacci, Giuseppe, 328, 330
Rossi, Bernardino, habsburški rezident u Veneciji, 356, 357
Rothenberg, Gunther E., 214
Rouere, Stefan della, 358, 359
Rousseau, 130, 131
Rubinić, Josip, 149, 154
Rudolf II., car, 349, 351, 352, 353, 356
Rukavina, Ante, 341, 342, 365, 366, 368, 375
Rukavina, Josip, 148, 154
Rumenjak, Natalija, 307, 331

S

Sabljak, Stjepan, 340
Sahlins, Peter, 33, 44
Sahlins Marshall D., 292, 294, 301
Samardžić, Radovan, 331
Sambucus, 52
Sanazar, Jacopp, 35, 309
Sančević, Zdravko, 60, 62
Sanson, 61
Santi, Vicenzo di, 359
Sarpi, Paolo, 365, 368, 369, 374
Sartori, Franz graf von, 213, 221
Savković, J., 214
Scham, Simon, 222
Scherzer, I, 163, 176
Scheuch, M, 62
Schiff, Teodor, 332
Schiffler, Ljerka, 160, 164, 176
Schlitter, H., 217
Schmidl, A., 216, 219, 220
Schubert, Ernest, 339
Sebald, W. G., 222
Seč, Nikola, ban hrvatski, 16, 17, 22
Sembler, Ambros, 358, 359
Senđerđi, J, 69, 83
Senjanin, Grgur, 256, 257, 259
Senjanin, Ivan, 251, 256, 259
Senjanin, Tadija, 251, 253, 255, 259, 262
Severinski, Vladimir, 338, 339, 341, 343, 361, 367, 372, 373, 375, 379, 386, 393, 394
Sfrecola, Alessandro, 7
Sham, Simon, 201
Sibinjanin, Janko, 251
Sigismund, kralj, 17-18, 20
Sigismund Tirolski, nadvojvoda, 398
Skaljić, Abdulah, 260
Skenderpaša, sandžakbeg bosanski, 23
Skok, Petar, 44, 171, 176
Sloterdijk, Peter, 160
Slukan, Mirela, 6, 51, 53, 58, 63, 148, 154, 204, 306, 332
Smiljanić, Franjo, 22, 23, 25
Smiljanić, Ilija, 217, 251, 254, 255
Smiljanić, Petar, 251
Sočivica, Stanislav, 127, 185, 293, 298, 301
Sokolović, Ferhatbeg, sandžakbeg kliški, 229
Sokolovići, begovi bosanski, 256, 260
Soldo, fra Josip, 323, 332
Solitro, Vicko, 332
Sorre, M., 305
Souches, general, 406
Spaho, Fehim, 246, 249, 311, 313, 332
Spottiswoode, Geogre A., 214
Stachel, Peter, pisar, 359, 360
Stamać, Ante, 203
Stančić, Nikša, 83
Stanojević, Gligor, 70, 71, 84, 323, 332
Steiner, George, 221
Steward, 195
Stier, Martin, kartograf, 344
Stipišić, Jakov, 45
Stjepan Tvrtko, kralj bosanski, 22
Stojanović, 378
Stojković, Marijan, 126, 131
Stojkovići, 15
Stojšić, Ivan, 22
Stošić, Krsto, 19, 332
Stoye, J., 205
Stratico, Grgur, 74
Strčić, Petar, 343
Strmečani / Stremići, 15
Stulli, Bernard, 313, 323, 332
Suić, Mate, 16, 21, 25
Sulejman Zakonodavac, sultan osmanski, 228, 237
Superanska, A. V., 276
Suttles, Wayne, 301
Svačić, Petar, kralj hrvatski, 22
Svetoslav, kralj hrvatski, 22

Š

Šabanović, Hazim, 246, 249
Šamić, Midhat, 332
Šarić, Cvijan, kapetan morlački, 320
Šarić, Marko, 398
Šegota, Tomislav, 144, 153
Širola, Božidar, 165, 170, 176

Šišić, Ferdo, 25
Škreb, Zdenko, 203
Štefanec, Nataša, 7, 8, 331
Štefanić, Vjekoslav, 35
Šubašić, Petar, kanonik kaptola kninskog, 22
Šubić, Mladin II, 17
Šubić, Pavao Bribirski, 22
Šubić, Vid, kanonik kaptola kninskog, 22
Šubić, Višen, 16
Šubići, 22, 39, 313
Šuvar, Stipe, 326, 332
Švelec, Franjo, 20, 165, 309, 314
Švob, M., 19

T

Tale Budalina / Tale od Orašca, 251
Teitze, Emil, 220
Tekelija, Mustafapaša, beglerbeg bosanski, 318
Thomas, Keith, 195, 198, 204, 209, 210
Thurn, Franz, 346
Thurn, Raimund von, 353, 354
Tillyard, E. M. W., 160, 161, 176
Tkalec-Ignjatijević, Imbro, 280, 286, 287
Tobie, Conrad Lotter, 219
Toma Arhiđakon, 168
Tomasich, Joannes, 21, 25
Tomić, Mijat, 251
Tonković, Osman, 251
Torbarina, Josip, 160, 176
Traljić, Seid M., 17, 23, 25, 63, 321, 332
Trevisani, biskup skradinski, 325
Trinajstić, I., 340
Trpimir, kralj hrvatski, 22
Tumpići, 15
Turković, M., 394
Twardowski, Samuel, 202
Tvrtko, kralj bosanski, 17

U

Uskok Radojica, 253
Utješanović, Juraj, 19, 309
Utješenović-Ostrožinski, Ognjeslav, 84

V

Valentić, Mirko, 84, 392, 393, 394
Valentinitsch, Helfried, 356, 358
Valvasor, Johann Weikhard, 148, 154, 220
Vaniček, Franz, 67, 84, 103, 214, 338, 393
Vay, Flaminio, trgovac mletački, 359, 360
Vekarić, Stjepan, 343
Vendramin, Pietro, generalni providur, 72, 88, 95, 98, 99
Vergilije, 35
Vernić, Vuk, 332, 333
Vežić, Pavuša, 9
Vidović, Ilda, 196, 197
Vidović, Radovan, 343
Vietri, fra Ivan K. de, generalni vizitator, 322, 331
Viličić, M., 344
Visković, Nikola, 160, 163, 169, 173, 176, 196, 198
Vitezović-Ritter, Pavao, 110, 168, 169, 176, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 218, 220, 224
Vitković, Dimitrije, 159, 176
Vladislav, kralj ugarski, 22
Voltaire, 131
Vramec, Antun, 110
Vrančić, Antun, 309
Vrandečić, Josip, 333
Vranjican, Stjenko, 333
Vratović, Vladimir, 262
Vukasović, Filip, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 216, 344
Vukelić, J., 340

W

Wagner, 151
Weiss, Matthias Anton, 219
Wendel, Hermann, 223
Wesely, Joseph, 218, 222, 378, 379, 381, 394
Wheler, sir George, 401, 402
White, Hayden, 182, 198, 203
Williams, E. N., 125
Windelband, Wilhelm, 127, 128, 133, 136, 139

Witkiewicz, Stanisław, 215
Wolf, Larry, 7, 32, 45
Worster, Donald, 201
Wurzbach, Constant von, 145, 154
Wynne Rosenberg Orsini, Justine, 290, 294, 299, 301

Z

Zane, Matteo, 341
Zara, Anthonio, 337, 354, 356
Zečević, Divna, 160, 163, 176
Zečević, Petar, 221
Zekan, Mate, 306
Zelić-Bućan, Benedikta, 333
Zillio, Mehmed, 236
Zirdum, fra Andrija, 110, 111
Zlatović, Krunoslav, 261
Zlatović, Stjepan, 316, 333
Zoranić, Petar, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 307, 309, 310, 314, 318, 331, 333, 400
Zorić, Mate, 262
Zrinski, 205, 342, 357
Zvonimir, kralj hrvatski, 15, 21
Zwekh, Michael, 355

Ž

Žanić, Ivo, 253
Žirovnik, J., 220

KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA

A

Adige, 345
Agin potok, 103
Albanija, 83, 401
Amerika, 130, 398
Amsterdam, 8
Anadolija, 234, 235
Antolovec, 408
Apeninski poluotok, 343, 346
Arbe Insula, vidi Rab
Arkadija, 309, 310
Austriacum Littorale, vidi Hrvatsko Primorje
Austrija, 20, 38, 169, 215, 219, 223, 277, 292, 310, 341, 348, 353, 354, 355, 367, 371
Azija, 248, 399
Azori, 53

B

Badanj, 95
Bajin Dol, 106
Bakar, 205, 357, 374
Balkan, 33, 228, 270, 330, 340, 397, 402
Baltik, 202
Banadego, vidi Banovina
Banovac, 9
Banovina, 13, 28, 43
Banska krajina, 392
Banska pukovnija, 285
Banja Luka, 102, 114, 120, 266
Banjevci, 327
Barilovička kapetanija, 383
Barilović, 384, 390
Beč, 31, 82, 83, 301, 337, 338, 351, 352, 367, 374
Beglovic, vidi Begluci
Begluci, 15
Belaj, na Korani, 308
Belšenkovica, izvor, 105
Beograd, 102, 103, 331
Bergane, vidi Burnum
Besilovačka Kosa, 106
Bešin grob, 105
Bešina glavica, 106
Bihać, 18, 19, 54, 61, 205, 246, 249, 252, 306, 333
Bijela Stijena, 205
Bilaj, 146, 147, 238, 239
Biline, vidi Bjelina
Bilisino, 230
Bilišane, 14, 60
Biograd, 47
Biokovo, 262
Biskupija, 22
Bistrica, 255
Bjelajsko polje, 276
Bjelina, 14, 19
Blagaj, 205
Bobodol, 324
Bobovac, 205
Bogatić, 316
Bogočin, 306
Bokanjačko blato, 54, 58
Bologna, 218
Boniša, 322
Boraja, 58

Boravci, 258
Bosanska Dubica, 102, 205
Bosanska Gradiška, 102, 205
Bosanska krajina, 266, 272, 276, 392
Bosanska Krupa, 18, 205, 308
Bosanski Novi, 102
Bosanski pašaluk, 101, 105, 229, 231, 249, 328
Bosansko Grahovo, 266, 306
Bosna, 13, 28, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 70, 72, 102, 103, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 145, 180, 182, 215, 220, 228, 230, 232, 233, 236, 237, 244, 247, 251, 253, 256, 261, 263, 266, 270, 307, 308, 309, 313, 325, 326, 328, 330, 332, 333, 350, 378, 397, 402
Bosna Srebrena, provincija franjevačka, 119, 322
Bosna, rijeka, 255
Botovo, 407, 408
Brač, 161, 164, 175, 180
Bravsko polje, 276
Brdar, 19
Bretagna, 144, 398
Bribir, 17, 21, 54, 60, 254, 312
Brinje, 144, 205, 247, 340, 345, 350, 353, 356, 359, 369, 380, 382, 385
Brinjski kraj, 144
Brinjsko polje, 149
Brištani, 313, 316
Brkljačina Polača, 327
Brlog, 205, 380
Brljan, 324
Brno, 18
Brodska pukovnija, 394
Bruck, 348
Brusovačka Kosa, 106
Budim, 18, 252, 253, 400
Budimpešta, 6, 8, 217, 223
Budimsko polje, 258
Bugarska, 102, 328, 330
Buhača, brdo, 105
Bukovica, 58, 60, 276, 307, 324, 328, 330
Bunić, 205
Bunta, 161
Burnum, 13, 16, 21, 28, 60, 324
Bursa, 236
Butisin, vidi Butišnica
Butišnica, 15, 16, 22, 39, 46, 59, 60, 323, 327
Buzin / Bužin, turopoljski, 18
Bužani, 246
Bužim, bosanski, 205

C

Campagna de Boscho, 14, 16
Campo di Bielovaz, 206
Campus Cerbauius, vidi Krbavsko polje
Capagna de Lapaz, vidi Lapačko polje
Carigrad (Konstantinopol), vidi Istambul
Cavtat, 164, 165
Cazin, 22, 205
Cerkniško jezero, 220
Cesarica, 393
Cetina, nahija, 236
Cetina / Cetinska krajina, 43, 189, 239, 300, 333
Cetina, rijeka, 255, 307
Cetin-grad, 102, 103, 105, 205
Chumic, vidi Komić
Cipar, 314, 328
Cirkvišće, 409
Civljane, 96
Clegovic, vidi Kegalj-grad
Corbavia, vidi Krbava
Cosmaz, 230
Cres, 164
Crivac, 326
Crkvina, žegarska, 19
Crna Gora, 378
Crno More, 202
Crvivica, brdo, 208

Č

Čakovac, slavonski, 205
Čazma, 61
Čehoslovačka, 402

Češka, 38, 281, 398, 402
Čikola, 39, 60, 90, 306, 307, 313, 321, 325, 330
Čučevo / Čučevac, 38, 39, 47, 306, 310
Čvrljevo, brdo, 326

Ć

Ćatići, 122

D

Dabar, 380, 382, 385
Dalmacija, 24, 28, 31, 42, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 70, 71, 72, 73, 82, 83, 84, 87, 89, 99, 125, 126, 127, 131, 138, 140, 141, 150, 159, 162, 165, 166, 167, 168, 170, 174, 176, 179, 180, 182, 185, 190, 197, 198, 214, 228, 229, 231, 232, 236, 238, 249, 251, 254, 256, 266, 270, 272, 287, 289, 290, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 306, 307, 308, 310, 311, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 346, 359, 374, 378, 393, 394, 400
Dalmatinska Zagora, 87, 88, 91, 94, 166, 168, 180, 235, 256, 283, 289, 300, 307, 321, 325, 326, 334
Danilo, 318, 320
Dazlina, 321, 327
Debelo brdo, 6, 306
Debeljak, brdo, 106
Dicmo, 294
Dinara, 21, 37, 39, 41, 43, 46, 47, 58, 60, 87, 248, 307, 309, 310, 315, 329, 330
Dinarsko gorje, 5, 145, 147, 153, 235, 248, 249, 251, 253, 263, 299, 330, 333, 378
Diyarbakir, 234
Doberčević, 14
Doboj, 205
Dobretići, 118
Dobroselo, 103
Donji Martinovac, brdo, 106
Dragunić, 18
Dragonjska glava, 18
Drava, 6, 9, 58, 206, 403, 404, 405, 406, 407, 410
Dražnik / Dražnik Polje, 39, 41, 46
Drežnička kompanija, 69, 70
Drežnik, 69, 102, 103, 105, 216
Drina, 58
Drniš, 72, 237, 306, 307, 313, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 327, 329, 330, 334
Drniška krajina, 276, 330
Drnje, 405, 406, 408, 409, 410, 417
Druignan, 18
Drvar, 266
Dubovac, 205, 206
Dubrava, 106
Dubravice, 307, 312, 316, 322, 327
Dubrovnik, 164, 165, 174, 176, 256, 320, 342, 343, 357, 360, 361, 397
Dugopolje, 323
Duklja, 54
Dunav, 6, 40, 102, 154, 253, 255, 341
Durmitor, 248
Duvno, 116

Đ

Đavolji vrt, vidi Plješivica
Đelekovec, 405, 406, 407, 409
Đurđevac, 404
Đurđevačka pukovnija, 412
Đurin Potok, 106
Đurkino grmlje, 409

E

Egipat, 143, 252, 255, 317
Engleska, 195, 214, 219, 346
Epidaur, vidi Cavtat
Ervenik, 17, 60
Europa, 51, 60, 63, 128, 141, 145, 147, 169, 231, 248, 294, 338, 339, 340, 346, 397, 398, 399, 401, 402

F

Firenza, 357, 360
Fojnica, 109, 112, 114, 117, 120, 121, 122, 124
Fontana, 40
Francuska, 44, 102, 140, 144

Freyberg, 367, 398
Furjan, 102
Furlanija, 372

G

Gacka, rijeka, 60, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 206, 222, 380
Gacka dolina, 15, 18, 144, 148, 150, 152, 155, 246
Galov krč, 409
Galovac, jezero plitvičko, 218
Genova, 357, 360
Glamoč, 54, 252
Glasinac, 260
Glavarac, potok, 106
Gliboki, potok, 404, 405, 408, 409, 410
Glina, rijeka, 103, 104, 105
Gnjat, 323
Gobich, 230
Goduša, 39
Golan-planina, 252
Golubinka, 41
Gora, 205
Gorice, 312
Gorski kotar, 365
Gospić, 31, 149, 369
Graborska, potok, 106
Grabovac, 69, 70
Gračac, dalmatinski, 14
Gračac, lički, 14, 46, 54, 60, 149, 217
Gračišće, 358
Gradić, 409
Gradišće, 245, 310
Gradina, plitvička, 213
Gradiskia Turcicum, 54
Grahovsko polje, 323
Graz, 7, 202, 347, 349, 352, 353, 355
Grčka, 164, 172, 397, 398, 401, 402
Grebaštica, 321
Gredar, brdo, 106
Greenwich, 53
Grobnik, 205
Guča Gora, 110
Gurace, 230
Gvozd, vidi Velika i Mala Kapela
Gvozdansko, 205

H

Habsburška monarhija, 6, 61, 63, 65, 70, 75, 81, 82, 84, 85, 102, 107, 155, 169, 214, 249, 251, 305, 306, 322, 367, 368, 374
Harz, 398
Herceg-Novi, 164
Hercegovina, 54, 62, 107, 109, 113, 233, 248, 249, 250, 251, 266, 378
Holandija, 346
Hotiblić, 327
Hoton, vidi Oton
Hrvace, 255
Hrvatska, 13, 17, 18, 20, 21, 24, 38, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 67, 102, 107, 144, 153, 154, 170, 186, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 215, 217, 218, 219, 222, 224, 227, 228, 245, 247, 249, 251, 262, 263, 266, 287, 308, 309, 310, 321, 326, 328, 330, 333, 340, 341, 375, 378, 380, 383, 392, 394, 404, 406, 417
Hrvatska Kostajnica, 205
Hrvatska krajina, 44, 48, 83, 84, 352, 354, 377, 380, 381, 388, 392, 395
Hrvatsko Kraljevstvo, vidi Hrvatska
Hrvatsko Primorje, 209, 222, 256, 339, 342, 365, 366, 367, 368, 373, 375, 378
Hvar, 161, 164, 176, 180, 342

I

Ićevo, 327
Idrija, 356, 358
Ilirik, 249
Imočica, 106
Imotska krajina, 253, 255
Istambul, 20, 31, 229, 231, 232, 233, 252, 258, 308, 398
Istra, 17, 52, 237, 248, 249, 317, 329, 332, 340, 346, 360, 372
Italija, 310
Ivanec, 408
Ivoševci, 21, 60
Izačić, 105, 205

J

Jablanac, 340, 349, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 393
Jadika, 252
Jadova, 147
Jadran, 5, 20, 32, 37, 58, 126, 144, 154, 231, 299, 300, 301, 305, 312, 330, 338, 340, 346, 361, 362
Jadro, 168
Jajce, 18, 120, 205, 309, 398
Jalševičje, 409
Jasenice, 322
Jasenovac, 205
Jasenovec, 409
Jasensko polje, 189
Jaši, 102
Jeleč, 258
Jemen, 399
Jeruzalem, 171, 307
Jesenice, 345
Jezerane, 382, 383
Josipdol, 365
Jošane, dalmatinske, 14
Jošane, ličke, 14
Jugoslavija, 24, 84, 224, 333, 340, 378
Jusufagića Potok, 106

K

Kamengrad, 205
Kamensko, 205
Kamešnica, 58, 307
Kamičak, 47, 306, 308, 309
Kaniža, gospićka, 149
Kapitul kninski, 21, 22, 60
Karačanska Njiva, 106
Karas, rijeka, 206
Karin, 14, 15, 18
Karlobag, 244, 340, 345, 350, 353, 356, 359, 371, 372, 374, 380, 389, 392
Karlovac, 6, 61, 150, 205, 216, 252, 285, 365, 372, 393, 407
Karlovački generalat, 24, 66, 67, 81, 83, 84, 144, 155, 213, 217, 219, 223, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 367, 368, 370, 371, 373, 377, 379, 380, 383, 388, 390, 391, 393
Karlovića brod, 150
Kaspijsko jezero, 146
Kašić, dazlinski, 327
Kaštel Žegarski, 60
Kaštel Uzdah, 327
Kaštelanska Zagora, vidi Dalmatinska Zagora
Kegalj-grad, 17, 18, 21, 60
Kijevo, 322
Kisatnje, 20, 312, 313
Kladuša, 205, 252
Klana, 359, 360
Klemenska, potok, 106
Kličevac, 311
Klis, 61, 71, 82, 88, 205, 209, 231, 313, 320, 359
Kliški sandžak, 228, 232, 235, 236, 237, 249, 313, 314, 318, 327, 329
Klokoč, 205
Ključ, na Krki, 306
Ključ, na Mrežnici, 308
Ključ, na Sani, 308
Knin, 6, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 38, 39, 47, 51, 53, 54, 58, 59, 60, 72, 73, 89, 95, 96, 98, 99, 137, 205, 216, 217, 254, 305, 306, 307, 313, 316, 317, 318, 319, 323, 324, 327, 334, 335
Kninska županija, 15
Kninsko polje, 324
Kočevje, 207
Kokićane, 14
Koledinec, 408
Kom, 17
Komesarska Kosa, 106
Komić, 13, 20, 28
Kompolje, 380
Koprivnica, 9, 403, 404, 406, 410, 417
Korana, 103, 105, 144, 151, 152, 155, 206, 216, 218, 308
Korčula, 161, 164, 165, 343
Korenica, 205
Kornati, 310
Koruška, 368

Koruške Alpe, 222
Kosinj, Gornji i Donji, 148, 152, 155, 382, 385
Kosovčica, 39
Kosovo polje, 22, 96, 327
Kotarec, 409
Kotor, 118
Kowatz Turcicum, 54
Kozjak, planina, 58
Kozjak, jezero plitivičko, 151, 218
Kožulovac / Kožlovac, 324, 327
Kožulovo polje, 327
Kraljeva Sutjeska, 109, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124
Kraljevica, 374
Kraljičina voda, 150
Kranjska, 220, 352, 368
Krasno, 375
Krbava, 13, 14, 18, 20, 25, 28, 46, 58, 59, 66, 67, 143, 144, 146, 148, 150, 152, 155, 202, 209, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 266, 270, 272, 287, 341, 359, 380, 389, 390
Krbava, rijeka, 59, 60
Krbavsko polje, 15, 22, 54, 148, 245
Krčić, 39, 47, 60, 306, 331
Kremen, 205
Kreševčica, potok, 115
Kreševo, 109, 110, 112, 115, 117, 120, 121, 122, 124
Kreta, 168, 172
Križevačka županija, 403, 405, 412, 415
Križevci, 8
Krk, 164
Krka, rijeka u Dalmaciji, 16, 21, 22, 37, 39, 40, 43, 46, 47, 58, 59, 205, 222, 239, 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335
Krka, rijeka u Kranjskoj, 308
Krka, sandžak, 228, 232, 235, 236, 314, 316, 317, 318, 319, 327
Krmpote, obrovačke, 20
Krmpote, senjske, 380, 382, 384, 385, 386, 387
Kroja, 252
Kršlja, 70
Krupa, dalmatinska, 19
Kruščica, travnička, 308
Kunara, planina, 217, 252, 253
Kunovac, 253
Kupa, 6, 58, 206, 255
Kupirovo, 103
Kupres, 114, 120, 122, 236
Kupreško polje, 317
Kurjak, 20
Kuterevo, 382, 385
Kutnjak, 408
Kuzminec, 403, 405, 408
Kuželj, 313
Kvarnerski otoci, 161, 329

L

Lab, 13, 14, 23, 25, 28
Labin Dalmatinski, 230
Lago de Nona, vidi Bokanjačko blato
Lake District, 219
Lapac, 13, 14, 15, 18, 28, 103
Lapačko polje, 14
Lapaz, vidi Lapac
Laškovica, 312
Ledenice, 340, 345, 360, 380, 382, 384, 385, 386, 387
Letice, 230
Leskovac, 69, 70
Licha, vidi Lika
Lička pukovnija, 66, 282, 283, 285, 286, 288, 370, 372, 378, 393
Lički Novi, 205
Ličko-krbavska kapetanija, 383, 390
Ličko Lešće, 149
Ličko Petrovo Selo, 216
Ličko polje, 61, 147, 152, 206, 246
Ličko Pounje, 144
Ličko sredogorje, 58
Lika, 13, 14, 19, 20, 28, 31, 37, 39, 43, 46, 58, 59, 66, 67, 143, 144, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 155, 202, 209, 213, 227, 228, 232, 237, 238, 243, 244, 245, 246,

248, 249, 250, 251, 253, 266, 270, 272, 276, 281, 284, 285, 286, 287, 307, 309, 313, 316, 327, 329, 331, 334, 339, 341, 342, 359, 366, 369, 375, 378, 380, 389, 390
Lika, nahija, 239
Lika, rijeka, 60, 206
Lipovača, 70, 80
Lipovo polje, 148
Littorale Austriaco, vidi Hrvatsko Primorje
Livanjsko polje, 258, 320
Livno, 205, 252, 312, 316, 327
Lombardija, 19
Lopstoino Misto, 230
Lovinac, dalmatinski, 14
Lovinac, lički, 14, 46
Luchanaz, vidi Ričice
Lučani, 380, 382, 385
Lučica, 161
Lučka županija, 15
Ludbreg, 404, 407
Luka, 18, 22
Lukare, 327

LJ

Ljubač, 31
Ljubljana, 308
Ljubljanica, 220

M

Madrid, 358, 369
Mađarska, 53, 54, 403, 405, 406, 410
Maglić, 248
Majorija, 150
Makarska, 53, 179, 197, 198, 205, 330
Makarsko Primorje, 179, 181, 182
Makedonija, 378
Mala Azija, 317, 341
Mala Kapela, 58, 244, 367
Maljevac, potok, 103, 105
Maljkovo, 236
Mandalina, 318, 320
Marasovac, 39
Marina, 316, 318, 320, 325
Martinić, 408
Martino Souic, 47
Martinovac, potok, 106
Mauratice, 230
Mediteran, 62, 232, 288, 328, 333, 338, 343, 346
Medveđak, 306, 333
Medviđa glavica, 6, 58, 103, 104, 306
Međeđa, 106
Međurić, 409
Mehovo, 308
Meissen, 398
Metlika, 308
Mezopotamija, 317
Miljevci, 307, 321, 322, 327
Mirilović, Donji, 93, 96, 322
Mirilović, Gornji, 75, 76, 77, 89, 90, 91, 96, 97, 322
Mirlović Polje, 90, 92, 95, 96, 99, 324
Mirlović Zagora, 75, 90, 92, 94, 95, 96, 98, 99
Misir, vidi Egipat
Mleci, vidi Venecija
Mletačka republika, vidi Venecija
Modruš, 17, 205, 245
Mogorić, 246
Mokrica, 39
Molize, 310
Montello, šuma u okolici Venecije, 346
Morlakija / *Morlacha*, 43, 46, 60, 89, 220, 248, 290, 341
Morska Otoka, 254
Moseć, 58, 91
Mosor, 58, 168
Mostar, 114, 120, 261
Mramorna Vrulja, 41, 46
Mren, 308
Mrežnica, 60, 144, 206, 308
Mrkopalj, 374
Mrsinj, 20
Murter, 321
Musnik, brdo, 318

N

Nadin, 205, 318, 327
Nadinsko blato, 58
Napulj, 309

Nebljusi, 15
Nečven, 14, 38, 39, 47, 306, 310, 313, 327
Neretva, 121, 126, 289
Nil, 143
Nin, 16, 17, 21, 31, 32, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 71, 126, 289, 309
Novakov izvor, 34
Novalja, 176
Novigradsko more, 59, 61, 254
Novi Pazar, 252, 398
Novo, Brdo, 398
Novo Mesto, 308
Nürnberg, 356

NJ

Njemačka, 105, 341

O

Obrovac, 18, 19, 20, 54, 59, 60, 236, 244, 248, 281, 315, 322, 332
Ogora-planina, 252
Ogulin, 216, 217, 374, 384
Ogulinska kapetanija, 383, 390
Ogulinska pukovnija, 66, 69, 78, 79, 80, 151, 281, 284, 285, 370, 372, 378
Ogulinsko-modruška udolina, 144
Ogulinsko polje, 149, 281
Ohridsko jezero, 219
Ophir, 399
Opor, 230
Orlovčića pećina, 205
Osijek, 54, 252
Osmansko carstvo, 6, 23, 28, 38, 61, 63, 66, 84, 102, 103, 107, 155, 164, 169, 211, 218, 227, 228, 232, 233, 240, 241, 250, 251, 254, 277, 292, 294, 299, 305, 306, 309, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 322, 323, 341, 351, 368, 399, 401, 402
Ostrogašica, 90
Ostrovica, 14, 15, 20, 205, 254, 311, 312, 327
Ostrožac, 205
Oštarije, 149, 205
Oštarijsko polje, 149
Otavac, 15
Otavice, 15, 95
Otešica, 147, 150
Otočac, 144, 148, 153, 154, 205, 216, 246, 340, 345, 347, 350, 353, 356, 359, 380, 384
Otočačka kapetanija, 383, 390, 393
Otočačka pukovnija, 66, 151, 216, 283, 285, 286, 287, 370, 372, 378
Oton, 15, 18, 46, 60
Otres, 254, 255
Otrić, 16
Otuča, 15
Otuča, rijeka, 59, 60, 149
Ozalj, 205

P

Pag, 31, 54, 164, 165, 176
Paklenica, Velika i Mala, 34, 39, 40, 46, 217, 309, 310
Panonija, 5
Paprata, 40
Pargandel, 230
Pazarište Donje, 19, 147
Pazinska grofovija, 353, 357
Pelješac, 343
Perinka, ponor, 148
Perna, 205
Perušić, dalmatinski, 14, 322
Perušić, lički, 14, 205
Peteranec, 408, 409
Petrinja, 205
Petrova Gora, nahija, 235
Petrovac, 327
Petrovaradinska pukovnija, 394
Petrovo polje, 90, 91, 95, 321, 324, 326, 327
Petrulj-planina, 252
Pićan, 358
Pirineji, 33, 44
Plastovo, 327
Plaščansko polje, 149
Plaški, 150, 205, 217
Plavanjsko polje, 323
Plavno, 16, 20

Plitvice, 144, 151, 155, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224
Plitvička jezera, 103, 151, 153, 213, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224
Ploča, 246
Plješivica, 58, 60, 146, 221, 244, 252
Počitelj, 246
Podgorje, 37, 39, 144, 236, 248, 285, 343
Podlapac, 20
Podravina, 403, 404, 406, 407, 410, 417
Podstranica, 15
Podumci, 90
Podunavlje, 9, 219
Podvelebitski kanal, 58, 60
Podzvizd, 205
Pokrčje, 310
Poljica, 138
Poljska, 339, 341
Ponor, 149
Popina, 16, 46
Porat, 161
Poričani Gornji i Donji, 18
Poštak, 60
Potosi, 398
Potravlje, 254
Pounje, 101, 102, 107, 247, 276
Povile, 393, 394
Pozrmanje, 144
Požarevac, 102, 105, 326
Požega, 18
Prag, 350, 351, 352
Premantura, 17
Prespansko jezero, 219
Priboj / Prijeboj, 216
Primišlje, 286
Primorska krajina, 281, 283, 338, 340, 341, 343, 345, 352, 361, 380
Pristouizze, 230
Privlaka, 32, 41, 46
Prklje, 17, 18, 19
Prokletije, 248
Prolog-planina, 252
Promina, 307, 321, 322, 327
Prošćansko jezero, 151, 218
Provansa, 214
Prozor, bosanski, 120
Prozor, lički, 340, 350, 359
Prštavac, 221
Prusac, 308
Pruska, 102
Pset, 18

R
Rab, 53, 54, 164, 374, 386
Rabinja, potok, 105
Rachovac, vidi Rakovnik
Radljevac, 16, 323
Radošić, 229, 230, 232, 233
Raduč, 246
Rajna, 341
Rakitac, 205
Rakitnica, 321, 327
Rakovac, vidi Rakovnik
Rakovac, karlovački, 205
Rakovica, 215
Rakovička kumpanija, 78, 79, 80
Rakovnik, 14, 16, 46, 60
Rama, 112, 120
Ramica, vidi Kamićak
Ramin bunar, 253
Rasinja, 408
Rastoke, 222
Ravni Kotari, 14, 19, 24, 58, 61, 248, 252, 253, 254, 255, 276, 307, 314, 315, 321, 330
Ravno, 236
Razvođe, 327
Ražanac, 31
Rešetar, 69, 79
Ribnik, lički, 246
Ribnik, pokupski, 205
Ričice, 43, 46
Rijeka, 6, 350, 356, 358, 359
Rim, 24, 54, 352
Rinica, 318
Ripač, 18
Rmanj, 14, 15, 60
Rog, 306

Ros-polje, 258
Roški slap, 239, 309, 313, 323, 324, 325
Rovinj, 316, 328, 333
Rudajica, 246
Rumelija, 234, 330
Rumunjska, 103
Rupe, 312, 313, 325, 327
Rusija, 102

S

Sadilovac, 69
Salona, vidi Solin
San Miguel, 53, 59
Sana, 206
Sanica, 308
Sarajevo, 112, 114, 117, 118, 120, 121, 122, 182, 260, 320
Sardinija, 346
Saska, 398
Sastavci, 221
Sava, 6, 40, 58, 60, 102, 204, 206, 207, 208, 253, 255
Segovina, potok, 404, 409
Selenitza, rudnik bitumena, 401
Selnica, 408
Senj, 18, 144, 145, 150, 201, 202, 204, 205, 211, 244, 246, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 282, 285, 326, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 361, 362, 365, 366, 368, 369, 371, 372, 374, 378, 379, 380, 384, 385, 386, 390, 392, 394, 395
Senjska Draga, 150, 344, 345, 362, 394
Senjska kapetanija, 382, 383, 384, 385, 389, 390
Sicilija, 346, 357, 360
Siderikapsi, 400, 401
Siebenburgen, 400
Sinac, 148, 149, 206
Sinj, 164, 179, 185, 186, 189, 205, 236, 252, 253, 255, 261, 292, 323, 333, 334
Sinjska krajina, 186, 196, 197, 198
Sinjsko polje, 137
Sirmiensis, vidi Srijem
Sisak, 61, 205
Siverić, 96
Skradin, 14, 19, 38, 39, 47, 205, 229, 254, 306, 307, 310, 311, 312, 313, 315, 318, 321, 323, 325, 327, 328, 329, 332, 334, 335
Skradinski buk, 311
Slavonija, 18, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 166, 249, 328, 380, 400, 406, 417
Slavonska krajina, 348, 392
Slavonski Brod, 205
Slivnica, 14
Slouigne, vidi Lovinac lički
Slovenija, 308
Slunj, 151, 152, 155, 205, 221, 222, 287, 384
Slunjčica, 151, 152
Slunjska pukovnija, 66, 281, 282, 283, 284, 285, 286
Smoljanac, 70
Snižnica, 252
Sočeve sinokoše, 409
Sokolarov izvor, 34, 41, 46
Solin, 167, 168
Solun, 252
Sonković, 327
Split, 16, 21, 53, 54, 58, 71, 82, 88, 164, 166, 167, 174, 175, 176, 180, 294, 307, 313, 320, 323, 328, 332, 333, 334
Srb, 103, 246
Srbija, 53, 54, 102, 103, 328, 330, 331, 397, 402
Sredozemlje, vidi Mediteran
Srijem, 54, 66, 328
Srijemski Karlovci, 58, 66
Stajnica, 382, 383, 385
Stana Vrulja, 34, 40
Stara Oršava, 103
Stara Kršlja, 78
Starigrad, paklenički, 39, 46, 309
Starigrad, senjski, 380, 382, 384, 385, 386, 387
Stermixi, vidi Strmica
Stermiza, vidi Strmica
Strižić, 15
Strmica, 13, 14, 15, 28, 60, 323, 327

Stupčanica, 205
Sučevići, 16
Suhi Dol, 229, 230, 232, 233
Susilich, 327
Sutla, 6
Sveti Ambros, 393
Sveti Juraj, 339, 369, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 393
Sveto Rimsko Carstvo, 6
Svilaja, 90, 92, 236, 326
Svištov, 102, 103, 105, 266

Š

Šafranice, 409
Šaranča brdo, 20
Šargan-planina, 252
Šibenik, 13, 16, 28, 29, 30, 39, 43, 45, 46, 47, 53, 54, 164, 222, 227, 229, 230, 233, 295, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 323, 326, 329, 331, 332
Šiljkovača, 106
Šipan, 257
Široka Kula, 205
Široki berek, 409
Šolta, 54
Šomođska županija, 403, 415
Španjolska, 44, 346, 357
Štikovo, 327
Šuplja Crkva / Šupljaja, 21, 324
Šušelj, brdo, 327
Švica, 148

T

Tapsendol, 230
Tepljuh, 96
Terraferma, 341, 345
Tesalija, 400
Tetačić, 31
Timan-planina, 252
Tina, vidi Knin
Tirol, 398
Tirolske Alpe, 222
Tisno, 321
Tiškovac Gornji i Donji, 15
Tomina lopata, 115
Topolje, 14, 21, 39, 47
Topusko, 18, 61, 205
Torčec, 403, 404, 405, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417
Tounj, 150, 384
Tounjska kapetanija, 389, 390
Trakija, 341
Trakošćan, 20
Travnik, 116, 117, 118, 122, 252
Trbounje, 325
Tridento, 165
Triplex Confinium, vidi Tromeđa
Trnovac, 380
Trogir, 54, 99, 179, 190, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 306, 312, 316, 325, 326, 329, 397
Trogirska Zagora, vidi Dalmatinska Zagora
Troglav, 307
Trolokve, 229, 230, 232, 233
Tromeđa, 5, 6, 7, 14, 29, 33, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 87, 99, 109, 143, 145, 152, 154, 155, 201, 211, 218, 227, 265, 266, 270, 277, 290, 306, 309, 322, 331, 332, 333, 346, 362, 398, 417
Trošelj, vidi Čučevo
Trst, 367, 379
Trubar-planina, 323
Tržac, 205, 247
Tržička kapetanija, 383, 390
Tržić, 384
Turanj, karlovački, 205, 384, 390
Turska, vidi Osmansko carstvo

U

Udbina, 20, 205, 245, 252, 258, 261
Udbinja (Udbina karlovačka), 285
Ugarska, 20, 38, 232, 245, 310, 355, 361, 388, 397, 398, 400, 415
Umljanović, 95
Una, 6, 18, 19, 59, 60, 102, 103, 105, 144, 205, 207, 208, 253, 306, 333
Unešić, 326

V

Vaćani, 307
Vagan, 103
Vaganac, 69, 70
Van, 236
Varaždin, 6, 407
Varaždinska županija, 18
Varaždinski generalat, 8, 67, 81, 285, 392, 406
Vareš, 121
Vasanski Dol, 106
Vasanski Potok, 106
Velebit, 37, 39, 40, 46, 58, 60, 61, 87, 146, 147, 152, 216, 236, 247, 248, 285, 289, 307, 309, 310, 314, 329, 337, 341, 342, 343, 363, 365, 367, 368, 369, 370, 374, 375, 377, 393
Velika Britanija, 342
Velika Draga, 393
Velika Glava, 312
Velika Kapela, 58, 144, 244, 365, 367, 374
Veliki Otok, 405, 408
Velim, 322, 327
Venecija, 6, 13, 17, 19, 20, 21, 28, 31, 32, 61, 62, 63, 65, 71, 73, 75, 81, 82, 84, 85, 87, 99, 126, 148, 155, 164, 168, 185, 227, 228, 230, 231, 232, 240, 241, 251, 254, 277, 292, 298, 305, 306, 311, 312, 314, 316, 317, 321, 322, 323, 324, 325, 329, 330, 331, 337, 338, 339, 341, 343, 345, 346, 347, 352, 353, 354, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 365, 366, 369, 374, 380, 386, 393, 395
Vidče selo, 17
Vilâyet-i kral, 228
Vilâyet-i Hırvat, 227, 228, 231, 238
Vilâyet-i Laz, 228
Vilâyet-i Vlk, *228*
Vilić, 380
Vinodol, 340, 342
Vinodol, zrmanjski, 246
Vis, 164
Visoko, 121
Visovac, 47, 59, 309, 313, 314, 316, 322, 325, 328, 331, 332, 333
Visovačka brina, 316
Visovačko jezero, 59
Vlašići, 54
Vlora, 401
Vodice, ninske, 39, 40, 46
Vojna krajina / Vojna granica, 67, 68, 75, 82, 83, 84, 85, 176, 215, 216, 217, 220, 223, 224, 280, 282, 284, 285, 287, 337, 347, 348, 351, 353, 361, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 373, 374, 375, 377, 378, 379, 383, 385, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 403, 405, 406, 407, 415, 417
Vojskava, potok, 255
Vračan, 205
Vrana, 25, 61
Vran-planina, 252
Vranograč / Vranograd, 205
Vransko jezero, 58
Vranjic, 54
Vratnec, potok, 404
Vratnik, sedlo, 365, 394
Vražja vrata, vidi Paklenica
Vražji vrtal, vidi Plješivica
Vrba, selo kod Šibenika, 318
Vrbas, 207, 208
Vrhbosna, 308
Vrlika, 317, 321, 322, 327
Vrpolje, 319
Vrsi, 41
Vučjak, klanac, 252
Vučuk, brdo, 106
Vukovar, 54
Vukšić, 327
Vulica, 323

W

Wihitsch, vidi Bihać
Wittenberg, 400
Woziachi, 60

X

Xarnovica, vidi Žrnovnica
Xegar, vidi Žegar dalmatinski
Xelengrat, vidi Zelengrad
Xuonigrat, vidi Zvonigrad

Z

Zablaće, 308
Zablatje, 408
Zadar, 8, 13, 14, 16, 19, 20, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 42, 43, 44, 45, 47, 53, 54, 58, 73, 99, 126, 164, 190, 216, 245, 252, 254, 259, 289, 293, 295, 297, 301, 306, 307, 311, 314, 315, 316, 320, 323, 328, 332, 334, 340
Zagora, vidi Dalmatinska Zagora
Zagorje, 18
Zagreb, 6, 8, 18, 54, 201, 202, 220, 408
Zakapelje, 144
Zaladska županija, 403, 412, 415
Zara uechia, vidi Biograd
Zaton, 39, 41, 46, 309, 311, 321
Zažično, vidi Pazarište Donje
Zečevo, 248, 258, 327
Zelengrad, 20, 60
Zemunik, 61, 205
Zlatno brdo, 398
Zračica, 205
Zrin, 205
Zrmanja, nahija, 248
Zrmanja, rijeka, 16, 17, 18, 19, 43, 59, 60, 144, 145, 146, 150, 152, 155, 282, 285
Zuonigrad, vidi Zvonigrad
Zvonigrad, 13, 14, 16, 17, 18, 28, 46, 60
Zvornik, 252

Ž

Ždrapanj, 312
Žegar, dalmatinski 13, 14, 19, 28, 60, 316
Žegar, pounski, 14, 19
Žrnovnica, dalmatinska, 54
Žrnovnica, senjska, 339
Žumberak, 384

Kazala izradio Marko Šarić

SADRŽAJ

Predgovor 5

I. PROMATRAJUĆI PRIRODU

Damir Magaš, *Geografske odrednice nastanka karte Matea pagana:* Cijeli okrug Zadra i Šibenika (Tutto el contado di Zara et Sebenicho), *Venecija, oko 1530.* 13

Geographic Determinants in the Conception of Mateo Paganos Map: The Whole District of Zadar and Šibenik 28

Dubravka Mlinarić, *Komparacija ranonovovjekovnih toponima iz Zoraničevih* Planina *i s Paganovog zemljovida* Tuto el contado di Zara e Sebenicho 29

A Comparative Analisys of the Early Modern Toponyms from the Novel *Planine* of Petar Zoranić and the Map *Tuto el Contado di Zara e Sebenicho of Mateo Pagano* 45

Josip Faračić, *Triplex confinium na Mercatorovoj karti s kraja 16. stoljeća* 51

The Triplex Confinium on Mercator's Map from the End of the 16th Century 63

Mirela Slukan-Altić, *Komparativna analiza kulturnog pejsaža ruralnih naselja mletačke i habsburške krajine* 65

Comparative Analysis of Rural Settlements in Venetian and Habsburg Krajinas 84

Borna Fürst-Bjeliš, Giovanni D'Alessio, Olga Diklić, *Mletački katastar 18. stoljeća i ekohistorijska evaluacija tromeđe* 87

Venetian Cadastre and the Eco-historical Evaluation of Triplex Confinium (18th Century) 99

Dino Mujadžević, *Nova habsburško-osmanska granica u Pounju krajem 18. stoljeća i jedan osmanski dokument iz 1795.* 101
New Habsburg-Ottoman Border in Pounje at the End of the 18th Century and one Ottoman Document from 1795 107

Snježana Šušnjara, *Izvori bosanskih franjevaca o prirodnim nepogodama u Bosni i na Tromeđi u 18. stoljeću* 109
Bosnian Franciscan Sources on Natural Disasters in the 18th Century . 124

Marin Knezović, *Morlak kao prirodni čovjek u djelima Alberta Fortisa, Ivana Lovrića i Balthasara Hacqueta* 125
Morlacchi as »Men of Nature« in the Writings of Albert Fortis, Ivan Lovrić and Balthasar Hacquet 141

Željko Holjevac, *Ljudi, voda i prirodna sredina na Triplex confiniumu: Vukasovićeve i Hacquetove ekohistorijske opservacije u Lici i Krbavi u drugoj polovici 18. stoljeća* 145
People, Water and the Natural Enviroment on the Triplex Confinium: Enviromental Observations by Vukasović and Hacquet in Lika and Krbava in the Second Half of the Eighteenth Century 155

II. PROMIŠLJAJUĆI PRIRODU

Suzana Marjanić, *Hijerarhizacija* Života *u Kavanjinovu »Univerzalnom epu«* Povijest Vanđelskoga: Prilog kulturnoj botanici i kulturnoj zoologiji 159
The Hierarchisation of *Life* in Kavanjin's »Universal Epic« *Povijest Vanđelska: A Contribution* to Cultural Botany and Cultural Zoology.. 177

Valentina Gulin Zrnić, *Čovjek i priroda poliptih 18. stoljeća* 179
People and »Multiple Natures« 198

Zrinka Blažević, Miserrima facies Croatiae: *percepcija prirodne okoline tromeđe u djelu* Plorantis Croatiae Saecula duo *Pavla Rittera Vitezovića* 201
Miserrima Facies Croatiae: Perception of the Environment of the Triplex Confinium in the Poem *Plorantis Croatiae Saecula Duo* by Pavao Ritter Vitezović 211

Stefan Halikowski-Smith, *Od vojne granice do nacionalnog parka: otkriće Plitvičkih jezera* 213
From Military Frontier to National Park: The Discovery of the Plitvice Lakes 223

III. KORISTEĆI PRIRODU

Snježana Buzov, *Vlaška sela, pašnjaci i čifluci: krajolik osmanlijskog prigraničja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću* 227
Vlach villages, Pastures and Chiftliks: The Landscape of the Ottoman Borderlands in the Sixteenth and Seventeenth Century 240

Marko Šarić, *Turska osvajanja i eko-sistemske tranzicije u Lici i Krbavi na prijelazu iz kasnog srednjeg vijeka u rani novi vijek (15.-16. st.)* ... 243
The Turkish Wars and the Changing Realities of the Lika nad Krbava Ecosystems (15th - 16th Centuries) 250

Ivan Mimica, *Prirodna sredina u južnohrvatskim usmenim epskim pjesmama* 251
Natural Environment in South Croatian Oral Epic Poetry 262

Živko Bjelanović, *Antroponimi tromeđe motivirani prirodnom sredinom (u 17. i 18. stoljeću)* 265
Anthroponimy of the Triple Border Related to the Environment (17th and 18th Centuries) 277

Ivan Jurišić, *Jela i pića karlovačkog generalata u 18. stoljeću* 279
Food and Beverage in the Karlovac Generalate in the 18th Century 287

Jelka Vince-Pallua, *Ekohistorija morlačkog načina života druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća* 289
Eco-History of the Morlacchi Way of Life in the Second Half of the 18th and the First Half of the 19th Century 302

IV. MIJENJAJUĆI PRIRODU

Šime Pilić, *Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima* 305
A Social Eco-History of Localities along the Krka River (C. 1500--1800) in Contemporary Travelogues 333

Nataša Štefanec, *Trgovina drvetom na Triplex Confiniumu ili kako izvući novac iz senjskih šuma (1600-1630)?* 337
Wood Trade on the Triplex Confinium or How to Extract Money from Senj's Woodlands? 362

Anna Maria Gruenfelder, *Velebitske šume od 16. do 18. stoljeća* 365
Forestry in the Austrian Military Frontier from the 16th until the 18th Centuries) 375

Karl Kaser, *Uništenje šuma na obalnom kraškom području hrvatske Vojne krajine u prvoj polovici 18. stoljeća. Njegovi demografski, privredni i socijalni uzroci* 377
Die Entwaldung des militär-kroatischen Küsten-Karstgebiets in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Ihre demographischen, wirtschaftlichen und sozialen Ursachen 395

Samuel Wilcocks, *Turska uprava nad balkanskim rudnicima srebra u prikazima zapadnih putnika* 397
Turkish Administration of Balkan Silver Mines in some Western Travellers' Accounts 402

Hrvoje Petrić, *Odnos čovjeka i okoliša na višegraničju; Torčanska Podravina tijekom druge polovice 18. stoljeća* 403
Environmental Micro-History of a Multiple Borderland: Podravina's Torčec in the Second Half of the 18th Century 417

Popis slikovnih priloga 419

Kazalo autora 421
Kazalo zemljopisnih pojmova 433

Izdavač
KNJIŽEVNI KRUG
Split, Ispod ure 3

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Zagreb, Ivana Lučića 3

Za izdavače
NENAD CAMBI
NEVEN BUDAK

Lektura i korektura
MARIJA SAMARDŽIĆ

Likovno rješenje korica
BORIVOJ DOVNIKOVIĆ-BORDO

Računalni slog
Književni krug Split

Tisak
»Dalmacija papir«, Split

Naklada: 500 primjeraka

ISBN 953-163-170-0

Tiskanje ove knjige potpomogli su:
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske i
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

ISBN 953-163-170-0